

הוא נשא לאשה את בתו היחידה של הרבי מראדומסק רייזל בשנת 1928. וכנהוג, היה סמוך על שולחן חותנו, משוחרר מכל דאגת פרנסה ורחוק משאון העולם ובעיותיו, היה מקדיש את כל עתותיו לתורה. היה שקוד על לימודיו יומם ולילה, כל חוויותיו, מאמציו, שאיפותיו היו מרוכזים מסביב לימוד התורה, על כל מקצועותיה, בעיון, ובהתעמקות. בקיאותו הקיפה את כל הש"ס והפוסקים, ראשונים ואחרונים, והבנתו חדרה לכל מכמני התורה.

הוא חידש חידושי תורה והעלם על הכתב. מחדושיו נדפסו על מסכת זבחים בספר "זבחי כהן", אולם הרבי מראדומסק בהתרחקותו משמץ של פרסום, לא נתן להפיצו, והיום אינו בנמצא כלל. חדושיו שפורסמו באוסף התורני שהופיע ע"י ישיבות ראדומסק ותחת שמם, "כתר תורה" נאספו והוצאו לאור בידי תלמידו, ר' יחזקאל בסר, בשם "שבחי כהן-כתר תורה" (ניו-יורק, תשי"ד). רובם של כתביו נאבדו בשואה.

הרב משה רבינוביץ' היה עם חותנו בגיטו בוורשה ויחד עמו ועם כל משפחתו נורה בידי הגרמנים ב"ח אב, תש"ב (1942).

הרב משה רבינוביץ' היה מנהל קיבוץ גבוה בסוסנוביץ, שכלל את התלמידים המצויינים ביותר שבישיבות "כתר תורה". מלבד זה היתה עינו פקוחה על כל הישיבות "כתר תורה" בכל המדינה, התענין בכל פרט בלמודים, כיוון את קווי החינוך, בחן את התלמידים והשגיח על שיטת הלימודים וסדרם, ועל התקדמותם של התלמידים במשנתם.

בקבוץ הגבוה בסוסנוביץ הגיד שיעורים בנוסח ישיבות ליטא, בהתעמקות על אתר, אבל גם בהיקף רב של כל העניינים הנוגעים בדבר, המפוררים בכל ים התלמוד, בפוסקים, בשו"ת. היה מלמד את תלמידיו גמרא עם תוספות ועם כל המפרשים, ראשונים ואחרונים, ומלבד זה גם הוראה הלכה למעשה. לומדים מופלגים יצאו מקבוץ גבוה זה.

ו. סיכום

בעוד שאצל הרבי מראדומסק היתה הנקודה העקרית בפעולותיו המסועפות והמגוונות לימוד התורה, לא היה לחתנו, רבי משה'לה כפי שכינו אותו בחיבה, שום ענין אחר מלבד למוד התורה. פה עולמו ופה חייו. ואהבת תורה זו הכניס בלב תלמידיו הרבים, במישרין ובעקיפין, כלומר בישיבות "כתר תורה", שהיו נתונות להשפעתו ושהאציל עליהן מרוחו.

הוא זכה להכרה מגדולי התורה שבדור. רבי חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה זצ"ל, רבי מנחם זמבה מורשה, הי"ד, ויבדל לחיים הרב דוב בריש וויידנפלד מצ'בין, כעת בירושלים הללוהו בתור אחד מגדולי התורה שלגדולות נועד.

העובדה שבראש ישיבות "כתר תורה" עמדה אישיות כזו, נוסף על ראשי הישיבות המקומיות, שכולם היו לומדים מופלגים ויראי ה' ידועים, תרמה בהרבה לרמתן של הישיבות, שעלתה על ישיבות "חסידיות" מובהקות. רשת ישיבות ראדומסק שהלכה והתפשטה משנה לשנה ושחנכה מאות ואלפים תלמידים — במשך זמן מסויים עלה מספר התלמידים לשלושת אלפים — היוותה גורם חשוב בחנוך התורני בפולין.

ההנהלה הכללית של הישיבות הוציאה ירחון תורני בשם "כתר תורה", בו פורסמו חדושי תורה בעיקר מר"מ ותלמידי הישיבות. רובם של חידושי תורה אלה דנו במסכתות שלמדו בישיבות "כתר תורה". ירחון זה עמד תחת השגחתו של הרב משה דוד רבינוביץ' וחדושי תורה שפורסמו בו עברו תחת בקורת הגאון הזה והצטיינו באמיתתם והגינם, כי בישיבות ראדומסק כמו בחסידות ראדומסק לא גרסו לפוליס סתם ולא התווכחו לשם הברקה או קנטרנות, כיוון והרבי שלל דברים אלה בהחלט — אלא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

חדושי תורה בירחון "כתר תורה" מצטיינים גם בסגנון מיוחד, בלשון קלה, וקולעים אל המטרה במשפטים מרוכזים ובהבנה מעמיקה.

כמה מהם אוספו בספר הנזכר "שבחי כהן" — כתר תורה, המכיל מלבד אמרותיו של הרבי מראדומסק וחדושי תורה של חתנו הרב משה דוד רבינוביץ, גם קטעים מח"ת של תלמידי "כתר תורה".

ישיבות "כתר תורה" מלבד ערכן כשלעצמן, היתה להן עוד משמעות אחרת. סללו דרך חדשה בלמוד התורה בפולין. בארגונן, בשיטתן בלמוד, בסדר השיעורים היו מתדמות לישיבות ליטא, בלי אבוד ההתלהבות החסידית. הן היו איפוא מעין מיזוג של תכונות מסויימות של ליטא עם אלו של פולין. עליונות התורה ויחידותה ששלטו בישיבות וואלוזין וראדין, שלטה גם בישיבות ראדומסק. התנופה הגדולה, המעוף הנועז, שהיו מנת חלקם של גדולי ראשי ישיבות בליטא, איפיונו גם את הרבי מראדומסק, וסגולות חסידיות הוסיפו לישיבות אלה גוון מיוחד.

ישיבות "כתר תורה" היו מענה לטענה ישנה של כמה מרבני ליטא "מתנגדים" לביטול תורה הנגזרת ע"י חסידות. חסידות ראדומסק ואדמור"ה הרביצו תורה בממדים רחבים כאלה, שנעשו גורם תורני פורה בכל יהדות פולין. הן היו פועלות ומפעילות, כי עוררו "קנאת סופרים", שאיפה אצל רביים אחרים ואצל חוגים שונים של חסידים ואנשי מעשה, לחקוי, כלומר, ליסוד ישיבות דוגמתן ע"י אדמור"ים. ובודאי שהיו מתחילות זרם חדש בכיוון זה בפולין אלמלא עלה הכורת עליהן בידי הגרמנים ימ"ש, ששמו קץ להן ולכל היהדות הדתית בפולין — בהרג רב וכליון איום.

רשת ישיבות אלו היתה הלהב האחרון שעלה בשלהבת חסידות פולין, טרם שדעך וכבה בים של דם ודמע — הלהב בו נתמזגו אמונה חסידית צרופה עם אהבת תורה ואהבת ישראל.

ישיבת חכמי לובלין

מ א ת

ד"ר הלל זיידמן

א. הרקע

מוצאו של הרב מאיר שפירא, מוסדה של ישיבת חכמי לובלין, היה מבוקובינה וגאליציה, שלא היו מקומות של ישיבות. שטח פעולתו היתה פולין. שגם היא לא הצטיינה בישיבות. היו שם מקומות של תורה, של למוד בשקידה, בהתמסרות, ורבים גדלו שם בתורה, בהוראה ואף היו מפורסמים בכל העולם כלומדים, ומוכרים ל"משיבים" ופוסקים. אבל ישיבות, במובן זה שנוצר ושגשג והתפתח בליטא, לא התקיימו לא בגליציה ולא בפולין.

בתקופה שבין המלחמה העולמית הראשונה לבין השנייה התקיימו אמנם מוסדות בשם זה בפולין, ותודות למיסדיהם שעמדו בראשם יצא פרסומם בעולם התורני ונתברכו בהם גדולים בתורה. אבל אופינית לישיבות פולניות אלה היתה העובדה שהעיקר בהן היתה האישיות שתודות לה התקיימו. ברובן היתה אישיות זו רבי חסידי, כמו הישיבה מסוכצ'וב שנוסדה בהשראתו של רבי אברהם בורנשטיין, האדמו"ר מסוכצ'וב, בעל ה"אבני נזר", או הישיבה בסוקולוב, מיסודו ובראשותו של ר' יצחק זליג מורגנשטרן, האדמו"ר מסוקולוב. אלה רק שתי דוגמאות.

בגליציה התקיימו ישיבות כאלה בכובוב, בהנהגתו של האדמו"ר מבובוב רבי בן-ציון הלברשטאם, ובטרנופול, בהנהגתו של הרב מטרנופול רבי מנחם מוניש באב"ד בעל "חבצלת השרון". גם הרב ר' שמואל צבי פרומר מקוזיגלוב ניהל ישיבה, והיו עוד רבנים "תופסי ישיבה" בקהלותיהם.

הצד השווה שבישיבות אלה, שהתקיימו אך ורק תודות להרב או להרבי המסוים, שסביבו התרכזו. משרה זו, ראשי-ישיבה, היתה לו צדדית בהחלט, כי עיקר כהונתו היה בתור רבי של חסידים או רב דמתא, זה היה העיקר והישיבה היתה "טפל" — אחת היא איך היה יחסו אל הישיבה; ולפעמים השקיע בה מיטב מרצו. הוא האיר על הישיבה מנפשו אבל גם האפיל עליה — באישיותו. הרבי או הרב לא היה בעצם "ראש ישיבה" כי לא עמד בראשה

— הוא עמד במרכזו. התלמידים התרכזו סביבו יותר כחסידים מאשר כתלמידים. אף אם המדובר ברב ולא באדמו"ר.

ולא היה זה ההבדל היחידי בין ישיבות ליטא לבין מה שכינו בשם ישיבות בפולין ובגליציה. היו הבדלים אחרים יסודיים, בשיטת הלימוד, בסדר השיעורים, ובתוכנם, בכל הגישה להלכה, בהשקפה התורנית, בהתנהגותם של התלמידים ושל ראשי הישיבה וגם במבנה וסדרן החיצוני של הישיבות, לרבות הצד הכספי.

עיקר הלימוד בפולין וגליציה לא היה בישיבות אלא בבית המדרש. בבתי חסידים, שבפולין כינו אותם בשם "שטיבלעך" ובגליציה "קלויזען". הנוער שיצא מן ה"חדר" בלה שם ימיו ורוב הלילות בלימוד התורה, בעיקר ש"ס ופוסקים (ובעיון בספרי החסידות וספרי החסידים, אם המדובר ב"קלויזן" ו"שטיבלאך") כל אחד לפי כשרונותיו והתמדתו, כל אחד לפי הנסיבות והתנאים בו חי, בעיקר אם היתה לו האפשרות להקדיש ללמודים מספר גדול או קטן של שנים, אבל הכל היו חייבים בלימוד ורובם מלאו את החובה הזו, אחד המרבה ואחד הממעיט. כי אחרת איך צמח ושגשג צבור כה גדול של יודעי תורה, "בני תורה" ולומדים מופלגים? כאן התקיים למוד ביחידות, או ב"דבוק חברים" באופן עצמאי, או בהדרכת מורה מלמד ומשפיע. מכאן יצאו לומדים בני תורה וגם רבנים גדולים מפורסמים בעולם התורני כולו.

כשנתבונן לתולדותיהם של גדולי פולין וגליציה, לא נמצא אף אחד ביניהם שקבל את חנוכו התלמודי בישיבה — אף לא באלה שהתקיימו בארצות אלו. לא רבי יצחק מאיר אלטר מגור בעל "חדושי הרי"ם" ולא רבי אברהם בורנשטיין מסוכצ'וב בעל ה"אבני נזר", ולא גדולי גליציה, כמו רבי יצחק שמלקס, רבה של לבוב, בעל ה"בית יצחק" או רבי מאיר אריק, רבה של בוצ'ץ וטרנוב, חונכו בישיבות.

הרי בוצ'ץ המעטירה. עיר מלאה חכמים, וגדולי התורה בתוך אורחיה הפשוטים, עיר שהעידו עליה שבלניה ושואבי מימיה היו בקיאים בתורה, יותר מרבנים בעיירות אחרות, ושזכתה לתואר כבוד "ירושלים דגליציה", בעיר כזו לא היתה אף ישיבה אחת. כל בתי מדרשיה ובתיה סתם היו הומים מקול תורה שלא פסק יומם ולילה, אבל ישיבה לא התקיימה בבוצ'ץ (היא שבוש אצל ש"י עגנון). כל הקהילה כולה היתה ישיבה אחת, והיו רבות דומות לה בממדים שונים.

הרבה סיבות גרמו לזה, ולא נעמוד עליהן כאן. נתעכב רק על אחת, שיש בה להאיר את הרקע עליו נבנתה ישיבת חכמי לובלין. החסידים, שהיו רוב היהודים החרדים בפולין, שקדו מאוד על חנוך בניהם, ושמרו עליהם בשבע עינים שלא יפלו תחת השפעה זרה, ו"זרה" משמע לא רק אפיקורסות אלא כל סטיה מהדרך המקובלת, מדרכם הם, לרבות דרכם בחסידות של אדמו"ר המסויים

דווקא. חסיד לא היה רואה בעין יפה כלל לוא בנו עבר מחסותו של האדמו"ר שלו ל"חצרו" של אדמו"ר אחר. איך היה אפשר, איפוא, למסור בן לשיבה של אדמו"ר שאינו שלו? וכל הישיבות היו או תחת השפעתו הישירה של אדמו"ר מסויים, או מקושרת להשפעה זו באיזה אופן שהוא. דוגמת ה"מתיבתא" בוורשה, ברחוב שווינטורסקה, שהיתה מקושרת לגור, וחתנו של הרבי ר' שלמה יוסקוביץ, היה מנהלה, או ישיבת סוכצ'וב, ישיבת בובוב ונדומה. ברובן המכריע, תורה וחסידות, וחסידות של אותו אדמו"ר דווקא, היו שלובות בישיבה. כאמור, היתה זאת רק אחת הסיבות של הקושי ליצור בפולין ישיבה. דוגמת ישיבת ליטא.

עובדה היא, שלמרות למוד התורה הנפוץ מאוד בארץ זו, ועל אף העובדה שגדלו בה המונים לומדים ויצאו ממנה גדולים בתורה, לא נוצרה בגליציה ובפולין ישיבה מסוג וואלוזין וסלובודקה, מיר וטלז, ועל אחת כמה וכמה לא תנועת ישיבות, דוגמת זו שבליטה. גם תנאי המקום לא היו מסוגלים ליצירה כזו. תנאים אלה לא נשתנו אף מעט בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

ב. המניעים

בנסיבות אלה ועל קרקע בלתי פורה זו לגידול ישיבות נולד הרעיון הנועז ליצור ישיבה, וכזו, שלא היתה דוגמתה בפולין, ישיבה עצמאית, ז. א. בלתי מקושרת לשום שיטה חסידית מסוימת; ומרכזית, ז. א. שיתרכו בה טובי התלמידים בארץ כולה, ותהווה נקודת הכובד של למוד התורה בפולין, ובממדים כאלה שתצא ממסגרת מקובלת בארץ זו.

למעשה, הרעיון עצמו ואופן ביצועו חרג מכל מסגרת שהתקיימה עד אז. כמו אישיותו של הרב מאיר שפירא עצמו, ככה גם תכניתו בדבר יסוד הישיבה, היתה התמרדות בשגרא השולטת ושאיפה לתנופה וחידוש.

תכניתו היתה קודם כל התמרדות נגד מצבו ומעמדו של "בחור-ישיבה" בחברה, ונגד היחס של הצבור כלפיו. היה זה פרדוקס משונה: מצד אחד הערצה לתורה ולומדיה, ומאידך, ולזול באלה שמקדישים לה את מיטב שנות נעוריהם, תלמידי הישיבות. רובם של אלה היו בני עניים, "שמהם תצא תורה" וסבלו עוני, ויחד עם זה דכוי והשפלה. בעיית התזונה "נפתרה" ע"י הקצבת "ימים" לארוחה אצל תושבי המקום, אבל בעיית הדיור היתה עוד קשה יותר. והנה נמצא "פתרון" מיוחד לה, במיוחד בערים גדולות. כיוון שהחגוניות היו בחזקת סכנה מפני גנבים, נתנו מקום לתלמידי הישיבות ללון בתוך החגוניות האלה ונמצאו שניהם נהנים, בעל החנות משמירה בחינם, והתלמיד ממקום לשינה בחינם.

הרב מלובלין התבטא על זה בהיתול מר: בואו ונחזיק טובה לרמאים ולגנבים שלולא הם (ז. א. צורך השמירה מפניהם) לא היה לתלמידי הישיבות מקום ללון...

הרב מלובלין ראה במצב זה תופעה שלילית מאוד, מכמה בחינות. זכורני איך הסביר לי פעם את תוצאותיה והשפעותיה של תופעה זו על מעמד הרבנות והרבנים, וע"י זה על מצב היהדות בכללה. ההשפלה שהיא מנת חלקו של לומד תורה בנעוריו משאירה פצע בנשמתו של זה לכל ימי חייו. היא מטביעה רגש של נחיתות על אופיו ושל מרידות בתוך נפשו. מכאן במדה מרובה מקור חוסר רגש של ערך עצמי מצד אחד — ונטיה להתקוטטויות קנטרניות וסכסכניות מאידך. הוא ראה, איפוא, בחינוך מתאים של רבנים ומדריכים לעתיד — בעיית היסוד של החיים הדתיים בפולין, יש להנהיג שינוי יסודי וקיצוני בשטח זה, יש לחנך את התלמידים באופן מתאים, בהתחשב בכוחות נפשיים, בגורמים משפיעים שונים — שהיו נהירים לו, טען.

ר' מאיר שפירא בעצמו לא ידע מימיו עוני ומחסור. אביו ר' יעקב שמשון, סוחר אמיד בשוף הסמוכה לצ'רנובין, בוקובינה, לא חסך שום דבר מבנו העילוי שצרכיו בנעוריו גם לא היו מרובים, כיוון שכל עתותיו ומאווייו היו מוקדשים ללמוד התורה בלבד. וכאשר התחתן עם בתו של ר' יעקב ברייטמאן, מטרנופול במזרח גליציה, סוחר עשיר ובעל אחוזות, ועבר לגור בטרנופול ולהיות סמוך על שולחן חותנו, נפל לעושר יוצא מגדר הרגיל בסביבתו, גם קבל נדוניה גדולה ונעשה בעצמו לעשיר. נוסף לזה היה בו רגש הכבוד מפותח, למרות שרחוק היה מאוד מיהירות, והיה מעורב עם הבריות ומכבדן.

בגליציה לא ראה את תלמידי הישיבות בעניים, מפני הטעם הפשוט שלא התקיימו ישיבות, ואם התקיימו כאלה על ידי הרבנים, כל צרכיהם של התלמידים היו על "חצר" הרבי או על חסידיו. הוא נתקל בסכלם של בני הישיבות כאשר יצא למרחב ועבר מגליציה הקטנה לסאנוק הגדולה ממנה, ויחד עם זה נעשה לקברניט "אגודת ישראל" בפולין, לציר הפרלמנט ("סיים") הפולני, בשנות 1922-1928, לאחד מראשי המדברים ב"כנסיות גדולות" ובקונגרסים העולמיים של "אגודת ישראל".

אז עמד לפני בעיות החינוך בממדים ארציים, ומרצו ומעופו הניעו אותו לחפש פתרון. השאלה היסודית בעיניו היתה מצבם של לומדי תורה.

ומכיוון שהיה מטבעו משפיע, ומרצו ותכונותיו חפשו מקום להבעה, עלה במחשבתו ליסד ישיבה גדולה שתפתור את בעיית מצבם של התלמידים, שתעצב דמותם של מנהיגים דתיים בעתיד, ותתן לו אפשרות להאציל מרוחו ומהשפעתו על חוג רחב ביותר של מנהיגים ועל ידי כך על היהדות הדתית בכללה.

ג. הגרעינים

בכל מקומות כהונתו של רבי מאיר שפירא בתור רב, בגלינה הסמוכה ללבוב, בסאנוק, בפיוטרקוב פולין בשנות תרפ"ד-תרצ"א, היה "תופס ישיבה" בביטוי המקובל, הרצה שיעורים לפני חבורת בחורים, רובם בניהם של תושבי המקום, ומעוטם מערים אחרות. לא היו אלה ישיבות במובן המקובל בליטא, אלא חוג של תלמידים ששמעו שיעורים מפיו של הרב במשך שעותיים ביום, ורוב היום למדו בעצמם. גם לא היו מרוכזים במקום אחד, אלא כל אחד מהם היה גר בביתו, ואם המדובר באחדים מערים אחרות, התגוררו עם קרובים ומכרים. ישיבות אלו בסאנוק או בפיוטרקוב לא היו שונות ביסודן מאלה שהתקיימו בכמה ערים אחרות — אף שאופיו של הרב היה שונה, והשפעתו היתה מאלה גורם מיוחד שהתבלט בתלמידיו.

מישיבות לא-ישיבות אלה, יצאו תלמידים, רבנים בעתיד, מורי עדות ישראל, שהצטיינו מכמה בחינות וכהנו בקהלות חשובות — וחזתו של רבם, סגנונו, מעופו, היה ניכר בהם. הם היו תלמידיו הותיקים, קשורים אליו בכל נימי נפשם גם כאשר נעשו לרבנים בקהלות שונות. אלה היו רק גרעינים שמהם היתה צריכה לצמוח היצירה הגדולה והמפוארה "ישיבת חכמי לובלין". את רעיון הישיבה הטיל וטיפח בזירת אגודת ישראל. מענין יחסו של הרב שפירא ל"אגודת ישראל", ולהיפך, בנידון הישיבה הגדולה, המרכזית, תכניתה ובצועה.

רעיון כזה לא היה יכול להוולד אלא ב"אגודת ישראל" ורק במסגרתה היה אפשר לבצעה. אבל דווקא על ידי הישיבה התרחק במדה רבה מהנהגת ה"אגודה", שבה תפס מקודם מקום בראש בתור יו"ר הועד הפועל. יסוד ישיבה בממדים כאלה והנהלתה דרשו את האדם כולו ולא הניחו בו מקום — מרץ ופנאי — לענינים אחרים. ואמנם רכזו הרב שפירא את כחותיו הנפשיים והגופניים במשימה עיקרית זו, שהעמיד לעצמו, והתרחק מפעולות ה"אגודה". מאידך בלי מוסדותיה הראשיים של האגודה, בלי ועידותיה הארציות והעולמיות, בלי אירגוניה, עסקניה ועתוניה היתה חסרה המסגרת והזירה לפעולתו בעד "ישיבת חכמי לובלין". מנגנון ה"אגודה" עמד כולו לרשותו — והוא חשב — והביע את אי-רצונו מזה, שמה שנעשה הוא בלתי מספיק, כי ידע לדרוש הרבה מעצמו וגם מאחרים. בפעם הראשונה הובע על ידו רעיון הישיבה ביום ה' אלול תרפ"ג ב"כנסיה הגדולה" הראשונה, הקונגרס העולמי של אגודת ישראל. הרב שפירא הופיע אז בשתי תכניות, שתיהן בעלי היקף דומה: ה"דף היומי" ו"ישיבת חכמי לובלין".

העובדה שהציע את שתי תכניותיו בבת אחת, ושהציען לפני קונגרס עולמי, מוכיחה כבר לכשלעצמה שלא היתה במחשבתו "עוד" ישיבה, אלא מוסד מיוחד, שלא היה כמוהו בדורו ובארצו. הוא קשר הצעתו לפרספקטיבה הסטורית,

הרב מאיר שפירא, מוסד ישיבת חכמי לובלין.

לתקופת הפריחה של למוד התורה בפולין, ולעיר בה בחר למקום ישיבה, לובלין עם המהרש"ל, המהר"ם מלובלין, ועוד. לא לחנם קרא לה בשם "ישיבת חכמי לובלין", ובנאומו לפני הכנסיה דבר בהתלהבות על התחיה של תקופה היסטורית של גדולי התורה בפולין — תפקידה של יח"ל.

אישיותו הדגולה, השפעתו הרבה וכשרונו כנואם עמדו לו להתגבר על התנגדותם של אי אלו ראשי ישיבות מליטא, שראשית כל לא ידעו "על מה הרעש" — הרי ישיבות כאלו, שהרב שפירא, רב גליצאי מסאנוק, חושב ליסד, מתקיימות מכבר במיר, בסלובודקה, בראדין וטלז. שנית, לא היו מתנגדים לעוד ישיבה בפולין, אדרבא, הרי קראו תמיד לייסוד ישיבות, אלא חששו מן החדוש שבגישתו של המציע, ואולי מתנופתו שעלולה אולי לדחוק את רגליהם של ישיבות בעלי ותק ומסורת.

הרב שפירא דאג מקודם לקבל בעד הצעתו הסכמתם של גדולי האדמו"רים, שהשתתפו בכנסיה הגדולה, כמו הרבי ר' אברהם מרדכי אלטר מגור, הרב ר' ישראל פרידמן מצ'ורטקוב, שהרב מסאנוק נמנה בין חסידיו ועוד.

נשען על אלה ועל רובם המכריע של הצירים שהוקסמו מדבריו ומאישיותו, הצליח להתגבר על הפקפוקים וההסוסים וגם על ההתנגדות של אי אלו מרבני ליטא, וביום י' אלול, תרפ"ג 1923 נתקבלה ע"י ה"כנסיה הגדולה" של "אגודת ישראל", שהתקיימה בווינה, החלטה ליסד ישיבה גדולה, עולמית, בלובלין בשם "ישיבת חכמי לובלין", שתשמש מוסד תורני מרכזי לחנך רבנים, מדריכים ומורי העם גדולים בתורה.

ד. ההתחלה

אולם מן החלטות לביצוען מהלך רב, כידוע, אמנם ה"כנסיה הגדולה" לא החליטה שעל הרב שפירא ליסד יח"ל, אלא שעל היהדות הדתית העולמית, או לפחות על "אגודת ישראל" לעשות זאת. אבל, כמרבית החלטות, היתה עלולה גם זו להשאיר על הנייר אלמלא נמצא האיש שיקח על עצמו את המשימה של בצועה, ושהיו בידו הנתונים הדרושים לכך. איש זה היה המציע, הרב שפירא.

כמה שלבים היה נחוץ לו לטפס בכדי להגיע למטרה זו, וכל צעד בדרך להגשמה היה מקושר עם קשיים ומכשולים. סבלנות לאין שיעור ומאמצים רבים היו דרושים בכדי להתגבר עליהם. שניהם היו מנת חלקו של היוזם, הוא ידע לסבול ומלא היה מרץ.

תודות לנדבנותו של מר שמואל אייכנבאום, בעל אחוזות סמוכות ללובלין, הושג מגרש רחב ידיים בשכונה יהודית יפה בלובלין, ברחוב לוברטוסקה, שזה נדב בעד בנין הישיבה.

במשך החורף של שנת תרפ"ד התקיימו הכנות להנחת אבן הפינה להישיבה. בט"ז בטבת תרפ"ז כונסה התיעצות ארצית של טובי העסקנים החרדים בפולין בנידון זה, והמיסד הצליח לגייס לתפקידו עזרתם של הרבה נדבנים ועסקנים, רבנים ומנהיגים חרדים. הנחת אבן הפינה להישיבה בל"ג בעומר, תרפ"ד, התקיימה ברוב פאר, בהשתתפותם של אלפי יהודים מכל פולין. ביניהם אדמו"רים מפורסמים כמו הרבי ר' ישראל פרידמאן מצ'ורטקוב, הרב ר' שלמה אייגער מלובלין, הרבי ר' משה פרידמאן מבויאן-קרקה, הרב ר' אהרן לוין מריישא יו"ר אגודת הרבנים בפולין, ועוד רבנים מפורסמים מכל רחבי פולין.

חגיגה זו היתה הפגנה נהדרת של היהדות החרדית בפולין והסעירה את הצבור כולו, שראה בה סימן לקיומו של כוח תורני גדול בתוכו.

כוחו הארגוני של הרב שפירא, כשרונו בתור נואם להלהיב המונים, הפרסטיג' שלו בתור ציר הפרלמנט הפולני (סיים), גדול בתורה ומנהיג "אגודת

ישראל", קסם אישיותו, השפעתו וקשריו הרבים בחוגים שונים, כל זה גויס על ידו לחגיגה זו.

כאן יש להדגיש, שהכהונות בהן שמש הרב שפירא, רב דמתא בפיוטרקוב ואח"כ בלובלין, ציר הסיים, חבר במוסדות הראשיים של "אגודת ישראל", וכו' החשובות כשלעצמן, היו בעדו שניות בדרגה וטפלות לתפקידו העקרי, תפקיד חייו — יסוד יח"ל. ולא עוד אלא שכל משרותיו אלו היו בעדו רק מכשירים להגשמתו של תפקיד עקרי זה. הוא היה ציר הסיים, אבל יותר ממה שפעל בתור כזה (ואין לשכוח שהיו בתקופה זו — 1922-1928 — לא פחות מ-47 נציגים פרלמנטריים יהודיים, 35 צירי הסיים ו-12 סנטורים, מספר גדול ביותר בהסטוריה, ולא היו חסרים איפוא נואמים, ופרלמנטרים), היה משמש בפרסטיג' שמשרה זו נתנה לתופסה כדי להשיג עזרה ליח"ל. למטרה זו גייס את כל כוחותיו הנפשיים הכבירים.

ואמנם העבודה רק התחילה בעדו. בניין גדול כזה, ובתנאים הקשים בפולין, שום ישיבה לא ידעה, למעשה, שום מוסד יהודי לא ידע, כי היה זה הבניין הצבורי הגדול והמפואר ביותר מסוג זה בפולין.

ה. הקשיים

וכגדלה של התכנית כן גדלם של הקשיים והמכשולים. השלטונות הפולניים העירוניים והממשלתיים לא ראו בעין יפה מוסד יהודי כזה ושמו מכשולים שונים על דרכו של יוזמו. באמתלאות שונות סרבו לאשר את תכנית הבניין. ובקושי רב עלה בידי הרב שפירא להתגבר על מכשולים אלה, עד שקבל את הרשיון הדרוש.

כאשר התחיל הבנין להבנות בהשענו על נדבותיהם של אוהדי רעיון הישיבה בפולין, נוכח לדעת כמה קשה לאסוף את הסכומים הגדולים הדרושים לבניין כזה. מצבם החומרי של יהודי פולין היה ירוד מאוד בתקופה זו. הרשות סחטה מסים רבים מסוחרים יהודיים, עד שכמה מהם כרעו ונפלו תחת עומס המסים שלא היה בשום יחס להכנסות. היו אלה ימים שסומלו ע"י "עגלת גראבסקי" הנודעת לשמצה. (וולאדיסלאב גראבסקי היה ראש הממשלה ומיניסטר האוצר בממשלת פולין ו"עגלתו" זוהי העגלה של משרד המסים שהובילה סחורות ורהיטים, ארונות וחפצים של יהודים שלא יכלו לעמוד בחובותיהם המופרזים במסים, שעברו את גבול יכולתם). לא היתה, איפוא, אפשרות לאסוף את הכספים הדרושים בפולין עצמה, והרב מלובלין עשה מה שעשו ראשי ישיבות אחרים מליטה — לקח את מקל הנדודים ויצא לאירופה המערבית, לגרמניה, צרפת, בלגיה, הולאנדיה ואנגליה. וכאשר גם זה לא הספיק, הפליג ב"באלול תרפ"ז 1927 לארה"ב.

הוא הגיע לניו-יורק בי"ז אלול תרפ"ז, והתחיל באסיפת כספים לבנין הישיבה. הוא נתקבל בכבוד רב ע"י הצבור והעתונות, סייר בערים שונות ברחבי אמריקה, ובמשך עשרת החדשים ששהה באמריקה הופיע לא פחות מאשר 242 פעמים בנאומים, דרשות, הרצאות ושיחות, הכל לפי תנאי המקום והזמן. הופעותיו הוכתרו בהצלחה רבה — מבחינה מוסרית. המונים יהודים מיוצאי אירופה מלאו את בתי הכנסת והאולמים בהם הופיע והוקסמו מאישיותו ומדבריו של רב זה, ציר הסיים, נואם נפלא, גדול בתורה, והוא סלל לו דרך ללבותיהם של אלה, יהודים חרדים, בני תורה, באי בית הכנסת; אבל אמצעיהם הכספיים של אלה היו מצומצמים ועם אילי הכסף לא מצא לשון משותפת.

תוצאות המגבית היו איפוא מבחינה כספית קלושות, ובתחילה נמצא במצב קשה מאוד, כי רבצו עליו חובות גדולים. בפולין עיכב הבניין, ולפעמים עזרו הוצאותיו על הכנסותיו באמריקה. גם לא היה לו בארה"ב מנגנון שימשש לו מסגרת ומבצע במפעלו. היקפה והשפעתה של „אגודת ישראל" שאליה השתייך, (אף שמפעלו היה חורג מגדר מפלגתי) לא הספיקו להבטיח לו הצלחה בפעולתו. הנדבנים אשר שם ישיבה עורר בהם הד והניע אותם לתרומות ניכרות היו בעיקר אלה שטעמו טעמו של חינוך ישיבה; ברובם המכריע יוצאי ארצות אלה שחינוך זה היה מקובל ונערץ בהן, ז. א. ליטא וסביבותיה. יוצאי פולין וגליציה לא הצטיינו אז כעשירים מופלגים באמריקה, ואלה המעטים שהיו כאן, לא פעמו בהם זכרונות הישיבה מימי נעוריהם, שיעורו אותם לקרבנות, או לתרומות ניכרות לטובת ישיבה. ענין זה היה כמעט זר להם בשנות נעוריהם בארץ מולדתם והיה לחידוש בעיניהם שלא עורר בהם שום הד נפשי.

מלבד זה היו כאן לישיבות ליטא משרדים קבועים עם משולחים שבקרו באמריקה מפעם לפעם, ואלה הושרשו בהכרתו של הצבור. לא כן ישיבה מפולין שטרם נבנתה, והנה לעת עתה רעיון בלבד.

נוסף על זה לא היו אז בין יוצאי פולין וגליציה עשירים מופלגים, כאלה שהיו בין יוצאי רוסיה וליטה, שגם עלו על הראשונים במספרם והשפעתם בכל השטחים. גם הרגשת הכבוד העצמי שהיתה להרב שפירא, שמימו לא ידע מחסור מהו, ושמעולם לא היה זקוק לבשר ודם — וגם עתה היה מנבחר העם, ציר לפרלמנט ומנהיג מפלגה גדולה — כל התכונות והנסיבות האלה לא היו בהן בכדי לסגל את הרב שפירא לאמצעים ולדרכים הדרושים לרכך לבותיהם של העשירים. — מטבעו לא היה מסוגל להכנעה ולהשפלה, הקשורות בפעולה של אוסף כספים, שלמענו בא לאמריקה.

כל הגורמים האלה לא היה בהם כדי להקל עליו בתפקידו ולסייע לו בהגשמתו. אולם עמדו לו כאן תכונותיו האחרות — סבלנותו ומרצו, ואלו הצילוהו מכשלון גמור.

אחרי מאמצים רבים הצליח בסופו של דבר לאסוף באמריקה סכום של 53.000 דולרים שהספיק להבטיח חלק גדול מתקציבו בבנין הישיבה — אם מותר להשתמש במושג זה, כי אליבא דאמת לא היה לו מעולם תקציב ממשי קבוע, והיה חי "מן היד אל הפה".

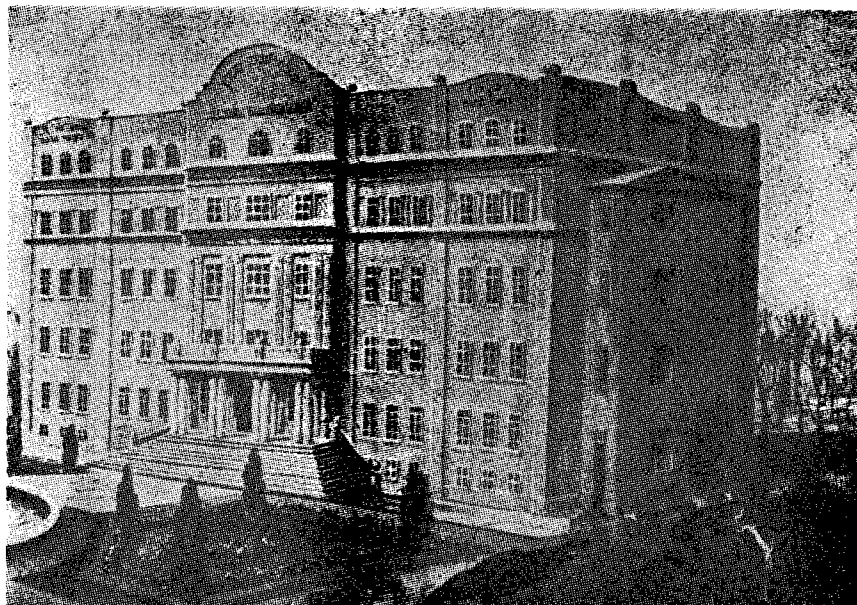
מסעו באמריקה, שהקדיש לו עשרה חדשים, שהחליש את כוחותיו הגופניים, ומאמציו שהשקיע בו לא עמדו בשום יחס לתוצאותיהם. רק חלק מהוצאות הבניין כוסה מכספי אמריקה והחובות העיקריות עליו עוד טרם נפתחה הישיבה. אולם הרב שפירא לא נרתע מזה. הוא קבל — ג"כ לא בלי השתדלויות יתרות — הלוואות שונות בפולין והביא את בניין הישיבה לידי גמר במידה כזו שאפשר היה לפתחה ולהתחיל בלמודים (אף שהיה חסר עוד ציוד פנימי, רהיטים וגם קשוט חצוני).

ו. ההגשמה

היה זה בניין נהדר באמת, הכיל שש קומות, בהן 110 אולמים וחדרים, ביניהם בית כנסת גדול, אולמים לשיעורים, חדרים בשביל התלמידים, מטבח ספריה וכד'. הכל ברחבות נדירה בפולין.

פתיחת הישיבה התקיימה בחגיגות רבה בכ"ח סיוון תר"ץ, 1930, בהשתתפות רביים ורבנים מפורסמים וקהל גדול של יהודים דתיים מערים רבות, וכמובן מלובלין עצמה. אחרי שבע שנים של עמל ויגיעות לאין שיעור הגיע סוף סוף אל המטרה. הוא קווה שעם פתיחת הישיבה ייקל מעליו עולה. "היום הוא היום הראשון המאושר לי מזמן רב" — אמר אז — "כל שבע השנים בהן בניתי את הישיבה נשאתי עלי משא כבד. עתה הוקל לי, כיוון שהבנין עומד על תלו, הישיבה, ודאגת קיומה היא נחלת הכלל ומחיום והלאה המשימה היא על שכמו של הצבור כולו...."

בנאומו בחגיגת הפתיחה הביע הרב שפירא את רחשי לבו וגלה מעט מן המאבק שהיה מוכרח לנהל למען הגשמת תכניתו: "...לא גל אחד עבר על מפעלנו בעודנו באבו, ולא מעט קמו עליו להטרידו מן העולם" ... הרמז מכוון להתנגדויות מצדדים מתחרים מסויימים ולאבני נגף שהושמו על דרכו — נוסף על הקשיים האוביקטיביים שהצטברו בלא-הכח. חגיגת הפתיחה לא נפלה מחגיגת הנחת אבן הפינה. שוב השתתפו בה גדולי הרביים והמוני העם מכל רחבי פולין, ביניהם האדמו"רים רבי אברהם מרדכי אלטר מגור, רבי ישראל פרידמן מצ'ורטקוב, רבי יצחק זליג מורגנשטרן מסוקולוב, רבי שלמה אייגר מלובלין, הרביים מאמשינוב, ראדזין ועוד. ורבנים מפורסמים, ביניהם הרב ר' אהרן לווין מריישא, ציר הסיים ויו"ר אגודת הרבנים. באו גם צירים מקהלות רבות במדינה, ונציגי ועדות מקומיות למען יח"ל.

בנין ישיבת חכמי לובלין.

להגיגה זו היה הד רב בעתונות ובדעת הקהל. לובלין נעשתה לנקודה מרכזית של פעולת הרבצת תורה, וזוהר ימים עברו — מעת היתה מקום גדולי התורה וכנוסי „ועד ארבע ארצות“ — התחיל להקרין מחדש על קהלה עתיקה זו.

מנהיגיה, מועצת הקהלה, עשו את הדבר, שהיה כה מובן וכה טבעי, עד שכמעט מן הנמנע היה שלא לעשותו — בחרו בהרב שפירא, שהיה אז רב בפיוטרקוב, לרב דמתא לובלין, כיורש כסאו המיותם של רבי אליהו קלצקין, ששבק חיים לפני שנים בירושלים.

בכ"ט סיוון תר"ץ 1930, למחרת פתיחת הישיבה, נבחר הרב שפירא ע"י כל חברי מועצות הקהלה (ביניהם נציגי מפלגות מתנגדות למפלגה, אליה השתייך הרב שפירא; „אגודת ישראל“). הוא היה המועמד היחידי, כיוון שלא היו סכויים למועמד אחר בעיר, בה פעל כבר להרבצת התורה הרב מפיוטרקוב. הוא בחר בלובלין למפעלו הכביר ולובלין בחרה בו לרבה.

הדבר הקל מאוד את טיפולו בישיבה, מאחר שלא היה נאלץ לבלות זמנו בנסיעות בין פיוטרקוב ללובלין, הוא עבר תיכף למקום כהונתו החדש ושם מגורו בבנין הישיבה.

אולם עם פתיחת הישיבה דאגות קיומה רק התחילו. כי נוסף על החובות שהעיקו מהוצאות הבנין גדל מיום ליום העומס של הוצאות שוטפות להחזקת

תעודת "צורבא מרבנן" משיבת חכמי לובלין.

הישיבה — בה קבלו התלמידים מזונותם ומגורם. הוא התחיל בהשתדלויות להשיג הלוואה בבנק ממשלתי "באנק גוספורדסטבה קראיובגה" בורשה, ובעזרתו של ציר הסיים הרב א. לוי מרישא השיג סכום של 50 אלף זלוטי, מה שהקל עליו לזמן מסוים.

אבל גם הלוואה זו לא פתרה בעיית החזקת הישיבה. המאבק על קיומה נמשך, והעומס היה כמעט כולו על שכמו של הרב שפירא, שהיה בעת ובעונה אחת ראש הישיבה, מרצה שיעורים, מורה ומדריך שהתענין בחיבה יתירה בכל אחד מתלמידיו והיה דואג למצבו הרוחני והגשמי כאחד.

ז. הלמודים

בסדר הלמודים לא עמד הרב שפירא ליצור ביה"ל שיטה חדשה. הוא ידע ששיטה אין יוצרים בבת אחת ע"פ תכנית מסודרת ומחושבת מראש; היא תוצאה של תהליך ארוך, של מסורת רבת החוליות המתפתחת במשך דורות; היא פרי עמל ויגיעה של גדולים בתורה ובחכמת הנפש, הסברה וחינוך; היא צימחת על קרקע מיוחדת ובאווירה מיוחדת, שמקורם בימים קדומים ובתקופות קדומות של הארה על כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש, מה שהתאמץ ליצור בישיבת חכמי לובלין היא מזיגה של שיטות קיימות מכבר, משוכללות ומבוססות בשלושת מרכזי התורה ביהדות אירופה המזרחית: ליטה, פולין וגליציה, דהיינו: העמקות של ליטה, החריפות של פולין והבקיות של גליציה.

כל שלושת הישובים היהודיים האלה — שבין שתי המלחמות העולמיות 1919-1939, היו במדינה אחת, בפולין — הצטיינו בלמוד, כל אחת בסגולה משלה.

בישיבות ליטה התעמקו בלמוד "על אתר", בעיון ובנתוח שכלי על פי חוקי ה"גאון". טרם רצו להבין דבר מתוך דבר, התאמצו להבין את הדבר עצמו. ויותר ממה שרצו לחדש עמלו לרכוש את הקיים, לרדת לסוף דעתם של חכמי התלמוד, "לתפוס" את מחשבתם ולכוון את כוונתם. כדברי רבי אלחנן ווסרמן, הר"מ דבאראנווויץ: "ואין אנו יכולים "לעשות" תורה, די לנו אם נבין את התורה..."

בישיבות, בתי חסידים ובתי מדרש, בכל המקומות שלמדו תורה בפולין, לא הסתפקו בהבנה פשוטה אף של דברים פשוטים. הם בחרו בחריפות ובשגינות, למצוא ולהמציא חלוקים דקים מן הדקים, להפריד ולחלק, לצרף ולחבר בפלפול, להקים בנינים ומגדלים.

בגליציה שקדו לזכור הרבה, ללמוד מסכתות רבות, ויהיה זה ללא עיון וללא חריפות ובלבד לצבור ידיעות רחבות, כמאמר חז"ל: מעיקרא לגמור והדר לסבור. מובן שאי אפשר להגדיר ולהגביל בדיוק את השיטות האלה למקומות הנ"ל, ז. א. בוודאי היו גם בליטה חריפים ובקיאים, והיו בפולין מעמיקים ובקיאים, והיו בגליציה מעמיקים וחריפים, אבל המדובר כאן על המגמה הכללית האופינית לכל הישוב בלמודו בתורה.

הרב שפירא בא ממקום שלא הצטיין דווקא כמקום תורה. הוא נולד בבוקובינה, בעיר שוץ, ולא היה מקושר לשום שיטה, ולא נוצרו בו נאמנות וחובה אף כלפי אחת מהן. והוא עצמו בגודל שקידתו ובסגולותיו הטבעיות — תפיסה מהירה, הבנה חודרת, שכל ישר ובהירות הגיון — השתמש בלמודיו בכל השיטות, ויתכן ללא הכרה ברורה מהיכן מוצאן (הוא הכירן רק מספריהם של גדולי ארצות אלה), אלא באופן טבעי, אינטואיטיבי ומובן מאליו.

והנה כאשר ניגש להקים ישיבה חדשה, החליט להנהיג בה את כל השיטות שהוכרנו לעיל, יותר נכון: מזוג של שלושתן, של עמקות, בקיאות וחרירות, כי בוודאי מי שיש בו שלשתן עולה על מי שרכש רק אחת מהן.

נהירות היו לפניו השיטות ששלטו בגליציה ופולין, מקומות מגוריו בזה אחר זה, והוא בעצמו הרי היה התגלמות של אלה — בקיאות וחרירות — והנה יצא לארץ הישיבות, לליטה שבפולין (בליטה העצמאית הקובנאית, לא היה אפשר לו לבקר משום שלא נתקיימו יחסי שלום בין פולין וליטה) בכדי לחקור על אתר את שיטת למודיהן.

הוא בקר במיר, בראדין ועוד, הכיר את הישיבות, מנהגיהן ושיטתן, והתרשם מאוד ממה שראה, חקר ולמד. הוא שבח את שיטת הלמוד ואת השיטתיות בלמוד, את ההגיון, השכל הישר, ההבנה, ואת העמקות והיסודיות בבירור ההלכה, וגם את הרוח הכללית ששררה שם.

זכורני שאמר לי אז: תלמיד הישיבה בליטה או אפילו ראש הישיבה עצמו אין תוכו כברו — משום ש"תוכו" עולה על "ברו"... (כידוע לא לבשו תלמידי הישיבות בליטה מלבושים מיוחדים, וגם ראשי הישיבות לא התלבשו באצטלא דרבנן כדרך הרבנים או החסידים סתם בגליציה ופולין). כלומר: מה שטמון בפנימיותם הוא רב ערך הרבה יותר ממה שנראה לעין, כי כוחותיהם טמורים בהם, ומבטו של הרב שפירא חדר לתוך השכבות הסמויות מן העין, ומאז דבר בהכרה ובהתפעלות על הישיבות הליטאיות.

הוא חשב לרכוש לישיבתו אחד מרמ"י ליטה. הוא דבר על זה, אבל לא אסתייעא מילתא מאחר שרק זמן קצר היה מנהל את הישיבה, כי נקטף באבו. גם נתקל בקשיים בכלל במנוי ראשי ישיבה, ועל זה להלן.

לעת עתה היה שוקד על תפקידו העקרי שהעמיד לעצמו ביסוד יח"ל — לחנך, לא להנחיל בקיאות והבנה בלבד אלא לעצב אופי של מנהיגים אמיצי לב, של מדריכים ללא חת. עיקר מטרתו היתה לזקוף את קומתו הכפופה של תלמיד הישיבה, לשרש ממנו את רגש הנחיתות, שתנאי קיומו הקשים הטביעו בו, להצילו מלהיות אסקופא נדרסת לכל בור, גם ותקיף.

ומכיוון שהיה חסיד בהשקפתו, הרגשתו והתנהגותו, הכניס ממילא גורמים חסידיים לחינוך תלמידיו, אבל לא הפיץ שיטה חסידית מסוימת (הקרובה ביותר ללבו היתה שיטת רז"ן כי היה מחסידיו של הרבי מצ'ורטקוב), אלא מיזוג של נוסחאות מ"חצרים" של אדמורי"ם שונים. מכיוון שהיו בין תלמידיו ותומכיו חסידים של רביים שונים, וגם רביים עצמם שונים, היה זהיר שלא להעדיף שיטה על שיטה, חצר על חצר. אבל החסידות עצמה היתה בעדו גורם חינוכי רב ערך. מה שהוותה בישיבות ליטה תנועת המוסר מיסודה של רבי ישראל סאלאנטר, היתה צריכה להיות ביח"ל החסידות, עליה היה למלא אחרי למוד

ההלכה — בעבודה שבלב, בהודקקות המדות, בהתרוממות הנפש, בתפילה בהתלהבות, בחגיגת שבתות ומועדים בשמחה.

על יסודות אלה הקים בנינים נוספים בחינוך תלמידי יח"ל: עסקנות בריאה ופוריה, התענינות בבעיות חשובות בעולם היהודי, ובעולם בכלל, אחריות לכלל, עירנות לכל המתרחש, התפתחות כל הכשרונות שבכל אחד ואחד — להכשירו להשפיע כנואם וכדרשן, כעסקן, וכסופר וכ"מומחה ליחסי צבור", כמו שאנו מכנים זאת היום. מובן שכל זה כיוון באפיק אחד — להרביץ תורה ואמונה. הוא החשיב מאוד בתלמידיו גם כשרונות "צדדיים", לאו דווקא בשטח הלמודים, ועמל לעודד את התפתחותם והפעלתם.

ח. ההנהלה

בכדי לבצע תפקידים חנוכיים רב-צדדיים כאלה היה הרב שפירא זקוק לראשי ישיבה מתאימים, מחוננים בכשרונות ובהבנה. הוא אמנם שקד בעצמו על חינוך תלמידיו, הגיד שיעורים לפנייהם באופן קבוע, התפלל עמם, אכל אתם, חי אתם ולמרות דאגותיו וטרדותיו הרבות התענין בכל אחד מהם. אבל היה צריך לעוזרים בהנהלת הישיבה, אולם נתקל בקושי רב להשיגם.

הראשון, שנתמנה על ידו לראש הישיבה בצדו של הרב שפירא, היה הרב שמעון ענגעל, שהיה ידוע בשם רבי שמע'לה זלכובר. הוא היה איש פלא, גדול בתורה בנגלה ובנסתר. היה בקי וחרף, עסק בקבלה שידו היתה רבה בה, והשפיע בכוח זה על התלמידים. מעולם לא כהן בתור רב או במשרה דומה. היה חרשתו, בעל בית חרושת קטן לחומץ בעיירה זלכובר, בפלך לובלין. מיד לבואו ליח"ל הפתיע בהשוני שבו, בדרך מיוחדת שלו. הוא עבר לפני התיבה והתפלל בהתלהבות עצומה וגם באריכות. היה מלמד יותר בהתרגשות מאשר בהתעמקות. כמה מהתלמידים נמשכו אחריו ונפלו תחת השפעתו.

הרב שפירא לא ראה בעין יפה את המפנה החדש ואת הדרך החדשה, שלא התכוון לה. אבל התייחס בכבוד רב לר' שמע'לה והראה סבלנות לדרכו בלמוד, שהיתה שונה מדרכו הוא. ברם הדבר לא הקל עליו את משאו בחינוך התלמידים' נוסף על עול החובות והדאגות להחזקת הישיבה, שהועמס עליו, והוא נשאו בשמחה ובטוב לב. רוחו לא נפלה, מרצו לא נחלש.

אדרבא, הוא תכנן תכניות חדשות רבות מעוף. הוא התכוון לבקור בארץ ישראל במטרה כפולה: לבקר בארץ הקדושה, שהיה קשור אליה בכל נימי נפשו, וגם לחקור את האפשרות ליסד שם ישיבה גדולה ומרכזית. לפני אחד ממקורביו התבטא: "אין שלימות ואין בטיחות במה שאנו בונים בגולה, לא התחלתי לבנות בארץ, לא הערכתי את הרצון של עם ישראל, יהודים היו נותנים לישיבה בארץ ישראל. עכשיו רכשתי לי נסיון ואני מקוה להקים בירושלים ישיבה אשר בניניה יביישו את בניני האוניברסיטה".

הוא חשב לעלות לארץ ישראל לחג הפסח שנת תרצ"ד, והכין תכניות מפורטות לנסיעה זו. אולם לא אסתעייא מילתא. הוא נחלה במחלת הגרון, אנושינה, ולא קם עוד ממחלתו. ב' חשון תרצ"ד בגיל של 46 שנה נפטר פתאום לדאבון לבם של תלמידיו, מעריציו וידידיו, וכל עם ישראל בפולין.

ט. הסתלקותו

כשם שבחיייו היה אגדה, כך במותו. פטירתו הפתאומית היתה מוקפת נסיבות, שהוכיחו את גדלותו. הוא צווה לתלמידיו שיקיפו את מטתו, עליה היה שוכב גוסס, בשירה ורקוד, ושישתו "לחיים", להוציא את נשמתו מתוך שמחה. רבות ספרו על אותו ליל ה' בו נפטר מעולמו תוך התרוממות הנפש.

פטירתו עוררה אבל רב ביהדות החרדית בפולין, ובכל העולם. להלויות הגיעו אלפים מערים שונות. הספידוהו גדולי הרבנים, כמו הרב מנחם זמבה מורשה, הרב אהרן לוין מרישא, הרב מנחם אלטר מפביאניץ, הרב יצחק מאיר קנאל מורשה, הרב משה חיים לאוי מפיוטרקוב, הרב אהרן לבוואל, חתן אחיו בשם תלמידיו.

לפני ההלוויה התקיימה ישיבה של הרבנים והעסקנים שהגיעו ללובלין, והוחלט להמשיך במאמצים ועוד להגבירם לקיים את מפעל חייו של הנפטר הגדול. יצא כרוז לעזור להחזקת הישיבה, שמצא הד רב.

והרב שפירא עצמו, שפעל כה הרבה לקיום הישיבה בחייו, עזר לה גם בסכום ניכר, ע"י Life Insurance Policy במותו, כי היה לו ביטוח חיים והסכום הזה שולם לקופת הישיבה אחרי פטירתו, כפי תנאי הבטוח.

אחרי פטירתו של הרב שפירא עמדה על הפרק בעית ראש הישיבה. היתה זו בעיה קשה. לא קל היה, כמובן, למצוא אישיות כמיסדה של הישיבה, ואף לא בדומה לו. כי הרי היה יוצא מן הכלל בכמה תכונות נפשיות שמוזגן עשה אותו לדמות מפוארת שהתבלטה בתוך רבנים וגדולים בתורה. משך 8 חדשים כהן בתור ראש הישיבה באופן עצמאי הרב שמעון זילכובר הנזכר. אולם בעוד שבחיייו של הרב שפירא היה הוא מן ההכרח כפוף לסמכותו, אחרי פטירתו היה ר' שמעון המנהיג הרוחני היחידי, והוא נהל ברוחו הוא, בהתעמקות בקבלה. אוריה של מיסטורין שאפפה אותו לקחה את לבם של כמה מהתלמידים.

זה השפיע על סדר הלמודים — בשלילה, מבחינת הנחלת בקיאות והתעמקות בלמוד, בבירור ההלכה בבהירות ובהגיון, מנהלי הישיבה ראו בשיטתו של ר' שמעון סטיה קצונית מדרכו של הרב שפירא, והם רצו לשמור עליה ולהמשיכה.

הלוי'ת הרב מאיר שפירא.

י. המורשה

בינתיים תוכננה ההנהלה החדשה של הישיבה. לנשיא רוחני נתמנה רבי משה'ניו פרידמאן האדמו"ר מבויאן שגר בקרקה, והוא בקר לעתים תכופות בישיבה לבחינות ולהתיעצות בהנהלה. בהנהלה רוחנית היו חברים גם הרב מנחם זמבה מוורשה וייבדל לחיים הרב דוד וויידנפלד מצ'ובין, כיום בירושלים. לנשיא ההנהלה נבחר הרב שלמה אייגער, האדמו"ר מלובלין, ולסגנו ר' יוסף קניגסברג, סוחר עשיר מראדום. מנהל הלשכה היה ר' שלמה הלברשטאט, יו"ר מועצת הקהלה בלובלין.

מוסדות אלה היו זקוקים גם לאיש מפתח בהנהלת הישיבה, ז. א. לראש ישיבה קבוע שיגור בישיבה ויגיד שיעורים קבועים, כי ר' שמעון זילכובר הנזכר היה מוכרח לעזוב את משרתו עקב חלוקי הדעות בינו לבין ההנהלה. במקומו בא הרב ז. הורביץ מפרובוצ'נה, גדול בתורה, אבל ללא כשרון הסברה ומחוסר רוחב אופקיו והשגותיו של קודמו. אחר זמן קצר עזב הרב הורביץ את משרתו ובמקומו נתמנה לראש ישיבה הרב שמואל צבי פרומר, מלפנים רב בעיירה קוזיגלוב. הוא היה תלמידו המובהק של רבי אברהם בורנשטיין, בעל ה"אבני נזר" מסוכצ'וב, גדול בתורה ויראה, עובד ה' בהתלהבות, ובעל מדות תרומיות. הוא הצליח בשיעוריו, בגודל בקיאותו וישרות שכלו, וגם בשטת הלמודים שקיבל מרבו בעל ה"אבני נזר", בבקיאות וחרifות.

אחרי כן נתמנה עוד כראש ישיבה יחד עם הרב מקווגלוב הרב אריה לייב לאנדוי מקולוביאל. גם הוא היה גדול בתורה ויראה, והצטיין גם ברוחב בינתו ובידיעותיו בכל מדעי היהדות, בהיסטוריה ובחקר הלכה ואגדה, וגם בעומק השכל, בבהירות ההגיון ובתפיסה מהירה. גם הוא היה גדול במדות.

הנהלת הישיבה הכילה אישים נכבדים ביותר ביהדות פולין. בראשה עמד הרב משה'ניו פרידמאן האדמו"ר מבויאן, בתור נשיא רוחני, והיה עורך בחינות בהישיבה בהשתתפותם של הרב מנחם זמבה והרב דוב וויידנפלד. בתור ראשי ישיבה קבועים, מגידי שיעורים ומשגיחים רוחניים, כיהנו הרב שמואל צבי פרומר והרב אריה לייב לאנדוי, בצירוף הרב מינצברג מאוסטרוב, המשגיח.

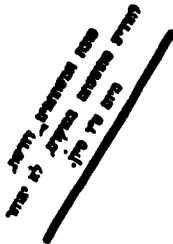
את הענינים הכספיים, המשקיים והאדמיניסטרטיביים נהלה הנהלה שבראשה עמד כיו"ר הרב שלמה אייגר האדמו"ר מלובלין, וכאשר זה עזב את משרתו בגלל חלוקי דעות עם יתר חברי הנהלה, נבחר ליו"ר ההנהלה ר' אליהו מזור, נשיא הקהלה בוורשה, ולסגנו ר' יוסף קניגסברג, שהיה למעשה הרוח החיה של החזקת הישיבה. הרב אהרן לביוואל היה גם חבר ההנהלה בתור מקשר בין התלמידים להנהלה.

גם אחרי פטירתו של הרב שפירא התנהלה הישיבה כסדרה ועדיין היתה רוחו מרחפת עליה, כי הטביע מאופיו על התלמידים. אמת שהוא היה המרכז של הישיבה, אבל לא במידה כזו ובאופן כזה של הרביים ש"תפסו" ישיבות, כי הרב שפירא עשה את עצמו טפל לישיבתו, ולכן היתה יכולה להתקיים מרוחו ומהשפעתו גם בלעדיו, אחר פטירתו.

כח התנופה שבו, המעוף, האופקים הרחבים, השימוש באמצעי פרסום חדישים בעתונות, במגנזון אירגוני, וקסם אישיותו, בעיקר כשרונו, וסגנונו כנואם ומארגן — בכל זה הטביע חותמו על תלמידיו, כמובן, בהתאם לכלי קבולו של כל אחד (כמה מהתלמידים הושפעו כל כך מרבם, שאף כתב ידם היה דומה לכתב ידו) ונשאר להם לעולמים.

וככה נשארו עקבות רוחו הכבירה לא רק אחרי פטירתו, אלא גם אחרי החורבן האיום, ששם קץ גם לישיבת חכמי לובלין (כיום הכניסה ממשלת פולין לבנין הישיבה בלובלין סניף מהאוניברסיטה הקאטולית שם) וגם לחייהם של כל ראשי הישיבה וחברי ההנהלה, ותלמידיה, מלבד אותם יחידים שניצלו בנס ונמצאים בארה"ב או בישראל. גם באלה השרידים המעטים מתבלט חותם סגנונו של רבם הגדול — בהם ובפעולותיהם.

כיום מתקיימים בארה"ב ובישראל ישיבות בהנהלתם של תלמידי יח"ל וברוחה, כמו הישיבה במונטריאל בקנדה, הר"מ הוא הרב פנחס הירשפרונג, בדטרויט משיגן, הר"מ הם הרב משה רוטנברג והרב אברהם מרדכי הרשברג.

ח ג י ג ת ה ת ו ר ה

החשבה נעדר בשבט תרצ"א - כיח סיון תרצ"ה

בסייעתא דשמיא.

הנה יום בא. יום הכינוס בסעם גדול. יחזיקי ישראל, כנה האורה על פני חבל כל.

יום כיח סיון ש. ז.

יום מארע היסטורי הוא היום הזה. יום סיום דקיימי במחזור שני, שיוצנו כהחלכות ושמה רבבות אלפי ישראל בכל קצו חבל.

ועד המארגן חגיגת התורה, שטערד הנה הפרסקורס של גדולי ישראל וראשי עם מכל תפוצות ישראל, קורא ליום זה כינוס גדול. להכנס בארץ ומנוחה, לצובלץ עיר העצוקה, מקום שפעל ויצר המזכה הרבים הגדול, יוצר דקיימי וישיבה חכמי צובלץ, רצי מאיר ששרא וצי אפר שם מנחתו כבוד, לדון ולהעמיק שאלה על מצב התורה ולסודרי הכה איום כיום הזה, ולהתלים במקלות עם דבר, פעולה, קטטיות להצלת המצב והיקונו לשעה ולדורות. כי שים אנחנו כולנו שלמות המצב האיום. יש אפשרות רחבה לעשות ממשות על שרה התורה והמיניד, כי כח התורה יחסיבותה עוד הי וחזק מקרב ישראל, ועוד הגרל כוד למחזה הביאורקות הניראות של הקופה האחרונה, שעוררו הנקודה הפנימית בכל כל איש ישראל ורבים מעמי הארץ מתיירים, מפחד די והדר נאיונו.

בשביל כל זה, עניי ישראל נשואה אל הכינוס הגדול הנך, לשמוע ממנו הכוזה להחלחל מעשים קיימים בכר הטבח מצב התורה ולסודרי, אשר הר קולו יניע לכל ארצות חבל.

יום זה הוא גם ביחוד יום שמה וחגיגה לשיבה הבמי ליבלין. סיום וחגיגה ספר תורה של הכלל ישראל, סיוצר יחיל דהחיל בה, והנוכח הבית של הקיבה הששית, השלמה הבנין - שחם אלה שחחנו ביום היובל של שמונה שתי קיום השיבה - יבא סבא ליחיל היום הזה.

ההתעוררות וההחלכות דקדושה שפעל חגיגת התורה העיר בכל קצו ארץ, נותנים החקר הכי חזקה שחפץ די בידנו יצליח, להביא בינה בדר הכלל כל.

תעמולה:

הנה יום בא. יום הכינוס בסעם גדול. יחזיקי ישראל, כנה האורה על פני חבל כל. יום כיח סיון ש. ז. יום מארע היסטורי הוא היום הזה. יום סיום דקיימי במחזור שני, שיוצנו כהחלכות ושמה רבבות אלפי ישראל בכל קצו חבל. ועד המארגן חגיגת התורה, שטערד הנה הפרסקורס של גדולי ישראל וראשי עם מכל תפוצות ישראל, קורא ליום זה כינוס גדול. להכנס בארץ ומנוחה, לצובלץ עיר העצוקה, מקום שפעל ויצר המזכה הרבים הגדול, יוצר דקיימי וישיבה חכמי צובלץ, רצי מאיר ששרא וצי אפר שם מנחתו כבוד, לדון ולהעמיק שאלה על מצב התורה ולסודרי הכה איום כיום הזה, ולהתלים במקלות עם דבר, פעולה, קטטיות להצלת המצב והיקונו לשעה ולדורות. כי שים אנחנו כולנו שלמות המצב האיום. יש אפשרות רחבה לעשות ממשות על שרה התורה והמיניד, כי כח התורה יחסיבותה עוד הי וחזק מקרב ישראל, ועוד הגרל כוד למחזה הביאורקות הניראות של הקופה האחרונה, שעוררו הנקודה הפנימית בכל כל איש ישראל ורבים מעמי הארץ מתיירים, מפחד די והדר נאיונו. בשביל כל זה, עניי ישראל נשואה אל הכינוס הגדול הנך, לשמוע ממנו הכוזה להחלחל מעשים קיימים בכר הטבח מצב התורה ולסודרי, אשר הר קולו יניע לכל ארצות חבל. יום זה הוא גם ביחוד יום שמה וחגיגה לשיבה הבמי ליבלין. סיום וחגיגה ספר תורה של הכלל ישראל, סיוצר יחיל דהחיל בה, והנוכח הבית של הקיבה הששית, השלמה הבנין - שחם אלה שחחנו ביום היובל של שמונה שתי קיום השיבה - יבא סבא ליחיל היום הזה. ההתעוררות וההחלכות דקדושה שפעל חגיגת התורה העיר בכל קצו ארץ, נותנים החקר הכי חזקה שחפץ די בידנו יצליח, להביא בינה בדר הכלל כל.

כרוז בקשר עם "הדף היומי", שיוצמו היה הרב מאיר שפירא.

וישיבה בבני ברק, בישראל, הר"מ הוא הרב שמואל וואזנר. וכדי לקיים קשר בין שרידי התלמידים של יח"ל ולהמשיך במסורת הרב מאיר שפירא נתארגנה הסתדרות תלמידי ישיבת חכמי לובלין בהנהלת אחיו של מיסדה הרב אברהם שפירא בניו-יורק.

אחת מפעולותיה של הסתדרות זו היא אירגון והפצה של למוד "דף היומי" שתיקן הרב מאיר שפירא, ושנתקבל בחוגים שונים בכל תפוצות ישראל.

הסתדרות תלמידי יח"ל מקיימת קשר הדוק בין תלמידים אלה, שמכהנים ברובם במשרות נכבדות ופועלים במקצועות שונים בחיים הצבוריים.

ישיבת חכמי לובלין התקיימה רק תשע שנים, ורק שלש שנים בהנהלתו של מייסדה, ויש להתפלא איך במשך זמן קצר כזה הצליח הרב שפירא לעצב אופיים של תלמידיו, להאציל עליהם מרוחו, להטביע עליהם חותם אישיותו, שכל אחד מהם, השרידים המעטים שניצלו מן השואה, מצטיין בתכונות נפשיות מיוחדות, וסגולות תרומיות, שהוריש להם רבם הגדול, פאר היהדות הדתית הפולנית, בישיבה מרכזית "ישיבת חכמי לובלין" שלגדולות נועדה.

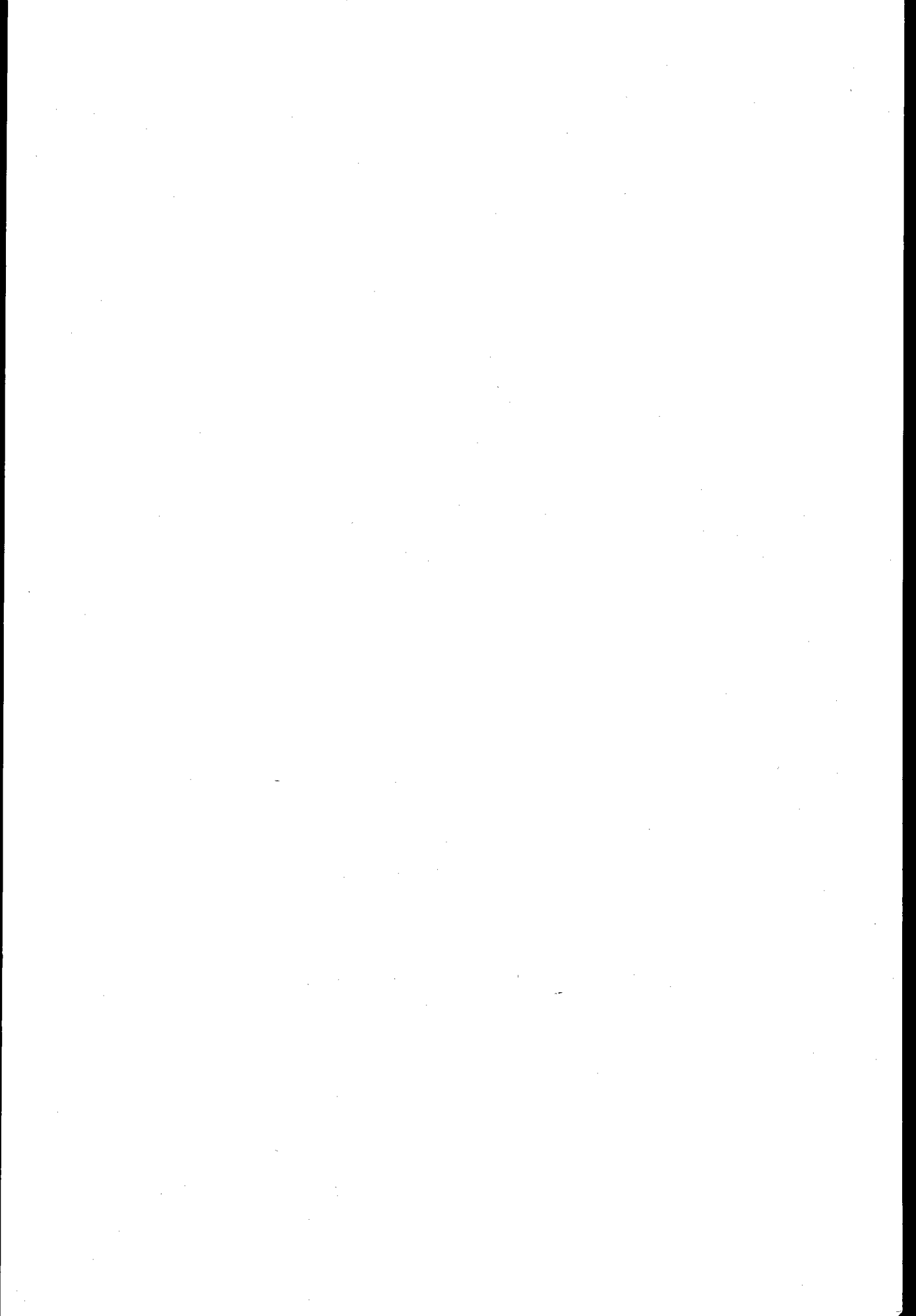

קבוצת התלמידים הראשונים מישיבת יח"ל.

ביבליוגרפיה

על ישיבת חכמי לובלין ויוצרה הרב מאיר שפירא נכתב הרבה, לרוב מאמרים בעתונים בפולניה, אבל הופיעו גם ספרים אחדים וחברות וגם תדפיס מירחון יהודי בפולין שעמד על רמה. הביבליוגרפיה דלהלן מכילה אלה האחרונים ולא המאמרים בעתונים.

- (1) אוסטרנצר ישראל ד"ר : הרב מאיר שפירא (פולנית). מיעשענצניק זידובסקי, לודז' 1934.
- (2) כורך אשר : בגולה ובמולדת. תל-אביב תש"ב. — זכרונות מעירה גלינה, פרקים על התמנותו של הרב מאיר שפירא לרבה של גלינה ופעולותיו שם.
- (3) זיידמן הלל : דרכי לימוד התלמוד (פולנית), ורשה 1934.
- (4) לוין יצחק : ישיבת חכמי לובלין (פולנית). "מיעשענצניק זידובסקי", לודז', 1933.
- (5) מינץ בנימין : מאיר באהבה. כולל תולדותיו וסדר הסתלקותו של רבי מאיר שפירא, ומגילת החורבן על חורבנה של לובלין, תל-אביב תשי"ג. (כתוב בלשון המדרש וספרי חסידים).
- (6) נדלר שמואל : "ספר היובל" לרבי מאיר שפירא, ורשה 1931, (אוסף הערכות ומאמרים על הרב מאיר שפירא ופעולותיו).
- (7) נסטמפובר מ. ז. : היוצר ויצירתו. — ורשה 1934. (תולדותיו ופעולותיו של הרב מאיר שפירא).
- (8) פרנקל איסר : רבי מאיר מלובלין. תל-אביב תשי"ד, (תולדותיו של הרב מאיר שפירא ועל יח"ל).
- (9) שיחות חולין של הרב מאיר שפירא (אידיש), (אוסף אמרותיו בהוצאת "דאס אידישע טאגבאלט", ורשה 1934).
- (10) שפירא אברהם הרב : זכרון מאיר. ניו-יורק תשי"ד, (דברי תורה ושיחות חולין של הרב מאיר שפירא, בידי אחריו).
- (11) שפירא מאיר הרב : אור המאיר. פיוטרקוב תרפ"ט, (שאלות ותשובות של הרב מלובלין).
- (12) שינפלד שבתי : תקופות ואישים, תל-אביב תשי"ב, (פרק על הרב מאיר שפירא).
- (13) תולדותיו של הרב מאיר שפירא (אידיש) בהוצאת "דאס אידישע טאגבאלט" — ורשה 1933.
- (14) תמונות מישיבת חכמי לובלין — ורשה 1935, (אוסף צלומים בידי נתן גורמאן).

שתי תעודות לקורות הישיבות בפולין במאה ה־ט"ז

מ א ת

ד"ר שלמה אידלברג

שרשן של ישיבות פולין נעוץ בארץ אשכנז של ימי הבינים. יהודי אשכנז, אשר ברחו מגרמניה לפולין מאימת גזירות מסעי הצלב, ויותר מאוחר מלחץ פורעניות המגפה השחורה, הביאו אתם למקום מגורם מחדש — לארץ פולין — את החיבה והתשוקה ללימוד התורה. יהודי אשכנז הם שפתחו את תקופת הזוהר של לימוד התורה בפולין.

ישיבות פולין נתפרסמו בכל העולם ונתקיימו מאז ימי הבינים עד חורבן יהדות פולין.

חסרות ידיעות על ראשיתן של הישיבות בפולין. אין פרטים על ראשי הישיבות הראשונים ועל תלמידיהם. ידוע שהיהדות הפולנית ידעה מאז להוקיר ולהעריך את הלימוד בישיבות ולא היתה כמעט עיר בפולין שקול התורה לא נשמע בה.

תאור של הישיבות בפולין במאה ה־י"ז אנו מוצאים בדברי ר' נתן נטע הנובר מוסלב בספרו "יון מצולה".

מהמאה ה־ט"ז יש שני כתבי־קיום, שניתנו מאת המלך הפולני סִיגִיסמוֹנד אבגוסט¹, בכתבי־קיום אלה נתן המלך הפולני לראשי הישיבות זכויות מיוחדות בשטח פעולתם. כמו הרקטור של בית מדרש חילוני, כן גם ראש הישיבה פטור ממסים, וזכאי לעשות בתוך הישיבה כרצונו. הן בנוגע לדרכי הלימוד והן בנוגע למשמעת.

כתב־הקיום הראשון מרשה לקהילת לובלין² לבנות ולהחזיק ישיבה בעיר לובלין. וזה תרגום כתב־הקיום:

(1) "המפורסמות אין צריכין ראייה שלא היה כל־כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין, בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות . . . וכל קהילה וקהילה היו מחזיקים בחורים ומספיקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע". יון מצולה (קראקא 1895) ע' לאילד.

על סדרי הלימוד בישיבות בימים ההם, ראה ש. דובנוב, "ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא" (ברלין תרפ"ה) ס"י תפד, תקיג, תקכה, תקנו, תשט.

(2) ראה ספרו של מ. ברסון דיפלומאטאריוש, ורשה 1910, ע' 78 וע' 87-88. והשוה ס. א. ברשדסקי וסכוד 1896, ע' 116.

(3) מקור התעודה ברומית — עיין מ. ברסון, שם, ע' 78.

**Iudeis Lublinensibus datur facultas extruendi Gimnasii et
synagogae in suburbio Lublinensi.**

Sigismundus Augustus Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, nec non terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiaviae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Culmensis, Elbingensis, Pomeraniae etc. Dominus et haeres. Significamus tenore praesentium quorum interest universis et singulis praesentibus et futuris. Quia ad intercessionem certorum consiliariorum Nostrorum et humilem supplicationem iudeorum Lublinensium, permissimus ita ut permittimus praesentibus literis Nostris, ut possint sumptu communi iudaico, gymnasium ad instituendos homines illorum religionis et synagogam penes idem gymnasium in fundo domus Isaac Maii doctoris, inter domos eorundem iudeorum in suburbio Lublinensi et platea iudeorum, consistentis extruere, omniaque in eo gymnasio, quae commoditas studiorum requirere videbitur parare. Cujus gymnasii administratio, ut penes aliquem certum ex illorum ordine virum consistat, ut et hi qui instituti sunt, cum autoritate virum habeant, et inter eos, qui studiis operam navabunt, disciplina retineri possit, doctores omnes et rabini, quicumque tum Lublini fuerint, communicato consilio, unum de medio sui, qui doctrina et autoritate inter eos pollere videbitur eligent, penes quem administrandi gymnasii et regendorum, qui instituendis iudeis dati et designati fuerint, tum etiam eorum ipsorum qui instituentur potestas erit, cui quidem titulum rectoris damus, removendo ab eodem rectore autoritatem rabini moderni Lublinensis Israelis Schachnowicz et aliorum pro tempore existentium, immo eum omnibus doctoribus et rabinis, praeficimus. Quoniam autem institutio in praedicto gymnasio sine ullo prelio esse debet, ideo illud ab omnibus censibus et exactionibus tam Nostris quam Reipublicae quomodolibet vocatis, liberum et immune esse debere pronuntiamus. In cuius rei fidem sigillum Nostrum praesentibus est appensum. Datum Grodnae die vigesima tertia Augusti Anno Millesimo quingentesimo sexagesimo septimo.

Sigismundus Augustus Rex subscripsit.

סיגיסמונד אבגוסטוס, בחסד אלוקים מלך פולין, ארכידוכס של ליטא, האדון והיורש של הארצות קראקוי, צוזמיר, שיראדו, לענטשיץ, קויא, רוסיא, פרוסיה, מאזי, זאמוט, קולם, עלבלנג, פומרניה וכו', מודיעים בכתב זה לכל הנוגעים בדבר, לכלל ולפרט, כעת ולעתיד לבוא:

בהשתדלותם של יועצים מסויימים שלנו לפי בקשתם רבת-ההכנעה של יהודי לובלין, הננו מרשים להם, בכתבנו זה, להקים בכספי הקהילה היהודית ישיבה ובית-כנסת לצדה, ולבנות את הישיבה ובית-הכנסת בחלקת ביתו של הדוקטור יצחק מאי, הנמצא בין הבתים היהודים שבפרבר לובלין, דהיינו ברחוב היהודים, וכן [להתקין] בתוך הישיבה כל אשר יראה דרוש לנוחיות הלימודים. הנהלתה תהיה בידי איש אשר ייהנה מסמכות והשפעה בין המורים ויהא מסוגל לקיים סדר ומשמעת בקרב התלמידים.

כל חכמיה ורבניה של לובלין יתוועדו למועצה ויבחרו אחד ביניהם לראש הישיבה. יהא זה אדם המגדיל תורה ומאדירה ביניהם, ובידו תהא סמכות הפיקוח על המורים ועל החניכים כאחד. אנחנו מעניקים לו בזה את תואר-הכבוד ראש-ישיבה (Rector) ולא זו בלבד שפוטרים אותו מהיות כפוף למרותו של ישראל בן שכנא⁴ רבה של לובלין בעת הזאת, אלא אף מפקידים אותו על כל החכמים והרבנים. ומאחר שההוראה בישיבה דגן חייבת להיות חנם אין כסף, אנחנו מזכים ופוטרים אותה מכל הקנסות והמסים למיניהם קופתנו ולקופת המדינה, וכעדות לכך תלוי ומחובר בזה חותמנו.

ניתן בהורודנא ביום 23 לאבגוסט שנת 1567.

לאחר כמה שנים נתן המלך זיגיסמונד אובגוסט כתב-קיום להרב (דוקטור) שלמה מלבווב⁵. בו רשיון להקים ישיבה ורשות להעבירה ממקום למקום⁶. וזו תמצית התעודה:

בעשירי למאי 1571 שיחרר המלך הפולני זיגיסמונד אובגוסט את הדוקטור שלמה, אשר נבחר רב ראשי לכל יהודי לבוב ויהודי רוסיה האדומה, מכפיפות לכל סמכות חוקית, פרט לזו של המלך עצמו.

בסוף כתב-הקיום נאמר, שנתנה לו הזכות לקיים, בכל עיר שבממלכה, מוסד לימוד ולהחזיק שם תלמידים וללמדם תורה. כמו-כן ניתנה רק לדוקטור שלמה הסמכות לשפוט את התלמידים ולהוציא עליהם פסקי-דין לפי חוקי היהודים.

(4) ר' ישראל שכנוביץ היה בנו של הגאון ר' שלום שכנא. והיה רב בלובלין בזמן נתינת התעודה. קשה לקבוע אם הרש"ל כבר היה או בלובלין ושימש כראש-ישיבה. ידוע שהרש"ל הגיע ללובלין בסוף ימיו (בשנת שכ"ט?) ונפטר שם ב"ב כסלו של"ד (1573).

(5) ראה השערה על זיהוי אישיות זו במאמרו של י. ל. שפער, ב"צופה לחכמת ישראל", (בודפשט) שנה ו' חוברת ד' עמ' 351.

(6) התעודה בלשון הפולנית, בסוף התעודה צריך להיות שנת 23 למלכותו.

Doctor Salomon iudaeus Leopoliensis iudex constituitur.

Zygmunt August etc. z Bożej łaski Król Polski, Wielkie Książę Litewskie, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmódzki, Kijowski, Wołyński, Podlaski, Inflatski etc. Pan i Dziedzic.

Oznajmujemy tym listem Naszym, komu to wiedzieć należy, niniejszym i na potem będącym, iż My mając u siebie w zaleceniu nauk wyćwiczenie i biegłość w piśmie i ktemu zachowanie dobre doktora Salomona żyda mieszkającego natenczas we Lwowie którego sobie za starszego doktora wszystko pospółstwo żydów lwowskich i wszystkiej ziemi ruskiej obrali, onego z pewnych przyczyn i za prośbami niektórych Panów Rad naszych, pod łaską a obroną naszą Królewską przyjąwszy z lurydyccii i Sądów jakichkolwiek urzędników w Koronie Polskiej a w ziemi Ruskiej wyjącaśmy umyśleli, jakoteż wyjmujemy niniejszym listem, dając mu tę prerogatywę, że ani przed Sędziem swym, to jest Wojewodą Naszym Ziemi Ruskich, albo jego Podwojewodzym, ani przed żadnym urzędnikiem w Koronie Polskiej na pozwanie o jakieżkolwiek rzeczy bądź o małe bądź o wielkie, nie ma się stanowić, ani winien będzie odpowiadać albo się sprawować i ich dekrety słuchać albo przyjmować, o co nań żadna poena lub wina nie ma być wkładana ani rękojstwem ma się obowiązywać, ale ktobykolwiek co do niego miał wszelakiego stanu albo przełożęństwa człowieka i persona, ten z nim sprawiedliwości przed Nami sobie dociegać (sic) ma pozwawszy go przed osobą Naszą, ktemu pozwoliliśmy temuż doktorowi Salomonowi sądzić żydy w rzeczach ich podług zakonu żydowskiego i karać występne klątwami albo innym karaniem według prawa żydowskiego, któremu też będzie wolno wszędzie w Królestwie Naszem szkołę trzymać i żaki bawić przy sobie, a ćwiczyć je w naukach, do których żaden niema mieć nic jedno on sam, ani ich kto inny sądzić ma albo sprawiedliwość z nich czynić okrom niego samego. Co wszystkim ku wiadomości przywodzić rozkazujemy i koniecznie mieć chcemy abyście tego pomienionego doktora Salomona przy tym liście we wszystkim zachowali pod winą 2,000 czerwonych złotych i pod łaską Naszą. Dan w Warszawie dziesiątego dnia Xsieżyca kwietnia Lata Pańskiego 1571, a królowania Naszego 42. Sigismundus Augustus Rex subscripsit.

הישיבות בגרמניה

מ א ת

ד"ר מרדכי אליאש

כתוצאה מתנועת הנאורות בארצות המערב, חתרה ההשכלה והטמיעה תחת היסודות שעליהם בנו היהודים בגרמניה חייהם מימי רבינו גרשום עד מנדלסון. בעטית המשכילים והמתבוללים ובעזרת השלטונות נסדקה החומה שהגינה על אחדות ישראל.

הקרע נתגלה לעין כל בעת שהביעו המשכילים את יחסם לשיבת ציון ולביאת המשיח, וליסודות הדת והחינוך של היהדות התלמודית. מימי הבינים עד המאה התשע עשרה התקיימה רשת של ישיבות פרושה על כל מקומות מושבותיהם של היהודים לארצה ולרחבה של גרמניה, מברעסלוי עד מעץ, ומהאמבורג-אלטונה עד עטינגען. בכל עיר ועירה, גם בקטנות ונידחות ביותר, לא נמצאה קהלה יהודית, קטנה כגדולה, שלא התפארה בשער המצויין בתורה ובתלמידי חכמים שקבלו תורתם מראשי ישיבות ומסרוה לתלמידיהם. כל כבודם של הרבנים היה בית מדרשם, וכל תפארתם של אנשים היה לימודם בישיבות¹.

בסערת המלחמה, שמטיפי „התקופה החדשה“ הכריזו נגד היהדות התלמודית, נתרקנו הישיבות, ננעלו החדרים, וגורשו המלמדים כ„בני הנכר“ והמחנכים כ„מורדים באור“ המחזיקים בתורת ישראל סבא. כל החרמים וכל האזהרות מצד הרבנים שיצאו למלחמה במעשי המתקנים, לא הועילו: קולם נשתק והשפעתם ירדה מיום ליום, כי לשונם — אם עברית, אם אידיש — פסקה להיות לשון הדור החדש, ולא היה בה כח לעמוד בפני השפה המדוברת ובפני רוח הזמן, שבהם השתמשו הרבנים החדשים.

בערך במחצית המאה התשע עשרה נשמע שוב קול היהדות התלמודית ברמה, והפעם מפי רבנים שהכירו את רוח הזמן ותרבות הסביבה וידעו להשתמש

(1) ממאות ראשיישיבה במאה השמונה עשרה ועד מחצית המאה התשע עשרה, ייזכרו כאן רק אחדים: ר' א. ש. קיידאנובר, ר' יוסף שטיינהארד, ר' צבי הירש יאנוב, ר' מ. זלמן הכהן, ר' וואלף האמבורג בפירדא, ר' נפתלי הכהן, ר' יעקב יהושע, ר' פנחס הורוויץ ובנו, ר' נתן אדלר בפראנקפורט דמיין, ר' צבי הירש אשכנזי, ר' יחזקאל קאצנעלנבויגען, ר' יונתן אייבשיץ, ר' רפאל הכהן בהמבורג-אלטונה, ר' וואלף בברעסלוי, ר' עקיבא איגר בפוזן, ר' יעקב עטלינגר במאנהיים ועוד ועוד.

נגד פורצי הדור בכלי זינם הם. קמו מנהיגים ולוחמים ליהדות המסורה, אישים כר' שמשון רפאל הירש. ר' ישראל הילדסהיימר, ר' ז. ב. באמברגר. ראשית פעולותיהם היה יסוד בתי ספר לילדים ולנערים, בתי מדרש למורים ולרבנים, שבהם למדו תורה בשפת המדינה וע"י כך הוציאו מיד המתקנים הנשק הכי פעיל להשפעתם על הדור הצעיר. בסיוע הקהלות שהיו "כדת משה וישראל" הקימו הם, וחבורת רבנים עמהם, בתי כנסת מיוסדים על המסורה ושחררו את החרדים משעבוד הרוב המכריע של מתבוללים. בעזרת ארגון והוצאת ספרים וכתבי עת, הם חזקו ידי החרדים.

אין כאן המקום לתאר הדרכים שבהן השתלטה והתבצרה היהדות המסורה בגרמניה בימים ההם. אנו דנים כאן בשאלה: האם גם הישיבות קמו לתחייה עם התחדשות הרוח במחנה החרדים.

הסכויים להחיות הלמוד בישיבות היו קלושים. המתקנים הצליחו להבאישן בעיני תושבי הארץ ובעיני שליטי המדינות. הישיבה של ר' וואלף האמבורגר ננעלה בשנת 1861. הישיבה של ר' ז. ב. באמברגר, שהתקיימה עד לפני פטירתו בשנת 1878, הפכה להיות בית מדרש למורים ותכניתו העברית הוגבלה על ידי הממשלה שדרשה הינוך חילוני. בתי ספר, שנעשו חובה על כל ילד משבע עד ארבע עשרה (ואחרי כן עד שש עשרה), צמצמו הזמן ללמודי קודש על פי פקודת הממשלה. רוב החרדים הסתפקו בלמוד בניהם בבתי ספר עממיים עבריים או בבתי תלמוד תורה אחרי הלימודים שבבית הספר הכללי, בשבתות וביום ראשון. טרודים במלחמתם על מעמדם הכלכלי, החברתי והמדיני, ההורים לא היו להוטים אחר טיפוס ישיבה כמו שבארצות המזרח.

בבית המדרש לרבנים שייסד ר' ישראל הילדסהיימר בברלין למדו בחורים שרצו לעשות תורתם אומנתם בהתמדה ובקביעות; אך גם הם הוצרכו לחלק את זמנם — חלק כחלק — ללמודיהם במכללה ובבית המדרש, וחבר המורים הוכרח להתחשב בתכניתם של בתי מדרש לרבנים בברלין ובברעסלוי.

רבי מרדכי הורוויץ שקבל עליו לכהן בתור רב לאדוקים שלא פרשו מן העדה הגדולה בפראנקפורט, השתדל לחזק ביניהם היהדות המסורתית על ידי ישיבה שנתנה ללומדים בה גם ההזדמנות להשתכלל בהשכלה כללית. השעורים, שנמשכו עד לפני מותו, היו בעיקר בשביל מועמדים לרבנות. דעת הקהל היתה נגד ייסוד ישיבה.

ר' שמשון רפאל הירש ז"ל ידע היטב כי בית ספר חרדי איננו יכול למלאות מקומה של ישיבה והדגיש מיד אחר שהניח היסוד לבתי ספר שלו, שברצונו לבנות על יסודם בתי מדרש למורים, לרבנים, וללומדי תורה. אך לא זכה להגשים מטרתו.

את התפקיד הזה הניח לחתנו ר' שלמה ברויער ז"ל, שמלא את מקומו בקהלת פרנקפורט. הוא נוכח כי רוח היהדות המסורתית — על אף כל המהלכים

שמצאה לה בגרמניה על ידי חותנו — לא תוכל להתקיים כמקור חיים וככוח חי, כי אם בהקמת ישיבה במובן הישן שתהי מרכז ללימוד התורה בגרמניה. בשנת 1890, שנה אחרי בואו, הוציא את מחשבתו מן הכח אל הפועל. כוונתו היתה לחדש תנועת הלימוד בישיבה, כמו שהיה רגיל בגרמניה בימי קדם, וכמו שראה אותה בהונגריה.

ארוכה וקשה היתה הדרך להגשמה. הבחורים הראשונים — ומהם גם מוסמכים — היו בני ארצות המזרח שבאו אל פרנקפורט מתוך חבתם לתורה עם דרך ארץ. התלמידים מפרנקפורט ומיתר ערי גרמניה היו בתחילה מתי מספר. בתחילה אפילו וועד הקהלה — קהלתו של ר' שמשון רפאל הירש ז"ל — היה מפולג בשאלת ערך המוסד ונחיצותו.

דרך הלמודים בישיבת פרנקפורט היה דומה לזה של הישיבות בהונגריה. שני שעורים לימד ר' שלמה ברויער, שהיה ראש הישיבה: שעור קבוע בבוקר, שדרש עיון והכנה יתרה מאת בני הישיבה, ושעור פשוט בכל ערב, שהיה פתוח גם לשאר לומדי תורה שבעיר. השעור ביורה דעה ניתן על ידי דיין הקהלה, ר' יעקב פוזן. לתשומת-לב יתרה זכו התלמידים מגרמניה, שעדיין לא היו מוכשרים להשתתף בשעורי הרב בלי סיוע. להכנתם ולהדרכתם נתמנה ר' ח. סופר. במשך שלושים שנה הכניס מאות תלמידים לדרך הלימוד בהיכל הישיבה. שעור בתנ"ך ובתולדות ישראל למדו פעמיים בשבוע הרבנים דר. בונדי ממינץ ודר. קוטעק מהאמבורג.

הבחורים שבאו מחוץ לעיר ולא היה בידם לשלם שכר דירה וכלכלה, קבלו תמיכה הגונה מוועד הישיבה כדי שלא יצטרכו לחזור אחרי בעלי בתים שיארחום כפי שהיה המנהג ברוב הישיבות שבמזרח. הבחינות, שהתקיימו בכל חודש במעמד וועד הישיבה, הכריחו את הבחורים להקדיש כל זמן היותם בישיבה ללימוד התורה. רבים מבני הקהלה בקשו שבניהם ילמדו בישיבה אחרי שסימו בית הספר הכללי וטרם שפנו לאומנות ולמסחר.

מספר התלמידים גדל משנה לשנה — וביחוד משנת 1910 עד סוף מלחמת העולם הראשונה — כי היא היתה הישיבה היחידה בגרמניה. אך ברבות התלמידים רבו הקושיים לקיימה. באו מלחמת העולם, מפלת גרמניה, המהפכה והיוקר, ובעקבות כל אלה חלו שנויים בכל שטחי החיים. אך הישיבה לא נפלה. להיפך: השנויים הביאו לידי חזק והודקקות ערכי ישראל וקדשיו. חלוף חלפו הימים שבהם האמינו בעליונותה של גרמניה. הפליטים מארצות המזרח השפיעו על יהודי המערב בכסופיהם להבנות מתוך אוצרות התורה וחנוך תורני. רעיון הישיבה כבש לו מסילה בלבב כולם.

בפרנקפורט דמיין נפתחו שני מוסדות חדשים:

א. הישיבה של ר' משה שניידר, בשנת 1920, תחת הנהלת הרב יוסלביץ והרב קארפל. למדו שם ארבעים תלמידים, רבים ממזרח, שגרו ונתכללו בבנין הישיבה. דרך הלמוד היה ליטאי. אף הקהלה שרק לפני חמישים שנה התנגדה ללמוד התלמוד, נתנה הענקתה כדי לקיים הישיבה. בעלות הנאצים לשלטון, עברו ר' משה שניידר וחלק מתלמידיו ללונדון ופתחו שם ישיבה.

ב. הישיבה של ר' יעקב הופמן, שנפתחה בשנת 1924. בה עלה מספר התלמידים עד למאה. בין ראשי הישיבה הזאת היו: הרב קירשבוים, הרב ראקוב, והרב קורן. ההוצאות לקיום הישיבה סופקו לרוב על ידי הקהלה.

באותה תקופה, בין 1920 ל-1930, נפתחו גם ישיבות בערים אחרות: בנירנברג, על ידי הרב קליין, והרב ברגמאן; בהאמבורג על ידי הרב יוסף קארעלבאך והרב ראבינוב; בלייפציג, ע"י הרב אפרים קארעלבאך והרב ראגוסניצקי; וגם בברעסלוי, שלא ראתה ישיבה מימי ר' וואלף איגר, נפתחה אכסניה לתורה, אף כי לזמן קצר.

במדה שהתמוטטו הערכים הקדומים של גרמניה, התקרבו היהודים אל ערכי ישראל. הרגש הזה בא לבטויו בקול קורא של וועד הישיבה של רבי ש. ברויער משנת 1921, בו נאמר בין היתר: "בכל הארץ נשמעת הדרישה: תנו לנו בתי עם! אנו, אין לנו כי אם "בית עם" אחד הראוי לשם זה, הוא הישיבה".

בדו"ח שהוציאה הישיבה בשנת תרפ"א, שלושים שנה אחרי הווסדה, נרשמים שמות תלמידיהם שלמדו אז והחניכים שיצאו ממנה בעבר. הרשימה המאלפת הזאת מראה עד כמה שהסתעפה פעולתה של הישיבה ועד כמה שנשתנה מצב הרוח של יהודי גרמניה. בעוד שבתחילה היו התלמידים ברובם מחוץ לארץ, היו בשנה הנ"ל כשמונים אחוז מפרנקפורט או משאר מקומות בגרמניה.

מספר התלמידים עלה למאה וחמישים. מצאה הישיבה לה בנין חדש ומפואר סמוך לבית הכנסת הגדול של קהל עדת ישורון, ושם הצטופפו מבוקר השכם עד שעה מאוחרת בערב לומדי תורה, בחורים ובעלי בתים. משאר הישיבות, שהתקיימו בימים ההם, אין לנו ידיעות מפורטות. כדי ליתן מושג על תכנית הלמודים באחת הישיבות בפרנקפורט דמיין, אשתמש בדו"ח הנ"ל. הצלחתה היתה בעיקר פרי עבודה שיטתית מצד המנהל וראשי הישיבה, עבודה שהתחשבה לא רק בחומר הלמודים כי אם גם בחומר התלמידים. לפי זה קבעו המבנה והתכנית.

א. המבנה: בני הישיבה נחלקו לחמש כתות, כתה כתה לפי כח הקליטה של תלמידה:

כתה א: לתלמידים שבאו מישיבות אחרות ושכוחם ללמוד בפני עצמם.

כתה ב: לבחורים שהתקדמו די צרכם בכדי להתכונן בהדרכת משגיחים.

כתה ג: תלמידים שהיו זקוקים לעזרה מצד ראשי ישיבה או מבחורים של כתה א או ב כדי להתכונן לשעורים ולחזור עליהם.

כתה ד: תלמידים שעדיין לא יכלו להשתתף בשעור הקבוע של הרב, כי אם רק ב"שעור פשוט".

כתה ה: מתחילים שעדיין אינם מוכשרים לא לשעור קבוע ולא לשעור פשוט.

כדי להורים בכל שנה דם חדש לחומר התלמידים, וכדי להעלות דרגתם ולהבטיח עתידה וקיומה של הישיבה, ערכה הנהלתה — בהשתתפות בתי הספר העבריים שבעיר — ארבע עשרה כתות של מכינה לתלמידים, שיתכוננו לכניסה לישיבה אחרי סיומם בתי הספר, עממים או תיכונים.

ב. התכנית (לפי מה שלמדו התלמידים בשנת תר"פ):

כתה א"ג: שעור קבוע: מס' קדושין; סוגי' שליח נעשה עד, עד אחד נאמן באסורין, מצוות מבטלין זא"ז, מצוה הבאה בעברה (השעור הזה ניתן ע"י הרב ר' שלמה ברויער).

כתה א"ד: שעור פשוט שניתן ג"כ ע"י הרב המנהל: מס' עירובין, פ' כל גגות.

כתה א: שעור שניתן ע"י הרב ר' יוסף ברויער שעבר על סוגיות מענין איסור והיתר ועל יו"ד סי' ס"ט-ע"ח וצ"א עד ק"ד.

כתה א"ב: עקרי היהדות על יסוד התנ"ך (שעור שניתן ע"י הרב יוסף ברויער).

כתה א"ג: מוסר ההלכה (מתוך מקורות) השעור ניתן ע"י דר. ש. ערמאן.

כתה א"ג: מוסר ההלכה (מתוך מקורות השעור ניתן ע"י דר. ש. ערמאן).

כתה ב: גמרא: הכנה לשעור קבוע (ר' י. ערענטריי) ולשעור פשוט (ר' א. פוזן) מס' שבת, ב' עד י"ז, ל"ו-מ"ז.

משנה: סדר נשים — תנ"ך רש"י על פרשת השבוע (ר' י. ערענטריי).

פוסקים: או"ח שבת סי' רמ"ב-רס"ג.

כתה ג: הכנה לשעור קבוע (ר' ערענטריי) ולשעור פשוט (דר. רוזנבליט).

גמרא: מס' קדושין ומס' עירובין.

משנה: ס' נזיקין ומס' מקואות (עם רמב"ם ור"ש).

פוסקים: אר"ח הל' ר"ה ויוה"כ ויו"ד ס' פ"ב פ"ו.

תנ"ך: רש"י על פרשת השבוע; מלכים א"ב; תרי עשר וירמיהו.
 כתה ד (שלא השתתפה בשעור קבוע): עקר החומר של השעור הקבוע
 (ר' א. פוזן) והכנה לשעור פשוט (דר. רוזנבליט); קטעים ממס' ר"ה וסנהדרין (דר.
 רוזנבליט).

תנ"ך: שופטים, שמואל — קטעים מרש"י על פרשת השבוע — נ"א יחד עם

כתה ג.

כתה ה: גמרא: מס' ברכות פרק ב"ג — מס' ב"מ פ' ב"ג.

משנה: מס' ברכות ופסחים; תנ"ך: פי' רש"י על התורה כסדר — נ"ר
 יחד עם כתה ד; קש"ע כסדר.

על פי תכנית מקיפה כזו קיוו ליצור תנועה שבכוחה יהיה לרפאות
 הפצעים של המאה שעברה. אך בואו של היטלר שם קץ לכל מאמצינו. רוב
 המוסדות החדשים ננעלו כבר בשנים הראשונות אחרי עלות היטלר. שתי
 הישיבות של דר. הופמאן¹ ושל דר. ברויער², השתדלו להמשיך עבודתן הפוריה
 וגם להרחיבה. לישיבה של דר. הופמאן נספחה "הכשרה" שבה למדו בני הישיבה
 מלאכת יד והתכוננו לעלות לארץ. הישיבה של ר' יוסף ברויער, שמלא מקומו
 של אביו ז"ל, פתחה שני בתי חנוך לצעירים ובית חלוץ לבוגרים שבאו מחוץ
 לעיר כדי ללמוד בישיבה ולהתכונן לעליה גם יחד. בימים החשוכים האלה
 מצאו בישיבה אור חדש.

הכספים להחזקת הישיבה באו ברובם מידידי הישיבה שגרו מחוץ לארץ.
 על ידיהם הצליחה הישיבה אפילו להרחיב תכניתה, להוסיף כתות ולמנות
 מורים חדשים³.

עבודתם לא פסק עד שבסוף שנת ת"ר צ"ח נשרפה הישיבה יחד עם בית
 הכנסת שבצדה.

(2) אחרי הגיעו לא"ה נתמנה רב בקהלת "אוהב צדק" בניו יורק. כעת הוא בישראל.
 (3) נסיונו לעקור את הישיבה מפראנקפורט לעיר פיומץ באיטליה נכשל ואחר חצי
 שנה, שבלה שם עם חלק מתלמידיו, שב לפראנקפורט. כעת הוא רב דקהל עדת ישורון בנ. י.
 (4) בין ראשי הישיבה החדשים יזכרו כאן: ר' מ. שלעזינגער ז"ל ור' י"ל יעקובוביץ,
 שעלו לארץ וייסדו הישיבה "קול תורה" בירושלים, ור' ביברפלד שעשה לו שם על ידי
 חקירותיו בתולדות ישראל.

ישיבת „עץ חיים” דהיידע

מ א ת

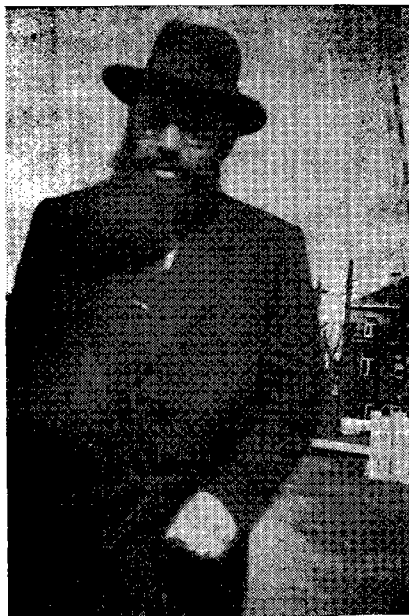
הרב דוד וויינגרטן

הכפר הבלגי היידע, בריחוק 24 ק"מ מצפון לאנטוורפן, שימש מקום מרגוע וקייטנה ליהודי אנטוורפן, שהיו ביניהם חרדים מרובים. אך חותמו היהודי המיוחד הוטבע בו ע"י הישיבה שנתקיימה שם כמעט 21 שנה.

שם הישיבה היה „ישיבת עץ חיים”—היידע. ובצרפתית כונתה בבולטין הארצי של הממשלה: „סמינר גבוה למדעי התלמוד”, ואולם בעולם הישיבות שביהדות מערב אירופה נודעה בשם הקצר „הישיבה דהיידע”.

בשנת 1929 נשתקעו באנטוורפן שתי משפחות יהודיות של איסר מייזל ויצחק בוראק. הם עזבו את ארגנטינה בשל חוסר סביבה דתית. באנטוורפן קנו בית ופתחו בית מסחר והצליחו במעשי ידיהם. ואולם יום אחד, כששאל מייזל בבית הכנסת: „היכן כאן ישיבה?” השיבו לו בתמיהה: „איזו ישיבה — אין כאן ישיבה”. אותו ערב החליט האיש להקדיש רוב מרצו להקמת ישיבה בקהלת אנטוורפן שהכל ישמעו את שמעה ושתשפיע על אורח חייהן של קהלות אירופה המערבית.

בו בזמן בקירוב, שהה באנטוורפן ראש ישיבה צעיר מליטא, למדן כליטאי ובעל התלהבות כחסיד, בעל הדרת פנים המסור מסירת נפש ליהדות ולמוסר היהודי, ושמו הרב שרגא פייוול שפירא. ישיבת קלם היתה זקוקה לכלכלה, וכך שלחה אחד מטובי בניה לעולם הגדול כשד"ר. נתגלגל הדבר, ונודע לרב שפירא על שני היהודים מארגנטינה שנתפרסמו כבעלי-צדקה. והלך לבקר אצלם. ואולם ביקור זה הצמיח הרבה יותר מתרומה נוספת למקום תורה. שני היהודים הארגנטינאים הציעו להרב הליטאי ליסד ישיבה בבלגיה. וכך הוזה. דנו בבחירת הנקודה והחליטו שתיקבע מחוץ לעיר, בסביבה כפרית. מישחו הציע את היידע, הקייטנה הנאה, שעשירי אנטוורפן מחזיקים בה הווילות, ואוירה צונן וטהור. בקיץ, 1931, יצאו שני הפעילים למקום, יחד עם יעקב בראנער (כיום עורך „שערים” בת"א) ושכרו שם הווילה ברחוב טערליס מס' 449. קנו מעט רהיטים והודיעו לישוב היהודי בבלגיה: נפתחה ישיבה!

הרב ש. פ. שפירא, הי"ד, ראש ישיבת היידע.

חבלי הלידה של ישיבת היידע קשים היו. ראש הישיבה הרב פייוול שפירא הנהיג שיטת לימודים ליטאית, אך יהודי אנטוורפן — רובם גליצאים — פולנים היו. מיד צמחו חילוקי דעות. אנשי "המזרחי" חששו שהישיבה היא אגודאית, והאגודאים טענו להיפך. החסידים טענו שהישיבה היא של מתנגדים, והמתנגדים אמרו להיפך. ובינתיים נמצאה הישיבה מקופחת.

מה בעצם היתה טיבה של ישיבת היידע?

במרוצת השנים נתברר כי היידע היא מזיגה נאה של כל הכיוונים. תורה עפ"י נוסח ליטא, עבודה — נוסח חסידים, נימוסים — נוסח מערב אירופה. ישיבת היידע שאפה להכניס מרוח התורה למערב אירופה, לחנך דור חדש, רחוק מעם-הארצות של מערב אירופה. שאיפתה של ישיבת היידע לא היתה להעמיד רבנים ודיינים, כי אם יודעי תורה, בעלי בתים ועסקנים שיהיו תלמידי חכמים ושימשיכו במערב את שלשלת הזהב של היהדות התורנית שבמזרח.

בסתיו של 1932, בחודש אלול, הכרתי את היידע לראשונה, כשאני — רבה של ליו' — הביאני להיידע. נרשמתי כתלמיד ה-28 של הישיבה, או כבר הועתקה הישיבה למעון חדש ברחוב סטאסי 117, ושם נשארה עד החורבן בשנת 1940. הבית, ששימש לפני כך כבית-מלון, היום ברחוב הראשי של הכפר, במרחק 3 בתים מתחנת הרכבת. היו שם: אולם אחד גדול, 15 מטר על 10 מטר, ששימש כחדר לימוד וכחדר אוכל; עוד אולם קטן מזה, ששימש בית כנסת, ובו היה ראש הישיבה

משמיע שיעוריו. במלון היו 21 חדרי שינה, והיה מטבח מרווח מתוקן. הבחורים דרו 3² בחדר.

היום היה מתחיל בישיבת היידע ב־6:45, כשהיו מעירים את התלמידים לתפילת שחרית. סדר היום לא היה קל, ובחורף לא היו נוהגים להסיק ולחמם את החדרים. ראשית משום שאמרו שיותר בריא לצעירים לישון בחדרים קרים, ושנית מפני שביקשו שהתלמידים ימעיטו לשבת בחדריהם, ושלישית — והיא העיקר: משום שלא היה כסף לתנורים ופחמים. הנימוק האחרון סילק את כל הויכוחים. המשמעת היתה חמורה, אולי חמורה מדי. כל התלמידים היו צריכים להמצא בבית־התפילה לא יאוחר מ־7:20, כשעמדו ב"ברוך־שומר". ראש הישיבה היה נוהג להקפיד על כך ואם היו תלמידים שאיחרו לבוא לתפילה, היה יוצא אליהם, לפעמים בטליתו ותפיליו, נכנס לפרוודורי החדרים, דופק על הדלתות, ממתין רגע ופותחן — וחוזר לתפילתו. ביקור זה היה עושה רושם על המאחרים לישון, שהיו נמנעים להבא מלצער. שוב לא היה צורך בהטפת מוסר לאחר ביקור כזה ימים רבים.

לכל תלמיד היה מקום קבוע לתפילה ולא היה מתרוצץ ממקום למקום. ראש הישיבה היה מכבד את הבחורים בתפילה לפני העמוד, שהיתה חלק מהחינוך הדמי ומעבודת הקודש. אחרי התפילה היו לומדים משנה בפרקי אבות, ואחר כך הונהג שילמדו בכל יום אף דין מדיני שו"ע. בכל יום היה גבאי־צדקה גובה צדקה מכל תלמיד, איש כפי יכולתו. אם היה בן עשירים שביקש לתת תרומה חד פעמית נכרת, לא היו מקבלים ממנו, אלא חייב היה ליתן בכל יום. כי צדקה עבודה היא, וחשוב לקיים מצווה זו בכל יום מלתת הרבה פעם אחת — כך היו מלמדים אותנו בישיבת היידע.

ארוחת הבוקר היו אוכלים בצוותא, ואף ראש הישיבה היה סועד אתנו. קשריו לתלמידים היו עזים, ואף התלמידים חבבוהו והוקירוהו. הוא לא העניש תלמידיו בענשי גוף, ואפילו קטנים שבהם, והם שמעו בקולו, מאהבה ומיראת כבוד.

את הלימודים התחילו ב־9:30 בבוקר והמשיכו עד הפסקת הצהרים ב־1:00, ומ־3:00 עד 6:00 אחה"צ, ושוב מ־8 עד 10 בערב. כבישיבות ליטא לימדו גם אצלנו את שלוש הבבות, גטין קדושין, יבמות, נדרים. לימוד ספרי המוסר היה חלק בלתי נפרד מתכניתנו. "מסילת ישרים" לרמח"ל היה ספר היסוד של החינוך בהיידע. בערב היו לומדים נ"ך, שמונה פרקים לרמב"ם, כוזרי, חובת הלבבות, דעת תבונות וכו'.

הבחורים בישיבה היו ברובם לבושים אירופית, הלשון המדוברת היתה אידיש, אך משגדלה הישיבה ונתפתחה היו שומעים בשעריה גם דיבור צרפתי, הולנדי, אנגלי וגרמני. התלמידים באו מבלגיה, הולנד, גרמניה, אנגליה וצרפת. ביניהם נמצאו בני רבנים וכלי קודש מכל הארצות האמורות.

שבת בישיבת היידע — היא פרשה בפני עצמה. לעתים קרובות באו להיידע קבוצות מבקרים מאנטוורפן, ואפילו אורחים מהולנד. בשבת היתה מורגשת התרוממות-רוח מיוחדת. התעלות נפש ויופי נשגב. בין התלמידים היו כמה בעלי תפילה מעולים, שעברו לפני התיבה בהתלהבות ובדביקות. ביניהם: חגניה ליפמן קלוין (כיום חזן בלונדון), שמואל נוסבוים (כיום בשוויצריה), אליהו טורן (כיום במשרד הדתות בירושלים), אנשיל לופטיג (כיום באנטוורפן), וטוביה בראנער ואהרון ליפשיץ הי"ד. בליל ששי בשעת הסעודה היו הבחורים מזמרים זמירות עם הקהל. לכל אחד היה ניגון משלו. זה מסיים וזה פותח. אחרי ברכת המזון היו יוצאים בריקוד, כשעה בערך. בחורף עוד היו חוזרים ללמוד אחרי הריקוד, בשעת הערב המאוחרת.

בלילות החורף הארוכים היו המתמידים מאחרים לשבת וללמוד בליל ששי עד שעה לפנות בוקר והיו מעירים את המשמרת השניה שהיתה ממשיכה בלימוד עד שעת אחר הצהרים של שבת. הללו כבר היו מוצאים את ראש הישיבה בבית-המדרש לומד ומכין שיעוריו. הכפר השקט והדומם, והאוויר הטהור והנקי סייעו הרבה להשלטת האוירה הנעלה ומצב הרוח המרומם, שהיו בישיבת היידע חלק מן החינוך וגורם חשוב לעיצוב האופי של בני הנעורים.

הרגשת המסתורין היתה מגיעה לשיאה בישיבה דהיידע בשעת הסעודה השלישית. לסעודה השלישית היו באים לישיבה מאות קייטנים, ששהו בהיידע. אולם הישיבה היה מלא בקיץ, ואנשים רבים היו נשארים עומדים בחוץ וצובאים על פתחה של הישיבה. הניגונים בסעודה השלישית היו מעין תעריבת של ניגוני שירה חסידיים, פולניים, וליטאים. ראש הישיבה היה מגיד את שיחת המוסר השבועית שלו. ראש הישיבה שלנו לא היה נואם להמונים, אבל דבריו היו דברים היוצאים מן הלב. הוא דיבר ברגש והיה לו כוח שיכנוע עצום.

באולם שררה אפלולית, והיום היה מוחשיך והולך. וכשהיו מגיעים לניגוניו של הרב "ולמעין עולם הבא" של הבראצלאוואי — היו רואים שהשבת כבר יצאה מזמן, ואף על פי כן היו בני הישיבה מאריכים ומוסיפים מן הקודש על החול, עד שראש הישיבה היה מצווה לברך ברכת המזון. רק אז כשהיו צריכים לחזור ללימוד, והיה חשש של ביטול-תורה, התחיל הרוח הנשגב מסתלק אט-אט. הרבה תרמו "למצב-רוח" בהיידע "קבוצת העולים", שעם שהתקיימה זמן קצר בלבד היתה לה השפעה מרובה על הלך הרוח של תלמידי ישיבת היידע. מה היה טיבם של ה"עולים"? — קבוצה זו נתקיימה משנת 1933 עד שנת 1936, ומייסדה היה נתן בירנבוים, שהיה ממקורביו של הרצל ופרש ונעשה אנטי-ציוני ואדוק. השם "עולים" מיוסד על הפסוק: "ראיתי את בני העליה והנה הם מועטים". ה"עולים" היו צריכים להיות קבוצה של אידיאליסטים בחירים, שיגיעו לשלוש מידות: דעת, רחמים ותפארת; בירנבוים גם פיתח פילוסופיה גלוטית מסוכנת ושאל להקים ישובים חקלאיים של יהודים חרדים בגולה ובהולנד דוקא. תלמידי היידע לא התעניינו אמנם הרבה בתכנית החקלאית של בירנבוים. בשבילם

היה העיקר שלוש המידות הנ"ל: דעת — תורה ויהדות, רחמים — פשוטו כמשמעו, ותפארת — מוסר, טוהר ויופי רוחני וגופני. דומני כי מלבד קבוצת הולנד, היתה בהיידע קבוצה פעילה יחידה של „עולים“. הקבוצה היתה מתכנסת בשבת אחר הצהריים. משה צחבאל, יעקב בראנער, שלמה רוטנברג ואחרים היו נואמים מוכיחים שחיתותה של הציביליזציה וגידולו של נגע עס-הארצות בקרב העם היהודי וכיבושיה של רוח החמרנות הזולה בעולם. רק ה„עולים“ יכולים להציל מצב זה, לשחות נגד הזרם ולהקדיש כל כוחותיהם ומרצם לשלוש מידות אלה: דעת, רחמים ותפארת. השיחה היתה מסתיימת בזמירת „המנון העולים“, וכך לשונו:

לאמיר לערנען אונזער פאלק די וועגן פון דער תורה
מיט דעת, רחמים און תפארת, דינען אונזער בורא,
דינען אונזער בורא,
דינען אונזער בורא.
צו דעת רחמים און תפארת, עולים, לאמיר שטרעבן
און מיט ריינקייט און קדושה בויען א אידיש לעבן
בויען א אידיש לעבן
בויען א אידיש לעבן.

וועט זיין א סוף צום גלות, צו דער לאנגער נאכט
קומען וועט דער גרויסער טאג מיט שיינקייט און מיט פראכט.

ישיבת עץ-חיים דהיידע גדלה והלכה, ותלמידים חדשים היו מתווספים והולכים בה, וכוחות חדשים היו מתפתחים. אך החבורה של 20-25 הבחורים הראשונים היתה חבורה מלוכדת, ויצרה גרעין אשר סביבו נתלקטו ונתרכזו תלמידים חדשים מהולנד ומאנגליה, מצרפת ומגרמניה. ביחוד רבו התלמידים שבאו מגרמניה. מכתב מן הישיבה על קבלת התלמיד הספיק להשגת ויזה בלגית, והנהלת ישיבת היידע נתנה מכתבים כאלה, שכבר היה בהם אז — בשנת 1936 — משום פקוץ-נפש. בשנת 1936 כבר הקיפה הישיבה דהיידע 5 בנינים שכורים ואף על פי כן, עדיין היה צר המקום, ואז החלו לדבר ברצינות על בניית בנין לישיבה.

עם גידולה והרחבתה של ישיבת היידע חלו שינויים ניכרים גם במיבנה הפנימי שלה. הקשישים שבבחורי הישיבה היו יוצאים למיר ולטלו. ישיבת היידע לא התיימרה מעולם, שהיא הגדולה והטובה שבישיבות יהדות אירופה. כשהגיע בחור למדרגה מסוימת בלימוד, היה ראש הישיבה מיעצו לצאת למיר או לטלו. רוב התלמידים היו בני נתינים פולניים, יושבי בלגיה, ולאחר שהיו שוהים במיר שנתיים היה חשש שיתחייבו חובת שירות בצבא הפולני. לכן פתחו בהיידע „קבוץ“ מיוחד בשביל תלמידים ותיקים, שלמדו במיר וחזרו להיידע והתאחדו עם ותיקי הישיבה, באותו קיבוץ.

הרב יוסף ביגון, הי"ד, משגיח רוחני בישיבת היידע.

ראש הישיבה, שהיה עמוד התווך והרוח החיה בישיבת היידע — עניו גדול היה, והוא טען שעם גידולה של הישיבה חייבים להביא לתוכה כוחות רוחניים חדשים. הביאו, איפוא, להיידע את אחד החשובים שבתלמידי מיר, הרב ר' יוסף ביגון, בעל מוסר ידוע, שהוציא בפעם הראשונה את "דרך ה'" לרמח"ל. ר' יוסף נעשה בהיידע למשגיח רוחני, וראש הישיבה מסר לידינו את תפקיד הנהלת שיחות המוסר השבועיות. ר' יוסף ביגון הי"ד ניספה עם קדושי אושוינצ'ים. מטלו הובא להיידה הרב מרדכי פארגמאנסקי, וראש הישיבה מסר לידינו את כיתת התלמידים הגבוהה. התחילו משתאים בעולם הלמדנות ובחוגי הישיבות על דרכו של ראש הישיבה דהיידע. הרי אלו מידותיו של צדיק: אדם בונה ישיבה מן המסד ועד הטפחות, מתייסר בייסורים ונאבק בקשיים, ולבסוף הריהו מוסר את הכל בידי איש אחר ומרצונו הטוב. אכן, זה היה האיש וזה כוחו.

בשנת 1937 התחילו רבים מתלמידי ה"קיבוץ" ללמוד מלאכה. הרעיון היה שאחרי 5-6 שנות למוד, ילמדו הבחורים הותיקים מלאכה באופן שיוכלו לעבוד חצי יום וללמוד חצי יום. עם הקמתו של בית מלאכה לסיתות יהלומים ליד ישיבת היידע, נתממש הרעיון של תורה ומלאכה. ה"רבי", שלימד את בחורי הישיבה מלאכה, היה הישיש רבינוביץ, הוא האיש היה הראשון להשכיר לישיבה חווילתו ששימשה לה אכסניה ראשונה. אגב, כמה מתלמידי הישיבה קיבלו השכלה כללית בקולו' הצרפתי המקומי.

קבוצת תלמידים משיבת הידע.

בשנת 1937 הונחה אבן הפינה לבניין הישיבה הגדול. אלפי יהודים השתתפו באותה שמחה. לישיבת היידע כבר יצאו מוניטין ותלמידים נהרו אליה מקרוב ומרחוק. היה הכרח להקים בנין מיוחד ומרווח, אך מחמת צוק העתים לא הספיקו לבצע את המשימה ולא זכו להגיע לגמר בניינו של בית הישיבה החדש.

בחורף של שנת 1939 נסגר הקיבוץ. החבורה, שחבריה כבר היו בחורים מגודלים, נתפזרה. כמה נשאו נשים וכמה חיפשו מקורות פרנסה. פולין כבר היתה כבושה או בידי הנאצים והאווירה היתה מתוחה. כל מי שיכול היה לצאת מבלגיה — מי לאמריקה ומי לארץ ישראל — הקדים ונסע.

בתקופת קיומה הקצר של ישיבת „עץ חיים“ דהיידע למדו בה כשלוש מאות תלמיד. ראש הישיבה היה טוען, כי לשם לימוד תורה בלבד — לא היה זקוק לישיבה כזאת. גמרא ומפרשים אפשר ללמוד בבתי מדרשות שבעיר. מה שאין כן היידע, שהיא אף „מחנכת ומגדלת“ אנשים; היידע — פירושה מסירות נפש ואהבת ישראל.

האפשר לומר, כי הצליח הנסיון של הקמת ישיבה של מיוזג כיוונים כבהיידע? ההיה בהיידע משום תרומה מיוחדת ובשורה חדשה? — מאוד יתכן שכן הוא. כי חוץ ליוצאים מן הכלל מועטים, נשארו תלמידי היידע יהודים דתיים, שומרי תורה ומצוות. אינני מכיר אף אחד מתלמידי היידע שאינו מדבר כיום על הישיבה באהבה ובהוקרה, אף שלא כולם הסכימו לשיטת החינוך של היידע, ומהם שראו את המשמעת בהיידע, כקפדנית וחמורה מדי.

אף שמנהיגי הישיבה טענו שהישיבה אינה פוליטית, היתה בהחלט פוליטית וחד צדדית — דהיינו: „אגודאית“, אמנם, היו בה גם אחדים מאנשי „המזרחי“, אך הם היו ספורים. ישיבת היידע, כישיבות רבות אחרות, ראתה, משום מה את האויב מס' 1 בציונות ובהשכלה. ישיבת היידע הושפעה גם כן מן „אורתודוקסיה הפראנקפורטאית“ של תורה עם דרך ארץ — לפי תורת דר. שמשון רפאל הירש. השכלה חילונית היתה צורך חיוני, אך השכלה, ציונות ועברית היו פסולים בכל מקום. אכן, ניתנה האמת להאמר, כי המזיגה של תורה עם דרך ארץ, נוסח ישיבת ר' יצחק אלחנן, לא היה ידוע עוד במערב אירופה, ואילו המזיגה של תורה עם דרך ארץ נוסח פראנקפורט, כבר היה בו משום ויתור גדול בשביל כל אלה שנתחנכו בישיבות טלו, קלם ומיר.

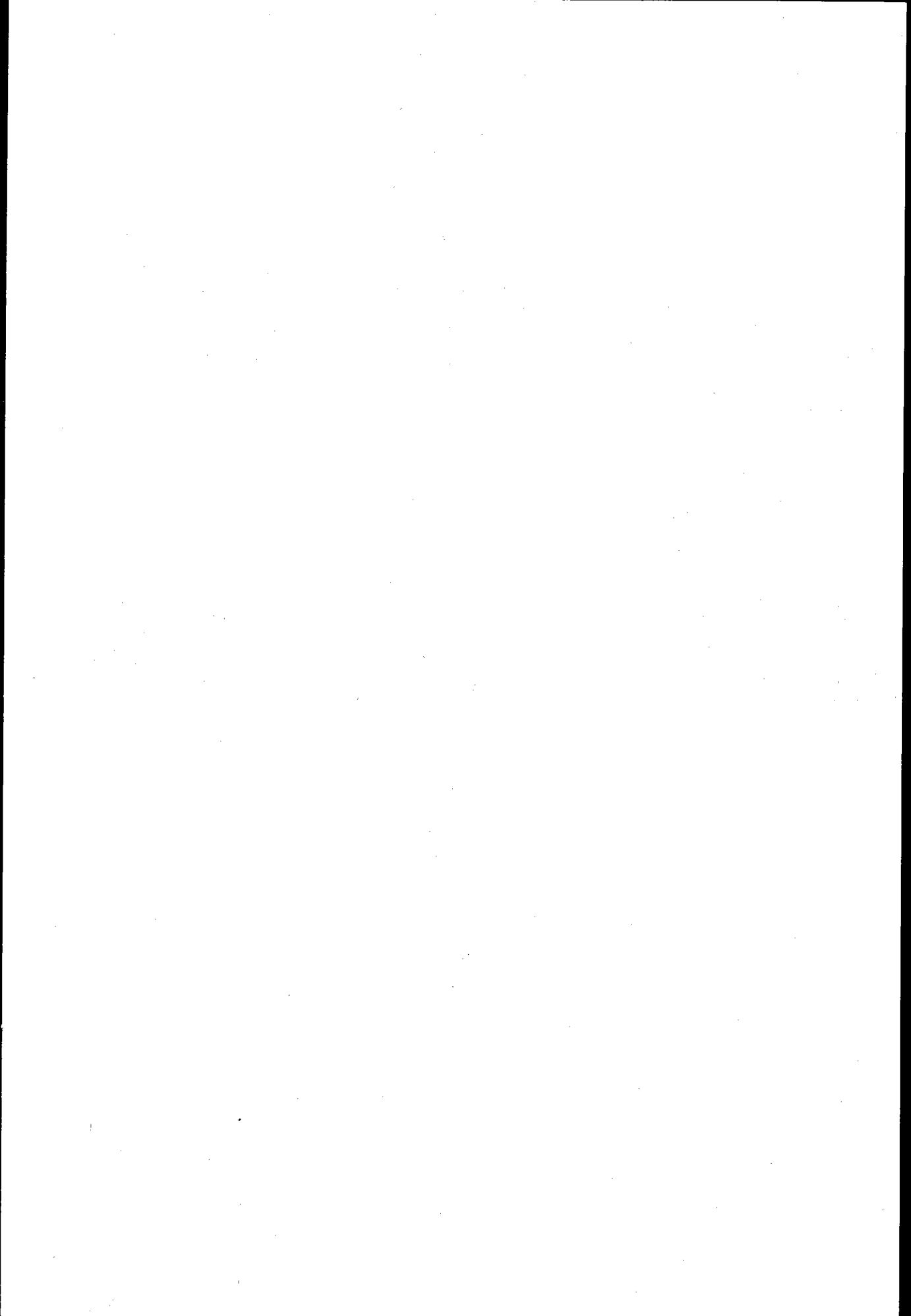
אף על פי כן רבים בינינו, בין תלמידי היידע לשעבר, ציונים נלהבים ובעיקר — חברי הקיבוץ הדתי ו„הפועל המזרחי“, וכשאנו בוחנים את היידע מתוך סקירה לאחור — הרינו מבינים כי בזמן ההוא ובמקום ההוא — אי אפשר היה שינהגו אחרת.

כשהסתערו הנאצים על בלגיה ב-10 במאי 1940 מצאו בהיידע כחמישים בחורים. עם השתלטות הכובש הגרמני על בלגיה — הועתקה הישיבה לאנטוורפן.

לרחוב וואן-ספאנגן מס' 6. היו שיעצו לראש הישיבה שיציל את נפשו. אך הוא סירב לזוז בלי תלמידיו. כן האמין שזכותה של הישיבה תגן על יהודי אנטוורפן. ב־18 החדשים הראשונים של הכיבוש הנאצי, לא היה המצב חמור מדי. אבל בראשית שנת 1942 הורע המצב פתאום במידה ניכרת: הנאצים החלו בגירוש היהודים לפולין, למחנות ההשמדה. ראש הישיבה הסכים אז להמלט עם תלמידיו. כמה נדבנים התקשרו עם מבריחי גבולות, שהסכימו להבריח את ראש הישיבה ושלושים מתלמידיו, שעוד נותרו בישיבה — לצרפת ומשם לשווייצריה או לספרד.

ראש הישיבה נאלץ לגזוז את זקנו ולהתחפש בלבוש איכר פשוט, וכן עשו גם בחורי הישיבה. נקבע מקום ברחוב לווריק באנטוורפן, שבו היו צריכים להמתין לבואם של המבריחים, שהיו צריכים להעבירם במכוניות־משא אל גבול צרפת. הם חיכו וחיכו, אך במקום המבריחים הופיעו בחצר המרצחים השחורים. סוכני הגיסטאפו, הקיפו את הרחוב ואת החצר, ובמכוניות־משא הסיעו משם את ראש הישיבה ותלמידיו. אכן, ראש הישיבה נשאר עם תלמידיו עד הסוף — כדרכו כל הימים: בהיידע, באנטוורפן ובמאידאנק, חי ולמד והתפלל אתם יחד ולבסוף הלך אתם יחד — לקדש שם שמים.

תנועת המחתרת הבלגית גילתה אחר כך כי המבריחים לא היו אלא סוכני „גיסטאפו" נסתרים, שהיו לוקחים כספים משני הצדדים, ומסגירים את קרבנותיהם ל„גיסטאפו", לאחר שהיו נוטלים מהם את כספם, בדרך לגבול. קבוצת בחורי הישיבה היתה קבוצה גדולה מדי, והם חששו אף להתחיל בנסיעה, והסגירו מיד את הקבוצה לגיסטאפו בנקודת־היציאה. פרטי הטרגדיה לא נודעו ברבים אלא לאחר השחרור.

על הישיבות בהונגריא הנרחבה (טרנסילבניא, סלובקיא, בורגלאנד ויוגוסלביא)

1919-44

מ א ת

הרב צבי יעקב אברהם

א

„הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל“. בספרות החורבן האחרון שלנו נמצאים ספרים ופנקסים למאות, בעברית ובאידיש, המוקדשים למדינות, לערים ולעיירות למזכרת נצח. מצבות שבכתב אלה מכילות תיאורים כלליים ופרטיים מחיי היהודים שבמדינה לפני בוא השואה, או מחיי קהילה שנחרבה. באמריקה ובישראל ישנן חברות וגם יחידים „גואלים“, מיהודי ליטא, פולין, רוסיא, אוקראינא, בסרביא וגליציא, המחוננים ברגשות אהבה וכליון-נפש לעומת עיירתם הישנה ומקום מולדתם, אשר לפנים שררו שם בכל עבר ופנה תורה וקדושה, תמימות ונעימות, פשטות והסתפקות. כדי להנציח את כל אלה בספר, לעצמם ולדורות הבאים, נקבצו ביד נדיבה ורחבה סכומים גדולים ונאסף חומר ספרותי מרובה. אולם הקהילות והישיבות של ארצות הונגריא, טרנסילבניא, סלובקיא, בורגלאנד ויוגוסלביא עדיין לא זכו לגואלים אשר יכתבו את דברי ימיהם לזכר-עולם.

הדברים המעטים והקצרים שהופיעו עד היום על הישיבות הנזכרות אינם מפיצים אור על אופיו, על היקפן ועל חשיבותן ועלולים הם למעט את דמותן בעיני הקורא¹). על כן מורגש הצורך לכתוב את תולדות הישיבות האלה החל מימי יסודן ולתאר את התפתחותן וגידולן, עליתן והצלחתן מכל הבחינות — הן מבחינה רוחנית והן מבחינה חומרית. אני מחזיק טובה לאנשים העמלים לקיים מצווה זו להנציח את זכר הישיבות שבארצות הנ"ל, וכל אמוני ישראל מן הארצות הללו יהיו להם אסירי תודה אף הם.

(1) ב„אוצר ישראל“ הוקדשו לישיבות בהונגריא הישנה, והישיבה של מרן התתם סופר בכללן, רק י"ד שורות.

ב

על שטח הונגריא הישנה והגדולה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שהכילה בקרבה את המדינות הנ"ל, היו קיימות ישיבות ואהלי-תורה מאות בשנים^(*). אבל אבן-השתיה להפצת התורה בממדים גדולים ועל פי שיטות שונות הונחה על ידי רבינו הגאון משה סופר, ה"חתם סופר", זי"ע. הוא הכוכב המזהיר על שמי היהדות התורנית, שיסד את הישיבה הענקית בפרסבורג והעמיד תלמידים גדולי-התורה וגבורי האמונה לאלפים. תלמידי-החכמים אלה נתקבלו לרבנים בקהלות הגדולות והקטנות שבהונגריא הישנה וכמעשה רבם הגדול והדגול, ולפי שיטתו בלמוד התורה. הקימו גם הם בקהלותיהם ישיבות גדולות וקטנות. ותלמידי תלמידיו הוסיפו לרתק את שלשלת-הזהב. באופן זה יתכן לקרוא בצדק את מאת השנים מת"ר עד ת"ש, משנת הסתלקות רבינו החתם סופר עד פרוץ המלחמה האחרונה, בשם "תקופת החתם סופר".

ברבינו החתם סופר ז"ל נודווגו ונתאחדו כל הכשרונות השונים והמדות המנויות והמצויות אצל הרבה גאונים ותיקים. הוא היה בקי וחרף, פרשן ופוסק,

(2) הישיבות המובהקות ביותר המפורסמות על פני הונגריא הישנה מלפני תקופת החתם סופר נמצאו: באובן: (משנת 1655 והלאה) תחת הנהלת רבי אפרים כ"ץ מוילנא, בעהמח"ס שו"ת שערי אפרים; תחת חתנו רבי יעקב מוילנא; תחת חתנו רבי יצחק שולמהוף; תחת נכדו רבי צבי אשכנזי, בעהמח"ס שו"ת חכם צבי. באובן נמצאו אהת ארבע ישיבות. באייזנשטט: תחת הנהלת רבי מאיר אייזנשטט, בעהמח"ס שו"ת פנים מאירות. (1671). ברכניץ: תחת הנהלת רבי אליעזר קליר, בעהמח"ס אור חדש על מסכת פסחים וקידושין (1802-1941); בפרסבורג: הסימנים הראשונים על הנהלת ישיבה בגיטו שפרסבורג יש ליחס להרבנים פייבלמן תחת הנהלת רבי אליעזר קליר, בעהמח"ס אור חדש על מסכת פסחים וקידושין (1802-1841); (1690); תחת רבי מיכל פרסבורגר (1700); תחת רבי זאב יוקלס; תחת רבי מרדכי מוכיח (1725); תחת רבי משה חריף (1758); תחת רבי יצחק דוקלא (1759-62); תחת הנהלת רבי מאיר ברבי, בעהמח"ס מהר"ם ברבי (1725-1789); תחת הנהלת רבי משולם טיסמניץ, בעהמח"ס איגרא רמה (1793-1801). במטרסדורף: תחת הנהלת רבי גרשון חיות (1770); תחת רבי ירמיה הראשון (1980); רבי יואב, בעהמח"ס חן טוב; רבי משה סופר (1789-1806). בסנטוב: תחת הנהלת רבי יואב מטרסדורף, בעהמח"ס חן טוב; תחת רבי אלעזר רוקח, בעהמח"ס שו"ת שמן רוקח (1758-1837); בבאנהארד ובאונגבר: תחת הנהלת רבי צבי הלר, בעהמח"ס טיב גיטין. בבאגאשץ: ירמוט: תחת הנהלת רבי וואלף בוסקוביץ, בעהמח"ס סדר משנה על הרמב"ם (1740-1818); בואנאוהלי: תחת הנהלת רבי דוד דייטש, בעהמח"ס אהל דוד (1756-1831); בורבוי: תחת הנהלת רבי קופל חריף-אלטקונשטט, בעהמח"ס חידושי יעב"ץ על מס' חולין (1766-1836); רבי בנימין זאב לאו, בעהמח"ס שערי-תורה (1775-1851); בקיצע: תחת רבי צבי ברוידא, בעהמח"ס תאומי צבי"ה (1778-1829). בשוסברג: תחת הנהלת רבי מרדכי בנעט מניקולשבורג, בעהמח"ס פרשת מרדכי, מר דורר (1753-1829). בפאפא: תחת רבי בנימין זאב הכהן רפופורט, בעהמח"ס שמלת בנימין (1837); באובן: תחת הנהלת רבי משה מינץ, בעהמח"ס שו"ת מהר"ם מינץ (1750-1831); באייזנשטט: תחת רבי אשר למל גלוגוי, בנו רבי מיכל גלוגוי, בעהמח"ס חוט המשולש בשערים (1709-1789). בלקנבן: תחת רב שלום אולמן, בעהמח"ס דברי ר"ש (1792-1825). בהאדיטע: תחת רבי ברוך בנדיט גיטאין, בעהמח"ס כסף נבחר (ג') (1839). בקראץ: תחת רבי יקותיאל זלמן וואלף, בעהמח"ס עמק המלך על הרמב"ם (ג') (1818).

חובש בית המדרש וראש המדברים בקהל, עניו ותקיף, רודף שלום ולוחם קנאי נגד פורצי-הדת.

בדרכי הלמוד שלו נתאחדו שיטות שונות ובספריו הראה את כחו הגדול בהלכה, בפלפול, בדרוש ובאגדה. מצויין בכל המקצועות בנגלה ובנסתר, במוסר ובמידות, באהבת הבריות ובאהבת השם, בעבודה צבורית לטובת הכלל והפרט, השפיע השפעה כבירה על רבבות תלמידיו ותלמידי תלמידיו אשר מדעת ושלא מדעת ספגו אל תוכם מרוחו ותכונתו.

פרשה מיוחדת היא שיטת החתם סופר ז"ל בתורת "משיב". הוא הנהיג בישיבתו, ובפרט זה הלכו בעקבותיו רובם של ראשי הישיבות שבמדינות הונגריא, את הלימוד להלכה ולמעשה. הישיבות שכליטא לא היה להם דבר בפסקים והוראות. עולמם של הרמ"ם היה ים התלמוד על מפרשיו בהדגשת התמצית ההגיונית של כל ענין, אגב תוספת "ציצים ופרחים" של הפלפול. לעומת זה פנו אל "החתם סופר" מרחוק ומקרוב בשאלות, והתשובות השפיעו על כיוון הלימוד "לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא" — להוציא הלכה ברורה למעשה. שיטה זו קבלו רבים מתלמידיו, וכל גדולי ההוראה שבהונגריא הישנה היו מחברי ספרי שו"ת.

בחלק גדול מהישיבות בהונגריא הישנה השתמשו גם ב"פלפול התלמידים" בתור אמצעי להשגת "סברת הדברים" ולהקנות לתלמידים "ידיעות התורה". המטרה היתה כפולה: לחדד את מחשבת התלמידים ולהשיאם לחריפות ולזרזם ל"גרוס" ללמוד הרבה, כדי לבוא לידי בקיאות.

ג

הישיבות בהונגריא הישנה נחלקו לפי אופיין ותכונתן לאשכנזיות ולחסידיות. את השיטה האשכנזית הביאו אתם בראשית המאה השמונה-עשרה היהודים ממדינות ביהם ומעלה, שנמלטו להונגריא לרגלי גזירת קרל הששי על הנישואין. המהגרים מפולין ומגליציה הביאו אתם את החסידות. התושבים החדשים הקימו לעצמם מוסדות-תורה ואוירה של תורה שהיו רגילים בהם בארצות מולדתם. (ישיבות אלה נוסדו, כמובן, רק בקהלות האורתודוקסיות, לקהלות הנאורות היתה ישיבה אחת מרכזית — ה"סמינר לרבנים" בבודפשט). הישיבות שבגליל העליון, אוברלנד וזו שבפרסבורג, התנהגו עד מלחמת העולם הראשונה בנוסח אשכנז; הישיבות במונקץ ובסיגעט התנהגו בנוסח חסידי. בין שתי הקצוות היו ישיבות שמנהגן נקבע ע"י הרב ראשי-הישיבה, אבל ברובן נטו לרוח החסידות, ולרוב תחת השפעת רבנו הישמח משה זי"ע. בין רבני הונגריא, שכמעט כולם היו תלמידי "החתם סופר" ז"ל, לא נמצא אף אחד בבחינת "מתנגד" במובן הליטאי כתלמידי הגר"א ז"ל. ואין חידוש, כי הלא אחד מרביותיו של החתם סופר, בעל ההפלאה, היה מתלמידי הבעש"ט זי"ע.

עם מפלת גרמניה ואוסטרא-הונגריא במלחמת העולם הא' פרצה ביום 31 באוקטובר 1918 מהפכה בהונגריא הישנה. לאומים שונים, שישבו בגבולותיה,

התקוממו נגד הממשלה ההונגרית והקימו מדינות עצמאיות. כמו צ'כוסלובקיא, או שנספחו למדינות הקרובות להם קרבה לאומית. כך נספחה טרנסילבניה, שהיתה מעבר לערי הקרפטים לרומניה. עמי הדרום, ההובטים והסלובנים, התחבר עם הסרבים למדינה חדשה, בשם יוגוסלביא, ועמי המערב, בשם בורגלנד — לאוסטריא.

קרוב לשמונים אחוזים ממספר הישיבות הגדולות והחשובות ביותר בגבולות הונגריא הישנה נמצאו בשטחי סלובקיא וטרנסילבניה, שנפרדו מעליה אחר המהפכה. אם שויון גורל ומסורת בארץ אחת, שגבולותיה הפוליטיים עמדו למעלה מאלף שנים, עשה את היהודים לחטיבה אחת, — הרי גבולות חדשים משמעותם גדרים וחומות בין קהלה לחברתה. ריסק גוף חי אחד לאברים מיוחדים. המעבר ממדינה למדינה נעשה קשה מאוד ולכן היה מן ההכרח להעמיד ישיבות חדשות בעבור התלמידים הצמאים לתורה.

בשנות המלחמה הראשונות, כשפלשו צבאות הרוסים לגליציה ולגבול הונגריא, חדר זרם הפליטים של אחב"י לקהלות ה"גליל העליון" — אוברלנד. והביא רוח אחרת בכנפיו. האוברלנד היתה כל הימים מצודה אשכנזית שכל עולמה היה רק תורה ויראת שמים. הפליטים, בראשם וברובם חסידים, הביאו לשם אורח חיים חדש ונוסח אחר — נוסח החסידות. הדברים הגיעו לידי כך שבהרבה מקומות, כשהיה צורך בבחירת רב, הוכרחו האורחים ה"אשכנזים" להתחשב עם שאיפות הפליטים ובחזות דעתם ולבחור ברב חסידי, או לכל הפחות באחד הנוטה לחסידות. כמו כן היה הכרח להקים בעבורם מניני "ספרד" חסידיים, למנות שובי"ם חסידיים וכדומה.

רוח החסידות חדרה אפילו למבצרים ה"אשכנזים" ותקפה את הישיבות. בחורי הישיבה התחילו לטבול במקווה קודם התפלה מדי יום ביומו ולעתים קרובות היו מבקרים את האדמורי"ם להסתופף בצל קדשם. ורבנים ראשי הישיבה התחילו לנהל שולחנות לפני תלמידיהם, לחלק "שיריים", לספר עובדות ושיחות מראשי החסידות, "לברך" את תלמידיהם וכדומה.

מהפכה כזאת נעשתה גם בטרנסילבניה. גם שמה מלטו את נפשם "רביים" לעשרות עם אלפי חסידיהם וסתם יהודים חרדים. כך התפשטה החסידות במדה מרובה בימי המלחמה הראשונה במדינת טרנסילבניה.

ד

הבדל בולט היה בין הישיבות הנ"ל ובין הישיבות בליטא, רוסיא, פולין וגליציא, והוא שבארצות הנזכרות היה הרב דמתא לחוד וראש הישיבה לחוד, ואילו על שטח הונגריא הישנה, כמעט בכל מקום, היה הרב דמתא גם מנהל הישיבה. למנהג זה חסרון ומעלה. החסרון הוא שהנהלת הישיבה מכבידה מאוד את עול התפקידים הגדולים והמרובים המוטל על שכם המרא"דאטרא, — לעומת

נ ט ע י ב ח ו ר י ם

מכתב מיועד לשיחות צעירי צאן קדשים ההונים בתורת ה' הנשארה לנו ממשה מרשה

תוכו רצוף דברים יקרים במילי דשמעתתא ואנדתא ולהרמת שפתינו הקדושה ולחיווק דת היהדות. יופיע הערה פעמים בחדש בראשו ובחמשה עשר בו.

עורך מאתי

אביגדור כ"ץ בלאאמ' הה"ג המפורסם מה' דוד צבי קאמטצבורג נ"י

שנה חמישית תרס"ה

מכתב ה

ב"ה וואיצען ריש כסליו

— כב —

שעת רש"י שפי' כל ח"ל קיל מדה"י הא
אי כאמר שמשמעו כל ח"ל איכ' גם רקס
וחגר הוא בכלל וצאמת אינו כן ונלפע"ד
דהנה צהור"ה ואשקלון העלו שחרי רקס
וחגר אי ונה שוהרגמי עה"פ זין קדש
וזין שור זין רקס וזין חגרא הוא צה"י
דווקאמא אצרהס אצני היה דר צה"י
ורקס וחגר דווקא"י אי צה"ל וקש"י ז"ל
פ"י רקס וחגר חכמונו של זין קדש וצד
זין רקס וחגר וצודאי זר היה צה"י דאי
צה"ל לא היה בגלה שם מלאך ה' ועד
טעמים הרי לך דרש"י ז"ל ק"ל דרקס
וחגר דווקא"י הוא צה"י ולפי' א"ש דהחוק
לשיטתם שרקס וחגר הוא צה"ל איכ' א"ל
לומר שמה"י פירושו כל ח"ל דאי כאמר
כן גם רקס וחגר יהא בכלל דהא גם
הוא ח"ל וצאמת הח"ק לא ק"ל כן אצ"ב
מה"י פירושו וקוונות החוקים ולאפוקי
רקס וחגר אצל לשיטת רש"י שס"ל שרקס וחגר
צה"י י"ל שמה"י הוא כל ח"ל דאי למעט רקס
וחגר לא אילטרין דהא אינס צחון לארץ
אלא צה"י ומועילא אל"ל שם צפ"כ וצפ"כ
וע"כ פליג כ"ג ואומר אף הוציא מן
הרקס וחגר ל"ל צפ"כ וצפ"כ דאציג שהוא
צה"י וי"מ נחלקים הם ויזיקר יישיב אי

סנהדרין דף ל"ה ע"א צחוק ד"ה ולגמרי
הקשה אצ"ג דתנן צפ"י ונשילין
אלו הן ומסר שבות לא דין וחזרו היינו
דוקא דיני ומוטות בזירה שמה יכתוב ע"י
וקשה לי אחאי כיחש גבי דיני ומוטות
לשמה יכתוב הא קחם צ"ד שלשה הם
ואיכ' כי היכי דאמרינן גבי שמה יטה
צטנה דף י"צ ע"א דלשנים מותר ללמוד
דליכא גזירה שמה יטה דחר מידבר
לחברא כך כיוון הכא דאם האחד ירלה
לכחוד השני מדכירו וי"ע.

בערעטע

חיים דוב ווייס

— כג —

גימין צ' ע"א ונחמי פוציזא גט מוהדינת
היס ל"ל צפ"כ וצפ"כ ופירש"י כל
ח"ל קרי ליה מדינת היס וכו' והקשו
צחוקי ע"ז ופירשו שמודינת היס אינו בכלל
כל ח"ל אלא רק עיירות החוקים אצל
רקס וחגר שהוא קרוב לח"י אינו בכלל
מה"י וגם צפ"י חידושי הרשב"א מסיק
כפ"י החוקי שמה"י משמע לאפוקי רקס
וחגר שבו חולק ר"ג אח"ק וק"ל שג"ל
גם מרקס וחגר אצל ח"ק אומר מה"י
לאפוקי רקס וחגר אצל מוכינו לניך לישב

ואינס צקילין כזר כנו צה"י גופה כמו
שפירש צחוקי סג"ל צקוף דיצור וצוה
הוציא גם קישית הרשב"א ז"ל על כירש"י
דריה ורקס וחגר:

נאלאמטהא

שמואל וויגאדא מוועובא

מדאורייתא צהמ"ז ויולאח צהרהר אקר
לה להוציא צפ"כ כדבחינא וליכא שום
נפקיהא לענין ספק ולכך קאמר למאי
כינו לאפיקי רבים י"ח בכלל:

קאמאנא (נאליצין) אלי' נירדא-פער

זה הרימה הנהלת הישיבה את כסא הרבנות ואת כבוד הרב שיצא שמו הטוב כמרבץ תורה שלא על מנת לקבל פרס. והיו מקרים שגדולי תורה נמנעו מלקבל את כסא הרבנות בקהלות יותר גדולות משום שחששו לביטול תורה.

ה

הורי הבנים שבהונגריא חכו בכליון עינים ליום אשר בנם יגיע לבגרות ויהא ראוי לקיים "הוי גולה למקום תורה". וכשהגיע הזמן, לרוב בגיל בר-מצוה, גדלה השמחה בבית ממש כביום טוב. האב והאם עשו ההכנות הדרושות במצב רוח חגיגי, והבן הצעיר נפרד מהוריו וקרובים שהעניקו לו מתנות וכסף. כמה נהדר היה המראה שבין חג הפסח לר"ח אייר ובין שמחת תורה לר"ח חשוון, שבהם יצאו רכבות מלאות בחורים ונערים לישיבות. בדרך, כמעט בכל תחנה, נוספו בחורים חדשים והיתה השמחה של פגישת חברים ומכירים גדולה ושלמה.

משאת נפשו של בן הישיבה בהונגריא הישנה היתה בעיקרה להיות תלמיד-חכם וירא שמים. לישיבות נדדו לא בני עניים בלבד, או השואפים לקבל סמיכה לרבנות ולהבטחת הכנסתם, כי אם גם בני עשירים ואמידים שאינם זקוקים לרבנות, אלא שנפשם חשקה בתוה"ק. הבנים נשלחו לישיבות, כדי שלא יהיו "עמי-ארצות", כי כל ידיעות העולם נחשבו אצלם כאין וכאפס כלפי דף גמרא. וכל הבריות נתבטלו בעיניהם לעומת רבם.

ו

בהתחלת הזמן היה הרב מטפל באופן אינדיבידואלי בכל תלמיד ותלמיד. החדשים נבחנו על ידו, כדי לתהות על קנקנם ולהעריך את ידיעתם. הצעירים, שלא השתתפו עדיין בשיעורי העיון, היו מקבלים תלמיד ותיק שילמד אתם במשך הזמן את שיעורי הישיבה וידריךכם לקראת לימוד עצמי. אלה שכבר הגיעו ללימוד עצמי בגמרא ובתוספות והשתתפו בשיעורי עיון היו מקבלים "חברים" מתאימים לרמת ידיעותיהם. הרב ראה שבני העניים החרוצים יקבלו חברים אמידים כדי שיתפרנסו בכבוד. חמש מדרגות היו בישיבה, ועל הגבוהה מכלן עמדו "הבחורים הגדולים", שכל אחד מהם היה מקבל מאת הרב שלשה או ארבעה תלמידים, בשכר לימוד הגון. הבחורים הללו העמידים להיות רבנים, היו "פני" הישיבה ותפארתה והגדול שבהם בחריפות או בבקיאות היה מכונה בשם "ראש הישיבה".

דאגה מיוחדת גרמה לו להרב כלכלת תלמידיו. כל אחד מסר לו דו"ח מעמלו להמציא לעצמו פרנסה: כמה "ימים" נפלו בחלקו, כמה "תמיכה שבועית" או "תמיכה חדשית" רכש לו מאחרים וכמה הוא מקבל מבית הוריו. בהתאם לצרכו היה קובע הרב לכל בחור תמיכה חדשית מקופת המזונות אשר לישיבה. צרכי התלמידים המרובים וכספי הקופה המעטים היו לעתים קרובות מפרכים עצביו

של הרב, מערפלים את פניו ומקמטים את מצחו. אף על פי כן לא נפלה רוחו והיה מעודד את הבחורים: „ה' ילחם לכם, ואתם תלמדו . . .”

ז

מאתיים בערך היה מספר הישיבות בארצות הנכללות בהונגריא הנרחבה שבין שתי המלחמות. אכן נמנע הדבר לכתוב על סדר היום של כלן או רובן, אך ראוי לבחור למופת באחת מהן, שכותב הטורים האלה בקר הרבה פעמים במשך שלוש שנים — כשבנו החריף ז"ל הי"ד, למד שם — והיא ישיבת הרמה, טאשנאד, בטרנסילבניא, שהיתה תחת הנהלת רבי מרדכי בריסק, מחבר שו"ת מהר"ם בריסק וחתנו ר' שמואל גרינברג זצ"ל והי"ד. למדו בה כשלש מאות תלמידים.

בשעה שלש לערך קודם עלות השחר סבב הבחור המעורר ופנס בידו ודפק בחלונות של מלוני התלמידים, נותן להם שלשת רבעי שעה להתלבש ולהכין את עצמם ללימוד. אלה שלמדו בבית המדרש של הישיבה נתקבצו שמה לפני שעה ארבע. אז היו סוגרים לעתים את דלתות בית המדרש. בשעה ארבע יצאו המשי-גיחים להשקיף בעד ההחלונות ולראות אם הבחורים הלומדים בביתם לא התעצלו לקום. לעתים סבב הרב בעצמו על המלונים לפקח על התמדת תלמידיו. כך למדו עד שבע בבוקר. אז הלך הרוב לטבול במקוה כשרה. בשמונה נתקבצו כלם בבית המדרש לתפלת שחרית. התפללו בדביקות, והרב ראש הישיבה היה רגיל להסתובב בין הבחורים להשגיח על תפלתם. אחר התפלה בעודו עטוף בטלית ומיותר בתפילין לומד הרב הלכה פסוקה בש"ע או"ח כרבע שעה. בערש"ק וביום ראשון היה מלמד הלכות שבת וש"ע יו"ד חלק א' למעלה משעה.

אחרי פת שחרית שבו הבחורים ללימודם. בשעה 11.30 הרצה הרב בשעור עיון, כשעה וחצי או שתיים, לפני התלמידים החרוצים שבישיבה. שעורים אלה היו העמוקים והמפולפלים ביותר. בשעורים אלה היה הרב מבאר את שיטות הראשונים והאחרונים בסוגיא. אחרי ארוחת הצהרים חזרו שוב ללימודם, עד שעה 5.

בשעה 5 התפללו מנחה בצבור. אז לימד הרב איזו משנות עם ביאור הגמרא שלהן. אחרי כן התחיל הרב "שיעור פשוט", שכל התלמידים השתתפו בו. הרב היה רגיל להתחיל את ה"שיעור פשוט" בפרק מוסר, או בחומש ורש"י מפרשת השבוע, ואח"כ פתח בגמרא וסיים בתוספות, ובמהרש"א. הלימוד בעיון היה ניתן בהסברה נפלאה, שאף התלמידים שלא הגיעו עדיין לימוד עצמי למדו להבין איך לגשת לבעיא בסוגית הש"ס. שיעור זה נמשך כשלוש שעות.

אחרי ארוחת הערב, למדו רוב הבחורים עד שעה 10-11 בלילה. אז הלכו לישון. כמה מהבחורים שלמדו לעצמם היו ערים עד שעה 2-3 אחר חצות הלילה, ורק אז הלכו לישון. עד שאורו של בית-המדרש לא כבה משבת לשבת.

בליל ששי היו כמעט כל תלמידי הישיבה ערים כל הלילה.

מיום חמישי אחה"צ עד יום ששי בצהרים היה הרב בוחן את התלמידים מ"שעור-פשוט" וזוגות-זוגות. ביום ש"ק אחה"צ ובמוצש"ק היה הרב בוחן בש"ע או"ח הל' שבת ומחומש ורש"י. ביום ראשון אחה"צ בשעה 5, במקום השעור הרגיל, היה בוחן בש"ע יו"ד.

בסדר זה השתמשו, בקצת שינויים, פחות או יותר, כמעט בכל הישיבות הנ"ל. בישיבות למדו לרוב את המסכתות האלה: ג' בבות, חולין, שבת, עירובין, פסחים, ביצה, שבועות, מכות, נדרים, גיטין, כתובות, קידושין. מסדר קדשים למדו מס' חולין בלבד.

מה"שלחן ערוך" למדו אורח חיים, יורה דעה חלק ראשון, וקצת חושן משפט. ב"שיעור-פשוט" למדו אחת המסכתות הנ"ל: גמרא ותוספות, מהרש"א, מהר"ם. הבחורים הגדולים למדו גם הרא"ש והר"ן ושאר ראשונים. שני דפים ומחצה לערך למדו לשבוע.

את ה"שיעור-פשוט" למדו בג' ימים הראשונים לשבוע, וביום ד' וביום ה' קודם הצהרים היתה החזרה ו"שיעור עיון". למדו באופן זה, שבכל ארבעה-ששה שבועות סיימו סוגיא.

החזרה הגדולה נמשכה כארבעה שבועות בכל זמן וזמן. ר"ל מחצי חדש אב עד חצי אלול, ומר"ח אדר עד ר"ח ניסן לערך. החזרה בעצמה נמשכה רק כשלושה שבועות, והבחינה הגדולה כשבוע. החומר שעליו עמדו התלמידים לבחינה היה: משלים עד ארבעים דף גמרא ותוספות עם המפרשים הנ"ל מ"שיעור-פשוט";

משלשים סימנים יורה-דעה לערך, ולפרקים אם הסוגיות היו מענין אחד, כגון: ממקואות, מיי-נסך וכדומה, או הבחורים הגדולים עמדו לבחינה על כל שלש הסוגיות בבת אחת.

מחצי אלול עד ר"ח חשוון, ומר"ח ניסן עד ר"ח אייר, לרגלי טרדותיהם המתרבות של הרבנים, להתכונן אל הדרשות ולפסוק השאלות דריגלא, לא הרצו שיעורים בהשיבות. אז נסעו התלמידים רובם ככולם לבית הוריהם, ושם קבלו איזו עבודה: לעבור לפני התיבה, לעבוד בדריכת הגתות, אפית המצות, וכדומה, כדי להשתכר למלבושים. מספר בחורים מתמידים נשארו גם בין-הזמנים בהשיבה, ואלה זכו להיות סמוכים על שלחן רבם בלילי הסדר או ביו"ט.

בשים אל לב שהמטרה המקורית היתה לחנך ולהקים דור של תלמידי-חכמים בעלי-בתים, הדגש היה על לימוד "על הדף", כלומר לירד לעומקו של הענין עם ביאורים והסברים.

ח

השכל והסברא הישרה שמשו לו להרב מטאשנאד ז"ל כיסוד ועיקר, והפלפול טפל. הוא היה רגיל לומר שהסברא היא מדאורייתא, שהרי הגמרא מקשה לעתים "למה לי קרא סברא היא?" לפרקים השתמש הרב בפלפול לחידוד התלמידים.

כחודש אחרי התחלת הזמן, כשהתלמידים כבר הספיקו להתעמק בסוגיא שלמדו, ואחרי שכל התלמידים סודרו, והלימודים נמשכו כסדרן, פתח הרב את הישיבה בפלפול חריף על הסוגיא. מטרת "פתיחה" זו היתה להתוות לתלמידי הישיבה קו של הדרכה נאמנה. אותו פלפול ב"פתיחה" היה ממולח ומשולב בדברי התעוררות לתלמידים שלא יוציאו זמנם לבטלה, ושיוסיפו אומץ בתורתנו הקדושה. בדמעות בעיניו היה פונה אל בני הישיבה שילכו בדרך ישראל סבא.

ה"פתיחה" היתה מאורע גם בחיי הקהלה, כי לרוב היו רגילים להשתתף בה גם תלמידי-חכמים שבעיר ונכבדי הקהלה.

בישיבה שררה משמעת קפדנית. כל תלמיד ותלמיד, מן היום שהכיר את מקומו בהתחלת הזמן, מחויב היה להופיע לשיעורים ולבחינות וגם לתפילה בצבור. תלמידים שנתעצלו לקום נרשמו ע"י המשגיחים והרשימה נמסרה לרב בשעת התפילה, ומבטו של הרב לעבר המאחרים היה בעיניהם כמדקרות חרב. הרב העביר את תלמידיו תחת שבט בקרתו שלש פעמים ביום: בתפילת שחרית, בשעת השיעור ובשעת מנחה ומעריב.

אולם כשם שהיה מקפיד הרב על דרכי התלמידים וזורק מרה במתרחלים, כך היה דואג דאגה אבהית לכולם ובפרט לתלמיד שחלה. את החולים היה מבקר יום יום ולא שלחם לבית הוריהם אלא במקרה רציני. למצליחים בבחינה על מסכת

היה מחלק פרסים בצורת ספרים עם כתובת: "לתלמיד פלוני על שקידתו בלימודיו ועל שסיים מסכת פלונית" וכדומה.

ט

הקהילות החזיקו את בני הישיבה באהבה ובכבוד. היה מנהג ישן וטוב, שהק"ל הלוות התחייבו לספק ארוחה למספר תלמידים. קרה לעתים שהרב שנבחר לאב"ד התנה תנאי כתוב וחתום בחוזה שלו, שהקהלה מתחייבת להחזיק חמשים או מאה בחורים. היו "בחורים לשבת" ו"בחורים ליום". היותר חשובים סמכו על שלחן בע"ב אחד במשך שבועות ואפילו חדשים ואחר כך עברו לבע"ב אחר.

אין לשער את הערך המוסרי והחינוכי הגדול אשר צמח לקהלה גופה מכלכלת הבחורים. האורח הצעיר, שהיה בן תורה וירא שמים, גרם לחיזוק היהדות בבתי-מארחיו. מבלי משים השפיע על התנהגות בעלי הבתים, הם וגשיהם ובניהם ובנותיהם, שהיו נוהרים בתורה ובמצוות, בדת ובמוסר, במדות ובמעשים. והבחור גופו, שנעשה כעין קשר חי בין הרב והמשפחה, התאמץ להתנהג כשורה, בנימוס ובדרך-ארץ, בנקיון וסדר, כדי שישא חן בעיני הבריות.

אכן היו בחורים אמידים, אשר אכלו במסעדה ואף שלמו בעד סעודת חבריהם העניים. ואחרי המלחמה העולמית הראשונה התפשטו "בתי מזון" מעוצא בהישיבות, כדי שהבחורים הביישנים לא יצטרכו לסמוך על שלחן אחרים.

הישיבות קבלו תמיכה ע"י חוג ארצי בשם "תומכי ישיבות". חוץ לזה נוסדו בכמה מקומות מוסדות פרטיים בשמות שונים. כלם תמכו בכספם את הישיבות בכלל ואת בני הישיבה העניים בפרט. מדי שנה בשנה נקבעה שבת מיוחדת לנדרים ונדבות לתכלית זו. היו עוד "חברות", כגון "חברה מזונות" שתפקידה היה למלא את החסר למחית התלמידים העניים, ו"חברה קנין ספרים", שרכשה עבור בית-המדרש של הישיבה ספרי הפוסקים והפלפול הדרושים. הישיבות קבלו תמיכה מקרנות ידועות מאמריקה: מקרן חבקין, ג'וינט, סנטרל רליף, ועוד.

י

היו ישיבות שהנהיגו דרך חדשה של "תורה ועבודה", כלומר: חצי יום למדו תלמוד ופוסקים ובחצי השני — אומנות קלה ונקיה, כגון נגרות, אריגה, חרושת-עץ וכדומה. הקשר בין התלמידים והישיבה לא נפסק גם אחרי עזבם את כתלי בית המדרש ובנו להם בית בישראל. נוסדו חברות בשם "תפארת בחורים" ללימוד חומש עם רש"י, תנ"ך, תלמוד, ש"ע ומוסר בשעות הלילה. חברים של "התאחדות", אגודות שנוסדו מטעם כמה ישיבות, נתקבצו מדי שנה בשנה ביום קבוע בין כתלי הישיבה שלהם לסעודה גדולה בהשתתפות הרב ראש הישיבה והתלמידים שנעשו לרבנים וגם בעלי בתים שהיו דורשים לפני הקהל בדברי הלכה ואגדה. חברי ה"התאחדות" היו נאמנים לישיבה שלהם והיו מתאמצים בכל כחם להבטיח ולחזק את קיומה.

בית מלאכה באחת הישיבות לתורה ולמלאכה בהונגריה.

יא

הישיבות בארצות הנזכרות לא סמכו בהתרת-הוראה שום רווק. רק אחרי חתונתו, אם ראה הרב שהבחור הראוי לסמיכה עשה שידוך הגון, קובע עתים לתורה ומתנהג כת"ח ירא שמים, סמך ידו עליו בהוראה. סיבת האיחור היה בלי ספק החשש שמא יצא הבחור הרווק לתרבות רעה ח"ו.

אופן הסמיכה להוראה היה שהרב המועמד, אחרי שלמד על בוריו חלק א' של יורה-דעה עם הפרמ"ג, הלכות נדה ומקואות, הלכות פסח ומסכתות אחדות, כגון ג' בבות, ביקש תעודה מרבו בישיבה, ולרוב גם מן המרא דאתרא שלו, ועם התעודות הללו ותלמודו בידו התיצב לפני אחד הרבנים הגדולים לבחינה. הרב הראשון היה בוחן את המועמד במשך כמה ימים ואם עמד בבחינה על יורה-דעה ועל כמה דיני ממונות, קבל סמיכה על "יורה יורה, ידין ידין". אחר כך עמד לבחינה לפני שני רבנים גדולים אחרים ואלה נהגו לכתוב בכתב "סמיכה להוראה", שעל הרב הצעיר הזה כבר סמך ידו רב גדול פלוני.

יב

בסלובקיה היתה ישיבה רשמית מוכרת מטעם הממשלה בפרסבורג. בבחינה השנתית היה נוכח ציר המיניסטרויון לדתות ומדעים. הרבנים הצעירים שעמדו במבחן זה קבלו תעודה, שהם פטורים מעבודת הצבא בזכות היעשותם רב צבאי.

בהונגריא ניתן יפוי לחלק תעודות כאלה ל"סמינר לרבנים" בבודפשט. בכרוגלנד וביוגוסלביא לא ניתנה זכות כזאת אף לישיבה אחת. בטרנסילבניה, וברומניא בכלל, נפטרו הרבנים הצעירים תלמידי הישיבות מעבודת הצבא, או זכו למשרת רב צבאי, אם התייצבו לפני "ועד בחינות הרבנים", שהיה מתכנס פעמים בשנה באולם המיניסטריון לדתות, ועמדו במבחן. מתחילה תבע החוק מהרבנים הצעירים תעודה על סיום חק לימודים בארבע מחלקות של בית ספר תיכוני חילוני, אולם אחרי השתדלות ומאבקים קשים במשך שבע שנים הצליחה הלשכה המרכזית האורתודוקסית לשנות את החוק (ביום כ"ב לדצמבר 1939), שגם תעודת ישיבה רשמית, שבה למד התלמיד ארבע שנים, תכשירו להתייצב לפני "ועד בחינת הרבנים".

בטרנסילבניה היו ישיבות רשמיות כאלה כ"א במספר.

יג

בהונגריא עוד נתקיימו עד 19 במרץ 1944, יום כבוש המדינה ע"י הנאצים ימ"ש, כשלשים ישיבות. התלמידים היו רובם ככולם בני הקהלה והסביבה, כי היהודים בני חוץ לארץ גורשו לפולין. השואה באה לפתע פתאום בזמן שהשחרור היה ממש בבחינת "הנה הוא עומד אחר כותלנו". שונה היה המצב בטרנסילבניה הרומנית, כי מיום 6 בספטמבר 1940 התחילה שלשלת ארוכה של צרות ועינויים נוראים שנמשכו עד שביתת הנשק ב-23 באוגוסט 1944. קהלות נעקרו ממקומותיהן והגברים מגיל שמונה עשרה עד חמשים הובלו לעבודה צבאית. פעולת הישיבות נצטמצמה לערים אחדות³.

בסלובקיא עוד פעלו ישיבות אחדות עד אביב תש"ב. אז התחיל הגירוש הראשון של הצעירים והצעירות לגרמניה. מן היום ההוא והלאה נחרזו כשלש מאות תלמידים בנייטרא, לרגלי זכות מיוחדת שניתנה לרבי מיכאל דוב ווייסמנדל שליט"א מאת ממשלת טיסא. "זכות" זו פסקה ב"ט אלול, תש"ד, שאז נשלחו כל יהודי סלובקיא למחנה אושביץ.

יד

סערת הדם והאש שעברה על ישיבת אחב"י בארצות אירופה התיכונה בימים האחרונים לשלטון הנאצים ימ"ש החריבה ביחד עם הקהלות את אהלי-תורה הרבים והישיבות המפורסמות שפרחו והתפתחו מדור לדור. היהודים שניצלו ממחנות ההשגדה, אודים מוצלים מאש הכבשנות, התחילו לבנות ביתם מחדש על החרבות

(3) אָרָאד : תחת הנהלת רבי אהרן צבי בריסק שליט"א, סעבען : תחת הנהלת רבי צבי קינסטליכער וחתנו ר' בצלאל שטרן שליט"א. טורדא : תחת הנהלת רבי יוסף אדלר שליט"א וכותב המאמר הזה. כעת כמעט כולם ממשיכים את עבודת הקודש במדינת ישראל.

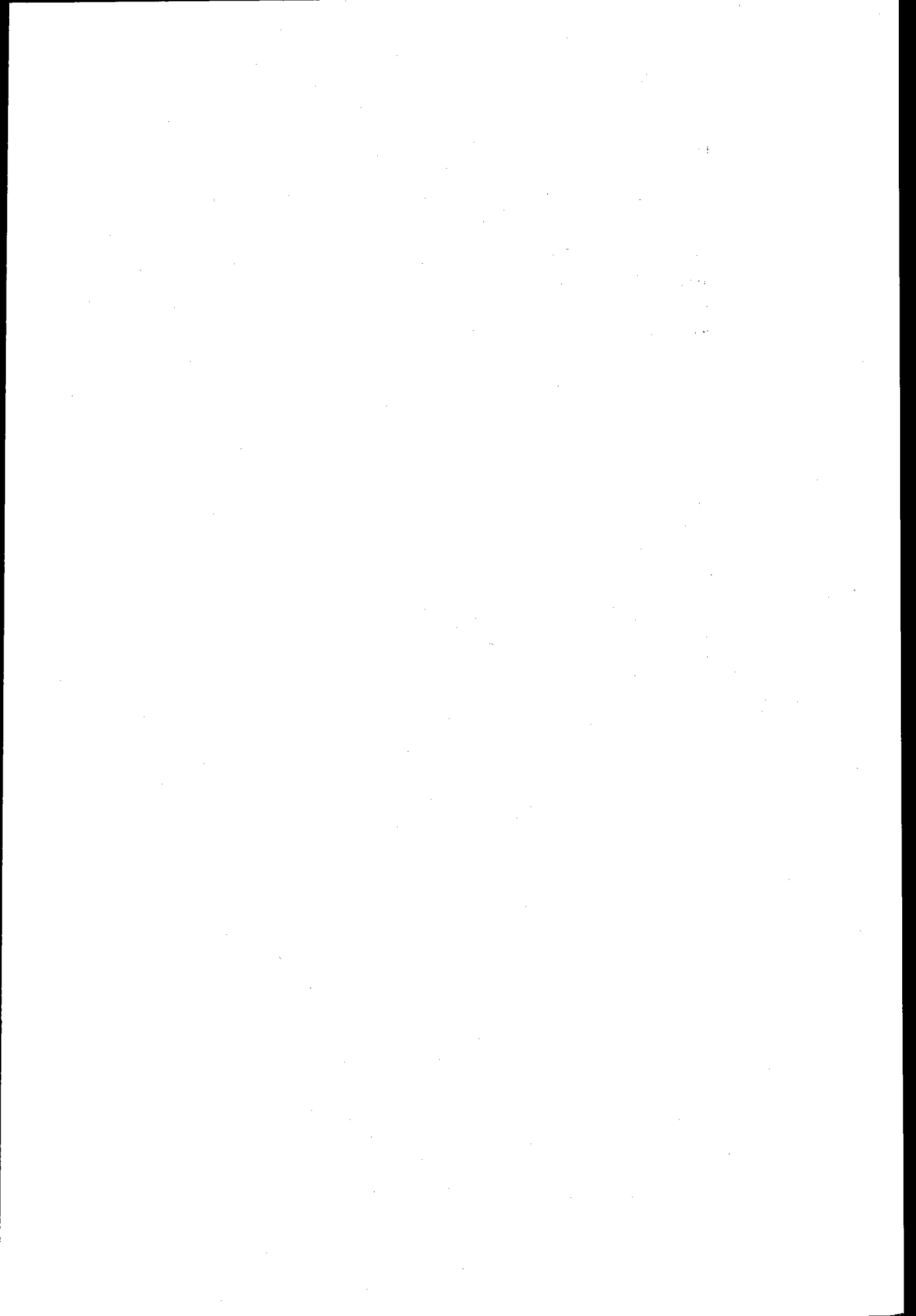
והתאמצו בתחבולות שונות להחזיר עטרה ליושנה. כך נוסדו בערים אחדות בהונגריא שמונה ישיבות, בטרנסילבניא שלש, ובסלובקיא שתיים⁴.

בשנת 1950 הותר ליהודי טרנסילבניא ורומניא לעלות ארצה ישראל. אז עלו משם כמעט כל הרבנים, ראשי הישיבות ותלמידיהם. גם מסלובקיא עלו היהודים החרדים בעוד מועד. יהודים במדה מרובה נשארו רק בהונגריא ובטרנסילבניא. ולא יאומן כי יסופר, שאחורי "מסך הברזל" עוד נמצאות כיום, בשנה זו (1955), שלש ישיבות, שבהן לומדים נערים מגיל י"ג עד ט"ז.

**

בכל המדינות הנ"ל שבאירופה התיכונה נדם, בעו"ה, קול ישראל סבא, שהיה הולך ומתגבר במשך הרבה דורות ובוקע חלוני רקיע, יומם ולילה, בשעות מאוחרות בערב ולפני עלות השחר, קול התורה אשר שמש לנו בכל הזמנים ובכל המקומות כסם חיים המעלה מרפא לכל הפצעים, ואשר חזק ואמץ אותנו עד אחרית הימים. ותהי זאת לנחמה בעינינו בניו-יורק, שנתקיים בנו המאמר "גוילים נשרפים ואותיות פורחות" — שכמה וכמה רבנים וראשי ישיבה ובע"ב יראים ושלמים ניצלו מגיא הצלמות, וממשיכים להרביץ תורה בישיבות חדשות באמריקה ובמדינת ישראל.

(4) חייושוילדי ואח"כ פאפא : תחת הנהלת רבי שמעון ישראל פון שליט"א, כעת ר"מ דישיבה ומתיבתא "תורה ויראה דסאטמאר" בברוקלין; טומבטהל: תחת הנהלת רבי יוסף גרינולד שליט"א, כעת ממשיך ישיבתו זו תחת שם "קהלת יעקב דפאפא" בברוקלין (בינתיים באנטורפן); טרדהל: תחת הנהלת רבי משה ניישלוס שליט"א, כעת בברוקלין; הודהאז: רבי יצחק ליבוביץ שליט"א, כעת בניו-יורק; ערלוי : רבי יוחנן סופר שליט"א, כעת בירושלים.

ישיבת „חתם סופר“ בפרסבורג

— מאת —

הרב יצחק אייזיק הלוי יונגרייז

ת ק ו פ ת „ ח ת ם ס ו פ ר ”

פרסבורג לפנינו

אחת הישיבות הגדולות והמפורסמות ביותר באירופה, והישיבה הראשית בארץ הונגריה היתה הישיבה אותה יסד הגאון רבי משה סופר בעל ה„חתם סופר“ בעיר פרסבורג בשנת תקס"ז. אמנם היתה קיימת בפרסבורג ישיבה גם לפני הזמן הזה — ולדעת אחדים לא פסקה ישיבה מעיר פרסבורג משנת תנ"ה ואילך⁽¹⁾ — אך רישומים מדויקים נשתמרו לנו על אודות קיום ישיבה בעיר משנת ת"ץ, היא שנת בואו של הגאון רבי משה חריף לפרסבורג, שהיה מקודם ראש ישיבה בלבוב, ובבואו לפרסבורג המשיך בהרצת תורה בין תלמידים. רבי משה חריף היה רב וראש ישיבה בפרסבורג כ"ח שנים, ואחרי פטירתו בשנת תקי"ח כיהן הגאון רבי עקיבא איגר (הראשון), בעל „משנת דרבי עקיבא“, במשך זמן קצר כרב וכמנהל הישיבה. עם פטירתו נבחר לרב וראש ישיבה רבי יצחק דוקלא, שהיה מגאוני הזמן והיתה לו ישיבה בפרסבורג. אחרי פטירתו בשנת תקכ"ג נתקבל הגאון רבי מאיר ברבי בעל „חידושי מהר"ם ברבי“. הוא תפס שם ישיבה, ששמה נתפרסם לתהלה, ורבים מגדולי התורה בדור שלאחריו יצקו מים על ידו בשיבתו, ובתוכם הגאון רבי דוד דייטש בעל „אוהל דוד“ והגאון רבי משה פרלס והגאון רבי מרדכי בנט⁽²⁾. גם הגאון רבי אלעזר קלור בעל ה„אור חדש“ מזכיר ישיבה זו בספרו „חקר הלכה“, וכותב עליו „שכל ימיו למד תורה עם תלמידים הגונים בחריפות ובקיאות“, ובספרו „חות יאיר“ הוא כותב עליו: „הוא הגאון הגדול חריף ועמקן כמוה"ר מאיר ברבי שהיה אב"ד דק"ק

(1) ראה „טויזנט יאהר אידיש לעבען אין אונגארן“ להרב יקותיאל י. גרינחלד, עמוד 208.

(2) בספר „תולדות משפחת רוזנטל“ להרב י. י. גרינחלד הובא כי בשנת תקל"ה למד הגאון רבי מרדכי בנט בשיבתו של הגאון רבי מאיר ברבי והיה לו חבר ללימודים בשם אליהו שהיה בן לגיד מפורסם בשם ר' נפתלי. בן הנגיד הזה תמך והחזיק את חבריו ר' מרדכי בנט באמצעים חומריים, אך אביו של הבחור הנ"ל במכתב לבנו מתרעם עליו: „הרבה מדי הוא להוציא על חברך מרדכי גולדען אחד ויותר לשבוע, אפילו אם הנכם לומדים ביחד“. המחבר מוסיף כי „בנו הבין יותר מאביו כי הגולדען אשר הוציא על חברו מדי שבוע נשאר נכס יקר לעם ישראל עד היום“.

פרסבורג, אשר לא פסקה ישיבה מעל שולחנו אשר שתו בצמא את דבריו וחבריו". אחרי פטירתו של הגאון ר' מאיר ברבי בא לפרסבורג כרב וראש ישיבה הגאון רבי משולם טסמניץ, מחבר "אגרא רמא", ובישיבתו שמעו את לקחו תלמידים שנתפרסמו אחר כך כגאוני הזמן, והם: הגאון רבי יעקב מליסא בעל ה"חות דעת", הגאון בעל "קצות החושן", הגאון רבי לייב הורביץ, אב"ד סטאניסלאוו, הגאון רבי ברוך פרנקל מחבר ספר "ברוך טעם", הגאון רבי משה מינץ אב"ד אופן ועוד.

רבי משולם טסמניץ נפטר בשנת תקס"ב, ומאז — עד שנוסדה ישיבת הח"ס בפרסבורג — לא נתקיימה שם ישיבה.

בישיבות שנהלו הגאונים הנ"ל בפרסבורג נתחנכו תלמידים, וביניהם גאונים מפורסמים, כאשר הזכרנו למעלה, אך מספר התלמידים היה מצומצם, כמו שמעיד הגאון רבי אברהם שמואל בנימין סופר בעל ה"כתב סופר" בנאום הפתיחה שנשא ביום שהתחיל ללמוד עם תלמידי הישיבה, יום אחרי מלאת השלשים לפטירת אביו בעל ה"חתם סופר" זי"ע וז"ל: "ככל הדברים האלה וככל החזיון הזה אני אומר עלי כי ידוע לכם קודם בא אאמו"ר רשכבה"ג זצ"ל הכ"מ לכאן, לא היתה פה ישיבה רק מאיזה בחורים".³

מיד לאחר בואו של הגאון רבי משה סופר לפרסבורג בשנת תקס"ז יסד שם את ישיבתו הגדולה, ועי"ז התחילה תקופה חדשה באותה ישיבה, ואתה גם בחיי הישיבות בארץ הונגריה בכלל. בזמנו היו בהונגריה גם ישיבות אחרות, בעיר אופן-יישן היה ראש ישיבה הגאון מהר"ם מינץ; בעיר סנטאוו היתה ישיבה אשר בראשה עמד הגאון רבי אלעזר רוקח; הגאון רבי צבי הירש הלר נהל ישיבה באונגוואר; הגאון רבי וואלף באסקאוויץ בבאלאש יארמאט; הגאון רבי דוד דייטש בעל "אהל דוד" תפס ישיבה בוואג-אוהל; הגאון רבי קאפל חריף בעל "חידושי יעבץ" על מס' חולין ניהל ישיבה בוורובי. ובכל זאת התנשאה ישיבתו של הגאון בעל החתם סופר בפרסבורג על כולן במספר תלמידיה והיתה לישיבה הראשית, בעלת השפעה כבירה בארץ הונגריה.

ישיבתו של ה"חתם סופר" מלאה תפקיד בחיי יהדות הונגריה שלא מלאו הישיבות האחרות, יען כי הישיבות המעטות שהיו קיימות חסרות היו השפעה שתקיף את כל יהדות המדינה. הן הצטמצמו והסתגרו בתוך ד' אמות של הלכה בלבד, אותה בלי ספק הקנו לתלמידיהן, אך שיטת חינוך בעלת כח תנופה שתחדיר אל כל שכבות היהדות את התודעה וההכרה לתורה ולתעודה, ותעשה את לימוד התורה לנחלת הכלל כולו — אותה לא הצליחו לטפח.

עם הופעתו של הגאון רבי משה סופר כראש ישיבה בפרסבורג חלה מהפכה בחיים הרוחניים במדינה זאת והיא מסמנת נקודת מפנה בשטח זה.

(3) "ליקוטי חבר בן חיים" להגאון רבי פייבל פלוט חלק ה'. [חבר-חזקיה בן רבקה שמו המלא הוא ר' חזקיה פייבל פלוט, ששימש ברבנות בקהלת שוראן בהונגריה. — העורך].

לפני בואו היה נר התורה דולק פה ושם במדינה זאת. רבנים גדולים למדו תורה לתלמידים עד שקיום הישיבות היה למושג שגרתו, וקהלה שקבלה רב הרגישה לחובתה להחזיק גם מספר תלמידים על חשבונה, ובפנקסי הקהלות נתקלים אנו כבר משנת ת"ו ואילך ברשימות המעידות על עובדה זאת, בכל זאת לא היו ישיבות אלו כאמור בעלות רושם מכריע בהשפעתן הישירה והעקיפה, על חיי היהדות ההונגרית, שמען לא חדר לכל פנה נדחת במדינה זאת, פעולותיהן היו מוגבלות בשטח המצאם, וקול התורה לא הגיע דרכן לכל פזורי ישראל ונדחיו בארץ זאת.

כן מתאונן הגאון רבי עקיבא איגר (הראשון), רב ור"מ בפרסבורג, בספרו "משנת דרבי עקיבא" על מצב התורה הירוד פלאים במדינת הונגריה ועל רבים שאינם ראויים ומשמישים ברבנות. זו לשונו בתשובה: "ועד היום מיום בואי אל המדינה הזו ראיתי שמדינה משובשת בגסות מאותן שגס לבם בהוראה ולא ראו אור מימיהם כי רבים המה עד שכמעט נראה בעיני שכל מי שרואה שיצרו מתגבר עליו הולך למדינה זו ומתעטף שחורים ולובש שחורים ועושה מה שלבו חפץ לשים העקום למישור ואת כל הישרה יעקשו הן הנה אבות נזיקין שאין בהם רוח חיים ודרכם לילך ולהזיק ועל ידיהם בעותה"ר נתחלל כבוד התורה, והתורה חוגרת שק עליהם אי לזאת מיד עלתה ההסכמה בלבי שלא להשיב דבר למקום שאיני מכיר".

כנראה מדבריו אלה, חסר היה כח להישיבות המעטות שקיימות היו בזמנו בארץ הונגריה כדי להפוך את לימוד התורה ואת ידיעתה לנחלת הכלל. הישיבות לא היו מאורגנות כהלכתן כדי שישמשו אמצעי לקרב את החיים התורניים אל ההוי היום יומי של חיי הכלל, ולעורר עי"ז את הצבוריות היהודית התעוררות רוחנית, עם הארציות ובורות כרסמו בתוך השכבות הרחבות של היהדות ואיימו גם על ההישגים שהושגו פה ושם.

על כן אנו מציינים את בואו של הגאון רבי משה סופר לפרסבורג כנקודת מפנה בו מתחילה תקופה חדשה בחייה הרוחניים של יהדות הונגריה. הוא הציב לו למטרה פעולתו ייסוד ישיבה גדולה שעל ידה ילחם באופן יסודי נגד עם הארציות על מנת לבערה כליל מתוך העם, ולגאול את היהדות ההונגרית ממארת הבורות ויחד עם זה לעמוד בפרץ נגד תנועות ההתחדשות שגליהן איימו אז להציף את החיים הרוחניים בארץ הזאת. ביסוד ישיבה גדולה ראה את האמצעי המסוגל ביותר להשגת הנצחון במלחמתו נגד הרפורמה וההתבוללות. מישיבתו זו יצא אור התורה שהקיף את כל המדינה והחדיר לתוך שכבות העם הרחבות את התודעה וההכרה לתורה ולמסורה והוה תריס בפני ההשכלה.

ראשי ההשכלה הברלינית שמו עין לעבר יהדות הונגריה, וראו בה שטח נוח לפעולותיהם ולהתפשטות דעותיהם. בגרמניה עצמה היה מתחילה לא נוח להם, כי ההמונים החרדים היו מלומדי נסיון ומחוסנים נגד תנועות סטות ביהדות עוד

מתקופת השבתאים. וכן היה המצב במדינת ביהם ומעלהרין. נושאי דגלה של ההשכלה נתקלו גם שם בקשיים לא מעטים. לעומת זאת קיוו לזכות ביהדות הונגריה „התמימה“ כמון ההפקר. יען כי יהדות זאת לא היתה מלומדת נסיונות מן העבר. דרך כוכבו של הח"ס בזמן הנכון. כדי לעצור בעד שטפון ההשכלה והרפורמה. ע"י יסוד ישיבתו הגדולה בפרסבורג על יסודות איתנים. בתוכה נתחנך דור שלם של לוחמים אשר שמשו ערובה לקיום היהדות התורנית-החרדית בארץ הונגריה בצביונה המקורי.

הישיבה עיקר תפקידו בחיים

בבואו לארץ הונגריה הכיר מיד וראה את המשימה ההסטורית אשר ההשגחה העליונה הטילה עליו בתקופה סוערת: לחנך דור חדש בישראל אשר יהיה מחושל ומחוסן נגד פגעי הזמן. את יעודו העקרי ראה כמחנך וכמרבין תורה. כיליד העיר פרנקפורט אשר בגרמניה. ארץ עריסתה של ההשכלה. הכיר את הסכנה הצפויה לארץ הונגריה מתנועה זאת שהתחילה אז לשלוח את שלוחותיה הראשונות לארץ הזאת.

מוריו ורבותיו של רבינו החתם סופר היו הגאונים רבי נתן אדלר ורבי פנחס הלוי איש הורביץ בעל „ההפלאה“ האב"ד בק"ק פרנקפורט. החתם סופר נתגדל משחר ילדותו במחיצתם של שני גאוני הדור אלה, אשר בימיהם כבר ניכרו עקבות „העת החדשה“ בפרנקפורט. הוא ראה ונוכח במאבק העקשני והנועז שנהלו רבותיו נגד השואפים לתיקונים בדת ישראל ובמנהגיו. רבו הגאון האב"ד דפרנקפורט לא מצא מנוח מצד המשכילים המתחדשים שהקניטוהו. כן רבו הגאון רבי נתן אדלר סבל מהמתקדמים. והוא ברוב חסידותו כאב את כאב התורה עד שראה כי נגזרה גזירה על התורה שתעזוב את האכסניה שלה בארץ גרמניה ותבקש לה אכסניה חדשה במדינה אחרת.

החתם סופר שנתגדל במחיצתם של רבותיו אלה ראה את כל התלבטויותיהם ואת דרכי מלחמתם והוכשר בעצמו למלא תפקיד זה במקום אשר נועד לו לשמש מנהיג רוחני.

כאשר נתקבל רבו רבי נתן אדלר לרב ואב"ד בוסקוביץ. נתלוה אליו רבי משה סופר. ובשובו משם לעירו. ותלמידו זה שוב ליווהו כדי לשוב פרנקפורטה. ראה רבו כי תלמידו זה נוצר לגדולות. וכי שליחות גדולה נועדה לו לנטוע את עץ החיים של התורה במדינה שעתידה להיות אכסניה של התורה ע"כ גזר עליו כי לא ישוב עוד לעיר מולדתו אלא ישאר בעיר פרוסטיץ (במדינת מעהרין) ויקבע שם ישיבה להרביץ תורה. פקודתו זו של רבו היתה עליו חובה קדושה. תקע שם אהלו וישב שם. תלמידו רבי פייביל פלוט מספר על התלבטויותיו של רבו הח"ס ז"ל בנוגע לקביעת מקום מושבו בפרוסטיץ וכינון ישיבה שם. זו לשונו ב„לקוטי חבר בן חיים“: „ואחר חג הפסח כאשר פנה הגאון (ר"ג אדלר)

לדרכו, דימה תלמידו כי יקחהו עמו לעיר מולדתו, אבל רבו אמר לו: „אתה לך והתיישב בעיר פרוסטיץ במדינת מעהרין“. ואם כי הרע מאד בעיני התלמיד יען עיר פרוסטיץ מלבד שלא היה שם רב בעת ההיא היתה מלאה מכת שבתי צבי אשר שתל שם ליבל פרוסטיץ שר"י, בכל זאת לא מלאו לבו לשאול את פי רבו מדוע גזר עליו כזאת כי אם הלך בתומו לעיר פרוסטיץ ואסף שמה אליו תלמידים אשר היו מוכשרים ללמוד גפ"ת, ומלבד זאת נתקבצו אליו מדי שבת קודש בעלי בתים וערך שיעור אגדה בענין פרשת השבוע לפניהם וכו' ושם משה הלך וגדל. ובינתיים נתקבל הגאון מהו"ר וואלף באסקאוויטץ בן הגאון בעל מחצית השקל לרב בפרוסטיץ ובבואו העירה קבל מכתב מאביו הגאון הנ"ל, בו כתוב לאמר: „הנה שם עמך הבחור מפרנקפורט (הח"ס ז"ל), אל תסור מכל אשר יורך ימין ושמאלוכן היו אחזה וריעות בין שניהם. ושמעתי מפיו הקדוש אשר מבני ישיבתו של ר' וואלף באסקאוויטץ באו מדי יום ביום אל רבינו ללמוד על שלחנו שיעור“.

את ראשית דרכו כראש ישיבה, התחיל הח"ס בפרוסטיץ. כוחותיו הכבירים וכשרונו בשדה החינוך התחילו להתגלות. הוא קנה לו שם כשם הגדולים, ואת היעוד אשר רבו הגאון רבי נתן אדלר הטיל עליו בצוותו להישאר בפרוסטיץ ולהרביץ תורה שם, מילא באמונה. שמו יצא בכל מרחבי המדינה כשהוא עדיין צעיר לימים — כאחד מגדולי המורים, ומיד התאספו ונהרו אליו תלמידים הגונים ומופלגים לשמוע את לקחו. שיטת לימודו ודרך התנהגותו עם תלמידיו משכו כל בחור וטוב מכל הסביבה אליו. במכתבו שערך לרבו הנ"ל⁴, הוא מודיע: „התחלנו לעסוק שבוע שעבר בפרק כלל גדול וסוגיא דמונבו וכו' הסרים למשמעתי מבקשים תפקידם בכל עידן ועידן“ וכן הלאה⁵: „וגם לזה אבטל שיעור קבוע רק התניתי מתחילה לכך“.

משאת נפשו היתה הרבצת התורה, ומגמתו לחנך תלמידים. אהבתו ודאגתו להם נשקפת מכל מכתביו כבר בתקופה ראשונה זו. עם עזבו את פרוסטיץ בשנת תקנ"ד, כאשר נתקבל לרב בק"ק דרעזניץ, העתיק לשם את ישיבתו. שם סבל מהשלטונות עד שכמה מתלמידיו הוכרחו לעזוב את דרעזניץ ולהיות גולים ממקום תורה זה למקום אחר. אך לכל מקום ליוותה אותם דאגת רבם להם, והתמסרותו עבורם, ובמכתב לידידו הגאון ר' דניאל פרוסטיץ הוא כותב, וז"ל: „היות והזמן גרמא שהכרחו תלמידי אלו לעקור סיכי ומשכי מפני חמת המציק בעוה"ר ונפשם חפצה לשאוב מים ממקור מעיני החכמה בק"ק פרסבורג וכו' ולא נצרכה אלא לזרו למזורז אשר דרכו להטיב לעמוד על ימינם“⁶.

הוא הבין להתקשר קשר נפשי הדוק עם נפש תלמידיו אשר העריצוהו ויכבדוהו. וכאשר מורם הגדול הלך ממקום רבנותו זה למקום רבנות אחר לק"ק

(4) שו"ת ח"ס חלק ז'.

(5) שם תשרי ט'.

(6) אגרות סופרים.

מטרסדורף הלכו תלמידיו עמו. ובהגיעו לשם בשנת תקנ"ח התחילה פורחת שם ישיבה. ולמרות הדחק אשר סבל בחומריות עד "שבפנקס בו כתב חידושי תורה הוכרח לכתוב גם דברי רשות כי לא היה לו אפילו לקנות נייר". התאמץ ועשה קיבוץ לתורה ועיקר עבודתו היה גם כאן להעמיד תלמידים למאות. היתה לו ישיבה מובחרת, ובשמונה השנים ששימש במטרסדורף הגדיל לעשות בהרבעת התורה לתלמידים שנהרו אליו גם מחוץ לארצו. במכתב אחד משם הוא כותב: "ובו בפרק בא לכאן אחד מגבירי ק"ק ברודא בשמו רבי ברוך בר"ן להוביל בנו הבחור לביתו".

במטרסדורף הקדיש בתור ראש ישיבה שעות רבות יום יום למען תלמידיו, שלהדרכתם על מבועי התורה התמסר בכל נפשו. גם בלילות לא ידע מנוחה, כמו שמעיד תלמידו הגדול רבי הלל ליכטנשטיין בספרו "משכיל אל דל" (חלק ג' דף ע"ט). תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט מוסר על ישיבתו במטרסדורף: "במטרסדורף כבר יצאו לו מוניטין בעולם, נמצא בספר חתם סופר וכו' והיתה לו שמה ישיבה מפוארה, משם יצא הגאון בעל אמרי אש והגאון רבי וואלף שארצ'ס והגאון רבי זלמן באנאהרדט ושאר גאוני מפורסמים". אך מקום מושבו מטרסדורף לא היה לגמרי לשביעת רצונו, כי למרות שהישיבה גדלה שם לא היה בידו לפתח אותה כרצונו מפני המצב הכלכלי הירוד של הקהלה עד שמקצת מן התלמידים הוכרחו מחמת דחקותם לנדוד משם לישיבות אחרות, כאשר נראה מתוך מכתב המלצה אשר נתן לאחד מתלמידיו בשנת תקס"ה בעזבו את מטרסדורף. ז"ל המכתב: "בחפזי אני כותב מרוב טרדות ואישון לילה, ע"ז לא אוכל להאריך ולארוג המליצה רק להיות שהבחור תלמידי המופלא מוכ"ז נשאו לבו לנסוע שמה ולתור לו מקום לבית אולפנא באשר ימצא מקום נאמן ומלא ספרים כי פה המקום לע"ע דחוק מאד לפני התלמידים עד ירויה ה' לנדחקים, ע"ז אמרתי לומר לפניו איזה פסוקי דרחמי וכו' והוא ירא ה' מרבים לא פנה אל רהבים וכוזבי הזמן כי עם אלוקיו נאמן".

כפי שכבר אמרנו ראה הח"ס ז"ל כבר בראשית דרכו עיקר יעודו כמחנך וכראש ישיבה, ודבר זה משתקף בבהירות מתוך מכתבו, שכתב בשנת תקס"א ממטרסדורף לק"ק דרעזניץ. ביקשוהו שישוב שנית לקהלתם לכהן שם כרב, והבטיחו לו שפע ועושר במכתבם. עוד מעט והשיגו את מבוקשם אך הח"ס העמיד תנאי אחד והוא, שיבטיחו לו להחזיק ישיבה כראוי, ובמכתבו לאקרו"ט בדרעזניץ הוא כותב: "כי הלא בוש אבוש להראות כתב ההוא אשר לא נזכר בו כי אם מהפרזת ממון הרבה, ולא שום דבר מהנדבר בינינו מהחזקת ישיבה".

(7) חוט המשולש.

(8) ליקוטי חבר חיים חלק ב' בהקדמה.

(9) אגרות סופרים וחוט המשולש.

הח"ס לא חזר לדרונויך, ונשאר במטרסדורף בתקוה שילך משם לכהן בקהלה שם יוכל להגדיל את ישיבתו כאוות נפשו, ומקום נתבצר לו ע"י ההשגחה העליונה להקים את מבצר התורה הגדול ביותר באירופה המרכזית היא פרסבורג המעטירה.

בפרסבורג כשקיבל את עול הרבנות בעיר ואם בישראל זאת, ראה מיד כי שם יוכל לפעול למען הרמת קרן התורה בכל המדינה, ולהפוך את מדינת הונגריא לאכסניא של תורה, מה שלא עלה בידי קודמיו המהר"ם ברבי ורבינו משולם איגרא זצ"ל, מפאת שלא היו יכולים בני העיר הזאת שבאונגריא העילית, שרובם מוצאם מארץ גרמניה, לרדת לסוף דעתם של הגאונים האלו שהיו יוצאי מדינות אחרות, ולא היתה להם שפה משותפת עם בני קהלתם.

„החתם סופר“, שמוצאו מארץ גרמניה כמותם, הבין לרוחם וידע למשוך את בני הקהלה הזאת אליו, ולקבל את עזרתם לתפקידו הנעלה, הרחבת אהלי התורה בהונגריה בו נתמזגו שני כחות, כח המעצור והמתינות של רבותיו הגאונים מבני אשכנז שנתחנך אצלם וכח הקנאות וההתלהבות שקבל מרבו הגאון החסיד בעל ההפלאה ז"ל. שתי המדות הללו נתמזגו אצלו לאחת. ישיבת פרסבורג שיסד היתה מיד לאבן שואבת המושכת אליה כל בחור וטוב, ממיטב הנוער אשר נפשו חשקה להתבשם באור התורה של הח"ס ז"ל, מהם היו אח"כ מנהיגי הדור שישבו על מדין בכל ערי המדינה והפיצו תורת רבם בכל מקומות מושבותיהם.

קהילת פרסבורג ידעה והכירה את נפשו ורוחו של גאון ישראל זה, כי עיניו אינן נשואות להרבנות ולהנהגת הקהלה כמטרה לעצמה, אלא כאמצעי לקים את מבצר התורה בה"א הידיעה שאליו בעיקר היו פניו מכוונות זה רבות בשנים וכבר בכתב הרבנות אשר שלחו לו הבטיחוהו כי ⁽¹⁰⁾ „לא זו אף זו קבלנו עלינו להחזיק בקהלתנו וכו' בחורי חמד המחזיקים בתורת ה' להסתפח בצלו צל החכמה ולרוות צמאונם וישתו מי בארו באר מים חיים הם למוצאיהם לא נאמר אלא ללומדיהם ודבר שבחוקה היא היא להספיק להם לחם ומזון כל ימות השבוע“.

חזונו שראה בישיבה זו שייסד בפרסבורג, גולת הכותרת של מפעל חייו, נתקיים במלואו. כשהגיע לשם היה כבר שמו הולך לפניו כגדול ראשי הישיבות בזמנו. אישיותו הנפלאה משכה תלמידים ממקומות קרובים ורחוקים לישיבתו בפרסבורג, שהזכירה את המתיבתות שבסורא ונהרדעא לפנים.

בתקופה זו עצמה שהגאון רבי חיים מוואלאזין יסד את הישיבה בוואלאזין, יסד הגאון רבי משה סופר את הישיבה בפרסבורג. ואם היתה ישיבת וואלאזין בחינת נר המזרח לרוסיא פולין וליטא, היתה ישיבת פרסבורג הנר המערבי כישיבה הראשית לאירופה המרכזית והמערבית.

מתחילה היתה הישיבה קטנה, אך בזמן קצר עלה מספר התלמידים למאות, ומעולם לא פחת מספרם ממאתים וחמישים. יש גם שהגיע עד לכמה מאות תלמיד,

כמו שמעיד בנו של הח"ס ז"ל בעל הכתב סופר ז"ל בפתיחתו הראשונה לפני תלמידיו: «והוא (הח"ס) התחיל פה לגדל ישיבה עד שבאו כמה מאות ולא פסקה ישיבה גדולה מאיזה מאות».

על מאות תלמידיו אלה האציל מהודו ומרוחו, והדריכם בשיטת חינוך המיוחדת לו בתורה, במוסר ובתפילה. הוא יצק את יסודות ההנהגה שלה, שלפיהם התנהלה הישיבה במשך כל שנות קיומה.

על מטבע זו של הישיבה, שטבע הח"ס לדורות, מעיד בנו בעל הכתב סופר ז"ל בפתיחה שהזכרנו לעיל: «והוא למדנו דרך התנהגות ישיבה, ובאיזה אופן ותכלית ללמוד עם הישיבה וקבע שיעורין כסדרן והרבה אשר אינן ותיקן לנו בעניני תפלה ואיך מתפללין, ואין צריך עתה רק התעוררות תמיד בל ישונה כל שהוא ואין צריך כעת חכמה יתירה וצדקות רבה לנהל ישיבה».

כלל גדול היה בידו של הח"ס שעליו ביסס את כל דרך חינוכו והדרכתו לבני ישיבתו. והוא: «אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד». בנו בעל הכתב סופר אומר בפתיחתו הנ"ל: «אהובי ידידי מה נורא המקום הזה אשר אני עומד עליו עתה אשר עמד עליו קדוש עליון חסידא ופרישא אבינו רבינו הקדוש ולמד עם ישיבתו הרמה מידי יום ביומו שיעורין כסדרן בקדושה ובטהרה ובלב בוער לכבוד שמו הגדול, ומה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלוקים דאין להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד ובאיזה מקום ימצא מקום אשר התאחדו בכל יום למאות תלמידים לשמוע הלכה וזקוקים דנורא יוצאים מפום ממלל רברבין רועינו אבינו זצ"ל, ובית זה בית אלוקים שהוא ד' אמות של הקב"ה וזה שער השמים כי פה מקום מוקטר ומוגש לשמו של שומע תפלת כל פה אשר פה התפלל רבינו הקדוש בכל יום וכל עצמותיו תאמרנה ה' מי כמוך בכריעה ובהשתחוואה בדמעות שליש ונאספו אליו כל העדרים עדרי צאן מרעיתו, איה מקום ואיה בית הכנסת אשר התפלה בכוונה רצויה כמו כאן, וזה שער השמים אשר נתקבצו כל התפלות ועולות השמימה והבית הזה אשר אנו עומדים בתוכו מקום קדוש ומקודש בקדושה משולשת וגם כל העדה כולם קדושים כולם אהובים כולם ברורים כולם תלמידים וגידולים מאבי רשכבה"ג הכ"מ».

לאור התורה הזאת צריך התלמיד ללכת ולאשה הוא צריך להתחמם וברוחה להתחנך ולהתפתח עד אשר תעוצב דמותו הרוחנית, הוא לא נתן לתלמידיו לשאב מבארות אחרות חוץ מהישיבה, לא חכמה חיצונית ולא השפעה מן החוץ. אדרבה, מתוך כותלי הישיבה צריכה להגיע ההשפעה גם לחוץ על כל הסביבה, והתלמיד צריך להפיץ את הקדושה ותורת רבו על סביבתו. התלמידים היו כולם חסידיו ומעריציו של רבו, כולם היו שומרים את מוצא שפתיו, וכל אומר שיצא מפיו קדושים היו להם ושומרים היו אותם כל ימי חייהם. תלמידיו התימרו בכבודו וספרו בשבחיו ולא עשו דבר טרם ישאלו בעצתו, והם הפיצו מעינות תורתו בכל רחבי המדינה שואלים את פיו בכל דבר חוק ומשפט.

אם הישיבות בהונגריא

חשיבות רבה נודעת לישיבת הח"ס לא רק מצד עצמה כי אם כאם שאר הישיבות בארץ הונגריה. הישיבות האחרות בארץ הזאת נתייסדו אחר כך ע"י תלמידיו לפי המתכונת של ישיבתו של הח"ס. ישיבת פרסבורג, ע"כ עלינו ליחד את הדיבור על ההוי ועל סדרי הלימוד ושיטת החינוך האופייניים לישיבת הח"ס בפרסבורג.

נאמר בספר הזהר: „אתפשטותא דמשה בכל דרא ודרא". אימרה זו מציינת גם את השפעת אישיותו של הח"ס ז"ל כמחנך הדור וכראש ישיבה. השפעתו ע"י ישיבתו היתה, לא רק לדורו אלא לדורות רבים. וכל מי שלמד עד שנת השואה האיומה באירופה המרכזית הוויות דאביי ורבא יראה ויבין, שכל הנחלים היו הולכים אל הים הגדול, ישיבתו של בעל הח"ס ז"ל, ממנה היו יונקות כל שאר הישיבות בדרך לימודן וסדרי התנהגותן. ולא רק התלמידים לאלפים שיצאו מישיבתו של הח"ס והיו אחר כך לראשי ישיבות, רבנים, מחברים ומורי הוראה בישראל והפיצו את תורתו. אף מתלמידי ישיבתו שהיו לבעלי בתים אחרי עזבם את ישיבת פרסבורג, ועסקו במסחר ובמשלוח יד איזה שהוא, השרו על כל האוירה היהודית מרוחו של הח"ס ז"ל. כי הח"ס ז"ל יסד בהונגריה את הטיפוס של היהודי החרדי התלמיד-חכם, שיראתו קודמת לחכמתו, תמים ואיתן באמונתו, המחנך את בניו בישיבות טרם שידאג לתכליתם בחיים ולא יעשה חשבונות רבים. היהודי הזה הוא פרי יצירתו של החינוך החתם סופר-ישיבתו אשר עליה אומנה היהדות ההונגרית החרדית על רבניה ומוריה.

השווינו את ישיבת פרסבורג עם המתיבתות בסורא ונהרדעה, לא לתפארת המליצה בלבד, אלא למען מצוא ביטוי הולם לישיבת הח"ס ולהשפעתה. כמו שהישיבות הקדומות הללו בבבל האירו לכל הגולה ועיצבו את דמותה, כך בדומה להן היתה הישיבה בפרסבורג. וכמו שהגאונים מנהיגי גולת בבל, עיקר השפעתם על בני דורם היתה ע"י ישיבותיהם, כך גם השפעתו של הח"ס על בני דורו ועל הדורות שלאחריו היתה ע"י ישיבתו. וכן אומר נכד הח"ס הגאון רבי שלמה סופר ז"ל¹¹: „מיום שפסקו הישיבות הגדולות בימי הקדמונים לא נמצאה ישיבה גדולה וחשובה כמו ישיבת זקני מאוה"ג ז"ל הן באיכות והן בכמות. תמיד עמדו לפניו כמה מאות תלמידים אשר הרבה ביניהם היו מופלגי תורה חריפים ובקיאים ראויים להורות הוראה בישראל, להם יד ושם בתורה וחכמה ויראת אל כל היום, והוא נטר את כרמו כרם ה' בהשכל ודעת וחכמה נפלאה, והזהיר אותם תמיד שלא להתגאות בת"ת ושלא להשתרר על הדיבור, והגם שכל תלמיד הוא אהב כבנו, בכל זאת קיים בהם שמאל דוחה וימין מקרבת, ונהרו אליו מכל המדינות לבקש תורה מפיו כי מלאך ה' צבאות הוא וישיבתו היתה נודעת לשם ולתפארת בכל אפסים כי לא נמצא דוגמתה ומציון תצא תורה, משערים המצויינים

בהלכה ודבר ה' מעיר ואם בישראל פרסבורג יע"א. הוא החזיר עטרה ליושנה והעמיד תלמידים לאלפים וגדולי מופלגי תורה אשר יראת א' אוצרם במדינתנו אסטרייך אונגריין והרבה ת"ח מופלגים חוצה לה היו תלמידיו או תלמידי תלמידיו וממנו יתד וממנו פנה בכל עת ועונה, אף כל הרבנים הגדולים שלחו בניהם ללמוד בישיבתו ולשמש בקדשי קדשים ולשמוע תורה מפיו.

כפי שכבר הזכרנו, המגמה החינוכית של ישיבות הונגריה וגם סדרי לימודן הוטבעו ממטבע התנהגותו של הח"ס בישיבת פרסבורג. מגמה זאת היתה להרביץ תורה ולהקנות יראת שמים לרבים, ורק להשגת המטרה הזאת היו מכוונים כל האמצעים. החתם סופר בעצמו לא רצה להיות רב, ורק כאשר נאלץ לעשות זאת מסיבת פרנסתו קיבל על עצמו עול רבנות. אף אז ראה את עיקר יעודו לא כרב בלבד אלא כראש ישיבה, ויתכן כי אהבתו העזה להגאון בן דורו רבי אפרים זלמן מרגליות, היתה לא רק מפני גדולתו בתורה, אלא גם מפני שר' אפרים זלמן מרגליות לא שימש ברבנות. מכאן גם פתח להבנת גדרו של הח"ס שגדר בעדו "שלא ליתן התרה לתלמיד עד שתהיה קהלה מוכנת לפניו שרוצים בו עד שהדבר תלוי בסמיכת התרה", את דרכו זו הנחיל לתלמידיו. גם הם מנעו את עצמם לתת הורמנא אפילו למצויינים ומעולים שבתלמידים. כאות הצטיינות בלמוד נתנו תואר אחר הנקרא "מורנו", אבל לא סמיכה לרבנות, כי אם במקרים שנחוץ היה הדבר כדי שהתלמיד יתקבל לרבנות המוכנה לפניו.

בוה רצה החת"ס להוכיח כי מגמת ישיבתו אינה לגדל רבנים המשתמשים בתורה כאיציטלא לרבנות. את הישיבה יש לראות כבית היוצר לתלמידי חכמים שלומדים תורה לשמה, וכמקום אשר שם יספוג התלמיד יראת-שמים והתנהגות ומדות טובות למשך כל ימי חייו. אם הצטיין ועלה מעוצם שקידתו בלימוד תורה לשמה וזכה לשם טוב עד שקהלה אחת נתנה עיניה בו או המליץ החת"ס זצ"ל עליו, וסמך את ידיו על תלמידו, ונתן לו התרה כדי שיורה לבני ישראל את הדרך אשר ילכו בה, את הלימוד בישיבה עם המטרה להיות רב, לא גרס החת"ס. הואיל והמגמה החינוכית בישיבת החת"ס היתה שהתלמיד יגיע לשלימות יהודית תורנית ומוסרית, ולשלימות ביראת השם ובמצות, חשב שהאמצעי שיוביל למטרה זאת הוא ליצור אצל התלמיד השקפת עולם יהודית חרדית כבסיס שעליו יהא אפשר לבנות את עולמו הרוחני של התלמיד. לשם יצירת השקפת עולם חרדית מבוססת על טהרת הקודש ראה החת"ס זצ"ל צורך למנוע מתלמידי ישיבתו כל מגע עם התרבות הבלתי חרדית. בין ע"י האות הנדפסת ובין ע"י מגע חברותי. כן הוא מצוה בצוואתו: „אל תטו לבכם לדבר רע להתעולל עלילות ברשע את פועלי און החדשים מקרוב באו נתרחקו מאת ה' ותורתו בעוה"ר, אל תדורו בשכונתם ולא תתחברו עמם כלל ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד, או רגלכם לא תמעד לעולמי עד".

תמונת רבינו הגאון ר' משה סופר זצ"ל (ה"חחם סופר").

שיטת ההתבדלות

דעתו של החת"ס היתה, שלמען יוכל הציבור הדתי התורני לשמור על כחו כגורם צבורי, עליו להתבדל ולהפרד מעל הציבור היהודי שאינו רואה ב"שולחן ערוך" את הסמכות העליונה; שלא להיות מושפע ממנו ולא להתבולל בתוכו. תלמידי ישיבתו היו צריכים להתחנך על תרבות תורנית שהיא על טהרת הקודש וכל מגע עם ספרים חיצוניים אסורה היתה להם.

עוד בהיותו במטרסדורף השגיח שתלמידיו ישקדו בהתמדה רק על התורה. תלמידו הגאון רבי הלל ליכטנשטיין בספרו משכיל-אל-דל כותב: "ושמעתי ממגיד אמת כשהיה רבינו הגאון ר"מ ואב"ד במטרסדורף היה בא במסתרים באישון לילה ובראש אשמורת והיה מדלג שור לבא לחצרות הבתים האלו ששם הבחורים כדי להשגיח מן החלונות לידע מה מעשיהם אם בתורת ה' תוחלתם או מים גנובים ולחם סתרים — המה חכמות זרות — להם ינעם".

את שיטתו בחינוך הגדיר החת"ס בדרשתו המפורסמת שדרש בשבת פרשת בשלח שנת תקע"א ארבע שנים אחרי בואו פרסבורגה, אותה הביא תלמידו רבי חזקי' פייבל פלויט אב"ד שוראן בספרו "ליקוטי חבר בן חיים" חלק ב'. מה שהביא את החת"סופר לשאת את דרשתו זו, היה כפי שכותב תלמידו הנזכר, "כי אחרי הופעת אורו של מרן בפרסבורג בשנת תקס"ז וקבע חבורות חבורות של תורה מדי ערב בפ' השבוע ובמשניות וכל ההמון נקשרה נפשו בו וכו', אבל בשנת תקע"א ארבע שנים אחרי בואו לפ"ב בא אליו לערב נגהי יו"ד שבט, פ' בשלח, אחד "מאנשי הזמן" להודיע כי הסכימו ביניהם לתקן להם בית ספר בו ילמדו שאר חכמות ומדעים וגם דברי תורה יהיו נטפלים שם לשאר חכמות, והשיב לו רבינו, כי זה לא יצלח ולא תקום ולא תהי'; וההוא גברא העיז פניו מול רבינו ואמר לו: "אתה תראה דבר מי יקום". והיה בבוקר שלח רבינו לכל בתי הכנסיות בפרסבורג להכריז כי היום יהי' ההספד על הרב הנפטר באויסטריליץ במדינת מעהרין, וההמון נלבשו כולם יראת ה' ואהבת התורה מדרשה זאת, עד שנעשה רושם גם בתוך הפריצים". כך סיכל החת"ס, כותב תלמידו, את אשר זממו לעשות נגד טהרת החינוך לפי שיטת החת"ס. בתוך הדרשה ההיא, אחרי שהזכיר את הרשב"א בתשובה הידועה שהחרים שלא לעסוק בשאר חכמות עד שיהיה האדם בן כ"ה שנים, וכן הזכיר את הריב"ש, ורמז גם על דברי הרמ"א ביו"ד סימן רמ"ו סעיף כ' אמר: "כי יש לנו ללמוד מנותן התורה ית"ש אשר הוציא את ישראל ממצרים ערות הארץ עושי כל תועבות ה' והוא עם בזוי כידוע מדרכי המצרים, וישראל היו ביניהם עבדים נבאשים, ובלי ספק שלא ידעו עשות נכוחה שום חכמה ומדע; גם לא תכסיס אומה ולשון ולא שום דרך ארץ כדרך עבדי הברברים הללו; ובכל זאת קרבם הקב"ה מיד לפני הר סיני במעמד הנבחר והראה להם מה למעלה ומה למטה וכולם זכו לנבואה ונפתח לבם כפתחו של אולם, ועדיין נשאר להם רוע סדרן כמובן מכל מנהגם ותלונתיהם במדבר, והחתם סופר שואל: "והלא טוב היה לנהלם לאט לאט, ללמדם דרך ארץ כמתקנים שבאומות עכ"פ ולהעלותם אחר כך ממדריגה למדריגה עד שיבואו לקבלת התורה על הר סיני"?

„אבל האמת יורה דרכו — ממשיך החתם סופר — כי גלוי לפנינו ית"ש כי א"א להבדיל עם בני ישראל מיתר העמים כי אם בהיפרדם מהם ומדרכם לגמרי ולא ללמוד חכמתם במה שהם משתווים עמנו, ואפילו לא המקרא ע"ד הפשוט, שבזה הם שוים עמנו, כי חיש קל מהרה יהפך לב האדם לשוב להמונם אם לא ירחק מהם בתכלית הריחוק. ואלו הנהיג הקב"ה עם ישראל במנהג דרך ארץ תחילה, לא היו זוכים לעולם להגיע לאמיתת התורה והאמונה, כי טרם הגיעו לקצה האחרון כבר היו נוזרים אחור, כי כל הלמודים האלו וסדר הלימוד הנ"ל עודנו קרוב לדעת הגוים ההמה, ואם אולי יבינו ישראל כי אלוהי העמים הבל המה מעשי תעתועים ולא יאמינו כמוהם — מ"מ יפרקו עול לגמרי ולא יאמינו לא לזה ולא לזה". ומסקנתו: „וכן בנינו וזרעינו אם ילמדו בתחילת

גידולם פשט המקראות וחכמת החיצונים שהם חוץ לתורה אזי טרם יגדלו ויגיעו לחלק הדרושים ותורה שבעל-פה שהוא העיקר, וטרם יגיעו לזה כבר בחרו בהפקירא וכפרו בה' ותורתו, כאשר עינינו רואות בדור הזה מכמה מדינות שהפכו הסדר שקבעו ראשונים ונכשלו, ואין א' מאלו הבנים שלא יצאו מהדת בעוה"ה, ואין א' מהם חפץ בתלמוד ש"ס והוראות או"ה, וע"כ עלינו לשבח לה' אלו קינו שלא שם חלקינו כהם להפך הסדר, וקרבנו להר"סיני טרם למדנו דרכי עולם הזה, ואחר זה למדנו גם ארחות עולם הזה, וזה נתיקיים בידינו וכו', ומה יוקח מוסר השכל לבלתי שמוע לחדשים מקרוב באו לרחק עם ה' מתורת אלקים ורוצים להפוך קערה על פיה ללמדינו על דרך ההגיון להכשיל בנינו למען לא ישאר שם ושארית לתלמוד ולגמרא ח"ו, אל תאבו ולא תשמעו".

ובנו הגאון בעל כתב-סופר בפתיחתו לפני תלמידי הישיבה בשנת ת"ר שהזכרנו למעלה, כתב וז"ל: "הן אין מן הצורך לומר ואין אני מסופק כלל כי יעלה על דעת אחד לפרוץ פרצה לעשות מכל האמור אשר לא יעשה, אשר ידוע כי אאמור"ר זצ"ל הזהיר תמיד על כל הנ"ל וגזר גזירות וחרמות, מי פתי יסור הנה לעבור על חד מינייהו ולזוז זיו כל-שהוא, אש אוכלה הוא נקום ינקם באיש ההוא אשר ירצה להרוס, והדברים אך למותר וללא צורך כי כולם אהובים וברורים ה' יברכם רק אני מזהיר על העתיד, ב"ה כי נוכל להתפאר כי אנחנו תלמידי משה רבינו ע"ה רבן של ישראל ושתינו מבארו באר מים חיים ויהי לנו לתפארת לעולמי עד".

היה מקרה אחד שמזכיר הגאון רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל אב"ד ירושלים, במכתבו שנדפס בספר "זכרון-למשה" וז"ל: "והנה מתשובותיו וצוואתו (של החת"ס) נראה כי כל ספרים חיצונים היו לו למורת רוח בידעו עד כמה תפשה המספחת, וכי נפש ובשר תכלה, והרה"ג מהו' יוסף דוב זצ"ל חתנו של הרב הגאון מהו' זלמן שפיצר זצ"ל מוויען, שלמד בישיבת הגאון דוב ביסטריץ זצ"ל במילכדורף בעהמ"ח ספר "בית דוד" על יו"ד, סיפר לפני התלמידים שהיתה לו נטיה לספרים חיצונים אבל היה חרם מרבו החת"ס וגם היה לומד בהתמדה, פעם אחת היתה סיבה שהיה ער יחידי, ונכנס בו יצר כי עתה הגיעה השעה לראות בספרים חיצונים אשר היו טמונים אצלו, הלא אין רואה, וכן עשה, ופתאום נראה לו כאלו אחד עומד כנגדו ורומח בידו, והשליך את הספר הלאה אבל עוד לא נח יצרו, וכי בחור כמוהו ישים לב לחזיונות ודמיונות? ושוב אחז את הספר והתחיל לקרות, אבל פתאום חזר המראה נגד עיניו, איש עם רומח, סמוך ממש, ופחד ואימה נפלה עליו וסגר את הספר והניחו במקומו והוא עדיין ראשו נמלא מבהלה ופחד ולא היה אפשר לו ללמוד וקרא ק"ש ושכב, למחר בשעת לימוד אחר שסיים רבינו את השיעור אמר: "הלא תדעו כי אותיות "חרם" הוא "רמח" — מאן דעבר אהאי נידון בהאי", והתחיל לומר יתגדל, וכל בני הישיבה למאות עמדו כולם משתוממים, והוא ידע על מי הדברים מרמזים".

זה היה המקרה היחידי בישיבתו של החתם-סופר שתלמיד ינסה לעבור על האיסור שהטיל רבו. בדרך כלל היתה נהוגה משמעת חמורה מאד בישיבתו, ומרותו של רבו הטילו תלמידים על עצמם, וקיימו במלא מובן המלה את מאמר המשנה: "מורא רבך כמורא שמים".

נכדו של החתם סופר הגאון רבי שלמה סופר "בחוטי-המשולש" דף ל' כותב וז"ל: "לא הראה (החת"ס) רוב האהבה לתלמידיו בפניהם, והיתה יראתם אותו גדולה ופחדו מהדר גאונו, אבל בכל זאת מאד גדלה אהבתם אליו יותר מאהבת איש את אביו כי כמים הפנים אל פנים כן לב אדם לאדם ונפשם קשורה בנפשו, ומוזה הסתעף שגם התלמידים אהבו זה את זה אהבה עזה אף גם אחרי שנים הרבה שהתפרדו איש מעל אחיו זה פונה לכאן וזה לכאן, בכ"ז הרגישו בנפשם איזה התקשרות זה לזה כי אב אחד היה להם והדריכם את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, וכמו שלהבת קשורה בגחלת כן היתה אהבתם אליו מתוך אהבת נפש ומתוך יראת הרוממות ויחידיו אגודים וצמודים ונפשם תתענג בדברם ממנו מתהלכותיו ומנהגיו דרכו בקודש, וע"י דביקותם הגדולה ברבם לא נמצא תלמיד המקדיח תבשילו ח"ו, ואך בה' מחסה והטה לבבם זה ליראה אותו כל הימים".

משיטת חינוכו לא הרפה החתם-סופר כל ימי חייו. ידועה היא שיחתו האחרונה של מרן לפני צאת נשמתו הטהורה. הוא הזמין ליד מטתו את אהובו הגאון רבי דניאל פרוסניץ, ואמר: נתברר לי מאמר הגמרא במסכת ברכות, רבי יוחנן בן זכאי בכה בחליו וכששאלוהו תלמידיו על מה הוא בוכה, אמר להם שני דרכים לפני: דרך גן-עדן ודרך הגיהנם. לא יכולתי להבין, אמר החת"ס, איך זה עלה על דעתו של רבי יוחנן שמא יובילוהו בדרך לגיהנום? גם לי עלתה כזאת — המשיך — וגם אני מרגיש בפחד שתקף את רבי יוחנן. שני דרכים למלחמת ה', לנהוג את עדתו במקל נועם ובהסברת פנים, או ליסרם ולהוכיחם בשבט חובלים. אני בחרתי בדרך השניה בהתבדלות ובשמירה על טהרת המחנה שלנו. רבים לא הבינו לרוחי ואמרו: אפשר להצליח יותר במקל נועם. אני מסביר לעצמי את דמעות רבי יוחנן כך: בימי המהומות והבלהות בחר רבי יוחנן בן זכאי לצאת מירושלים ולהתבדל ביבנה שם הקים את בנינו וישיבתו, ונצרו כבבת עין, כלום לא היה מוטב אלו נשאר בעיר והיה פועל שם בין ההמונים, יתכן כי מחשבה זו העיקה על לבו כל ימי חייו וברגעים האחרונים בכה על כך. שני דרכים ראה לפניו וחשש שמא הדרך בה הלך מובילה לגיהנום, אולי הראשונה היא הנכונה. אבל היום יודעים אנו כולנו — סיים החתם סופר — כי דרכו של רבי יוחנן בן זכאי היתה הנכונה והיחידה. מה היינו היום אלמלא יבנה וחכמיה?

ה"חתם סופר" הקים את "היבנה" שלו בפרסבורג.

מתנגדיו

אלה שדגלו בריפורמה ובהתאמה לרוח הזמן, ראו בשיטת חינוכו של החת"ס ובישיבתו אשר כונן בפרסבורג, את המבצר החזק ביותר של היהדות האורתודוקסית כנגד תנועת ההשכלה בהונגריה. והתלמידים הראשונים שהתחנכו ואומנו על השקפתו של החת"ס סופר התחילו לעזוב את כתלי הישיבה ולתפוס עמדות חשובות בחיי הקהלות ובחיים הציבוריים, ותורת משה רבם נר לרגלם והיו סותמים כל פירצה אשר פרצו פריצי עמנו. אז עמדו המשכילים על הכח הכביר שבישיבה זו, וכי מרכז תורני זה יעמוד כחומה בצורה בדרכם, ולכן כיוונו את כל חיציהם נגדה. השתמשו בקיטרוג אצל הרשות האוסטרו-הונגרית וכתבו שטנה על הישיבה, ולא פעם הביאו עד כדי כך שעוד מעט ומרכז תורני זה עלול היה להיסגר ולהתחסל בידי השלטונות. הגאון רבי שמעון סידאן בספר „שבט-שמעון“ (פ' כי תשא) כותב: „בפרסבורג נבחר ראש הקהל נגיד גדול מר ברייזאך, זה היה מתנגד לרבנו והוא היה לראש קצינים אשר נמשכו אחריו והתחברו עמו להיות לשטנה לגרש הישיבה מפ"ב, והעלילו עליו אצל שרי הקומיטאט (מחוז), ואמר (החת"ס סופר): „תאלמנה שפתי שקר!“ לא עברה שנה אחת שמת הראש הקהל וכל הנמשכים אחריו, ורבי פייבל פלייט בספרו „לקוטי חבר בן חיים“ (ח"ב בהקדמה) כותב על המקרה הזה בלשונו: „באותן הימים היה איש אחד בפרסבורג אשר חבריו נשמעו אצל הקומיטאט והלך אצל השרים לאמור: הנה הרב בעירנו מושך יותר ממאתיים נערי בני ישראל בלימוד התלמוד, והתלמידים אחרי יבואו יותר מעשרים שנה יהיו נבערי דעת מכל וכל. וע"י המלשינות הלז באה הפקודה מהקומיטאט אשר במשך ארבעה עשר יום לא ימצא אפילו תלמיד אחד בפרסבורג. ורבינו שלח אחרי המלשין ולא אבה לבא בצל קורתו, והלך רבינו אל ביתו ודיבר אליו תחנונים לאמר: אחרי כי הוא חשוב בעיני שרי הקומיטאט ישתדל לבטל גזירה זאת ולא הטה אליו אוזן, וישלח רבינו אחרי הנגיד רבי משה בעטלהיים וזכה משה הנזכר לבטל גזירה זאת, ובשנת תקצ"ה כאשר מת זה משה האיש (בעטלהיים) אמר רבינו בהספדו: „בכו, בני הישיבה, בכו, כי לולא זה משה כבר לא היה תלמיד בפרסבורג. — ובאיש המלשין היתה יד ה' לרעה ויצא בתחלואים רעים מעולמו“.

מושל המחוז בפרסבורג, שהלשינו לפניו בראשונה בשנת תקפ"ו, פנה אל החת"ס במכתב שאלה, ובו בקש ממנו להסביר לו את מטרת „הישיבה“, ואת תכנית לימודיה ומגמת חינוכה. החת"ס סופר ז"ל השיב לו במכתב כתוב גרמנית. אנו מביאים כאן את תרגומו כמו שנדפס לראשונה בספר „אוצר נחמד“ לרבי יקותיאל יהודה גרינוואלד:

„לכבוד האדון הגדול מר ברטל סגן להמחוז פרסבורג

הנני להשיב על השאלות שנשאלתי מהוד אדוני ביום ב' לחודש מאי דהאי שתא תקפ"ו.

(1) שאלה: מה זה תלמוד ותוכנו?

תשובה: התלמוד יבאר ויברר התרי"ג מצות שבתורה, גם יש בו אוצר יקר ממוסר, מצוות, וחקירה, גם ילמד אותנו איך להתנהג בנוגע לה' ולמלך ולכבוד כל אנשים, יש בו ג"כ דברים נעימים ותורות בהמשלים ובסיפורים הנמצאים בתלמוד.

(2) שאלה: אם יש לנו שאר ספרים שעלינו ללמוד מלבד התלמוד? ומה צריך תלמיד הישיבה לדעת טרם הולך ללמוד תורה?

תשובה: הבחור צריך לדעת חמשה חומשי תורה נביאים וכתובים, ששה סדרי משנה, ועם התלמוד אנו לומדים ספרי הרי"ף הרא"ש רמב"ם ד' טורים וש"ע, ועוד ראשונים ואחרונים אשר הרבה מהם יבארו ויפרשו את התלמוד, והרבה מהם יסדרו את תמצית הדינים והחלטות התלמוד אחרי השקלא וטריא, ובהרבה נמצא כללים ויסודות להלכות שונות.

(3) שאלה: באיזה לשון נכתב המשנה והתלמוד ואם לומדים בישיבה גם דקדוק השפה?

תשובה: המשנה וחלק מהתלמוד נכתב בשפה העברית ורוב התלמוד בשפה הארמית, הדקדוק לשפה העברית לומדים בספר „המכלול" והשרשים, ולשפה הארמית הערוך והמתורגמן.

(4) שאלה: כמה שנים צריך התלמיד ללמוד בישיבה עד שישגי התרת הוראה?

תשובה: אין לנו זמן קצוב לזה, כי הכל תלוי בהתמדת התלמיד, שכלו וכח זכרונו, חריפותו ותפיסתו, כמה שאלות תתחדשנה יום יום ועליו לדעת לדמות מילתא למילתא למצוא בחז"ל ובפוסקים מקור ורמז להשאלה, נמצא כי הכל תלוי בחריצות התלמיד.

5-6 שאלה: האם יש מקום מיוחד בארצנו וזמן קבוע לנסות את התלמיד הרוצה להיות רב? ומי המה בארצנו המוסמכים? ומה צריך התלמיד לדעת או?

תשובה: כשמרגיש התלמיד בעצמו שלמד די צרכו וראוי הוא להורות בישראל בא יבא אלי או לפני רבנים אחרים המפורסמים, בכל עת שירצה, וכשאנו רואים שלמד הרבה ובקי הוא בהלכות ודינים ונודע לירא שמים גם מעוטר במעלות ובמדות טובות ואהוב לה' ולבריות, או הוא מקבל תעודה כי רב הוא ומותר לו להורות ולדון, בארץ מעהרין עפ"י חק המלכות רק הרב הכולל שבארץ מעהרין נותן תעודה זו.

(7) שאלה: האם הנכם סומכים את התלמיד בזמנו בפומבי ובפרסום ועושים איזה חג?
תשובה: לא, לא מצינו בתורה ובחז"ל רמז קל לעשות זאת בפומבי ולפני אנשים או לחוג את יום הסמיכה.

(8) מה דורשת התורה מאת הרב לעשות? ומה היא חובתו בקהלתו?
תשובה: חובת הרב להורות המותר והאסור, להשגיח על סדר התפלות, להשגיח שישמרו שבת, הכשר והטריפה, סדור קדושין וגיטין, לעשות שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחבירו, לדרוש מזמן לזמן, ללמוד וללמד עם התלמידים, להשגיח שישמרו בני קהלתו את התורה וחז"ל.

(9) שאלה: מאין ימצאו לחמם תלמידי הישיבה? ומי הוא הדואג בעד קיומם? ומה היחס והקשר בינם לבין בני קהלתו?
תשובה: הרבה תלמידים שאבותיהם עשירים מתפרנסים בכספם ובני עניים ימצאו לחמם באופן זה: נותנים שעורים בלימוד תנ"ך בבתי עשירי ישראל, מחנכים את הילדים בקריאה וכתיבה, ובעד זה מקבלים לחם חוקם, וכמה תלמידים יאכלו לחמם כמה שבועות בבתי נגידים בכבוד גדול, וכמעט כולם יאכלו יום יום אצל בעלי בתים, לא חלילה שמוכרחים לפרנסם, אין אונס ע"ז, רק המה מגודל אהבתם לתורה דואגים מרצונם הטוב בעד קיום התורה ומכבדים אותם בכל אותות הכבוד, ואפילו אלה שהבטיחו לכלכל איזה תלמידים ומסבה שלא נודעת לנו חוזרים מדבריהם, גם אז נמצאים בעלי בתים אחרים שמוכנים למלא את מקומם ולקבל בזרועות פתוחות את לומדי התורה בביתם, אבל מעולם לא נפלו למשא על בעליהבתים.

(10) שאלה: מי הוא המקבל את התלמידים בישיבה וגם האם צריכים לעבור בחינה לפני התקבלם? ומה הנה הידיעות שצריכים לדעת או?
תשובה: הרב מקבל את התלמידים וכאשר ידבר עמהם זמן קט, מיד יוכח הרב מה למד מהלימוד שצוין באות (2), ולפי שהתלמיד אינו משלם בעד לימודיו גם לנו אין עולה לנו התלמיד בהוצאות, כי הלא כאמור נמצאים בעלי-בתים הנותנים בעין יפה לכל מי שרוצה ללמוד, גם מספר התלמידים לא רב הוא, ע"כ לא מצאנו לנחוץ לבדקם בשבע חקירות ובדיקות.

כמדומה לי שהשבתי על כל מה שנשאלתי.

בכל אותות הכבוד

משה סופר אבד"ק פרסבורג

23 מאי 1826.

בתשובתו השביעי את רצונו של מושל המחוז לבלי תת איוון קשבת למכתבי שטנה של המתבוללים.

אך מתנגדי הישיבה כתבו מכתב שטנה שני, וזו לשונו:

להאדון הגדול מושל המחוז פרסבורג

(1) מה שהשיב הרב על השאלה הראשונה. אמת, כי התלמוד יבאר ויברר התרי"ג מצוות — אבל הדינים הללו נתקיימו רק בשבת ישראל על אדמתם, ומיום שנחרב הבית וישראל הלך בגולה רוב הדינים והחוקים אינם נוהגים יותר, ומתרי"ג מצוות נשארו בידינו כמעט חלק שלישי, ומה שאינו נוהג היום אין מן הצורך ללמוד כי בלא"ה א"א לנו לקיימם, רק חוקרי קדמוניות חוקרים לידע מה עשינו לפני אלפיים שנה, אבל היום נחוץ ללמוד רק מה שכשר ומה טריפה ומה שמותר ומה שאסור וכן דיני שבת ויו"ט וסידור קידושין וגירושין, וכל הדברים הפעוטים הללו אין להם סוף ותכלית? ועליהם צריך התלמיד ליגע כל ימי חייו, ומה שאמר (החת"ס) שיש בתלמוד לימודים ממצות וחקירה אלוקית, לא נמצא בתלמוד דברים הללו מסודר ואין להם שום ערך, גם דברי ימי עולם הנמצא בתלמוד אין להם שום חשיבות ומה יאמר להמעשה שנמצא בתלמוד מחמורו של רבי פנחס בן יאיר שלא רצה לאכול טרם שנתנו מעשר, ועוד הרבה כאלה שכבר יצא חוק מהצנזור שלא לפרסמם.

(2) התלמידים אינם לומדים דבר מחובתם בתור אזרחים וכן דברים הנחוצים לכל איש לידע מתורת החיים כפי המנהג שהנהיג בישיבתו ובעירו, ועד עשר שנה לומדים רק החומש בהעתקה גרמנית נשחתה, אין להם ידיעה לא בשפתנו שפת גרמנית ואפילו השפה העברית לא ידעו, וכשהוא בן עשר שנים הוא מתחיל ללמוד גמרא, ולומד רק גמרא כל ימי חייו, כי הרב החרים את כל מי שילמד או יקרא ספר מדע (רק הספרים העבריים) וגם ללמודם בגמרא אין סדר ומדרגה, ועפ"י רוב יעסקו בקושיות ופלפולים וכ"פ בענין אחד יבלו ימים ושנים וייגעו לסתור ולבנות לדחוק ולתרץ, אין סדר ואין מדרגה ואין עת קבוע למרגוע.

(3) דברי הרב אינם נכונים, והרהיב לכתוב לאדונינו הגדול דברים שאינם אמתיים, כי אפילו המשנה עצמה לא כולה נכתבה בשפה העברית, ובפרט התלמוד רק בלשון ארמית נכתב, וספרי, הערוך, ומתורגמן אינם ספרי דקדוק רק ספרי מלים, וספר "המכלול" שמזכיר הרב שלומדים בישיבה, בטוחים אנו כי גם הוא לא למדו מעודה, כי אין לו ידיעה בדקדוק שפת עברית.

(4) כבר כתבנו כי אין סדר ללמודם (של הישיבה), והמשלה מעולם לא שמה לב להבחון על המצב הפרוע ששורר שם ולתקן תקנות מועילות ולא להרשות לו (להרב) לעשות כטוב בעיניו.

(5-6) (אינו נוגע לישיבה ולכן לא ראינו מן הנחוץ להביאם).

(7) גם בזה עברו על המדה, הלא מפורש בתורה שחגו באופן נאה את חג המלוואים לכהנים וללוויים ומדוע לא יעשו כן גם במקומינו לחוג את יום חג סמיכות התלמיד בפומבי ובטקס נהדר.

(8) (גם־כן אין לו קשר להישיבה והשמטנה)

(9) הרב לא השיב על הרבה פרטים שנשאל מהוד כבוד האדון הגדול, ועל אחדים השיב לא נכון, בוודאי חוב גדול על הקהילה לדאוג בעד תלמידי הישיבה, הלא כאשר נתקבל הרב אצלינו הבטיחה לו הקהילה לדאוג בעד 15 בחורים, גם מדוע יתערבו התלמידים בעסקים שאינם שייכים להם, מדוע יחטפו אוכל מפי מורים ומלמדים אשר בקהלתנו והמה אורחים פה בעירנו, מדוע יבואו גרים וידחו את התושבים? ועוד, וכי ראויים המה להיות מחנכים וכי יודעים הם בעצמם את השפה העברית? הלא המה בעצמם לא נתחנכו!

(10) עוד, בחורים מארץ אחרת יבואו הנה והרב יקבלם ולא ידקדק אם יש להם כתבי תעודות, אם באו בהיתר או במחתרת שלא עפ"י חוק הממשלה, גם לא יחקור מה למדו אלה או אם מתנהגים כראוי, ויש לפחד מאלה הגרים שבאו מחוץ למדינה, שיביאו נזק לישיבה וגם לעירנו.

ואחרי הדברים האלה יוכח אדוננו הגדול שאין בכל דברי הרב ממש רק:

(1) לרחק בכל כחו מבלי ליתן להשכלה מעמד בישיבתו ומוכרחים המה ללמוד יומם ולילה רק תלמוד.

(2) אופן הלימוד הוא בלי סדר ושיטה ידועה והגבלת זמן.

(3) אין שום תכלית בלימוד זה להבחורים שלו ויכלו ימי נעוריהם בעוני, ואחר כן יפלו למשא על אחינו בני ישראל.

(4) כל כוונתו בישיבתו להגדיל המחיצה בינם לבין אורחי העיר לסגרם בגטאות ולעשותם לעולם בפני עצמם.

פרסבורג [מקום החתימות]

כתב שטנה זה, מגלה את פרצופם האמתי של כותביו, ואת הסבה אשר הניעה אותם להלשין על בחורי ישראל הבאים מארץ אחרת ללמוד תורה בישיבת החתם סופר.

החתם־סופר יצא ממלחמתו זאת מנצח. הממשלה ראתה את כוונתם של המשטינים ולא נתנה לעשות לו ולישיבתו דבר. הוא למד ולימד, וישיבתו המשיכה להתנוסס לשם ולתפארת באין מחריד.

סדר הלימוד בישיבת פרסבורג

כפי שאמרנו נועדה ישיבת חתם-סופר לחנך ולגדל תלמידים יודעי תורה וחדורי מוסר וערכי היהדות.

התלמידים לא למדו באופן מיוחד הוראה כדי להגיע לאיצטלא של רבנות אלא למדו הכל, כל מה שליהודי תלמיד-חכם יש צורך בו כדי שיוכל לקיים "והגית בו יומם ולילה". ובסדר לימוד זה היתה הישיבה בפרסבורג בנין אב לשאר הישיבות בהונגריה.

את שעוריו הרצה החת"ס לפני תלמידיו פעמיים ביום, מלבד בערב שבת ובשבת. לפני הצהריים, הציע שיעור עיון בגמרא לפי הסדר, או על סוגיא, השיעור היה ניתן כשתי שעות קודם חצות היום (לקוטי חבר בן חיים, חלק ג' בהקדמה).

"אחרי סעודת הבוקר ערך בביתו את שעורו שעמד להרצותו לפני התלמידים, והיה מאריך בעריכה זו עד ב' שעות קודם חצות. אחרי זה בא לבית המדרש, ולימד מספר "חובת הלבבות" מתחלת הספר, ואפילו מהקדמת המתרגם, על כל השערים שבו, לערך שעה בכל יום. ואחר שגמר לימודו זה אמרו התלמידים האבלים קדיש דרבנן. רק הקדיש הזה הניח לאבלים משא"כ בכל שאר השיעורים, הוא בעצמו אמר קדיש, ואחר כך הציע השיעור. כל סברא שאמר מנפשיה, וכל יישוב קושיא וחידוש מיד לאחר האמירה, חזרו התלמידים על דבריו בין כולם, ובמשך החזרה פלפלו התלמידים המופלגים עמו, וכן היה נוהג אפילו בשעת הדרשה בבית הכנסת הן באגדה הן בשמעתתא, כל דבר ודבר חזרו הקהל והתלמידים כמו בלימוד השיעור. לימוד השיעור בחורף היה בבית-המדרש, בקיץ למד את השיעור בבית-הכנסת אצל ארון הקודש, ואחר לימוד השיעור עלה לביתו. ומספרים שבבואו לביתו החליף כל יום הכתונת מחמת רוב הזיעה שהזיע בלימוד השיעור" (ליקוטי חבר בן חיים, שם).

השיעור השני היה בין מנחה למערב, בימים א' ב' ג' לימד טור ושו"ע. בין פסח לעצרת היה לומד מסכת שבועות כולה, מר"ח אדר עד ר"ח ניסן מסכת מגילה, ועד ימי הפורים היה דרכו ללמוד רק עד "מאי מברך", והשורות ממאי מברך היה לומד ביום הפורים גופו, וחידש בכל שנה איזה דרוש. בימים ד' וה' לימד פרשת השבוע עם התלמידים, ומה ששייר, למד בעש"ק שחרית, (שם). לימוד פרשת השבוע היה עם פרש"י ורמב"ן וכן הוא אומר בצוואתו: "תנ"ך עם פרש"י ותורה עם פי' הרמב"ן תנהגו ותלמדו את בניכם כי הוא ראש אמונת אומן ובו תחכמו מכלכל ודרדע".

"פעמים רבות האריך בשיעוריו ושוחח גם בעניני תולדות עם ישראל, והיה אומר, שחביב עליו להגיד ולספר דברים אלה, למען ישמעו ויראו וילמדו מהעבר על העתיד לבא לטובה, שלא נהיה נפתים אם העת והזמן ישחקו לנו,

כי כבר היו לנו ימים טובים מאלה בין העמים" (ספר "המור דרור" לתלמידו ר' יעקב הירש ז"ל).

"מחובת התלמידים היתה גם ללמוד ולדעת על בוריה את הסוגיא, אותה הרצה רבם לפניהם, וביום חמישי היה בא לבית-המדרש שעה קודם חצות, כדי לבחון את התלמידים בשיעורי השבוע, וחובה זו חלה גם על הסוגיות שהחתם-סופר התכוון להן בשבת תשובה ובשבת הגדול וכן ליום שמיני עצרת (לקוטי חבר בן חיים שם).

על סדר לימוד קבוע זה שמר החת"ס כל ימיו לבלי לשנותו ולא היה דבר חשוב בכל עניניו ועסקיו האחרים שיבטל אותו אפילו פעם אחת מסדר וממטבע זה שתיקן, כי הוא ראה בקיום הדייקנות בהרצאת שיעוריו, אחד הגורמים החינוכיים עליו צריך התלמיד להתחנך ולהתרגל למען ישתרש בלב תלמידיו ג"כ לקיים את סדר הזמן בלימוד התורה, כחובה קדושה שאין לזוז הימנה, וכך היה השיעור היומיומי ללחם חוקם ולחלק מטבע התנהגותם של תלמידיו, שנחרת עמוק עמוק בהכרתם.

על קיום שיעוריו בקביעות, למרות הטרדות הרבות שהכבידו עליו, אנו קוראים בדרשות החת"ס ח"א, דרוש הספד לפרשת עקב שנת תקצ"א וז"ל: "והנה זה יותר מארבעים שנה תלי"ת שלא נתבטלה ישיבה מעל שולחני אפילו יום אחד". רק כאשר גבר עליו חליו, או בלבד נאלץ להתבטל משיעוריו, כאשר הוא ממשיך בדבריו שם: "והשתא הכא רבו עוונותי וגבר חוליי ונתבטלתי הרבה מהרבצת תורה והתלמידים עמדו ויחלו כמטר לי ולא יכולתי להשפיעם כרצונם". אחרי שקם מחליו, מיד החזיר סדר לימודו הקבוע כאשר הוא מעיד שוב בעצמו: "ועתה אחר כל זאת בחסדי הי"ת חזרתי לימי עלומי ויכולתי (להשפיע תורה) כרצוני". "כי הנה רעש גדול בעולם מחשש מגיפה וחרב ומלחמה והתלמידים נרדפים ממקומם ולא מצאו מנוח בכל המקומות, והשרים יועצים לטובה, שנשלח עכ"פ ריבוי התלמידים, כי ישראל כקוצים בעיני העמים וכל הדרכים מסוגרים מיוצא ובא, אנה ילכו עניי צאן הדחופים האלו". הרי שאפילו בזמן של מצור ומצוק וצער של מלחמה לא ביטל החת"ס את ישיבתו אפילו ליום אחד, כי תפקידו כראש ישיבה היה קדוש ונעלה בעיניו מכל.

תלמידו הגאון רבי פישל סופר ז"ל אשר לא זזה ידו מיד רבו, כותב: "כי לא עבר עליו יום שהיה רבו בעיר שלא עלה להסתכל בצורתו, שהיה בדוק אצלו שההסתכלות ברבו וצ"ל מצלת מן החטא" — כהקדמת "רחובות קריה" לדרשות החת"ס וכמו שכותב החת"ס בדבריו על מדרגת משה רבינו ע"ה: "ולא עוד, אפילו מי שזכה רק לראות פניו וללמוד מפיו החליף כה, אשר ע"כ לא שלטה רמה ותולעה במתי מדבר על שזכו לשמוע מפי משה רבינו ע"ה".

ובנו, הגאון רבי שמעון סופר, רבה של קרקא, כותב בהקדמתו לספר שו"ת ח"ס חלק יו"ד "פיתוחי חותם" על הרציפות והתדירות אשר נהג החתם סופר

זצ"ל בלימודיו עם התלמידים: "שמעתי מפיו הקדוש, מיום אשר החל ללמוד עם התלמידים לא עבר עליו יום בשנה שלא למד תורה ברבים, חוץ מט"ב גם בליל יוהכ"פ התאספו אליו העדרים ולימד אותם סדר עבודת יוהכ"פ בבית המקדש שיבנה בב"א, אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי היה גופו הקדוש מדוכא ביסורים קשים וחליו הוא נשא משנת תקצ"א, וכשהיה גוסס סמוך למיתה קרא לו איזה תלמידים ואמר לפניהם ד"ת למען לא יעבור יום בלי תלמוד תורה ברבים". בשנת תקצ"א הנזכרת, כבר בתחילתה, היה החתם-סופר בסכנה מפאת חליו, דרכו היה לנסוע למקום רחצה רק בסוף הקיץ כמוזכר בהרבה מתשובותיו, כדי שלא לבטל מלימודו עם התלמידים למאות, ובשנה ההיא הוכרח ליסע למרחץ פישטיאן כבר בחצי חודש סיון, כמוזכר בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכ"ט, ועז' נאנח בדרושו הנ"ל "שנתבטל בשנה זו הרבה מלימודו הקדוש עם התלמידים".

בימים הקשים של מצור ומגפת (חולירע) בפרסבורג, ראה החתם-סופר את זכות לימוד התורה בישיבה, כמגן ומחסה לעירו וקהילתו, בדרוש ההודאה שנשא בשנת תקצ"ב הוא כותב וז"ל: "ואחרי כל זאת נודה לה' אלוהינו על חסד גדול שהפליא ע"י הפלא על התלמידים בני הישיבה ה' עליהם יחיו, שלא פגע בשום אחד מהם שום חולי ומכאוב ולא שום ענין מענין החולי ההוא — מגיפת החולירע — ועל זה לא לבד שבני הישיבה יתנו תודה לאלוהינו אך כל בני הקהילה, כי בזכותם וצדקתם ה' זאת לנו, כאשר אבאר אי"ה והוא, כי ידוע ומפורסם לרבים לב טוב בני קהילתנו בהחזקת ישיבה, זה קרוב לכ"ו שנה אשר זכני ה' לישיב פה והם מחזיקים למאות תלמידים, מי יפאר גודל פאר אנשי קהילתנו על זה, ומ"מ לאו כל הזמנים ולאו כל המקומות ולא כל העתים שוים, לפעמים יש ויש אנשים אשר עיניהם צרה ופוערים פיהם כי קשה עליהם עול סבלם ובכל זאת לא פגע ולא נגע בהם שום אדם מעולם, אבל עכ"פ דבר שפתים אך למחסור ויהי' ח"ו למזכרת עון, והנה בזמן המגפה העבר היה עין בריה צרה בחברתה בלא"ה ומכש"כ בבחורים דלים הללו, ואלו ח"ו נחלה אחד מהם אעפ"י שבוודאי היו גומלים עמהם חסד כדרכם, מ"מ יש ויש שהיו פותחים פיהם ומדברים: "מה לנו לסבול עול אחרים אומללים האלו, ישובו איש לביתו" והיו ח"ו דיבורים אלה לעורר דין על הקהלה והקב"ה חפץ בהצדקם, ע"כ יחיב עינא פקיחא לבל ישלוט שום חולי ורפיון באלו, וזהו רמזו בפסוק "כרחם אב על בנים ריחם ה' על יראיו", היינו בחורים לומדי תורה שזכרנו, והטעם "כי הוא ידע יצרנו" שרגילים לפצות פה ולדבר דברים שלא כהוגן "זכור כי עפר אנחנו" ואין מעצור לאיש עפר מן האדמה, ע"כ חס הקב"ה על יראיו ולא פגע בהם החולי כלל ויחלימם ויחיה אותם".

שיטת לימודו

דרכו של החתם-סופר בהרצאת שיעורו היה למשוך את תשומת לבם של התלמידים לדברי הראשונים „כי אופן וסדר לימודו היה על דרך הראשונים. העמיק בסוגיא ברש"י ותוס' ועליהם הראשונים וגם אותם האחרונים הנצרכים לעמק פשטות הלימוד" („מור דרור" לתלמידו רבי יעקב הירש יעבץ הלוי בהקדמה) וגם פלפלו בעת הרצאת השיעור היה „פלפול ישר מכוון להלכה" („דרך-אמונה" להרב ר' שמעון ל"ש). כדי להדריך את תלמידיו ולהראות להם את דרך הלימוד נהג — למרות שכל השעור היה גלוי וידוע לפניו מתוך שערך בביתו כאמור — ללמוד לפניהם כאלו הוא מתחיל כעת ללמוד בפעם הראשונה, כאשר כותב נכדו הגאון ר"ש אלכסנדר סופר, בהקדמתו לחידושי ח"ס על מסכת חולין: „ונודע מק"ז רבינו הח"ס כשהיה לומד עם תלמידיו במתיבתא רבא, היה לומד הגמרא כמתחיל, והיה מראה באצבע ועינו ולבו על התיבות כאלו לא למד עדיין פרק זה מעולם". כשעלו בלבו רעיונות פתאום כשטף מים כבירים, הפסיק מלימודו וגעה בתפלת אהבה רבה אהבתנו ה' וכו'. נכדו הנ"ל כותב במקום אחר על זקנו שהיה אומר: „כמה בכיות ותפלות שפכתי שיעורני השי"ת, ועזבתי דרך הראשון (הוא דרך הפלפול), ואחזתי בשני, ומני' לא אווע". בעת לימודו לפני התלמידים היתה אך ורק טובת תלמידיו והיתרון ששיגו והתועלת שיפיקו משיעוריו לפני עיניו, ולכן דיכא את כל החידושים והרעיונות והפלפולים שעלו במוחו.

בהסכמתו לספר המפתחות לסוגיות הש"ס „כסף נבחר" הוא מעלה על נס דרך הלימוד הישר: „כי מאן דתני הכי לא משתבש כי לא נהג בפלפול הנהוג המבלבל דעות ישרות ומקלקל אורח ונתיב יושר, אדרבה, הספר הזה יהי' מורה דרך ללומדי תורה איך יקבצו על יד אחת לאחת עד שיהיו דברי תורה משוננים בפיהם כל סוגיא שמורה בכל וערוכה". בחידושו למסכת חולין דף ז' ד"ה ואמרי לי הוא כותב וז"ל: „ופה מצאתי מקום להרחיב הדיבור מה שאלצני — הנה השל"ה וכל גדולי ישראל צווחים ככרוכיא על החילוקים הנוהגים בבעלי ישיבה ואומרים שהם מבלי עולם, והנה דבר זה נתפשט בתפוצות ישראל מאד מאד וכל רואיו ומביניו יכירו כי לכאורה שוא והבל המה, וחלילה לנו לחשוב כן על צדיקים וטובים קדמונינו שהנחילו לנו שוא ומשאות מדוחים. איך לא סקלום אנשי דורם אז כשהתחילו לקלקל, ואם תאמרו הי' מה שהי', אתה נותן מקום למינים לרדות דלמא גם תפילין וכיוצא בו התחיל בדור מן הדורות ולפנים לא היה, חלילה לחשוב. אבל אומר אני: „החילוקים" מקורם בקודש, וממעין הקודש יצאו, אלא שנתקלקלו באורך הזמן, וטרם כל נחקר על שם זה „חילוק" מה שמו ומה תאמר, אבל הוה יודע דעיקר שמוש התלמידים אצל רבם הוא לדמות מילתא למילתא, וז"ל הרא"ש הובא בב"י ב"ד סי' רמ"ב: „וי"ל דעכשיו נמי אין כל מעשה בא בגמרא אלא שמדמה מילתא למילתא ואיכא למיחש שמדמה מה דלא דמי" עכ"ל שם. „ועל זה נהגו" — ממשיך התחם סופר בחידושו

שם — „כשאדם מחדש דבר אומרים בלשון אשכנז „גלייך“ או „אום גלייך“, פי' דומה או אינו דומה, שהדמיון עולה יפה או אינו עולה, והיות הסברות עמוקות ודקות כחוט השערה לחלק בין זה לזה ועי"ז יתרצו כמה קושיות שיודע לחלק ביניהם מה שהיו בעיני התלמידים דומים זה לזה ובא רבו וחקרו שאין זה דומה, ומורה להתלמידים שהסדק שבין זה לזה, וזה הוא „חילוק“ שהי' רב מראה לתלמידים החילוק וההפרש בין הסברות שהי' נראה להם במושכל הראשון שהם דומים זה לזה, ומזה ילמדו דרך האמת בהוראה, ואמנם בעוה"ר נתקלקלו הדורות, ואדרבה החליפו הנ"ל בפלפולים חריפים ומשוננים ואינם משיגים אם דומה או לא, רק שיהי' חריף ומחודד או „לשיטתו“ שה„חילוק“ רב ביניהם עד שבעלי החריפים האלו הם המורים בחריפותם — והא לך לשון הריב"ש סימן רע"א, אבל אין צריך לידע כל הוויות התוספות וגליניהם ולמירמי דיקלא ולזקוף לה, וכמה חכמים ראינו בעינינו מפלפלים וחריפים בהויות דמעיילי פילא בקופא דמחטא, ועל כל קוץ וקוץ אומרים תילי תילים קושיות ותירוצים, ולפום חורפא לא סלקא להו שמעתתא אליבא דהילכתא, ואומרים על אסור מותר ועל מותר אסור עכ"ל הריב"ש שם. והנה אמרו חז"ל: לעולם יעשה אדם עצמו כשור לעול וכחמור למשוי בדברי תורה, והענין, כשור לרדיא המשדד עמקים וכריב ותני ומעיין ודולה מים מבארות עמוקות והוא החריפות, ואחר שברר שמועותיו וטחן וברר לסולת נקיה, יהי' כחמור למשא לישא אלומותיו כחמור נושא ספרים ואם זה השור יחרוש וישדד במשוי, אח"כ בעליו יבצור ויזמור וישאהו על גביו כחמור, אך מאד צריך להזהר שבין החרישה ואסיפה, יברור ויזרה ברכת ומורה, אבל לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו, ה' יודע כי כעין האמור למעלה הבנתי מקיצורי דברים ורמזות של רבותי הקדושים זצ"ל אלא הם שמו מחסום לפיהם ולא גילו אלא ברמו לצנועי תלמידיהם, ואני עני וכואב מקום הניחו לי להתגדר בו וה' הטוב יכפר בעדיי, עד כאן לשונו, הרי בדברים אלה מסכם החת"ס את שיטתו בהרצאת שיעוריו, כאשר היתה בקבלה אתו מאת רבותיו, רבי נתן אדלר ובעל ההפלאה, ודרך זו עשה החת"סופר ליסוד מוצק לסדר הלימוד בישיבתו שבפרסבורג.

„מאד היה מקפיד שיחזרו הבחורים על למודם, ורמזו כן במה שאמרו ז"ל על רבי, מעולם לא פסקה מעל שולחנו לא צנון ולא חזרת, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, רמזו ב' שלמד תמיד למסבר, ועי"ז מרמז צנון בחריפותו, ולמד גם למגמר, ועי"ז מרמז חזרת שחזר על הלימוד פעם אחר פעם כדי לאוקמי גרסא שלא ישכח מה שלמד, וכן עשה הן בימות החמה והן בימות הגשמים, ואי לא הא לא קיימא הא, וכן היה דרכו בקודש בקיץ ובחורף ללמד שיעורין כסדרן וכהלכתן, וחודש ימים בסוף הזמן ציווה לתלמידים לחזור על כל מה שלמדו במשך חצי שנה ההיא, והעמידם אח"כ על הנסיון בכל השיעורין והלכות שלמדו, אמנם, העיקר והראשון הוא למגמר ואח"כ למסבר, ורמז זאת בקרא „ויאכילהו מחלב חטה ומצור דבש אשביעך“, כי חטה היא לימוד התורה, כי הכל צריכים למרי חטיא וזה נקרא אכילה, וסברא ופלפול נקרא דבש ר"ת

דעה בינה שכל, וסברה נאכל באחרונה אחר שגמר ומילא כריסו בגמרא, והיינו ויאכלהו עיקר הסעודה מחלב חטה, ואח"כ שכבר למד כל צרכו, מצור דבש אשביעך שנאכל על השובע". ("חוט המשולש" לנכדו רבי שלמה סופר). וכן היה דרכו: ממשיך שם ב"חוט המשולש", ללמוד מסכת על הסדר ולא לדלג ממסכת למסכת ומענין לענין, ועיין מה שכתב בחידושיו למס' שבת על הגמ' דף ק"מ ע"ב, בר בי רב דלא שכיח ריפתא לא ליבצע ביצועי, ופירש"י אוכל השתא מעט פת ולאחר שעה מעט פת מפני שאין לו דרך שביעה אלא יאכל יחד, וזה לה"ק: "תוכחת מוסר לגאוני הזמן בלא לב ולב ידברו ויפתוהו בפיהם אלף שיעורים בכל זמן לא יספיק להם. מה טעם, לפי שאין מעמיקים עצה להגדיל תושיה, ועוד כת אחרת רעה מהם מדלגים כעין פסחים ועורים מקפצים על ההרים מבלי זמן זמנים טובא בלי לימוד מסכת כלל כ"א מעט במסכת זו ומעט בזו והואיל ולא שכיחא להו ריפתא לא ליבצע ביצוע כ"א לקבוע כסדר מסכת אחת ולהעמיק בה כדי שביעה".

עצם הנהגת לימוד "הסוגיות" בישיבות הונגריה מתיחסת להחתם-סופר, אך כפי שהבאנו למעלה אפשר לקבוע כי: רק עד כמה שיש בלימוד הסוגיא משום חשיבות לבירור ההלכה ולהתבונן בהשתלשלותה ממקור הראשון עד סוף ההלכה, יש ליחס לחתם סופר. בעיקר מצדיק הח"ס — כמו שהזכרנו — את הלימוד של מסכת אחת כסדרה, ורק להבנת הענין על בוריו גרס החתם-סופר את הלימוד של הענין עצמו בכל שאר מסכתות הש"ס אשר נזכרת אותה סוגיא שם.

בהרצאת השיעור היה מעורר הח"ס גם את השתתפותם הערה של תלמידיו ונותן להם את האפשרות להתפתח ולקחת חלק במשא ובמתן. כך התעורר בתלמידיו הרצון העז של קנאת סופרים, ועקבו בתשומת לב יתירה ובערנות במשך כל שיעורו. נוהג היה להחשיב כל סברא שנאמרה אפילו מקטן שבתלמידים, ולבררה עד כמה שהיא מתקבלת על הדעת. וכך כותב תלמידו הגאון רבי פיבל פלויט בספרו "לקוטי חבר בן חיים": והעיקר לחבב סברא ישרה אשר יאמר אחד מן התלמידים אפילו זעירא דמן חבריא, ולהכות על קדקוד דעה משובשת אפילו מהגדולים, אמנם בלשון רכה, וראשית דבר תלמיד הבא מחדש לישיבתנו והחל להראות לפנינו שכלו ותבונתו בפלפול וכיוצא, לחבב דבריו וליפותם אם יש בהם ממש, והעיקר אם כמה פעמים נבייש בריתחא דאורייתא אחד מן התלמידים או החברים, לדבר כשון חמתינו עמהם מילי דבדיחתא, ולהראות להם סבר פנים, ומה גם אם לאחר התבוננות נראין דבריו, וזוכרני אשר פעם אחת גער רבינו הקדוש — החתם סופר — באחד מן התלמידים, ועל משכבו ברעיוניו סליקו אשר הדין עם התלמיד, ולמחרת פייסו בפני כל הישיבה ובקש ממנו לסעוד אצלו בש"ק. ובהחשיבו את דברי תלמידיו נטע בהם את הרצון להבין ולחדש מעצמם חידושי תורה ולסגל להם דרך עפ"י דרכו הוא בהבנת שיטות הש"ס והראשונים.

אף לא הסתפק ביחוס חשיבות לדברי תלמידיו בע"פ בלבד, אלא העלה אותם והנציחם בספרי חידושי ותשובותיו, ובהזכירו הערותיהם לא הסתפק לכתוב אותם בעילום שם כי לרוב חיבתו להם מזכיר תמיד את שמם המלא. כן, למשל, מזכיר החתם סופר בחידושי למסכת חולין דף ל': הקשה תלמידי הותיק הבח' הר"ר זעליגמאן דאליטשין שי' וכו'. ועל קושיתו זאת מביא תירוץ בשם תלמיד אחר: "ואמר תלמידי הרבני המופלג מוה"ר מנחם פרוסטיץ כ"ץ וכו'", ובחידושי ח"ס למסכת גיטין בסוגיא דפרוסבול הוא מזכיר חידוש אחד מתלמידו ר' ברוך בייא ז"ל וסיים: "ושפתותיו דובבות". — והגאון רבי שמואל ערנפלד בהקדמה לספרו "חתן סופר" מביא שם בתוך דבריו "כי את יראי ה' יכבד כקטן כגדול. הודה על האמת אפילו לקטן שבתלמידים אם היה האמת אתו, ועובדא ידענא אשר סיפר אאמו"ר ז"ל כמה פעמים, שהיה רגיל להכנס עם קדוש זקני (החתם-סופר) בפלפולים גדולים וכו', ואאמו"ר ז"ל הי' בעל פלפול גדול וחריף עצום ולא הניח לדחות עצמו בקל, פעם אחת גבר הפלפול עד חצות והי' פלפול נורא וכו' וגם קדוש זקני גער בו בפלפול ואפילו אב ובנו נעשו אויבים בשער. הנה, אחר חצות לילה, הלך אאמו"ר ז"ל לביתו ועדיין לא נח ושקט בפלפולו, וכן קדוש זקני ז"ל עמד על דעת קדשו, אחרי שעה חדא אחר חצות לילה, שלח — החתם-סופר — בחור אחד במכתב, וכתב לו: נצחני בני נצחני, והודה לו שהאמת אתו, ונתקיים ואת והב בסופה".

על חתירתו בים התלמוד לקראת דרך האמת כותב תלמידו הגאון רבי דוד דייטש בספרו "גורן דוד" וז"ל: "בעל החתם סופר ז"ל קודם שהיה מחדש איזה דין היה מדבק נשמתו באור האמת, ומי יעלה בהר ה'". הוא היה מצליח בדרכו לכונן תמיד לאמיתה של תורה בין בשמעתתא ובין להלכה למעשה ולא אירע לו טעות. בתשובה הנדפסה בספר "מילי דאבות" להגאון רבי דוד אב"ד פעזינג ז"ל כותב החתם סופר: גי"ה הגיעני, לולא שכתב בסוף דבריו והזכיר ברכת ר' פרידא ששנה לתלמידיו, לא הייתי פורץ גדרי להשיב על ענין אחד פעמיים, וטעמי כי כל ענין שו"ת הוא עלי לעמוס משא ושלא ברצוני לישא ולקבל אחריות דאחריני, אלא שאיני יוצא ידי חובתי להשיב השואל ריקם, ולזה היה די בהשיבי לשואל, אסור או מותר, פטור או חייב, אך היות רוב השואלים הם תלמידי חכמים, ודברי ש"ע וד"מ ומפרשים גם ראו טרם ששאלו, וכל רצונם לשאול אולי יוכל הנשאל לחדש דבר שלא כדברי הפוסקים ההמה, או לחלוק עליהם או לומר שיש לסמוך ע"ד פלוני וכדומה, א"כ ע"כ צריך אני להודיעו מאיזו טעם אני פוסק שלא כמו שראה הרב השואל, כדי שאם יבדוק אחרי וימצא טעות שאחזור ואומר דברים שאמרתי לפניכם טעות המה בידי, כי כל אדם עלול לטעות וע"כ מחוייב להודיע טעמו ונימוקו, ועתה בבוא שנית תשובתו להשיג עלי אם אני עומד על עמדי ורואה אני שאין ממש בראיותיו, והרי ראיתי שזה בדק אחרי ולא מצא אלא מ"ש חבילות תשובות שאין בהם ממש ומה לי להשיב לו להצדיקני מה לי ולזאת, ממנ"פ אם יעשה כדברי הרי טוב,

ואם לא יעשה זה, טוב יותר שאין עלי אחריות וידי חובתי יצאתי שהרי השבתי לו ואינני מחוייב יותר. אך אם טעיתי ע"כ לחזור בי וזה לי ארבעים שנה תלי"ת ולא אירע לי אלא ב' פעמים, פעם אחת החזירני הגאון מהר"ז מרגליות זצ"ל במה שרציתי להוציא מתוס' סו"פ במה מדליקין שיש לכתוב בגט מדינתא כמ"ש בקונשטאנט' והחזירני הגאון הנ"ל והודיתי לו, ועתה כי זכיתי ללמוד "לולב הגזול" שבתי ועיינתי וראיתי כי שלא כדין הוריתי ודברי הראשונים אמתיים. ושוב פעם אחת בענין לכתוב על נהר דמתקרי או דמתקריא, ה' לי עם הגאון ר"ש לנדאוי זצ"ל וחזרתי בי, אמנם הגאון מהר"ז מרגליות זצ"ל בספרו "טיב גטין" בשם פרשבורג כתב קיצור תשובתי, והעלה שלא כדין הוריתי אלא הלכה כדברי הראשונים — וזאת זה לא ידעתי. עד כאן לשונו הקדוש של החתם-סופר. ועל אופן לימודו של החתם-סופר כותב תלמידו המהר"ם שי"ק: "לערך נ' שנה כתב רבינו תשובותיו ואין שום חילוק בין התשובות שכתב בילדותו, לאלו שכתב בזקנתו, כי תורת אמת היתה בפיהו ורוח ה' דבר בו".

בחתירתו למצוא את הסברא הישרה עצמה ואת דרך האמת מייחס החת"ס חשיבות מסויימת גם להפלפול, ואף כי לפעמים כל הסברות שהעלה המחדש בפלפול נסתרו אח"כ ע"י בירור וליבון הכוונה האמיתית בדברי חז"ל. כך מפרש החתם-סופר את מאמר הגמ' סוף חולין: לישנא דרבי חוצפית המתורגמן ראה וכו'. הקשה החת"ס ז"ל: למה לא הסתכל בעשרה הרוגי מלכות והרוגי ביתר שהיו בימיו? ומפרש, כי ידע שלימוד התורה אעפ"י דכתיב "כי הוא חייך ואורך ימך", כיון שאיננה אלא עבודה צפונה, גם שכרה צפון, טמיר ונעלם מעין כל; אפילו העוסק בתורה ברמ"ח אבריו בפה ולשון, כל אלו האברים אינם אלא שלוחי המצפון לשם ה' לכוון ההלכה אל אמיתת כוונה הראשונה של נותן התורה ית"ש. ועל-כן לא קשה לו מהרוגי מלכות. אך המתורגמן הוא היפך מהנ"ל, אפילו יש בו דעת ותבונה אינו רשאי להוסיף כל-שהוא על מה שאמר ולחש לו הדרשן וכו'. נמצא שזה אין עבודתו אלא בלשונו, לא במצפונו, ועל כן תמה: לשון שהפיק מרגלית תלחך עפר, כי ראוי על עבודת אבר גשמי לשלם שכר גשמי, ולכל הפחות שלא תלחך עפר. עד"ז פירש את הכתיב "כי אם בתורת ה' חפצו, ובתורתו יהגה יומם ולילה", פי' לא יהיה חפץ העוסקים לחדש חדשים לבנות בית חדש על שם, אני כריתי ושתיתי מים זרים, כי נגיד שמא אבד שמיה, אך "תורת ה' חפצו" להשיג דברים ישנים נאמרים מפיו של הקב"ה למשה בסיני, וזהו חפצו בתורת ה' ולא בשל עצמו. ועי"כ "ובתורתו" של עצמו "יהגה יומם ולילה" כי חושב מחשבות אולי כך היא כוונת המקרא או המשנה או ההלכה, וחוזר וחושב מחשבה אחרת אולי כך, עד שלבסוף משיג האמת מה שהיה חפץ ה' וכו'. כי לפעמים אינו משיג את האמת עד אחר מחשבות רבות ועיונים עמוקים כי מה' עת לכל חפץ, מתי יוציא חידוש זה וימציא סברא זו, וכדכתיב "יצפון לישרים תושיה", שהקב"ה צופן וטומן התושיה עד זמנה, והיינו "פריו יתן בעתו" ומ"מ "ועליהם לא יבול" כל הסברות והסלקא דעתך; וה"ה אמינא

שעלה בדעתו מתחלה לא ישובו ריקם לגמרי, כי יש בהם אור ה'. "וכל אשר יעשה יצליח" אם אומר ב' או ג' אופנים הכל אמת, כי כמו האילן שעושה כמה פירות וכולם טובים למאכל ונחמדים למראה, "כל אשר יעשה יצליח". (החתם-סופר בחידושיו למסכת חולין).

השקפתו זו על הפלפול באה לידי ביטוי עוד יותר ברור בדבריו לראש השנה (נדפס בסוף חי' חת"ס על סוגיות הש"ס שנת שבט "מישור" לפ"ק) וז"ל: "בלימודי החכמות ראובן מוטיב ושמעון מפרק ודוחה סברתו ולריק יגע בקושייתו, וחזר ראובן ומדחה תירוץ של שמעון ואין כוונתו כאן להרבות קושיה ותירוץ, ואין חפץ בהם אלא לברר האמת ולדחות השקר ולבוא אל תוכן החכמה, סחירה, מלשון סביב שהתרגום סביב, סחור סחור. כל זה בחכמות חיצוניות, לא כאלה חלק תוה"ק, כי הלומד תורה לשמה ויושב ומעיין בה לבא אל אמיתתה, ומוטיב ומפרק, אבל הכל לאהבה, לברר עי"ז אמיתת ההלכה, ואף סברות הנדחות באותו פלפול יהיה אור נוצץ בו ויש מהם ללמוד כי ה' עמם, כמו הקושיא שהוקבעה בש"ס וכתירוץ, שיש בהם קדושה וכו' ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, ובזה "טוב סחרה", פי' סיבובה בפלפול אם הוא לשמה "מכל סחורה", כי שם אין הכוונה אלא על האמת, אבל הכא גם על זה הכוונה וכו'. העיון בהלכה לבררה וללבנה ולבקרה הוא מצוה בעצמותה וכו' ואעפ"י שיש בזה גם דרכים שאינם אמתיים ממש בדרך הפלפול, מ"מ אם כוונתו בזה רק לבקר מומי הקרבן לבא אל האמת, הוא בעצמו מצוה".

דרך לימוד זו סיגלו לעצמם תלמידיו. וזו היתה שיטת הלימוד בכל הישיבות בהונגריה, כי תלמידיו שנעשו אח"כ לגדולי המורים וראשי הישיבות אחזו ולא הרפו משיטת לימוד זאת. כך השפיעה משנתו של החתם-סופר ז"ל על היסוד החנוכי התורני בארץ הונגריא ועל עיצוב הדמות הרוחנית שנקראה והושלמה במשך הדורות הבאים. שיטת לימוד זאת משתקפת גם מתוך רוב הספרים התורניים שחוברו אח"כ בהונגריא ע"י גדולי המחברים, בהם נמצאים עקבות שיטת לימודו ומשנתו של החת"ס, כי מבאר התורה הזאת שאבו כולם את מימיהם.

מופת לתלמידיו

בישיבת הח"ס בפרסבורג נדרשת היתה מהתלמיד התמדה עצומה בלימוד התורה, כי החתם-סופר עצמו שקד מנעוריו בהתמדה עצומה על התורה, כמו שמעיד בנו הגאון רבי שמעון סופר בתולדות הח"ס: "שמעתי מפיו הקדושה, מיום שהגיע לכלל עשר, לא הלך ד' אמות בלי תורה, והיה נוהר מאד להעיר בחצות לילה. בימי עלומיו קם בחצות הלילה ולעת זקנתו ה' נייער עד חצות הלילה, וי"ד שנים רצופות לא עלה על משכבו בלילות כ"א במקום אשר ישב שם לעבוד עבודתו, וכו'. על כל שיעוריו שלמד עם תלמידיו חזר ארבע פעמים

בכל יום. ובליל ש"ק היה נייעור עד חצות וחזר על כולא תלמודא בששת ימי המעשה. ובכל שנה מר"ח אלול עד אחר יוהכ"פ חזר על כל ששה סדרי משנה. וחזר על כולי תלמודא דש"ס בבלי וירושלמי ספרא ספרי ותוספתא בדרך קצרה בעיונו הזך והנמרץ. ובדרך זה נהג עצמו כל ימי היותו אתנו. בהתמדה מעין זו של רבם נהגו גם תלמידיו בישיבתו. כי המה דבקו בכל אורחותיו ורוב התלמידים הביטו אחרי משה רבם בכל תנועותיו. שכולן היו מכוונות לעבודת הבורא או לדבר המביא לעבודתו. וכאשר אמר פ"א: «אם אני לוקח חפץ זה מצד זה לצד אחר, יש לי ג"כ כוונה מיוחדת לזה». והוא הזריח אור לישרים בלבבותם וכל אחר לפום דרגא דיליה קלט ריח טוב וראה דרך ישרה שידבק בה הוא וביתו אחריו.

את החשק להדבק בדרכיו עורר החת"ס אצל תלמידיו ע"י יחסו הלבבי וגילוי דאגה אבהית לכל אחד ואחד מתלמידיו. יחס זה גילה הח"ס לכל תלמיד מיד ביום הגיעו להסתופף בצל תורתו. והוא בהבנתו הגדולה לנפש התלמיד מצא את הדרך ללבו ולרכוש את אהבתו אליו ואת תלותו בו. תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט (בליקוטי חבר בן חיים) כותב: «וזכרני עובדא דהוה בדידי אשר באתי לחסות בצל הנשר הגדול רבינו הקדוש זצ"ל, רך הייתי וצעיר, לא ידעתי בין טוב לרע, בבואי ימינו פרש לחבקני ולומר לי שלום בואך. אמנם אחרי דבר עמי אחת ושתיים החל ליראני ולהרך לבבי, לאמור: הן אתה היום ילד קטן ורך, היעלה על דעתך לסבול בזה לחץ זה הדחק אשר יסובב בני הישיבה בזה? וזה לשתי סבות למען לא יפנה לקחת משען לחם וארוחה טרם יערוך שולחנה של תורה, ותהא תחילת מגמתו להטות שכמו לסבול מרירות ועוני».

הוא דאג לתלמידיו לבל יחסר להם מאומה, והרבה מתלמידי ישיבתו היו מאוכלי שולחנה. כן כותב גם תלמידו הגאון המהר"ם שי"ק תשו' רס"ד: «וכשלמדתי בישיבת מרן הגאון זכיתי להיות מאוכלי שלחנה בשבתות וימים טובים».

אהבתם העזה של תלמידיו אל רבם היתה עד כדי כך שאם לפעמים לא היה החת"ס מנסה בבחינה את משהו מבין התלמידים, אז היו מצטערים ע"ז וכ"כ הגאון בעל ליקוטי «חבר בן חיים»: «והנה אף כי לא עזבתי נסיון (בחינה) אצל מרן הגאון זי"ע אפילו פעם אחת, מ"מ לא שאל אותי דבר ונצטערתי הרבה על זה, ושנסתי מתני לבא לפניו בתחילת קיץ תקצ"ה לבקש מגאון עזו שישמע ממני איזה דבר חידוש בסוגיא דשיל"מ, למען אשר ידע כי משתדל אני בלימוד תוה"ק. ואמר לי, בני הלא אנכי ידעתיך היטב, ואם תצטרך לאיזה טוב ממני בקש, ובדברי קדשו אלה היו לי נחומים למדי».

הוא היה אב ופטרון לתלמידיו ודאג להם ולמחסורם, ואם קרה מקרה ותלמיד מהישיבה חלה, אז נשא אותו בראש דאגותיו, והתעניין כל פעם בשלומו ועשה הכל כדי שיקבל את הטיפול הדרוש לבל יהיה עוזב לנפשו. נכדו הגאון

בעל "חתן סופר" בהקדמה לספרו מביא עובדא אחת: "אמרו לי שכל מי שהיה מלא דאגה ונכנס אצלו, כשיצא היה שמח וטוב לב וכו', וסיפר לי אחד מתלמידיו שפעם אחת נחלה והיה אז בן ט"ז שנה מקטני קטני תלמידיו, ושם (החת"ס זצ"ל) עינא פקחא עליו בימי חליו בכל אשר היה צריך לו עד שנרפא מחליו, וזה היה בחודש תמוז, והיתה חליו כבדה והיה צריך לשמור עצמו שלא יחזור לחליו ובמוצאי תשעה באב בשעת קידוש לבנה, ברב עם בין תלמידיו למאות, כרו קרא בחיל: "איה הבחור הקטן שהיה חולה בחודש העבר?" וקראו בשמו. ותמהו כולם, מה היתה הקריאה? אולי הלשינו עליו, עד ששמעו כולם שקריאה של חיבה יתירה נודעת להבחור הקטן מרבו הקדוש. הוא הזהירו שלא לאכול במוצאי ת"ב מאכלי חלב מחמת חולשתו, והיה לתימה בעיני כל. אדם הגדול בענקים אשר בכל יום תלי תלים הלכות ודינים עברו ראשו וגם עניני מדינות ועסקי ופרטי בני אדם עד אין שיעור כולם הניחו על ראש צדיק הדור, וגם אל בחור קטן מקטני חילו הביט, ועל דבר כזה, והוא להפליא."

על כל אחד מהתלמידים היה להתחבר עם חבר המתאים לו במדה כזו שיפיקו תועלת ויתאימו זה לזה, והשפעת גומלין רוחנית יפיקו איש מרעהו, כי זה ידריך את זה בלימוד, ולעומת זה יפיק גם החבר, שבקיאותו ולמדנותו בתורה עולות על אלו של חברו. טוב, שיקנה לו את ההרגל להתמחות בלימוד ובהסברה לאחרים. ידע החת"סופר ז"ל שהטובים שבתלמידיו עתידים להיות תופשי ישיבות, וכי כל מי שיודע תורה והשיג בה ידיעה, חובה מוטלת עליו ללמדה לאחרים. על יסוד זה הוא אומר בצוואתו: "התחזקו ואמצו בשקידה ועיון רב בתורת ה' ועשו קיבוץ וריבוץ ופעלים לתורה ברבים, ואם מעט לפניכם, מאותו המעט אשר חוננכם ה' למדו ברבים בכל מאמצי כח". על השגחתו שכל אחד מבין תלמידיו יתחבר עם חבר ללמוד מוסר לנו תלמידו (בליקוטי חבר בן חיים חלק א', בהקדמה): "בתחילת הקיץ תקצ'ו בא אלי בחור אחד ממדינת בעהמען רך בשנים וחריף בשכל, כי אחזור עמו השיעורים, ואמרתי לו: מי אנכי להיות בתוך הבחורים הלומדים עם התלמידים, ויהי בעת צאתנו מתפילת ערבית קרא אותי רבינו הגאון זצוקל"ל לאמור: מדוע לא תקח לך תלמיד זה ואמרתי: אחרי דברי קדשו לא אשנה. ולמדתי עמו חודש ימים. אבל הלחץ סבבני עד אשר לא היה לאל ידי לטעום מאימה מצהרים עד צהרים ובסוף החודש בא בחור אחד עשיר ממדינת בעהמען בבית הקצין ה' איציק בריל, ושלח זה הקצין אחרי לאמור כי אלמוד עם הבחור הנ"ל, ועל תשובתי כי לקחתי לי כבר תלמיד אחר, השיב כי אומר בשמו לרבינו, ומה שיצוה רבינו אעשה. והלכתי יחד עם הבחור הנ"ל לרבינו, ושאל את מי ילמוד זה הנער, והשבתי הדברים בשם הקצין, וגם ספרתי את תשובתי להקצין והשיב רבינו, תלמידך יוכל ללמוד אצל אחר, וזה צריך לך דוקא וכן עשיתי."

אהבת רבם לתלמידיו היתה מקיפה כל השטחים, גם בענין זיווגם. היה משתדל שתלמידיו ישיגו זיווג הגון שיאפשר להם לשקוד על התורה גם אחרי

נשואיהם. גם על זאת מספר לנו תלמידו הנ"ל שם: „בשנת תקצ"ח קרא אותי מורי הגאון הח"ס זצוק"ל לאמור אם אסכים ללכת לירושלים עיר הקודש לקחת שמה בת הגאון מו"ה ישראל בעהמ"ח ספר „תקלין חדתי" אשר ביקש ממורי זי"ע לשלוח לו תלמיד אחד משיבתו אשר יקוה שימלא את מקומו, ונענית לו ראשי בנפש חפצה, אך בינתיים נשתדך הגאון הנ"ל ממקום אחר. בשנת תקצ"ט שוב קרא אותי מורי זי"ע לשאת בת ת"ח וצדיק במדינת בעהמען, ואמרתי כי מתיירא אנכי, אחרי כי הת"ח כתב שיספקני עד אשר ימצא מקום הוראה לפני, ולא די שלא אלמוד תורה לשמה, כ"א אחרי כי חק במדינת בעהמען מי שלא הלך לבתי ספר של חכמי או"ה לא יקרא בשם רב, אולי יפתה היצר גם אותי לעשות כן, והסכים מורי ז"ל לדברי זה. ראוי לציון מכתב אחד מהח"ס ז"ל שכתב לגאון אחד אשר בחר לחתנו את אחד מתלמידי ישיבתו: „...והנה ישמח רמכ"ת בחלקו כי נפל בגורלו מופלג בתורה ויראה חכם מחוכם מלא ברכת ה' בפלפול ובסברה ישרה, למד הרבה ושמש חכמים לאורך ימים ושנות חיים ושלוה יהיה בגבולו כלו אומר כבוד, ואקוה כי בצדקתו ותומת ישרו דפר"מ ישים עינא פקחא לזון ולפרנס הזוג לפי הראוי שלא יוטרד על המח' ועל הכלכלה, שיהי' לבו פנוי ושכלו צח ומצוחצח על התורה ועבודה, אז יראו עיניו וישמח לבו כי יעלה לעילא מכל ברכתא ויעמיד לנס עם ה' כי יגדל בתורה ויאדיר בע"ה".

ולעומת אהבתו אליהם, אהבו תלמידיו את רבם אהבה ללא מצרים משך כל ימיהם. תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט ז"ל שוב כותב: „בשנת ת"ר אחר פטירת מורי ז"ל מרוב האהבה אשר אהבתיו ומרוב הפגת שנתי נהייתי ונחליתי כמעט משך שנה תמימה ונלאו הרופאים לבקש לי רפואה עד שנתן ה' בדעתי ללכת למרחץ בעזינג ושם הי' ה' בעוזרי ועמדתי על בוריי" (ליקוטי חבר בן חיים ח"א). ידוע כי תלמידו של החתם-סופר ז"ל, הגאון רבי מאיר ר"ש ז"ל בעהמח"ס שו"ת „אמרי אש", התפלל שלושים שנה רצופות בפישוט ידים ורגלים על אריכות ימים של רבו הח"ס ז"ל, ופעם כשבא הגאון הנ"ל לפרסבורג ובא לבקר את בית רבו, רבו ישן אז שינת צהרים. בבואו, הרגישו בני הבית מיד איזה שינוי בתכונת רוחו של הגאון מהר"ם א"ש, שאלו אותו מה זה פנוי לא כבפעם אחרת? השיב הגאון ז"ל בתומתו: „עד כה תיאר אותי רבינו בתשובותיו אלי בכינוי „תלמיד", וזה ימים שחסר בתשובות רבינו אלי תואר זה, בגלל כן באתי לשאול ולדרוש סבת הדבר".

גילויי ההתקשרות אשר נתקשרו הרב ותלמידיו בישיבת פרסבורג נשאר קיימים לעולם. תלמידיו הרבים אשר מהם היו מנהיגי קהלות ורבנים — השפעתו עליהם היתה רבה מאד והוא הדריך אותם בכל דרכיהם כן, שהחת"ס חלש על כל החיים הקהליים הרוחניים בארץ הונגריה, הוא השגיח כי את הלקח שלמדו אצלו תלמידיו, ואת המדות ודרכי המוסר אשר לימד אותם, יגשימו גם אחרי עזבם את ישיבתו. דאגתו זו באה לידי ביטוי באופן מושלם

מתוך שני מכתביו אשר ערך לשנים מגדולי תלמידיו בקהילת סערדאהעל, אשר רצו לדחות את רגלי הגאון רבי יהודה אסאד זצ"ל מדיין בקהלה הנ"ל, וזה לשון המכתב: „נבהלתי על המראה הזאת, כי תיל"ת בכל מקום מדרך כף רגלי תלמידי מפורסם הדבר ורגיל בפי כל שמעולם לא נשמעו קנאה ותחרות, ואם אינם תלמידי אדם גדול בעו"ה אבל תלי"ת למדו מוסר ולהיות נעלבים ואינם עולבים, ואיך כמעט קט נהפכו אלו הבנים החביבים לסורי גפן נכריה, ואולי משגה הוא מצד אחר ואנחנו לא נדע ועכ"פ הריני מיחד כתבי ואמלא פי תוכחות להם עד ישלימו ויסקימו גם הם להושיב את הרב מו"ה יודא אסאד בראש, כי עכ"פ אין חולק כי ראוי הוא להיות דיין ומורה... גלל כן אם הוא מרוצה לבני הקהלה אין רשות לשום אחר מתלמידי שמה, להרהר ולערער כלל וכלל". במכתב שני באותו ענין לתלמידיו הוא כותב: „ה' יודע כי שובע שמחות שבעתי בהיותי שמה וראיתך מוצא חן ושכל טוב בעיני כל מכירך ומצאתי לבבך נאמן ביראת ה' והיא קודמת לחכמתך כי רב, וכי נבונות בינה דעה והשכל וידעתי כי בהתמדה כן תעלה מעלה ואילן רב תתעבד ופרי ישוה לך ישגא סגי מאד, והעולה על כולנה אהבה אחוה ושלוה וריעות. אך עתה כפלו צערי הרבה והרבה יותר בשמעי כי מעלתך והתלמיד הותיק וכו' מתקנאים בנשיאותו של הרב מהו' יודא אסאד נ"י וחלילה לכם וכו' ומבלעדי כל זה, וכי זו הדרך להתקנאות בנשיאות והתמנות? זה דרכו של קרח שנתקנא בנשיאותו של אליצפן. והנה עתה בני חביבי ידעתך איש חכם בעל מוסר ואוהב שלום וסבלן למה תהיה ח"ו כאיש מדון והוא חילול השם גדול, ולא עוד אלא תולים הדבר בי ואומרים שתלמידי ממעטים כבוד כל בעלי תורה וחושבים כי להם לבדם ניתנה הארץ, וכי ממני למדתם כן, לומר: קבלוני ואני אמלך ופלוני איננו כדאי? תמהתי מאד, אן חכמתך וסכלנותך וכו'? תלמידי אתם, וממי מערה שלי שתיתם, אינני נותן לכם רשות השתא הכא להתמנות בדינות בק"ק סערדאהעל כ"א הרבני מו"ה יודא אסאד נ"י יתמנה וכו'".

הקנאת המדות וערכי המוסר בישיבת פרסבורג היתה מיוסדת חוץ מעל אגדות חז"ל והמדרשים — על לימוד ספר „חובת הלבבות". כל תהלוכותיו והתנהגותו ויחסו בינו לבין סביבתו היה מושתת על עקרי הספר הזה, עד שהגאון רבי מרדכי בנט זצ"ל קרא אותו „ספר חובת הלבבות החי". ועל מבועי ספר חובת הלבבות הדריך גם את תלמידיו, את שיעוריו היומיים בתלמוד הקדים בשיעור מתוך סופר זה כמו שהזכרנו בראש דברינו. ורבים מתלמידיו הגו בו וידעוהו כולו בעל פה. אף גדולי תלמידיו כשנהיו לראשי ישיבות המשיכו ללמוד לפני תלמידיהם שיעור יומי מתוך „חובת הלבבות", שנעשה לספר שימושי ללימוד המוסר בכל הישיבות בהונגריה. תלמידו (בליקוטי חבר בן חיים) כותב: „אמנם בענין לימוד המוסר לא יישר בעיניו (של החת"ס ז"ל) ללמוד שום מוסר עם התלמידים כ"א ספר חובת הלבבות הוא הדבר אשר בו ידע אנוש לפלס מעגל רגליו להיות מוצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם, ואם גם שאר ספרי

מוסר ילחיבו לבות בני אדם, בכל זאת לא ידע עדן לשקול ולהבין ולברר מדותיו, ומעיד אני על כל התלמידים אשר שמשו את רבינו הגאון כי יאמרו כל אורחותיו וכל הגדותיו וכל משאו ומתנו היה לקוח מן הספר הזה, והוא דבר השווה לכל נפש כקטן כגדול, רק בהסביר הדברים. והעיד לי בנו של רבינו נ"י (הגאון בעל כתב סופר), אשר בימי בחרותו מצאו רבינו זצוק"ל הוגה בספר "ראשית חכמה" ואמר לו "הנח בני זה בימי בחורותיך". הרי זה בכלל מה שהיה מורגל בפיו הקדוש: פסיעה גסה נוטלת מאור עיניו. אמנם אשר הזהיר אותנו (החתם-סופר ז"ל) כמה פעמים להגות בינינו לבין עצמינו (מלבד שיעור המוסר הגלמד ברבים מתוך ספר "חובת הלבבות") בספר "מנורת המאור" המלוקט מאגדות חז"ל — ואין לגנות חלילה ספרי מוסר אחרים, אבל בימי הילדות אשר עוד כל נטעו, כל יך שורש היראה בלבם, וכשם שחייב אז ללמוד תורה מרב אחד, כך צריך לברר לו דרך אחד מיוחד בו ילך לבטח דרכו, ולא ילוו מעגלותיו וכו'. והעיקר לשרש אהבה בלב התלמידים ולהראותם בפועל, וע"י שיחות מוסר והנהגות טובות".

קשרי ידידות בין התלמידים

הח"ס השגית מאד שיחסי ידידות ושלווה יהיו קימים בין תלמידיו ביניהם לבין עצמם, ושלא יתנו דריסת רגל לגאווה ותחרות. בכל עת הזהיר את תלמידיו, ובפרט את המופלגים שבהם שלא יתגאו בלימודם על שאר התלמידים שלא הגיעו עדיין לדרגתם "כי רגיל במי שרך בשנים ומעייני חכמת התורה יתחילו לפתוח לעיני שכלו, אז מתברך בלבבו ומאמין שאין למעלה ממנו, אבל באמת אם יתוספו לו שנים ומוסיף בלימודים, בעיניו יראה ובלבבו יבין כי מה שהשיג והבין עד עתה רק מעט היה" (חוט המשולש). ועל דרך זה פירש את הפסוק "טוב אחרית דבר מראשיתו טוב ארך רוח מגבה רוח", כי התורה נקראת בלשון דבר, כי דבר צוה לאלף דור, ואומר, "כי טוב אחרית דבר" פי' שאחריתו בלימוד התורה ישגא יותר מראשיתו וזהו, כי בתחילת לימודו הוא מתגאה בהשגתו בתורה אבל אח"כ כשיוסיף ללמוד יראה שלא הבין מקודם כלום וילמד להיות ענותן וארך רוח וע"כ "טוב אחרית דבר מראשיתו" יען כי 'טוב ארך רוח מגבה רוח'. וע"י השפעתו על תלמידיו זכה החתם-סופר "כי ישמעו וילמדו ויגמלו זה את זה חסד וידידו זה את זה ברצון ואהבה. את הגדולים הזהיר על הקטנים להנהיגם, ואת הקטנים הזהיר לנהוג כבוד בגדולים למען יוכלו להדריכם, וכולם ינהגו רק על פי המדות הישרות מספר "חובת-הלבבות", לבל יגבה לבם ויתגאה, ולא ישלוט בהם חסרון בטחון, ויומאסו העולם והכליו בעיניהם, ותיקר תורתנו הקדושה בעיניהם, ולעומתם זה לזה ברך ושלום ושלום יאמרו, ואיש את אחיו יחזיק ולרעהו יאמר אמן" (לקוטי חבר בן חיים).

בעל הכתב סופר כותב בפתיחתו לשעורו בשנת ת"ר: "והנה הנסיון ילמד המחלוקת בין התלמיד (על רקע השקפות עולם ברוח היהדות) כי יש מהם

אשר מדמים בלבם ועצתם להיות פונה ונוטה קצת לצד אחר וממילא אותם, אשר יראת ה' בלבם, אינם יכולים להתחבר עמהם ולהיות שלמים בלבם עמהם וגם יש מתחסדים יותר מדי, תמיד מתפללין, וכדומה בדיקדוקי מצות, ובטלים מן התורה, וגם לא זה הוא הדרך הטוב והישר בעיני אלוקים ואדם, רק צריך להתנהג עם הבריות בנחת ולא יהי' ח"ו כת"ח שאין בו דיעה, שידוע מאמרם ז"ל, וצריך שיהי' כל מגמתו תורת ה' ועבודתו, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, וזמן תורה לחוד, בזמן תפלה יתפלל עיניו למעלה ולבו למטה, אבל רוב היום יהי' בתלמוד תורה ובפלפול אשר בו חדי הקב"ה למעלה, והיינו שאמרו: הזהרו בכבוד חברכם, שלא יהי' ריב ומצה ביניהם, ואמר: מנעו בניכם מן ההגיון דהיינו חכמת יוונית, והושיבום בין ברכי ת"ח וילמדו תמיד תורת ה'".

מחשבתו להעתיק את הישיבה מפרסבורג

למרות שגשוגה הרוחני של הישיבה בימי הח"ס היו כמה מגרעות מבחינה חומרית, ראשית, היכל השיעור היה צר מלהכיל את כל התלמידים, והצפיפות היתה גדולה מאד בשעת השיעור. כתב הח"ס בתשובה להגאון ר' אפרים זלמן מרגליות זצ"ל, חיו"ד סי' רל"ד וז"ל: „דלפי מש"כ בתשב"ץ ח"ג ס"ס ר"א דגם בזמנו נראה נס בזה (עומדים צפופים ומשתחוים רווחים) בבית הכנסת בירושלם בבואם שם בחג השבועות כל סביבותיהם ולא צר להם, וה' יודע כי עיני ראו בחוץ לארץ דבר זה ולא אוכל לפרש מפני פריצי עמינו". אמרו תלמידיו כי כוונתו של הח"ס זצ"ל היתה כי הנס הזה היה בשעת הרצאת שיעוריו בבית מדרשו שהיה צר מלהכיל עפ"י דרך הטבע כל כך הרבה תלמידים, ובכ"ז לכולם היה מקום אם כי בצפיפות. ומלבד זאת, גם למרות התמיכה מצד הקהלה, היתה כלכלתם של תלמידי הישיבה בדוחק, כמו שכותב הח"ס זצ"ל במכתבו לקהילת פיודרא בשנת תקפ"א, שהציעו לו את משרת הרבנות בעירם, וז"ל: „אך בעו"ה המקום דחוק מאד לתלמידי כי פרנסתם דחוקה מאד בעיני ורעבון אשר צר לי ונכמרו רחמי עליהם אשר רק על כן אמרתי ה' חפץ למען צדקו להגדיל תורה ולהאדירה, כמפורסם מאנשים שבקהלתם אלופים מסובלים על שכמם עול הישיבה מעולם, אמנם בכתב יקרתם לא נזכר מזה כלום והוא הקוטב שהכל עליו סובב וכו', על כן אמרתי על צדיק זה אניח ראשי ורובי הוא יביט בעין שכלו ויראת ה' לנגד עיניו אם יהי' בזה הרמת קרן התורה והישיבה, ואם לא אתבטל מלימודי מרוב טרדות הצבור וכו' ויפרש לי היטב הספקת והחזקת התלמידים. ואם ברצון הקהלה להחזיק ישיבה בעין יפה ושלא יהיה נגד חוקי המלך יר"ה ואז אדע מה אשיב שואלי דבר ברור". מכאן, שמצבה הדחוק של הישיבה, הכניס שיקולים בדעתו של החתם-סופר להעתיקה מפרסבורג וממדינת הונגריה לגרמניה, ששם יוכל להבטיח קיום יותר הגון לתלמידי ישיבתו ועי"כ להרביץ שם תורה ביתר עוז וליותר תלמידים. אך מחשבה זו לא הוציא לפועל, כי חזקו עליו דבריהם ותחנוניהם של אנשי קהלתו בפרסבורג אשר תיארו לפניו

את חורבן התורה אשר יוכל להתהוות בארץ הונגריא אם יעביר את ישיבתו לגרמניה. גם החתם-סופר הכיר כי סכנה גדולה של התבוללות נשקפת לכל יהדות הונגריא אם יעתיק אהלו לארץ גרמניא, ועל כן המשיך בפרסבורג בהרבצת תורה למרות התנאים הבלתי נוחים.

תלמידי ישיבת פרעסבורג יצאו את הישיבה כשהם נושאים עמם מטען גדול של תורה, ורוח יהדות מקורית, ורובם נתעטרו בתואר "מורנו".

מאות היו לרבנים מחברים, ראשי ישיבות ומורי הוראה, והסמכו על ידו לדין ולהורות. אלו ואלו הבטיחו את המשכת ירושתו הרוחנית לדורות, והפיצו את אור תורתו בכל תפוצות ישראל.

פטירתו

בשנת ת"ר ביום כ"ה לחודש תשרי חשכו המאורות ונלקח ארון האלוקים. הגאון רבי משה סופר, ראש הישיבה הראשון של "ישיבת פרסבורג" ויוצרה של תקופה מזהירה ליהדות הונגריה, נתבקש בישיבה של מעלה. במלאת השלושים להסתלקותו קבל בנו לידידו את הנהלת הישיבה עפ"י צוואת הח"ס ז"ל, בה נאמר: „אל תבטלו הישיבה ולימוד יום יום ברבים וכו' ומה טוב אם בני הנחמד מו"ה אברהם שמואל בנימין נ"י יאמר השיעור ברבים ואתם תשמעו ממנו כמו שהיה עד עתה". בנו הגאון בעל הכתב סופר פתח את תקופת כהונתו כראש ישיבה בפתיחה המפורסמת, שהזכרנו למעלה, בה פתח דף מזהיר חדש בקורות ישיבת פרסבורג ובתולדתה של היהדות והונגריה.

תקופת כתבי-סופר כראש ישיבה משנת ת"ר — עד שנת תרל"ב

הגאון רבי אברהם שמואל בנימין סופר בעל „הכתב סופר" ז"ל היה בן עשרים וארבע שנים כאשר נתקבל בשנת ת"ר למלאות את מקום אביו כרב וכראש ישיבה בפרסבורג. בתקופת כהונתו גדלה הישיבה, הן בכמות והן באיכות, הודות ליתרונות הרבים שהשיגה הישיבה בימיו, שהחשובה ביניהם ודחה: הכרת הישיבה ע"י שלטונות המדינה כישיבה רשמית, בית ספר גבוה ללימודי הרבנות, אשר כתוצאה מזה שוחררו תלמידי הישיבה משירות צבאי. כן נבנה בימיו בנין חדש לבית המדרש של הישיבה הוא היכל השיעור „שיעור-שטובע" שנודעת לה במשך הזמן משמעות מיוחדת והיתה נישאת בחרדת קודש על שפתי תלמידי ישיבת פרסבורג.

דרך לימודו היה כדרך לימודו של הח"ס, שלשה ימים הראשונים בשבוע למד עם התלמידים שיעור עיון, הוא לימוד המסכת על הסדר, אך הוא היה בוחר ללימוד עפ"י רוב את מסכתות; כתובות, גיטין וקדושין מסדר נשים.

ומסדר קדשים את המסכת חולין. ביום ד' בשבוע היו בני הישיבה חוזרים על השיעורים, וביום ה' היתה הבחינה. בסוף כל חצי שנה ערך בחינה גדולה על כל מה שלמדו במשך הזמן ההוא.

בלימוד השיעור היתה רק לפניו פתוחה הגמרא, ואילו התלמידים שהכינו את עצמם בחדרי מגוריהם להרצאת השיעור, ולמדו מקודם בביתם ראשונים ואחרונים, עד שהתמצאו בשיעור — הקשיבו ללקחו בעל־פה, כשהוא מפרש את השיעור ומגיד את חידושו אשר חידש באותו ענין. ואחר כל חידוש שאמר חזרו התלמידים עליו בינם לבין עצמם בע"פ למען יחקק בזכרונם. הבחורים המופלגים פלפלו בינתיים עמו, וכל מי שהיה לו דבר קשה להקשות שאלהו והוא היה משיב. התלמידים נהגו גם להעלות לעצמם במהירות ובקיצור על הכתב את כל החידושים שחידש בעת השיעור.

הוא הנהיג שתי שיטות חדשות בלימוד. חוץ ממה שבירר וליבן את הסוגיא הנלמדת, לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא, כדי להראות לתלמידיו את דרך הלימוד שידעו אף הם לברר דין והלכה מסוגית הש"ס, הראה בתוך לימודו גם פלפולים גדולים בחריפות ועמקות כדי לחדד את התלמידים, אף אלו שלא היו נחוצים לפשטות הלימוד.

מלבד זה לימד לתלמידיו כל יום, לעת ערב, טור וש"ע יורה דעה כדי להרגילם בעניני הוראה, ובימים שלא הגיד שיעור בגמרא הרצה שיעור בשולחן ערוך אורח חיים בבוקר אחרי תפלת שחרית. גם בעניני דרוש ואגדה היה רגיל לעסוק למען ישתלמו בעצמם למצוא דרך בהבנת אגדות הש"ס והמדרש, בהדרכת תלמידיו במוסר ובחינוכם ליראת-שמים — הלך בדרכי אביו ז"ל, בכל תחילת זמן, טרם התחיל ללמוד, דרש לפניהם "פתיחה", שהיתה מלאה דברי מוסר משולבים בדברי אגדה המלהיבים לבבות בדברים היוצאים מן הלב. כחוט השני עובר הרעיון בכל פתיחותיו כי לא המדרש עיקר אלא המעשה, כי תלמיד שאינו הולך בדרך הישר הוא מחטיא את הרבים, כי שגגת תלמיד עולה זדון.

כאביו החתם-סופר היה גם הוא מרבה להזהיר תמיד את תלמידיו שלא יעסקו בחכמות חיצוניות, וכמה פעמים גזר גזירות חמורות ואסר איסורים על נפשם והזהירם שכל מי שימרה את פיו, יענש בעונש חמור או ידחה לגמרי מבית-מדרשו. בזמנו היה צריך להשגיח יותר על הדבר הזה מאשר בימי אביו ז"ל בשעתו, כי בזמנו כבר התפשטה ההשכלה ביותר, ובישיבות אשר במעלה הירקון המדינה חדרו ספרי המשכילים לתוך הישיבות, וקצת מהתלמידים שם הזניחו את עסקם בהוויות דאביי ורבא ובילו זמנם על ספרי המבארים החדשים בלשון אשכנז על התנ"ך, וכבר היו מקרים רבים שתלמידים בישיבות אשר במעלה הירקון הקדיחו את תבשילם ויצאו לתרבות רעה. סכנה היתה נשקפת כי גם על הישיבות בהונגריא יעלה גורל זה. ע"כ בנה הכתב-סופר תריס ואסר לתלמידיו לבא במגע אפילו עם כתבי העת, ירחונים וכו'. הכ"ס אמר כי כתבי העת שכותביהם הם

מפושעי ישראל מקררים את אהבת התורה והתמדת לימודה. אם ראה שאחד היה עושה כן למרות אזהרותיו היה מרחיקו לגמרי ממחיצתו ומוציאו מבית המדרש.

כלכלתם של בני ישיבתו היתה גם היא בראש דאגותיו, ובכל עת היה שוקד על טובתם. השתדל אצל עשירי העיר לתת סיוע תמידי לשיבה ולהחזקת התלמידים על שולחנם וארוחתם ארוחת תמיד מהם. הוא היה שוקד גם על בריאות גופם. וכמעט בכל יום אחר לימוד השיעור היה פוקד עליהם באזהרה גדולה לבל ישנו מים קרים על נפשם העיפה כי עלולים להצטנן כשגופם מחומם.

הוא היה מזהיר מאד את תלמידיו על האחדות, שחובה היא שתשרור ביניהם. גם תלמידיו כתלמידי ח"ס באו מכל קצוי ארץ, והיו ביניהם בעלי זרמים שונים בהתנהגות, והוא היה משתדל להתיך אותם ולמזגם לגוש אחד, ולהתנהגות אחידה. גם במגמות הלימוד היו שונות דרכיהם של חלק אחד מהתלמידים מאלו של החלק האחר, והוא היה מטיף לסבלנות של אחד כלפי השני. בפתיחה אחת לזמן הלימודים הוא אומר: „הנסיון ילמדנו, כי תלמידים העוסקים לשמה ולא על תכלית לעשות קרדום להתגדל בה הם יראי ה' מאד, ותלמידים שאין עוסקים לשמה רק לתכלית המכוון להם, אין יראתם את ה' בשלימות, ובעוה"ר לפעמים נוטים קצת מדרך הישר, ואלו מתנגדים לאלו תמיד, כי היראים רוצים להדיח אלו מכל וכל ואינם מתונים בדין, ואלו האחרונים שוחקים על אלו כי לא מחשבותם כמחשבותיהם, והרב רוצה לעשות שלום ביניהם, כי הגם שטוב שלא לדבר ולהתחבר לאלו הנוטים קצת מדרך הישר אבל מ"מ לא ידחה אותם לגמרי ולא יהיו לשני מחנות מפורדות, כי אולי ייטיבו דרכם ומתוך שלא לשמה יבואו לשמה“.

בזמנו של הכתב-סופר קם לשיבה תומך ומגן בעל השפעה רבה, הבנקאי הווינאי ר' יצחק דייטש. הוא היה נינו של ר' יצחק דוקלא ז"ל ובעצמו תלמידו של החתם-סופר. בכל נימי נפשו היה קשור לשיבת פרסבורג ורבות השתדל לטובתה.

בשנת תרי"ט, אחרי השתדלויות רבות, השיג הכתב-סופר אצל הקיסר את הזכות כי ישיבתו תחשב כבית מדרש גבוה לרבנות, מיניסטר ההשכלה, הרוון ליאו טהון, הוציא על סמך פקודה מהקיסר, אישור רשמי המעניק לשיבה את המעמד הזה, המבטיח לתלמידי הישיבה אשר גמרו שש כתות למוד (שש שנים) בישיבתו וקיבלו תעודה להיות משוחררים מחובת שרותם הצבאי לגמרי. ואחר כך הקל עוד יותר, כי כל מי שיגמור שלוש שנות לימוד בישיבה, תנתן לו זכות זאת. להלכה היה פטור משירות הצבא רק מי שהיתה לו תעודה שגמר את שלוש שנות הלימוד, היינו את הכיתה השלישית בישיבה, אך למעשה נהגה ההנהלה או לתת תעודה על גמר הכיתה הגבוהה ביותר לכל תלמיד שהיה זמן קצר בישיבה על סמך בחינה שעמד בה התלמיד וגילה ידיעות המצדיקות את כניסתו לכיתה הגבוהה מיד עם כניסתו לשיבה.

ר' אברהם שמואל בנימין סופר.

לרגל מאורע חשוב זה דרש הכתב סופר דרשת הודאה בשבת שקלים ערב ר"ח אדר שני תרי"ט, בה הביע תודה לאלוקים ולמלך, על החסד הזה, וכך אמר: "ברוך מלכינו החסיד האדיר הבא בשם ה' כי אנו מאמינים כי אין המלך נבחר מבני אדם אלא מה', ואנו צריכים לכבדו ולשמור פקודתו, כי כבודו הוא כבוד של מלך עליון ית"ש, וראוי לתוארו בשמותיו של הקב"ה, חנון ורחום נגד כל החוסים תחת כנפיו. כמה טובות עשה לנו ותגדל חסדו, שאנו יכולים לשמור דבר ה' בלי מניעה ועיכוב כלל, וע"י חסד של עכשיו גלוי לכל רואה, כי אינו חפץ בחדשות אלא אוהב שנשמור דתנו, כמו ששמרו אבותינו, ואוהב אלו המחזיקים בתורת אלוקינו, רבנן ותלמידיהון, ונברך לשרים הגדולים יועצי המלך, ישלם ה' פעלם, ותהי משכורתם שלימה".

בשנת תרכ"ו תרם הגביר ר' צבי ברגר תרומה חשובה בשביל הישיבה. הוא היה יליד העיר פרסבורג ודר בווינה, הוא בנה בית בן שתי קומות לקרן קיימת, ובקומה השניה בנה אולם גדול להרצאת השיעורים, ושני בתי מדרש קטנים גלויים אליו. אולם השיעור תוכנן על מדריגות רחבות וארוכות זו למעלה

מזו, כדי שעליהם יוכלו לעמוד התלמידים בשעת הרצאת השיעור, באופן שיהיה באפשרות כולם להסתכל בפני רבם העומד ממולם על הבימה. חנוכת בית-מדרש זה היתה בראש חודש שבט, ובעל הכתב-סופר דרש דרשה בהלכה ואגדה לכבוד מאורע זה, והיא מובאת כבר בתשובות "כתב-סופר" חלק או"ח סימן י"ח.

שנת המהפכה תר"ח היתה שנת ההתקוממות ההונגרית נגד שלטון בית-הבסבורג, והמלחמה שהתחוללה אז בארץ, בזמן כהונתו של הכתב-סופר כראש ישיבה, כמעט שלא השפיעה על בחורי הישיבה ועל סדרי הלימודים במאומה. כמה סיבות לדבר, ראשית, היהודים היו מנותקים לגמרי מכל התסיסה הרוחנית של המהפכה, זירת ההיאבקות בעד המהפכה ונגדה היתה בעיר הבירה בודפשט, וגם העם ההונגרי בעצמו שמחוץ לעיר הבירה לא נצטרף למהפכה מתוך גורמים רוחניים. המניעים הרוחניים של המהפכה נגעו רק בשכבות העליונות של האינטליגנציה ההונגרית, ויתר העם ראה בה רק מעשה פטריוטי לאומי ותו לא. המניעים הרוחניים של המהפכה הצרפתית, שדברו עליהם אנשי הרוח בעיר הבירה, חופש ואחווה, לא חדרו לשכבות הרחבות של העם ההונגרי. האינטליגנציה היהודית החרדית לא התענינה בדבר שאינו נוגע לה, ונשארו נאמנים לקיסר, ולא ראו כל צורך בהחלפת אדונים. כל הרושם שהמהפכה עשתה על יהודי פרסבורג בכלל, ועל בחורי הישיבה בפרט, הצטמצם בכך שבבית-המדרש של הישיבה הוסיפו מזמורים אחדים של אמירת תהלים אחר התפלה יום יום למען שלום בית ישראל.

בעל הכתב-סופר, אשר היה ממיסדי האורטודוקסיה וממנהיגיה בהונגריה והיה פעיל מאוד בזמן הקונגרס בבודפשט בשנת תרכ"ט למען השגת העצמאות לקהילות החרדיות בהפרדם מעל הרפורמיים, חיבר תפלה מיוחדת לפני שנסע אז להקונגרס, שיאמרוהו תלמידיו ביני עמדי היכי דגרסינן בימים הבאים עלינו לטובה". והרי התפילה, שאמרו אז תלמידי ישיבות פרסבורג: "יהי רצון מלפניך ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו נותן התורה יתברך שמך לעד, החונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה, מלך השלום שהשלום שלו והפורס סוכת שלומו על עמו בית ישראל, האל הטוב המטיב לרעים ולטובים, שומע תפילת כל פה, שמע נא אל הרינה ואל התפילה אשר אנחנו מתפללים לפניך בבית הגדול והקדוש ששמך עליו, זה השער לה' המצויין בהלכה. יהיו אוניך קשובות לקול שועתנו בעד הכנסיה הגדולה בעיר פעסט הנבחרים מעם ישראל שבמדינתנו מדינת אונגאריה המהוללה, רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום. נא חוננם מאתך דעה בינה והשכל. הורם דרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, יעשו הטוב בעיני ה' והישר בעיני בני אדם. הערה נא רוח קדשך על קרואי מועד אנשי השם אשר בשם דעפוטטערטען יכוננו ויאתיו אלה מפה ואלה מפה ליום הכסא כאיש אחד לטובת הכלל ובלב אחד לאביהם שבשמים, ויענו כל העם יחדיו, כל אשר דיבר ה' נעשה ונשמע. יתקרבו הרחוקים ויתאחדו הלבבות, וישימו התורה והעבודה והחכמה המשולבת ביראת ה' טהורה לראש מגמת פניהם

ולמטרת חפצם, ואמת ושלום יאהבו כדכתיב, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול וכתיב, כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים, וכתיב, אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כולכם היום. אמן ואמן."

בעל הכתב-סופר העמיד תלמידים לאלפים, שהיו למנהיגי יהדות הונגריא. גדולי תלמידיו הם:

רבי יצחק קונשטאט בעל "רוח ארז", אב"ד בראדויץ אשר בבוקאווינה; רבי דוד לקנבאך (נוימן), ראב"ד בפרסבורג; רבי יעקב קאפיל רייך, אב"ד בבודפשט; רבי משה צבי פוקס, אב"ד בגראסוורדיין, מחבר "יד רמה"; רבי משה בן עמרם גרינוולד, אב"ד בחוסט, מח"ס "ערוגת הבושם"; רבי משה נחום וולנשטיין, ראב"ד בירושלם; רבי עקיבא יוסף שלזינגר בירושלם; רבי שמואל רוזברג, ראש הישיבה המפורסמת בהונסדורף; רבי שלמה זלמן ברויער, הרב בפרנקפורט דמיין; רבי דוד הופמן, ראש בית-המדש לרבנים החרדי בברלין; רבי יעקב ארי' סלפנדי בריקרהיים; ועוד רבנים גאונים.

בשנת תרל"ב נשבה ארון האלוקים והגאון בעל הכתב סופר נתבקש בישיבה של מעלה, כשהוא בן חמשים ושש שנה. אך נר' ה' זרח שוב מיד, כי בנו הגאון רבי שמחה בונם סופר בעל ה"שבט סופר" נתמנה על מקומו כרב וראש ישיבה, והמשיך במסורת הקודש של אבותיו בניהול הישיבה.

כהונתו של ה"שבט-סופר" כראש ישיבה שנות תרל"ב — תרס"ז

הגאון רבי שמחה בונם סופר ידוע ע"ש ספרו שו"ת "שבט-סופר". אחרי פטירת אביו נתקבל כרב וכראש-ישיבה בפרסבורג. אף הוא היה בעל אישיות דגולה אשר נתברכה בכל הסגולות הנדרשות לקברניטה ומנהיגה הרוחני של יהדות ארץ שלימה, לרב ומרא דאתרא בעיר ואם בישראל, לרבם ומחנכם של אלפי תלמידים המקשיבים ללקחו, ללוחם אמיץ נגד פורצי גדר היהדות, ולמשיב לאלפי שואלים בדבר הלכה.

חריפות ובקיאות עמוקה בכל מקצועות התורה; אומץ רוח וכח הסבל; שקידה והתמדה עצומה: יראת אלוקים — כל התכונות האלה נפגשו ברבי שמחה בונם סופר.

בן עשרים ותשע היה בשבתו על כסא הרבנות בפרסבורג וכראש ישיבתה הגדולה, וכבר יצאו לו מוניטין בעולם היהדות והתורה, כאחד מגדולי הדור. התלמידים, שנתינתו מאביהם בעל הכ"ס, מצאו בגאון הצעיר הזה את ממלא מקומו.

רגילים תלמידי השבט-סופר לומר: אם החתם-סופר היה מרא דכולי ביה והכתב-סופר, בעל הסברה, הרי בעל השבט-סופר הוא בעל חריפות ושנינות.

ר' שמחה בונם סופר בעל "שבט סופר".

„חידודו קודם לליבונו“. שיטת לימודו היתה ברורה רק ליודעי ומעמיקי דבר, כי לא כל מוח תפש את עומק החידוד. חריצותו עלתה על כל תלמידים בעלי שיטה מיוחדת יצאו מבית מדרשו למדנים עצומים, גדולי תורה ומביני טעם. „השיעור-שטובע“ הלך וגדל בזמנו עד שלא הכיל את צובאיו, וכולם היו נסקרים בעין חדה ובוחנת של רבם בעל „שבט-סופר“.

מפעל ותוכן חייו והתנהגותו עם הישיבה, היו המשך טבעי לפעלו של אבותיו הח"ס והכ"ס. הוא חיזק את אשר החלו לעשות. הוא הוסיף והשלים את בנינם וביסס את אשר אביו חקר ותקנו אבותיו. הוא הגדיל את שמה המפואר של הישיבה, אליה נהרו תלמידים גם בזמנו מכל אפסי ארץ. בהרצאת שיעוריו נהג בדרכי אבותיו, והגיד את שיעוריו באותו סדר ורוח שלהם.

כדי לשפר את סדרי הלימוד בישיבה ולהרים את קרנה — משך בעל „שבט סופר“ עוד מרצים ומגידי שיעור מגדולי התלמידי-חכמים שבעיר ובסביבתה, והם הרצו את ה„שיעור הפשוט“ ואת השיעורים בשו"ע יו"ד לפני התלמידים.

בעוד שהוא עצמו התרכז בהרצאת שיעורי עיון. מבין "מגידי-שיעורים" אלה אנו מוצאים את הגאון רבי נטע וואלף ליבר, דיין ומורה צדק בפרסבורג; תלמידו של הכ"ס, שיעוריו היו ביורה-דעה. אחריו הגאון רבי דוד לקנבך ז"ל. הגאון רבי ליב גרוס ז"ל הגיד "שיעור פשוט" לפני התלמידים הצעירים. גדולי תורה אלה שקדו על הרמת קרנה של הישיבה, וסייעו בהרבה להעלאתה ושיפורה של רמת הלימודים בישיבת פרסבורג.

ר' ליב גרוס ז"ל מישיבת פרסבורג.

למרות הרוחות הסוערות של הזמן, שמרה גם בזמנו של השבט-סופר ישיבתו הגדולה על אופיה הישן מזמן החתם-סופר. אף הלכה והתפתחה עד שבימיו הוצרך להנהיג את משרת מזכיר הישיבה שירכו בידו את התפקידים האדמיני-סטרטיביים הרבים. מזכירה הראשון של הישיבה היה רבי אברהם גרינפלד אשר פעל במסירות נפש והשגיח בקפדנות שעניני הישיבה יתנהלו לתפארת העומדים בראשה. גם אדמיניסטרטור רוחני אחד מוקני התלמידים בישיבה מילא חלק מהתפקידים, מה שבישיבות ליטא רגיל היה המשגיח למלאות. אך ההשגחה העיקרית על סדרי הלימוד נשארה גם הלאה בידי ראש הישיבה עצמו.

מנהלה הרוחני של הישיבה לא היה מתמנה לתפקידו באופן פורמלי, ולהלכה עפ"י תקנון היסוד של הישיבה לא היתה בידו סמכות מוגדרת. אך למעשה סייע בהרבה לעניני הישיבה בשטח הרוחני, וקנה לו בקרב תלמידי הישיבה עמדה של כבוד ונהגו לגבו בדרך ארץ, שכמעט לא מצאנו בדומה לזה. הראשון הנודע לנו בתפקיד זה היה הגאון רבי פייבל פלויט ז"ל תלמידו של הח"ס (בעל ליקוטי חבר בן חיים) שהנציח את סדרי הלימוד בישיבת ח"ס בספרו. הוא המשיך ללמוד בישיבה גם בימי הכ"ס ושקד לטובתם הרוחנית

של התלמידים. אחריו היה רבי ליב גרוס בתפקיד זה. שניהם מלאו את התפקיד במסירות ונאמנות ושלא על מנת לקבל פרס.

בין תלמידי הישיבה בזמנו של השבט-סופר רב היה מספר העילויים והחרפים, אשר בגיל צעיר עלו על חבריהם בכושר חידושם ובהמצאת חילוקים ופלפולים נפלאים.

בשנת תר"מ יצאה פקודה מהמשלה, כי בכדי להתקבל לרבנות באחת הקהלות על המועמד לרבנות להראות מלבד תעודת-גמר של הישיבה, גם תעודה המעידה על גמר לכל-הפחות ארבע כתות של בית-ספר תיכוני. אחרת לא יוכל להתקבל לרב ולמלאות תפקיד זה באופן רשמי ומוכר, וכן להשתחרר מהשרות בצבא.

כשיצאה גזירה זו מיחו הרבנים החרדים נגדה. משלחת התייצבה לפני הממשלה, ובראשה עמדו הגאון רבי שמחה בונם סופר, רב וראש ישיבת פרשבורג, ורבי קאפל רייך, רבה של פעסט, וביקשו את ביטול הפקודה. אך הם לא הצליחו והחוק נשאר בתקפו. תלמידי הישיבות בהונגריא, שרצו להתקבל כרבנים באחת הקהלות, נרשמו כאכסטרן באחד מבתי-הספר התיכוניים, והשתדלו בדרך זאת להשיג תעודה — דבר שהיה קשור בקשיים, היות והתלמידים לא רצו לבטל זמנם בלימודי חול, ועפ"י רוב השיגו תעודות כאלו בעזרתם של מורים ומנהלים יהודיים בבתי-ספר.

בשנת תרל"ה, כאשר המלך פרנץ יוסף הראשון חגג את חתונת הכסף שלו — חיבר אז תלמיד אחד בישיבת פרסבורג בשם יוסף אונגאר (הוא שהיה אח"כ אב"ד בק"ק פישטיאן) שיר בעברית לכבוד החג שהיה גם חגה של המדינה, ושלחו לחצר המלך. המלך שלח אז נציג מיוחד, שהביע את תודתו והוקרתו לתלמיד הנ"ל, לראש-הישיבה, ולכל התלמידים. אגרת התודה וההוקרה של המלך נקראה ע"י נציגו במעמד חגיגי של כל תלמידי הישיבה בבית המדרש „שיעור-שטובע". בעל שבט סופר נשא באותו מעמד ג"כ נאום חגיגי לכבוד בית המלכות.

הריפורמים, אשר היו כבר מאורגנים בקהלותיהם הניאולוגיות, עם מרכזם בבודפעסט, לא ראו בעין יפה את התפתחותה של הישיבה, שתפסה ממדים עצומים בזמנו של השבט-סופר, והשפעתה היתה נודעת בקרב היהדות בהונגריא. ביחוד לא נתנה להם מנוחה חוקיותה ורשמיותה של הישיבה, ובכל הזדמנות כתבו עליה שטנה. בסוף ימיו של בעל שבט-סופר הוגש כתב שטנה כזה לממשלה מטעם המרכז הניאולוגי בבודפעסט. בו כתבו „אין ישיבת פרסבורג ראויה לחוקיות כי אין מטפחים בה את רוח הלאום ההונגרי, גם לימוד התלמוד לקוי הוא בה ומתאים רק למתחילים, כי בתלמוד יש גם חומר היסטורי פילוסופי ומתימטי הדורשים ידיעות מוקדמות, יותר מזה בלי ידיעות השפות הקלסיות הוא נשאר למוד סרק ואת אלה אינם לומדים שם, שפת ההוראה היא אידיש ואף מלה הונגרית אחת אינה נשמעת בשעת הלימוד".

כתב שטנה כזה הוגש כבר בימי הח"ס, כפי שסופר למעלה, אך בעוד שאז הוגש ע"י משכילים יחידים הוגש כעת ע"י גוף מאורגן ומוכר רשמית — אך למרות זאת המשיכה הישיבה בתלמוד תורה, בלי לימוד החול, ולא שעתה לדברי שטנה ומלשינות.

בשנת תרס"ז בט"ו כסליו כבה נר ישראל. הגאון רבי שמחה בונם סופר נתבקש בישיבה של מעלה בעיר פרנקפורט, שמה נסע לבקש תרופה למחלתו. הארון הובא פרסבורגה ושם חלקת מחוקק ספון.

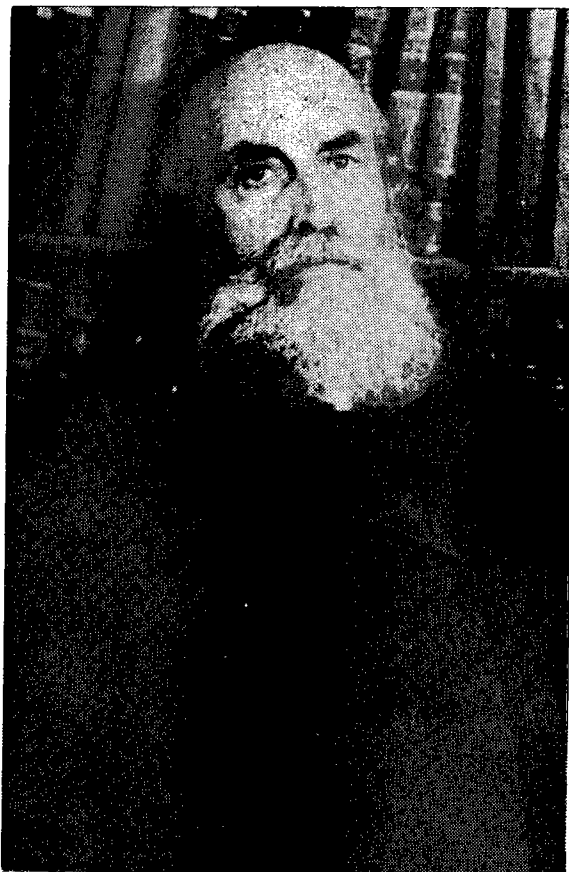
שלושה ראשי ישיבות אלו, הגאון בעל חתם-סופר, בנו הכ"ס ונכדו "שבט סופר" זי"ע, כהנו כל אחד שלוש שנים ושלוש שנים כראשי ישיבה בפרסבורג, וביחד מאה שנה של תקופת עליה ושגשוג בחיי התורה והישיבות בהונגריא. עם פטירתו של הגאון בעל שבט-סופר, מסתיימת המאה הראשונה של קיום ישיבת הח"ס בפרסבורג, המאה אשר הביאה מפנה לטובה בחיי היהדות התורנית בהונגריה.

מגדולי התלמידים לאלפים שיצאו מבית מדרשו של בעל השבט-סופר ז"ל נזכיר את המפורסמים שבהם:

הרב הגאון הצדיק רבי יוסף אלימלך כהנא זצ"ל, אב"ד זשאדאני באניהד צעהלים ואונגוואר, שניהל ישיבה והעמיד תלמידים לאלפים; הגאון רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, אב"ד חוסט וירושלם; הרה"ג קלמן וובר, אב"ד פישטיאן זצ"ל, נשיא המרכז האורטודוקסי בצ'כוסלובקיא; הרה"ג ר' אברהם פרנקל זצ"ל, נשיא המרכז האורטודוקסי בהונגריא; הרה"ג ר' זאב כהנא זצ"ל, אב"ד צורנא; הרה"ג ר' ישעיהו פירסט זצ"ל, אב"ד שיפשוהל וינא; ולהבל"ח הרה"ג ר' יהונתן שטייף שליט"א, ראב"ד בודאפעסט ועוד רבנים מפורסמים רבים.

משנת תרס"ז עד השואה, שנת ת"ש

בשנת תרס"ז נבחר על מקומו של בעל שבט סופר זי"ע כרב וכראש ישיבה בפרסבורג בנו כ"ק אדמו"ר הגאון מרן עקיבא סופר שליט"א. אחרי שכבר שבע שנים לפני זה, בשנת תר"ס, נתמנה כמרצה להשיעורים בישיבה. הוא ניגש מיד עם הבחרו כראש ישיבה לפעולות גדולות בעלות מעוף רב והיקף כביר להרמת קרנה של הישיבה ולשיפור מעמדה בכל השטחים. בראשית דרכו אחז בכל הצעדים הנחוצים כדי לתקן את מצבה הכלכלי של הישיבה, ע"י הקמת בית תבשיל לתלמידי הישיבה, רעיון שאביו בעל שבט סופר הגה אותו, אך לא זכה להגשימו בחייו למרות שהשתוקק לו כל ימיו. עם תנאי הזמן החדש התחילה נפשם של תלמידי הישיבה לסלוד מאכילת ארוחות של "ימים" על שולחנותיהם של אחרים. מרן עקיבא סופר שליט"א פעל במרץ רב כדי להגשים את המשימה הזאת, ובשנת תרע"א, ארבע שנים אחרי הכנסו לתפקידו כראש ישיבה, זכה להגשימה ולכונן בית תבשיל בישיבת פרסבורג.

ר' עקיבא סופר, ראש הישיבה האחרון של ישיבת פרסבורג.

אך הוא לא הסתפק בהישגים בשטח הכלכלי-תזונתי בלבד, הוא ביסס את הישיבה גם בכל שאר המובנים. על ידי השתדלות שאינה יודעת ליאות פעל אצל השלטונות, כי זכותה של הישיבה להיחשב כבית ספר רשמי ופומבי מוכר ללימודי הרבנות, זכות שעד כה הסתמכה על הוראות מיניסטריאליות עפ"י פקודות מחצר המלכות בלבד, תובטח ותיכלל בצורה חוקית בתקנון שאושר רשמית ותמידית ע"י משרדי הממשלה, משרדי ההשכלה וההגנה.

כדי להבטיח רמה נאותה בידיעות התורניות-תלמודיות לתלמידי הכתה הראשונה של הישיבה עם התקבלותם בה, יסד בפרסבורג את ה"ישיבה קטנה" שהיתה כתת מעבר בין התלמוד תורה הפרסבורגי הידוע בשם "יסודי תורה" לבין הישיבה. צעירי הבחורים השתלמו ב"ישיבה קטנה", שהיתה המכינה לישיבה הגבוהה.

למנהלה של ה"ישיבה הקטנה" נתמנה התלמיד-חכם הירושלמי רבי ברוך לבל. רבי ברוך היה בשחרותו ממעולי-הלומדים בירושלם. בשנת תרע"ב, כשנוסדה בירושלם ע"י נדיב משיקאגו ישיבה למצטיינים בשביל עשרה אברכים מחמש הישיבות הגדולות בירושלם, כדי שיוכלו להשתלם בלי דאגת פרנסה — היה רבי ברוך בין העשרה. הוא בא לפרסבורג בראשית מלחמת העולם הראשונה ונתקע שם ועמד בראש ה"ישיבה הקטנה" עד לשנות השואה.

מזן ר' עקיבא סופר שליט"א השתדל לא רק לשמור על אותה הרמה של הישיבה שקבל אותה מאבותיו קודמיו, אלא גם להרים אותה. לפי המלצתו הנהיגה הנהלת הישיבה את התקנה כי כתלמיד סדיר בישיבה לא יתקבל רק מי שגמר את המכינה, ה"ישיבה הקטנה" בהצטיינות, או תלמיד שהביא תעודה מישיבה אחרת שלמד שם לכל הפחות ארבע שנים וראה סימן יפה בלימודו.

עוד בשנת תרי"ט, כשניתנה הזכות וההכרה לישיבת פרסבורג כישיבה פומבית ורשמית והוכרה כבית מדרש גבוה ללימודי הרבנות, נעשו כל שאר הישיבות בארץ כשניות לישיבת פרסבורג. התקנון שאושר ע"י הממשלה קבע את תכנית הלימודים לשש שנים בכתותיה של הישיבה, וכדי להקל על המעמסה של קהלת פרסבורג בכלכלת הישיבה, ויחד עם זה לאפשר גם למעוטי יכולת שלא היה בכחם לבא לפרסבורג לשש שנים, ליהנות מזכות השחרור משירותי צבא, השתדלו עסקני היהדות החרדית להשיג הכרה רשמית גם לישיבות אחרות כמכניות לישיבת פרסבורג. הואיל וזכות השחרור מן הצבא ניתנה בשנים הראשונות של אישור החוק באופן פורמלי רק לאותם התלמידים שנכנסו כבר לשנת לימודם הרביעית, הצליח להשיג הכרה ממשלתית לשלשים ואחת ישיבות אחרות שנעשו ע"י כך שוות בדרגא לכתות הנמוכות של ישיבת פרסבורג. תלמיד כי בא מישיבות אלו לפרסבורג נתקבל מיד לכיתה הרביעית ונהנה מזכות השיחרור. גם עתה, אחרי שהנהלת הישיבה החליטה שלא לקבל תלמיד לישיבה רק אחרי שגמר ארבע שנות לימודים בישיבה אחרת כדי להבטיח את רמתה הרוחנית הגבוהה של ישיבת פרסבורג, הכירה הנהלת הישיבה בתעודה מישיבה אחרת כמזכה ליהנות מזכותה של ישיבת פרסבורג בכתותיה הגבוהות.

בשנת תרע"ב נחלקה הישיבה לשלוש כתות בעלות שבע שנות לימוד, והן: כתה ראשונה של שתי שנות לימוד, כתה שניה כזו שלפניה וכתה שלישית של שלש שנות לימוד.

מאמצות שונות נהרו גם כעת תלמידים להסתופף בצל התורה של המורה הגדול רבי עקיבא סופר שליט"א, לשאוב מבאר מיים חיים שלו, תורה, ומוסר, להצטייד בערכים רוחניים מוסריים למשך שנות חייהם. הוא הצליח כבר בשנים הראשונות של פעולתו כראש הישיבה להעמידה על דרגא רמה, דוגמא ומופת לישיבות גדולות אחרות בארצות שכנות. ובשנת תר"ע כאשר ביקש האדמו"ר מליובאוויץ, הגה"צ רבי שלום שניאורסון ז"ל, לכוון את ישיבתו, ביקרו הוא ובנו

האדמו"ר רבי יוסף יצחק בשיבת פרסבורג כדי לעמוד מקרוב על אופן התנהלותה ומבנה הרוחני של הישיבה ולעשות כמתכונתה.

גם הגאון רבי מאיר שפירא זצ"ל, האב"ד לובלין ומייסד "ישיבת חכמי לובלין", ביקר את הישיבה בפרסבורג לפני שיסד את ישיבתו בלובלין כדי לעמוד על הסדרים הנהוגים בישיבת פרסבורג. מרן עקיבא סופר שליט"א נתן לכלם כל האינפורמציה שהיו צריכים לכוון את ישיבותיהם, ורבי מאיר שפירא זצ"ל נתרשם בעת ביקורו זה וקבל את ההשראה למאמר תהלה על ישיבת פרסבורג שהופיע תחת הכותרת "פראג-פרסבורג" בעתונות היהודית של אז. רבי מאיר שפירא חיווה במאמר זה את דעתו והשקפתו כי ישיבת פרסבורג, כאשר הוא רואה אותה בעת ביקורו, היא השתלשלות טבעית של דרכו ושיטת חינוכו של הח"ס ז"ל, והמבצר בו נשמרת ירושתו הרוחנית של הח"ס וכן של הכתב סופר והשבט סופר.

בשנת תרע"ג פרצה שריפה ברובע היהודי בפרסבורג. הלהבות אחזו גם בבנין הישיבה. זעקת שבר החרידה את כל תלמידי ישיבת פרסבורג: "דיע שיעור שטובע ברענט" (היכל השיעור בוער). מכל פינות העולם מהרו ידידי הישיבה לשלוח את תרומותיהם לישיבת פרסבורג ביד נדיבה, ומחדש נבנה בית המדרש המפואר ועטור תהלה זה.

ימי מלחמת העולם הראשונה — ואחריה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ד לא הועם זהרה של ישיבת פרסבורג, הן מבחינת מספר תלמידיה והן בנוגע לאיכותם ורמת ידיעתם. כפי שכבר הזכרנו הרי ניתנה עוד בשנת תרי"ט הזכות לישיבת פרסבורג מטעם ממשלת אוסטריא-הונגריה, של שחרור מגיוס לצבא.

כתוצאה מזכות מיוחדת זאת גדלה הישיבה בשנות המלחמה, ותלמידים למאות מכל רחבי המדינה נהרו אליה. התלמידים נבחנו בקפדנות יתירה ע"י הנהלת הישיבה. רק אלה שרכשו להם את הידיעות התורניות המוקדמות במדה מספיקה נתקבלו לישיבה.

השלטונות הגבילו את מספר התלמידים שהישיבה רשאית להחזיק ע"י נומרוס קלאוזוס שניקבע מידי פעם ע"י מיניסטרויון ההשכלה. הנהלת הישיבה היתה צריכה להגיש את רשימת התלמידים למשרד ההגנה של המונרכיה לשם אישור. כתוצאה מתנאים אלו נתקבלו בישיבת פרסבורג הבחורים המצויינים ביותר מכל רחבי המדינה, ובעיקר אלה שהתעתדו להיות רבנים בישראל ומלא אחרי כל הדרישות בידיעותיהם ובכשרונותיהם.

בשנת תרע"ד-תרע"ה הגיע מספר התלמידים לחמש מאות. כמיועדים לרבנות נהגו גם אז ללבוש חזיות מכופתרות עד לצווארון כדבר הנוהג בחניכי בתי ספר גבוהים והיה בזה גם מעין לגיטימציה ברחובות העיר על שחרורם מהצבא. בשנות המלחמה ספקה ישיבת פרסבורג גם את הרבנים הצבאיים האורטודוקסים לצבא האוסטרו-הונגרי. רק תלמידי ישיבה זאת הוכרו ונתקבלו בתור רבנים צבאיים שהועלו לדרגת קצינים גבוהים.

פעולתם של הרבנים הצבאיים הללו ראויה להוקרה מיוחדת. באשר היו כולם תלמידי חכמים מובהקים ויראי ה' שקדו על תקנת הכשרות בקרב אנשי הצבא, והשתדלו לאפשר להחיילים היהודיים החרדים לשמור על הכשרות בחזית ובעורף. דבר זה היה באפשרותם להשיג, למרות כי נתקלו פה ושם בסירובים מצד קציני צבא הנגועים באנטישמיות. מלבד מעמדם המיוחד של רבנים הללו כקצינים גבוהים היו אחדים מהם בתפקיד של קציני המטה הכללי ומסופחים לו. קשריהם הגיעו עד להמפקדה העליונה של המטה הכללי, שם היו להם מהלכים, וכך יכלו לסלק את כל הקשיים שקציני צבא אחדים ניסו להעמיד בפניהם.

רבנים צבאיים אלו פעלו גדולות גם בעניני היתר עגונות לנשים שבעליהם שרתו ביחידות צבאיות ונפלו בקרב. הם ניהלו רשימות מדויקות ע"י גביית עדויות כדת וכדין על החללים הנופלים והנעדרים, ושלחו את ידיעותיהם מהחזית אל העורף אל הקהילות ובתי-הדין בדייקנות ובנאמנות, ובאופן ההולם ומתאים לדיני ישראל.

כמו שכבר אמרנו, כל הזכויות הללו מצד הממשלה העמידו את ישיבת פרסבורג בדרגה גבוהה יותר מאשר ישיבות אחרות במדינה זו, ואם עד אז היתה המשיכה לישיבת פרסבורג, לבד לימוד התורה גם הרצון להסתופף בצל גאון בתורה הממשיך מסורת אבותיו הגדולים, צורפה לה עתה בימי מלחמת העולם במיוחד גם דבר השגת תעודת רבנות מוכרת ע"י הממשלה, והשחרור מן הצבא.

עובדה זאת הגדילה את מספר תלמידי הישיבה לא רק בכמות אלא גם ובעיקר באיכות. טובי התלמידים מכל הישיבות שבמדינה התחילו נוהרים לפרסבורג.

הישיבה היתה המרכז הרוחני והתורני הגדול ביותר ליהדות בגולת הונגריה. היא נעשתה ל"ישיבה הרמה" לא רק בשמה הרשמי אלא במובנה הממשי.

ומאחר שמתוך רשמיותה של הישיבה נאלצה לתת תעודות רבנות לכל מי שגמר את דרגותיה הגבוהות, וכדי שלא להכשיל בהענקת תעודה כזו לתלמידים שלא שמשו די צרכם, וביחוד לכאלה שהיה חשש שברבות הימים לא יעמדו בנסיון מסיבת פרנסתם לקבל משרת רבנות בקהלת "סטטוס קווא", וכן כדי לשמור על אופיה המסורתי של הישיבה שלפי עצם מהותה בזמן יסודה ע"י החת"ס לא נוסדה להיות בית אלפנא לרבנים, ננקטו אמצעי זהירות ע"י הנהלת

הישיבה, ותעודת הרבנות הרשמית ניתנה רק בשפה הרשמית (גרמנית או הונגרית) ובסעיף מגביל ומפורש, שבעל התעודה יכול להתקבל לרב רק כאשר נוסף לתעודה זאת תהיה ברשותו גם סמיכה להוראה משלושה רבנים חרדים מפורסמים. עפ"י רוב היו שלשה רבנים אלה חברי בית הדין של קהלת פרסבורג, אשר לפנייהם נבחנו תלמידי הישיבה, והם סמכו את ידיהם על הראויים להוראה.

בתקופה זאת הותאם גם זמן הבחינה הגדולה של תלמידי הישיבה שנתקיימה בסוף זמן הקיץ, ובה נבחנו התלמידים בחומר הלימוד שלמדו בעונת הלימודים הזאת, לתאריך של השנה האזרחית, היינו סוף חודש יוני, מפני מעמדה הרשמי המיוחד של הישיבה, שבמועד זה נסתיימה גם שנת הלימודים בבתי הספר הגבוהים התיאולוגיים האחרים, והממשלה שגרה אז נציב בדרגת מפקח תרבותי ראשון להיות נוכח בבחינה. הוא נתן גושפנקא רשמית לבחינה. עם תום הבחינה נשא בא כח הממשלה נאום בו סיים באופן פורמלי את שנת הלימודים, והביע את הוקרתו של שר ההשכלה להישגי תלמידי הישיבה ברמת לימודיהם.

כדאי לציין כי הופעתם של תלמידי הישיבה בבחינה וידיעתם המופתית עוררו יחס של כבוד אליה והשרו אורה חגיגית עליה, שעשתה רושם חזק על כל הנוכחים.

בבחינה הזאת הראו תלמידי הישיבה את ידיעותיהם הרחבות, כל אוצרם הרוחני שצברו במשך עונת הלימוד, תורתם היתה שנונה ללא גמגום כלשהיא, עד שכל משקיף מן הצד נתרשם מהתמצאותם הדייקנית בכל המקומות בתלמוד בהם נבחנו, ומתשובותיהם הקולעות לכל השאלות שנשאלו.

התאספותם של בחורים מופלגי תורה מכל קצוי המדינה באה לידי גילוי באותה שעה, גם בשטח ההתמדה בלימודים עלה מתח "קנאת הסופרים" בתקופה הזאת במדה שלא היתה דוגמא לפניה.

אם בכל התמורות המדיניות שעברו על ארץ הונגריה למן יסוד הישיבה עד סוף מלחמת העולם הראשונה (המסע הנאפוליאוני והמצור על העיר בזמן החתם סופר ז"ל, ואח"כ מלחמת השחרור ההונגרית בשנת תר"ח בתקופתו של הכתב סופר ז"ל, ואחרי זה מלחמת העולם הראשונה) — לא היה בהן בכדי לפגוע בהתפתחותה, אדרבה, ארבע שנות המלחמה הביאו שגשוג לישיבת פרסבורג, הרי השינוי המדיני האחרון עם תום מלחמת העולם הראשונה, אשר חל בעקבות הסכמי וורסייל וע"י השינוי הגיאוגרפי בעטים, נוצר מצב חדש באירופה התיכונית שהיה בו התחלת סופה.

המזנרכיה האוסטרו-הונגרית והטריטוריה הרחבה שלה שהשתרעה מים האדריאטי עד הרי הקרפטים, היהדות אשר בתוכה סיפקה לישיבת פרסבורג את מרבית תלמידיה במשך כל שנות קיומה, בחור ישיבה היה יכול לנסוע ללא דרכון וויזא, מכל השטחים הנרחבים של הממלכה האדירה הזאת לישיבת

פרסבורג, בחופש תנועה בלתי מוגבל, ומבלי לעורר תשומת לבו וחדשו של מישוהו. כאשר הממלכה הזאת בותרה ועל חלק משטחיה הוקמו מדינות קטנות עצמאיות ומהן סופחו למדינות אחרות שהיו קיימות מאז, נמצאה פרסבורג במדינת צ'כוסלובקיה בעוד ששטחים אחרים נשארו בתחום הונגריה, פולניה, אוסטריה, יוגוסלביה ורומניה. ע"י הצבת גבולות חדשים אלה נשארו מרבית תלמידי הישיבה מנותקים מעל הישיבה. נדמה היה לרגע כי הישיבה עומדת לפני משבר, היות ונסיעה ממדינה למדינה מצריכה השגת דרכון וויזא, ששניהם לא ניתנו להשיג.

המדינות החדשות הללו היו עוינות בתחילת הקמתן זו את זו וכולן ביחד את אוסטריה ואת הונגריה. שלטונותיהם לא נתנו דרכונים לבחורים בגיל הצבא לפני שמלאו את חובתם בשירות צבאי, במיוחד השלטונות ההונגריים חששו לתת דרכונים לנסיעה לצ'כוסלובקיה, נוסף לזה, ברוב הערים בשטחים הללו גברה האנטישמיות. האשימו את היהודים בהסתה למלחמה. באחדות מהארצות כגון צ'כוסלובקיה, רומניה ופולין, היו כל הדרכים בחזקת סכנה ומשובשות בגייסות של המהפכות ושל החוזרים מערכי המלחמה ושל צבאות האינטרוונציה. תלמידי ישיבת פרסבורג משטחים אלה לא יכלו מפאת כל הסבות הללו אפילו להעלות על דעתם לנסוע לפרסבורג לישיבתם. התארגנו כתוצאה מזה ישיבות חדשות קטנות יותר שם התאספו מספר תלמידים להמשיך בלימודיהם.

אך למרות זה, כתום שנה והתחילו לחזור החיים התקינים למסלולם, חידשו שוב התלמידים להשיג דרכונים ורשיונות כניסה, פחד השליטים החדשים אחד בפני משנהו פג לאט, ובחורים יהודים היו יכולים כבר בשנת תר"פ להשיג דרכונים מיוגוסלביה ורומניה לצ'כוסלובקיה. מדינות אלו עשו הסדר עם צ'כוסלובקיה ותלמידים משטחי המונרכיה לשעבר, שסופחו למדינות הללו, יכלו להשיג דרכונים לפרסבורג. אלו שבו לפרסבורג הראשונים. ויחד עם התלמידים משטחי צ'כוסלובקיה יצרו את הגרעין לישיבת פרסבורג אחרי מלחמת העולם הראשונה, שהגיעה לשיא גשוגה בשנות השלושים של המאה העשרים, וגדלה והתפתחה עד השואה.

תלמידים משטחי הונגריה ואוסטריה נתקלו בקשיים בהשגת רשיונות כניסה לצ'כוסלובקיה, שראתה בהונגריה במיוחד את אויבתה הראשונה במעלה וסירבה לתת ויזות בתחילת שנות העשרים. שינוי לטובה בא אחרי השתדליותיו של מרן עקיבא סופר שליט"א ראש הישיבה אצל השלטונות, שעם הקונסוליציה וההתבססות הפנימית תורשה למספר בחורים מהונגריה השהיה בפרסבורג.

רשיונות כניסה נתנו במספר מצומצם לתלמידים מהונגריה שחלה עליהם חובת רישום מיוחדת, וכן הצורך להאריך את הרשיון ולחדשו מדי פעם. תלמידי הישיבה בפרסבורג היו נזהרים מלדבר בשפה ההונגרית ברחובות העיר שלא לעורר חשד ותשומת לב מצד פקידי הממשלה הצ'כיים.

בתחילת שנות השלושים חלה הטבה ניכרת אחרי שממשלת צ'כוסלובקיה שהכירה ג"כ את ישיבת פרסבורג בתור בית ספר גבוה ללימודי הרבנות —

שינתה את עמדתה ואת יחסה, בראותה שיש תועלת כללית גם למדינה מהעובדא שבית הספר הגבוה היהודי הזה, היחידי בכל ארצות השכנות, שתלמידים מכל אירופה התיכונית נכספים לו, נמצא בתחום המדינה, נוסף לזה למדו השלטונות הצ'כוסלובקיים במשך העשור לקיומם להכיר את אופיה הבלתי פוליטי של הישיבה, וכי התלמידים מקדישים כל זמנם רק ללימודי קודש ודת ואינם עוסקים בעניינים אחרים. פחדם מפני פעולות בלתי רצויות מצד תלמידי הישיבה למדינה פג לחלוטין. התחילו לתת רשיונות כניסה וגם להאריך אותם ללא הגבלות לכל תלמיד הנוסע לפרסבורג. השלטונות גילו בתקופה הזאת אהדה הראויה לציון ביחסם לתלמידי ישיבת פרסבורג בכל הזדמנות.

מספר התלמידים עלה כאשר התחיל לזרום זרם של תלמידים ממקור חדש אשר עד אז לא שלח לפרסבורג את צעיריו. עם תום מלחמת העולם הראשונה סופחה רוסיה התתקרקטית לצ'כוסלובקיה. יהודי חבל זה היו נחשבים בדרך כלל למפגרים בחיים תורניים ומוזנחים בהתפתחות של ענייני רוח לעומת היהדות שבקהלות שבחבלים אחרים בהונגריה.

הם חיו את חייהם הרוחניים הצבוריים מעורים בתוך היהדות המרמרושית שבגלילים התחתונים הגובלים עמיהם. היהדות הזאת היתה יהדות דתית ברובה, מצוינת בחסידות, שהשפעתה חדרה אליהם במקצת דרך הרי הקרפטים מפולין וגליציה ובוקאווינה. כמעט כל יהודי היה משתייך לחצר אדמו"ר אחר שבסביבה ובגלילות מרמרוש. יהדות זאת היתה מורכבת ברובה מיהודים פשוטים שהתפרנסו בעיקר מיגיעת כפיים בעבודות יער ובשדה. מעטים בתוכם היו רוכלים, סוחרים עצים ודגן. העוני והמחסור שהיו מנת חלקם של היהודים יושבי רוסיה התתקרקטית ושל יהודי מרמרוש עיכבה את תהליך התפתחותם התורנית-רוחנית והחברותית. מעטים גדולי תורה שיצאו מבני הקהלות הללו. לעומת זאת הצטיינה יהדות זאת בתמימותה ובאמונה צרופה, ונימה של חסידות נסוכה היתה על תהלוכותיה אשר התבטאה בצורה עממית בחייה היומיומיים. למרות שחבל ארץ זה היה מאוכלס יהודים ביותר באופן יחסי לגבי שטחים אחרים בממלכת ההבסבורגים, מעטים היו שם הבחורים שלמדו בישיבה ומעט מזעיר היה מספר אותם התלמידים שהספיקו להגיע לדרגה ניכרת בלימודיהם התורניים.

הוריהם, שהיו נתונים בצבת עול הפרנסה, טרודים ונבוכים בגלל מצבם הכלכלי הדחוק, הוכרחו להחזיק את בניהם בבית כדי שיעזרו לפרנסת המשפחה, משום כך הפסיקו בגיל רך את הלימודים ונכנסו לשאת בעול הפרנסה. לעומת זאת כדאי לציין כי גם ההשכלה החילונית היתה מהם והלאה, ולכן נשארו שלמים באמונתם ורחוקים מטמיעה והתבוללות.

ברם, מאחר שמושלים היו הדרכה יסודית בעקרי החנוך ולא היו מחוסנים די צרכם כיהדות ההונגרית, היתה יהדות זאת למרות כל יתרונותיה צפויה לסכנה של השפעה מזיקה והיו מועמדים להיות שלל לכל תנועה סוטה ביהדות.

הנסיון בזמנים קדומים הוכיח את זאת כאשר התהוו בגלילות אלו קנים מסוכנים של שבתאים ופרנקיסטים.

תמורה יסודית חלה בחינוך הדור הצעיר של היהדות ברוסיה התתקרפטית ואותו חבל מרמרוש, הגובל עמה, עם ניתוקה הגמור מהחלק המרמרושי שבשטח ההונגרי הרומני וסיפוחה לצ'כוסלובקיה. יהודים מרוסיה התתקרפטית התערו לאט בחייה הצבוריים והקהלתיים של יהודי סלובקיה. נקשרו קשרים תורניים ורוחניים ביניהם. החלו לשלוח את בניהם לישיבות שבגלילות העליונים וכך הגיעו בניהם גם לישיבת פרסבורג. התחילה השפעתה של ישיבת החתם סופר ודרך החינוך הכרוך בה גם על יהדות זאת.

השפעה זאת הביאה לידי התעוררות והתרעננות רוחנית תורנית בקרב היהדות הזאת. לאט לאט גדלו מביניהם תלמידים מופלגי תורה שראו מטרה ומגמה בהמשכת לימודים תורניים. גם שיפור כלכלי חל בקרב היהדות הזאת עקב האפשרות לקשור מסחר עם החבלים התעשייתיים של צ'כיה ומורביה בצ'כוסלובקיה של מאסאריק הדמוקרטית הצעירה נהנתה יהדות רוסיה התתקרפטית מיתרון זה. ונתגלו לפניה מקורות פרנסה נוחים וחדשים. ההורים לא הוזקו עוד להעסיק את בניהם בגיל צעיר בעבודות הפרנסה ושלחו אותם לישיבות.

צעירים אלה שהיו עפ"י רוב מטבעם וריזים וממולחים, מבני עניים אשר תורה מהם יוצאת, בהגיעם לישיבת פרסבורג ובקבלם הדרכה וחינוך מתאים, הצטיינו בשקידתם והתמדתם. התלמידים מרוסיה התתקרפטית ראו סימן יפה בלימודם, סגלו לעצמם את דרך הלימוד המקובל ובחזרו לבתיהם הפיצו את אור התורה של ישיבת החתם סופר בפרסבורג. כששבו למקומותיהם ובידם מטען של ידיעות תורניות וערכי מוסר ויהדות הפרו את שממות מקומות מגוריהם, והביאו את בשורת ההשקפה ושיטת החיים היהודיים מפרסבורג לבתיהם.

תלמידים מחבל ארץ זאת מלאו בתחילת שנות העשרים בישיבת פרסבורג את החסרון שנגרם במספר תלמידי הישיבה ע"י ניתוק התלמידים משטחי הונגריה המקוריים. תקופה זאת של תחילת שנות העשרים ניתנת לציין בתולדה הכללית של יהדות הונגריה כהתחלה להחדרת רוח ושיטת חינוך של החתם סופר לראשונה לרוסיה התתקרפטית לאותו חבל מרמרוש שנספח לצ'כוסלובקיה.

גם באיכות התפתחה הישיבה בשנים אלה. התלמידים שהגיעו לישיבה רכשו להם ידיעות תורניות יסודיות בישיבות אחרות מקודם, והנהלת הישיבה שמה את כל כובד משקלה אחרי מלחמת העולם על איכות התלמידים שתהיה מן המעולה. כתנאי ראשון הותנה גם בשנים הללו לקבלת התלמיד לישיבת פרסבורג הצגת תעודה מישיבה אחרת. חלק גדול של התלמידים שהגיעו לישיבה היו כבר בני הדור הרביעי והחמישי של תלמידי ישיבת פרסבורג, בחורים שאבותיהם למדו אצל הגאון בעל שבט סופר וזקניהם אצל הכתב סופר והחתם סופר.

אלה היו עפ"י רוב בני הרבנים שרצון אבותיהם היה כי בניהם אחריהם ימלאו את מקומם על כסא רבנותם בישראל ושלחו אותם לפרסבורג להמשיך במסורת ולשאוב מים מאותה באר ממנה שאבו הם עצמם לרכוש להם את כל הידיעות התלמודיות-ההלכתיות הנחוצות וההתנהגות הצבורית הנחוצה לרב בישראל.

חלק גדול מתלמידי ישיבת פרסבורג בעת הזאת למדו בעיון חוץ ממסכת הלימודים, שנקבעו כשיעורי חובה, גם בטור ב"י ובשו"ע, ובמיוחד בהלכות איסור והיתר ביו"ד עד שידעוהו בע"פ על כל סימניו עם נושאי כליו. היה זה חזון נפרץ בתקופה זאת לראות באכסניות התלמידים, בחורים יושבים בלילות ומשננים את ק"י הסימנים שבחלק הראשון של היורה-דעה עם הש"ך, טורי-זהב ופרי-מגדים ואמרי-בינה.

מקרים חוזרים ונשנים היו בתקופה זאת, שלאחר מלחמת עולם הראשונה, שבחורים שגמרו את חוק לימודיהם בישיבות אחרות והיו מופלגים בתורה ומוסמכים להוראה, הציעו את מועמדותם למשרת הרבנות בקהלה ארטודוקסית בהונגריא וצ'כוסלובקיה, ונתקלו בקשיים, היות וברוב הקהלות היתה קיימת מזה שנים מסורת שנהיתה לתקנה בלתי כתובה, כי הרב המתקבל למשרת הרבנות צריך להיות תלמיד ישיבת פרסבורג, וזה יען כי הנסיון בעבר הוכיח שתלמידים שנתחנכו בישיבת פרסבורג וקבלו שם את רובי תורתם, רכשו להם מלבד ידיעותיהם הרחבות בתלמוד והוראה גם פרק בהלכות התנהגות של רבנות ומלאו את התפקיד המוטל עליהם כרועה ומנהיג העדה, ברוח תורתם של הראשונים ולפי מסורת הרבנות ומנהיגות המקובלת מהכתב-סופר ז"ל. ברוב הקהילות שמשו מזה דורות, המצויינים שבתלמידי פרסבורג כרבנים, ולכן התייחסו קהילות אלו בחשדנות ובאי אמון לכל מועמד שלא היה מבוגרי ישיבת פרסבורג וחשבוהו כמי שלא שמש די צרכו. מפני זה באו תלמידים מעולים ומצויינים בוגרי ישיבות אחרות להשתלמות לפרסבורג, למען יהיו מוכרים כתלמידי ישיבה זאת.

ראשי קהילות שכסא הרבנות או הדיינות נתרקן בקהילתם, וכן רבנים גדולי הדור היושבים על מדין שחפשו חתנים תלמידי-חכמים מושלמים, שיהיו ראויים למלאת מקום, נתנו עיניהם בישיבה זו ובתלמידיה ויצאו לשם כדי למצוא את מבוקשם.

כלפי פנים לא נשאה הישיבה אופי של בית-אולפנא לרבנות, והנהלת הישיבה לא הבליטה את הדבר. רק כלפי השלטונות שמרו על מעמדה הרשמי של הישיבה בצורה כזאת. כלפי התלמידים השתדלה ההנהלה לא לדבר על רבנות ומעולם לא נקרא בתואר "רב" בישיבה מי שלא היה רב בפועל, ויהי' הבחור אפילו מן המצויינים שבמצויינים, או מוסמך להוראה משלושה רבנים (עפ"י רוב ע"י הדיינים בקהלת פרסבורג, שהיו גם המרצים בישיבה את השעורים ביו"ד). כי מגמת החינוך וסדר הלימוד שהונחו כיסוד לקיום הישיבה ע"י הח"ס ז"ל, היו לחנך תלמידי

חכמים היודעים מה שיהודי חרד צריך לדעת בחייו. אף עתה שמרה הנהלת הישיבה בקפדנות על מסורתה והחזיקה את צביונה ואת אופיה המקובלים מזה דורות. בכל זאת סגלו לעצמם תלמידי הישיבה הכרה עצמית על היותם למעשה מיועדים להיות רבנים בישראל, הואיל והעובדות הוכיחו את זאת באופן מתמיד, רק מעטים היו בין הבחורים בישיבת פרסבורג שבימי שבתם בישיבה לא חשבו ברצינות להשתלם ולהתמנות לרב בפועל. ולמטרה זאת יכולים היו להגיע רק ע"י שקידה על פוסקים, למעלה מן השיעורים הקבועים הנהוגים בישיבה.

בחורים שהתעתדו לקבל סמיכה להוראה ולהבחן בפני חברי הבד"צ בפרסבורג, היו עפ"י רוב בני 19 עד 23 שנים. אחרי שקבלו היתר הוראה הבית-דין, דאגה הנהלת הישיבה שתהיה להם האפשרות להתמחות באופן מעשי בהוראת איסור והיתר ע"י "שימוש" משנה עד שנתיים. הזדמנות זאת ניתנה להם ע"י הסדר מיוחד שהיה קיים בין הישיבה לבין חברי הבד"צ בפרסבורג כי בחורים אלו יהיו נוכחים בישיבות בית-הדין בזמן שישבו להורות בהלכות איסור והיתר. הדיינים שישבו בדין להורות הציעו את השאלות, הנשאלות בבית-הדין, לפני התלמידים שישבו לפניהם מחרישים לדעת אם יכוונו לאמיתה של הלכה. על התלמיד היה להביע את חוות דעתו, דעת התורה וההלכה, באופן עצמאי. ועי"ז התמחו התלמידים בכל המובנים לידע להסיק את ההלכה למעשה, ולפסוק ולשאת באחריות כל תפקידי הרבנות. בהושטת האפשרות להתרגל באופן עצמאי להורות, הלבבות, וביאור דבריו כאר היטב ותבלין בדברי מוסר משל עצמו, כדי אשר חברי הבד"צ העידו עליהם שמצטיינים בהוראה, כשנדרשה לכך ע"י קהלות שבקשו לקבל רבנים ודיינים.

עקרי סדרי הלימוד בתלמוד ובפוסקים ראשונים ואחרונים, נשארו גם עתה כמו בימי החתם-סופר. הרצאת השיעור בעיון היתה ארבע פעמים בשבוע לפני הצהרים ע"י הגאון ראש-הישיבה האב"ד שליט"א. אחרי הצהרים היו מרצים את השיעור הפשוט. "שיעור-הפשוט" כך היו קוראים את השיעור הנלמד במסכת דף על דף עם הראשונים ומפרשי התלמוד. ומזמנו של הגאון בעל שבט-סופר ועד השואה הרצו "שיעור פשוט" זה הרבנים האלה: הגאון רבי ליב גרוס ז"ל; הגאון רבי ליב רובינשטיין ז"ל מחבר ספר "קול יהודה" על מסכת שבת; הגאון רבי דוד וועסעלי ז"ל. משנת תרפ"ו ואילך הרצה את "שיעור הפשוט" הרה"ג אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א, בנו של מרן הגאון אב"ד פרסבורג. השיעורים ביורה-דעה היו נאמרים בכל יום לעת ערב, מזמנו של הגאון בעל שבט-סופר ואילך, ע"י הגאון רבי דוד לאקנבאך ז"ל בעל שו"ת "ניר-לדוד" עד פטירתו בשנת תרס"ח. אחריו הורה ב"יורה-דעה" הגאון רבי ליב פרידמן ז"ל בעל שו"ת הריב"ד, ואחרי פטירתו הרצה את השיעור בהוראה הגאון רבי ישעיה קאליש ז"ל, ומשנת תרפ"ה ואילך, הגאון רבי שמעון שטראסער הכהן הי"ד. מרצי השיעורים בהוראה היו כאמור כולם חברי בית הדין בפרסבורג. בסוף השבוע נתקיימה הבחינה בשיעור עיון ובשיעור פשוט, וביום א' בשבוע התקיימו הבחינות ביורה-דעה.

נוסף על השיעורים האלה הונהג בישיבה שיעור ב"מגן אברהם". אותו הרצה מרן שליט"א בכל יום בביתו אחרי תפלת שחרית, כשהוא מעוטר בטלית ותפילין, לפני מספר מצומצם של תלמידים מופלגים שהתפללו את תפלת השחרית אתו בביתו. סדר הלימוד נרחב גם ע"י לימוד סוגיא נוספת בתחילת כל זמן הלימוד. היות זמן ההתאספות והסדור של תלמידי הישיבה מכל המקומות המרוחקים ומעבר-לגבולות ארך כחודש ימים, כלומר, כל חודש חשון בתחילת זמן החורף, וכל חודש אייר בתחילת זמן הקיץ. התחלת הלימוד בשיעור עיון ובשיעור פשוט דף על דף מיד בתחילת זמן הלימודים, היתה שוללת את האפשרות מהרבה תלמידים שעדיין לא הגיעו ושעדיין לא הסתדרו לקחת חבל בהם. ולהיות נוכחים מיד בהתחלת המסכת, ע"כ הונהג כי כל חודש אייר וכל חודש חשון הם חדשי "הסוגיא". בחודש זה הגו תלמידי הישיבה בסוגיא שנקבעה ע"י הראש ישיבה והתכוננו להרצאת הפתיחה של זמן הלימוד. ה"פתיחה" חלה עפ"י רוב בשבוע של פרשת "תולדות" בזמן החורף, ובשבוע בו קוראים פרשת "בחוקותי" בתחילת זמן הקיץ. בדרוש הפתיחה נשא הראש-ישיבה דרוש במוסר ובהוראת דרכי התנהגות התלמידים, והרחיב את הדיבור על מגמת הלימוד. חידושו שהגיד בסוגיא שנלמדה עוררו הד ופלפול עצום בין התלמידים.

סגולתה המיוחדת של ישיבת פרסבורג בדרך הלימוד של הסוגיא "סידור השיטות" נתגבשה מזמנו של הגאון בעל הכתב-סופר, וקבלה משמעות מיוחדת בתקופה הזאת, והועלתה לרום הפסגה במיוחד בסוגיא שנלמדה בתחילת הזמן. "סידור השיטות" — הסיכומים הסופיים של שיטות כל הפוסקים הראשונים עפ"י ביאוריהם של המפרשים האחרונים וכן הסקת השמעתתא הנלמדת, הלכה למעשה, ותמצית הדינים הנובעים מתוך הסוגיא בענינים השונים המתעוררים בקשר עמה ונוגעים לה, ודעת הפוסקים האחרונים בהם — סודר והוכפל בטופסים רבים ונתחלק בין התלמידים, דבר שהקל להתמצאותם של התלמידים בענין הנלמד, וסייע להבנת הפלפול הנאמר ע"י ראש הישיבה בדרוש הפתיחה. "סידור השיטות" בא גם להקנות לתלמידים החדשים את הדרך ושיטת הלימוד בישיבה, ולהראות להם את הכיוון אשר אליו הם צריכים לרכו את מאמצייהם בעת לימודם במשך הזמן.

גם בתקופה זו — האחרונה בישיבת פרסבורג, — נהג דרך הלימוד שהתוו וסללו החתם-סופר, הכתב-סופר והשבט סופר. המטרה הסופית היא הסקת שמעתתא אליבא דהלכתא. דרך הלימוד שבה למטרה זאת, היא הבנת דברי הראשונים, התעמקות בדף הנלמד ודיוק בכל מלה ומלה בדבר רש"י ותוס' וכו' הסתמכות ע"י בקיאות על דברי הש"ס ומפרשיו במקום אחר, והבאת חיזוק משם.

חשיבות מיוחדת יחס אדמו"ר הגאון שליט"א לשיוב קושיות בדברי הח"ס ז"ל. נוסף על הלימודים שהיה נהוג ללמד בישיבה, ש"ס ופוסקים ומפרשיהם, הונהג גם לימודם של המפרשים האחרונים, מזמנם של החתם-סופר והכתב-סופר ז"ל. חיבוריהם של החתם-סופר, (הכתב-סופר והשבט-סופר מאירים ומסייעים

להגיע לדרך הלימוד הישר. כן נלמדו החידושים של גדולי תלמידי ישיבת פרסבורג, כמהר"ם שי"ק ומהר"ם א"ש ואחרים.

הסוגיא ושיעור העיון נלמדו, לבד מן הראשונים המקובלים מזה דורות, עם ה"פני-יהושע", "כרתי ופלתי", חידושי ר' עקיבא איגר, צ"ח, אור-חדש, ועוד. הרמב"ם היה נלמד על נושאי כליו העקריים, גם ה"שער-המלך" ו"בני-אהובה". כן השיעורים בשו"ע אורח חיים עם "מגן-אברהם" ו"מחצית השקל", ו"ישעו-יעקב". ובי"ד, "טורי-זהב", ש"ך, "פרי-מגדים" ו"אמרי-בינה". ושו"ע אבן העזר נלמד עם ה"בית-מאיר" ו"אבני מילואים" — אלה גדולי האחרונים, שלימודם לא נתפשט עוד בימי הח"ס, נקבעו עכשיו כלימודי חובה בישיבת פרסבורג.

מכסת הלימוד היתה בתקופה זאת רבה מאד. וכדי שהתלמידים יוכלו לשאת את העומס הזה היו צריכים להתמדה יתירה. מושג מה על החובה שהיתה על בחורי הישיבה הגדולים במשך זמן הלימוד הקצר של זמן הקיץ, ישמשו הנתונים הבאים שנמסרו ע"י משקיפים מן הצד: "הנה לפי ידיעתי נמשך זמן הקיץ מר"ח אייר עד חצי תמוז (כי מחוקי המדינה כבית-ספר גבוה, א"א להאריכו יותר) ובזמן הקצר הזה היה על התלמידים, מלבד ממכסת הלימוד במסכת הנלמדת כשיעור עיון ושיעור פשוט דף על דף — גם ללמוד שלש סוגיות גדולות עם כל המפרשים, סוגיא דתרי ותרי; דשוחט בשבת; ספק מוכן, ויורה-דעה למדו הסימנים צ"ה צ"ו צ"ז ק"ח ק"ב ורפ"ח" (אפריון).

נוסף להרצאת השיעורים הרצה ראש הישיבה שיעור מוסר מספר "חובת-הלבבות", וביאור דבריו באר היטב ותבלין בדברי מוסר משל עצמו, כדי להשפיע מוסר ויראת שמים על התלמידים, כי ראשית חכמה יראת ה'. לעתים למדו מתוך ספר "פלא-יועץ", שהוא מורה דרך מעשי בהתנהגות במדות ובמוסר וביראת אלוים כאחד. בדברי המוסר התחילו את הרצאת השיעור בגמרא.

בישיבת פרסבורג היו קיימות כמה חברות לבחורי הישיבה להשתלמות במקצועות שונים. להשתלמותם המעשית של תלמידי הישיבה נוסדו שתי החברות העיקריות: החוג לפלפול וחידושים בשמעתתא והלכה בשם "חברה חריפות פלפול התלמידים" והחברה להשתלמות באגדה ודרוש בשם "תפארת שבת". שתי החברות להשתלמות הללו הגיעו בשנית תר"פ ועד השואה לשיא התפתחותן.

לחברת "פלפול התלמידים" השתייכו בעיקר התלמידים המופלגים ביותר, שהיו ידועים בתור מחדשים ומעלים חילוקים בפלפוליהם ומיישבי סתירות ברמב"ם. דרך הפלפול היה נשמר בקפדנות שלא לסטות ע"י חריפות יתירה מההגיון הישר ולשים עי"ו את העקום למישור.

גבאי "חברת חריפות" בישיבת פרסבורג.

יושב ראש החברה הזאת, ה"גבאי" של חברת "פלפול התלמידים", נתמנה מדי פעם מחדש והוא היה נחשב להתלמיד החריף ובקי ביותר ולהמחדש השופע שפעת חידושים בתוך כל תלמידי הישיבה.

הבחורים שהשתייכו לחברה זאת היו מרצים מדי שבת בשבתו חידושים שחידשו בסוגיא הנלמדת וב"שיעור עיון" בפני חברי החוג. ועפ"י רוב היו נוכחים בהרצאותיהם גם בעלי בתים גדולי תורה ונשואי פנים מקהילת פרסבורג. וכן שאר התלמידים שגילו התענינות בחידושי תורה שנתחדשו בבית המדרש בסוגיא הנלמדת.

אחד, ולפעמים שנים, מחברי החברה בחרו להם לנושא את הסוגיא הנלמדת והציעו בשבת אחה"צ לפני תפלת מנחה בבית המדרש של הישיבה את חידושיהם. עפ"י רוב תירוץ על קושיה חמורה ידועה או על קושיא שהיתה מחידושי המפלפל עצמו. כשחברי החברה נתרבו ומתח קנאת הסופרים עליה, שסעו את המפלפל בקריאת ביניים ופלפלו אתו, זה שואל והמרצה משיב, זה מקשה והוא מפרק. לפעמים התלקח וויכוח חריף בין השומעים עצמם ובתוך הפסקה התכוון המרצה לדחות את הקושיות. על כל פנים הי' על המרצה להיות בקי בכל הבעיות שתוכלנה להתעורר מסביב לנושא הפלפול, ולהיות מוכן לקרב רוחני מכל הבחינות, כדי שלא לצאת מנוצח מבין "שיני האריות". גם הלמדנים מקרב הבעלי בתים של העיר

שהיו נוכחים לא הסתפקו להיות רק מקשיבים, וגם הם נמשכו לזירת ההיאבקות והשתתפו בפלפולים.

חברת ההשתלמות לאגדה ודרוש, "תפארת שבת", נתנה לחבריה את ההודמנות להרצות בדרוש ואגדה. הדרשן חיבר לעצמו את הדרשה. עפ"י רוב בחר נושא המתאים לפרשת השבוע ושיננה בעל פה. היא יצאה מפיו בשפה צחה. עפ"י רוב נשמעו רעיונות חדשים בדרך האגדה והדרוש בדרך האופייני לספרים "יערות דבש", "בינה לעתים", ו"ערבי נחל". אך היו גם דרשנים שלא נמנעו מלדרוש בדרך דרוש האופייני לספר "פרשת דרכים".

מבין החברים שהשתייכו לחברה זאת יצאו טובי הדרשנים והמגידיים ומטיפי מוסר שקמו לישראל בגולת צ'כוסלובקיה, הונגריה וגרמניה שנודעו כמעוררי לב שומעיהם בדרשותיהם החוצבות להבות אש.

היו תלמידי ישיבה שהשתייכו לשתי החברות גם יחד, והיו משתלמים בין בפלפול ובין באגדה ודרוש.

חברות להשתלמות עצמית בדרוש ואגדה לתלמידים צעירים יותר היו חברה "מגיד ליעקב" ו"עטרת בחורים". אלה קיימו את אסיפותיהם השבועיות. בהן דרשו חבריהם, בכל ליל שבת בבית הכנסת "תמימי דרך" שברחוב קאפוצינר. גם בדרשות אלו היו נוכחים הרבה בעלי בתים מתוך בני העיר שבאו להתענג על דברי האגדה שנשמעו מפי תלמידי הישיבה.

כל החברות האלו התכנסו פעם בשנה לכינוס ולמסיבה חגיגית עם סעודת מצוה.

החברים שהשתייכו לחברת "פלפול התלמידים" פרסמו את חידושיהם בירחונים התורניים שבמדינה ומחוצה לה. עפ"י רוב בדו"השבועון "תל תלפיות" ו"ילקוט יוסף", וכן בירחונים של בחורי הישיבות בהונגריה "נטעי בחורים", ומשנת תרצ"ד ואילך בירחון התורני העצמאי של התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג, "המעין".

ממיטב החידושים שנשמעו בישיבת פרסבורג מפי התלמידים משנת תר"פ ועד השואה ראו אור גם בירחונים התורניים שמחוץ למדינה, בפולין וארץ ישראל.

אפשר לקבוע כי בתקופה זו היתה קיימת השפעת גומלין בין הישיבות בפולין וישיבת פרסבורג. החידושים והפלפולים של תלמידי ישיבת פרסבורג, שראו אור בירחונים התורניים לתלמידי הישיבות בפולין, הביאו לידי החלפת דברי תורה בין נציגי שני הזרמים בלימוד, ולא פעם הגיבו אלו על דברי אלו בתירוצי קושיא ובסתירת חידושים. אבל למרות שבישיבת פרסבורג התענינו התלמידים גם בשיטת הלימוד והפלפול הנהוג בישיבות גדולות אחרות שמחוץ לארצם, בכל זאת באופן עקרוני וכללי שמרו אמונים להשיטה המקורית של ישיבת פרסבורג מימי החתם סופר.

בנוגע לדרך הלימוד, הנהוג בישיבת פרסבורג בתקופה זו, אפשר להוסיף כי נתגלתה נטיה והתענינות מיוחדת להמהר"ם שי"ף, ולדרך הצעות הקושיות שלו הידועות בשם "רגסבורגר", "גירנבורגר" ו"רויגסבורגר" או "אויסברענגער" (ראה מהר"ם שי"ף שבת קט"ו וכן פרק איזהו נשך בב"מ). חזון לא בלתי נפרץ היה בשנים אלו לראות תלמידי הישיבה מתעמקים לילות שלימים בהבנת המהר"ם שי"ף ובבקשת תירוצים לקושיותיו.

הונהגה בשנים אלו עריכת מסיבות וסעודות מלווה מלכה, בהן אמרו אחדים מהמשתתפים חידושי תורה. כן יש להזכיר את המנהג של עריכת סעודת מצוה גדולה באחד מלילות חנוכה כל שנה, בה דרשו מעניני דיומא עפ"י רוב בסוגיא דכבתה במסכת שבת, מתוך דיבוק חברים ופלפול תלמידים. וכן התקיימה מדי שנה בשנה סעודת הילולא בימי השנה להסתלקותם של הגאונים החתם-סופר הכתב' והשבט-סופר. בסעודות אלו נוכח גם הראש ישיבה והשמיע חידושי תורה בפלפול ואגדה.

מספר התלמידים בשנות תר"פ ועד השואה היה בין ארבע מאות לחמש מאות. הגדלה מתמדת זו במספר התלמידים יש לזקוף לאישיותו של אדמו"ר מרן עקיבא סופר שליט"א, שהיה ראש הישיבה בתקופה זו. הוא נהג בתבונה יתירה את הישיבה בכל המובנים והבין ללב התלמידים שהגיעו ממחוזות שונים של המדינה.

כמו כן יש לזקוף את הגדלת הישיבה לכח המושך של דרך הלימוד בה נתפרסמה ישיבת פרסבורג. ואישיותו של הראש-ישיבה היא המהוה את המניע העיקרי בהשפעה. שיטת הלימוד מציינת, קובעת פסים במסילת העיון, אך אישיותו של המורה, מדותיו, התנהגותו בין אדם לחברו ובינו לבין קונו הן הן המשמשות מופת וסמל בשביל התלמידים. ישיבת פרסבורג היתה מקום קליטה לתלמידים מכל הארצות וכל השכבות, ורק המכיר את תנאי המדינה יכול להעריך עובדא זאת כראוי. בישיבת פרסבורג נתקבלו בסבר פנים יפות גם בני אנשי קהלות סטאטוס-קווא, ובני רבניהם לתלמידים. מהם גם יצאו מספר רבנים בקהלות אורטודוקסיות, וכמה ממנהיגי היהדות האור-טודוקסית. וחלק מהם זכו להיות רבנים ממלאי מקום אבותיהם והפכו את קהלתם לקהלה אורטודוקסית וקבלו את תקנות האורטודוקסיה ואת מרותה.

כגורם חשוב בקידום רמת ידיעתם התורנית של התלמידים בישיבה משנת תר"פ ועד השואה יש למנות את השתדלותה של הנהלת הישיבה יחד עם החברה "קנין ספרים", כדי להקל על התלמידים את העיון בספרים יקרי ערך, ע"י הרחבתה של הספריה התורנית שהיתה ע"י הישיבה. שנים רבות היתה קיימת ספריה זו שספקה לפי אפשרותה את ספרי המפרשים, ראשונים ואחרונים, להתלמידים. בשנים האחרונות התרחבה הספריה ע"י רכישת טופסים מרובים מכל ספר כך שהתלמידים לא נתקלו בקשיים בהשגת ספרים בכל שעה שנצרכו להם.

בשנת תרצ"ד גדל מספר הספרים בהרבה. הנהלת הישיבה וחברת "קנין ספרים" שעל ידה פנתה לכל מחברי הספרים והמוציאים לאור, שישלחו ויתרמו מהספרים שהם מוציאים עתיקים וחדשים לספריית הישיבה. הנהלת הישיבה תמורת זה היתה מפרסמת בירחונה התורני "מעין" מודעה על הופעת הספר ודברי בקורת עליו.

הסדר מיוחד היה קיים בין הנהלת הישיבה ובין בעלי ספריות פרטיות מבין בעלי הבתים הלמדנים אשר בקהלה, ואלה האחרונים השאילו את ספריהם יקרי המציאות לתלמידי הישיבה לעת הצורך.

אם כי היכל השיעור נבנה מחדש אחרי שריפת תרע"ג בשיכלולים רבים נשאר על כנו הסדר הישן, שתלמידי ישיבת פרסבורג שמשו את רבותיהם בעמידה בעמדם בשעת הרצאת השיעור על המדריגות שב"שיעור שטובע". הותקנו לצורך זה מדרגות שאחת גבוהה מחברתה כך שכל התלמידים היו יכולים לראות ללא קושי את המרצה ולעקוב אחרי דבריו. גם הרב עמד על הבמה. כשנכנס הרב לבית המדרש להרצות את השיעור היה מתקבל ע"י התלמידים בקריאות "יחי". הרב היה נוהג לחבש "קאלפאג" (מגבעת פרוה) בשעת הרצאת השיעור. כן נהגו עד השיעור האחרון בישיבה. דבר זה היה מורשה בידי ראשי ישיבות פרסבורג מהגאון הח"ס ז"ל, מיסד הישיבה.

בימי החתם סופר והכתב סופר נהגו גם התלמידים ללבוש חגיגית לשיעור. כל התלמידים חבשו צילינדרים לאות חגיגות ויראת הכבוד. עפ"י רוב הביאו הבחורים אתם צילינדר מתקפל שחבשוהו רק בזמן הרצאת השיעור. משום מה בוטל מנהג זה ולא הקפידו עליו יותר.

משנת תר"פ ועד השואה סיגלה לעצמה ישיבת פרסבורג כמה דרכי נוהג שהיו קיימות בישיבות אחרות בליטא. אבל משגיח כנוהג בישיבות ליטא לא היה בישיבה. ראש הישיבה מילא בעצמו את התפקיד הזה.

היה בישיבה במשך כל שנות קיומה מנהל אדמיניסטרטיבי שהיה לו תפקיד גם בענינים רוחניים הנוגעים אם כי לא במישרין בכ"ז בעקיפין להתקדמות הרוחנית של התלמידים. הוא "זיווג" עפ"י רוב את תלמידי הישיבה החדשים לפי התאמתם זה לזה בלימוד. הראשון, שידוע לנו בתפקיד זה מזמנו של הגאון בעל הכתב סופר, הוא רבי פייבל פלויט זצ"ל בעל "ליקוטי חבר בן חיים" (החתם סופר מילא את התפקיד הזה בעצמו כמו שהזכרנו למעלה). אחריו נודע בתפקיד זה במשך עשרות שנים רבי ליב גרוס ז"ל.

רבי ליב היה רווק זקן, והיה האדמיניסטרטור של הישיבה, וקבע בהרבה את ההוי הישיבתי בימי הכתב סופר והשבט סופר. הוא חילק את המזונות בין הבחורים לפי הערכתו, והוא הרצה בתקופה מסויימת גם את "שיעור הפשוט" לפני התלמידים הצעירים. הוא עצמו היה למדן מובהק ובעל מח חריף. נטיה

מיוחדת היתה לו למהר"ם שי"ף ולחידודיו. היה אדם פקח וממולח, לפעמים עוקצני, אבל יחד עם זה טוב לב, נושא בדאגת כל בחור ובחור.

בתחילת זמן הלימוד, כשהיה מגיע לפרסבורג זרם גדול של תלמידים מופלגים, הובילה דרכם הראשונה לדירתו הצנועה של רבי ליב גרוס. הוא התאים תלמיד אחד לחבירו ודאג להם להשגת חדרי מגוריהם. הוא היה בעל הומור, וכמה מהלצותיו התהלכו בישיבה רבות בשנים אחרי פטירתו. רבי ליב גרוס בא לישיבת פרסבורג אחרי פטירת החתם סופר, שימש את בעל הכתב סופר ואת בעל שבט סופר, ותלמידי פרסבורג נזכרים באהבה בו. בישיבה שמרו את יום פטירתו מדי שנה בשנה במשך כל שנות קיומה עד השואה. אחריו נודע בתפקיד דומה רבי ירמיהו דושינסקי שעלה בשנות השואה ירושלימה.

בתור מזכיר ונאמן הישיבה לאדמיניסטרציה הכלכלית נודע הרב אברהם הלוי גרינספלד שבו בחר הגאון בעל שבט סופר בראשונה לתפקיד זה. הוא כיהן במשרה זאת, שהיתה כרוכה באחריות גדולה, עשרות בשנים. בשנת תרצ"ד הוחג בישיבת פרסבורג יובל של מאה זמנים לפעולתו (חמשים שנה) בעבודת קודש זו. הנהלת הישיבה הביעה לו בפומבי תודה והוקרה והעלתה על נס את ישרנותו ודיקנותו שהיו תכונות נפשו היסודיות.

במשך כל שנות קיומה עד השואה למדו התלמידים במשך היום בחדרי דירתם ולא בבית המדרש המשותף כנהוג בפולין וליטא. שנים שלשה בחורים שלפי הנהלת הישיבה נמצאו מתאימים או משלימים זה את זה לצרכי לימוד צורפו לחדר אחד ששכרוהו מבעלי בתים היהודים אשר בעיר. לא פעם היה בדבר זה משום מקור הכנסה לבעלי בתים מעוטי פרנסה. ומעין פיצוי בעד תמיכת בעלי בתים האמידים בבחורי הישיבה העניים. הזמנים ללימוד הבחורים היו כל שעות היום וגם חלק גדול של הלילה בתחלתו או לפני אור הבוקר.

להרצאת השיעור באו התלמידים ל"היכל השיעור" (שיעור שטובע). לפני שריפת הגיטו בשנת תרע"ג לא גזלה ההליכה והחזרה לשם זמן רב מהתלמידים. כי רובם ככולם השיגו חדרי מגורים ברחובותיו של הרובע היהודי שבסביבות בית המדרש של הישיבה. אך עם שריפת הגיטו בשנה הנ"ל עברו רוב התלמידים לגור ברחובות אחרים ושכרו חדרי מגורים במקומות יותר מרוחקים. דבר זה הכביד עליהם את ההליכה הלך וחזור פעמיים ביום מבית המדרש לבתי המגורים, נוסף לזה התהוו בחדרי המגורים שלהם קשיים שונים שהיו גורמים להפרעות בסדר הלימוד של התלמידים. בדירות מסוימות סירבו הדיירים להרשות לתלמידי הישיבה שילמדו בקול רם, ובאחרות לא היו התלמידים חפשים בתנועותיהם. מה שהשפיע גם על סדר לימודם. לרגל הכרזת פרסבורג לעיר בירתה של סלובקיה וחדירת המון פקידים למשרדי הממשלה נעשה השיכון בעיר קשה. והשגת חדר מגורים היתה קשה בשביל תלמידי הישיבה. מפני כל זה נתעוררה המחשבה להקים פנימיה לתלמידי הישיבה. ראו בהקמת פנימיה גם תועלת

רבה מבחינת הפיקוח וההשגחה על התלמידים, שעם שינוי התנאים המדיניים נעשה יותר נחוץ מאשר בשנים הקודמות. הגאון ראש הישיבה שליט"א הגה לראשונה את רעיון הקמת הפנימיה. לצורך זה נתייסדה בשנת תרפ"ה "וועדה לבניית הפנימיה" בה פעל רבות מנהל הישיבה רבי אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א. על ידי השתדלותו הקציבה קהלת פרסבורג מגרש מתאים לפנימיה. המגרש נמצא ברובע היהודי מול בית הכנסת סמוך לבית המדרש. הקמת הפנימיה במקום זה היתה פותרת את כל הבעיות בהן התלבטו התלמידים. הושקעו בדבר כוחות מרובים וידידי הישיבה הבטיחו להמציא את סכום הכסף הדרוש לבניית הפנימיה. הדבר עמד לפני השואה על סף ביצועו הסופי, ולא הוצא לפועל.

הבחורים, כאמור, למדו בחדרי מגוריהם בכל שעות היום וחלק מהלילה. מתוך חדרי מגורים אלו בקע עד לאור הבוקר קול התורה. ניגון הגמרא אשר בפיהם היה נשמע למרחוק באפלולית הלילה ומפזר את החושך מסביב. בחדרם הצר ישבו ולמדו אך ברוחם עברו מרחקים, רבינא ורב אשי בישיבות סורא ופמבדיתא, ומשם אל מושב הרי"ף בפס שבמרוקו ואל הרמב"ם שבמצרים ואל רש"י ובעלי התוס' שבצרפת עד שהגיעו לעיר הקטנה ביריה שע"י צפת מקום מגורו של בעל שולחן ערוך. כל אלה נתקפלו לפניו בד' אמות של ההלכה אשר בחדרם.

בשנים האחרונות הונהג בישיבת פרסבורג מנהג מיוחד, שמטרתו היתה להגביר את שקידת הלימוד ולהעלות קנאת הסופרים וחשק לימוד התורה. בחודש האחרון של זמן הקיץ, בזמן שראש הישיבה נוסע למקום הבראה ותלמידי הישיבה נשארו במקומם, הוכרז על לימוד סוגיא מיוחדת, הסוגיא נלמדה עם כל הראשונים והאחרונים דוגמת הסוגיא שבתחילת הזמן. התלמידים נתבקשו להעלות בכתב את חידושיהם שחידשו כל אחד לפי השגתו בסוגיא זו ולהגישם להנהלת הישיבה. היא העבירה אותם לראש הישיבה ששהה בקייטנה. פרסים נקבעו לחידושים הטובים ביותר המצטיינים במקוריותם ובטיבם. אחרי שעבר עליהם ראש הישיבה קבע איזה מן החידושים הם המוצלחים ביותר ואלה זכו בפרס כספי חשוב. עפ"י רוב היה קובע הרב את החידוש הטוב ביותר יחד עם רבנים אחרים ששהו באותו פרק במקום ההוא. אלה היו כעין שיעורי קיץ מיוחדים.

רבני פרסבורג מימות החתם סופר ואילך קיימו קשר מתמיד עם תלמידיהם הרבנים ומנהיגי הציבור, וכך היה בידם להשפיע על החיים הרוחניים-דתיים של האורטודוקסיה דרך צנורות אלו. הודות לישיבת פרסבורג שהקשר הרוחני של התלמיד אליה היה איתן אף לאחר שעזבה ותפס עמדה נכבדה בחיים הצבוריים.

עקב התהוותם של גבולות פוליטיים חדשים במפת אירופה המרכזית, היה חשש כי קשר זה עלול להיפסק. הגו גדולי הרבנים, תלמידי ישיבת

פרסבורג לשעבר, את הרעיון של הקמת אירגון בינארצי בשם „התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג“ כדי לקיים ולחזק את הקשר ביניהם בכל מושבותיהם. ההתאחדות הזאת היתה צריכה להיות הערובה כי השינוי הפוליטי שבא עקב ביתורה של המונירכיה לא תשפיע על המורשה הרוחנית של דורות הקדומים שישבת פרסבורג טפחה אותו.

הנהלת הישיבה מצדה רצתה ג"כ לזכות ע"י התלכדותם של התלמידים לשעבר. בעזרתם החומרית של אלה למען הצרכים של הישיבה שהלכו ונתרבו עם גדולה. פנתה הישיבה בקריאה לכל תלמידיה באשר הם וקראה לאסיפת תלמידים לצורך זה. האסיפה נתקיימה אחרי הכנות רבות ביום ט"ו בכסליו תר"ץ ביום השנה העשרים ושלוש להסתלקותו של הגאון בעל שבט סופר. באסיפה גדולה זו השתתפו גדולי תלמידי ישיבת פרסבורג שלמדו אצל הכתב סופר והשבט סופר, וכל תלמידי רבי עקיבא סופר שליט"א. ביניהם גדולי הרבנים בארצות שונות משטח הממלכה האוסטרו-הונגרית לשעבר.

באותו יום נתגשמה השאיפה לעשות חטיבה אחת מכל התלמידים לשעבר, לאספם אל המקור שממנו יצאה שלהבת יה. התעוררות יחידה במינה תקפה את התלמידים לשמע קול הקריאה, והתגברו על כל המעצורים ומהרו פרסבורגה. תנועה ללא תקדים היתה אותו יום מורגשת בפרסבורג. הרכבות הביאו מכל הפנות מחנות יהודים לבושים בגדי חג, רבנים זקנים ואנשים חשובים בעלי צורה שגם הופעתם החיצונית כולה אומרת כבוד, מהרו כעת כשפניהם מקרינות קרני הוד לעלות בהמון חוגג אל הישיבה אל „השיעור שטובע“ היכל השיעור, מקום שישבו שם לרגלי רבותיהם.

רטט עבר בנפש-כל אחד ואחד ב„אולם השיעור“. הם ניתקו מן ההווה אל העבר הרחוק, בזכרם הוד ימים מקדם, כשהיו שרויים בין הכתלים האלה, דבוקים בתורת רבם ועומדים על מדריגות אלו.

מהיכל השיעור שהיה קטן מהכיל את כל ההמון המתאסף עבר הכינוס לבית הכנסת הגדול שהיה זרוע אור ומלא מפה אל פה. באוויר היתה שוררת רוח הקודש ומתוך מצב רוח מרומם זה הופיע על הבמה הגאון מרן עקיבא סופר שליט"א. הוא נשא את נאום הפתיחה לכבוד חג הכינוס כשהקהל העצום מקשיב ברב קשב ואחרי הנאום דרש חילוק עמוק בסוגיא דמשיכה.

מבית הכנסת המשיכה התהלכה אל „בית עולם החדש“ להשתטח על קברי רבותיהם הכתב והשבט סופר זי"ע, ומשם הלכו כל משתתפי האסיפה אל „בית עולם הישן“ מקום מנוחת בעל החתם סופר זי"ע, מייסד הישיבה.

אחרי הצהריים התחילה הוועידה באולם הענקי של באלאווי. בשם קהלת פרסבורג בירך את הוועידה מר דוד קרויס ראש הקהלה והודיע במעמד חגיגי על החלטתה של קהלת פרסבורג ליסד לזכרון רבה וראש ישיבתה בעל שבט

סופר קרן של עשרת אלפים כתרים צ'כיים שפירותיהם יתחלקו לתלמידים הגונים של הישיבה ביום הזכרון שלו כל שנה ושנה.

אחריו דרשו רבנים גאונים תלמידי הגאונים הכתב סופר והשבט סופר. ואלו היו החלטות הועידה:

(א) כל תלמידי ישיבת פרסבורג התאחדו בחבורה אחת הנקראת „התאחדות תלמידי ישיבה הרמה פרסבורג“.

(ב) כל תלמיד החי ברוח התורה והיראה כפי שהורה לו רבו יכול להיות חבר בחבורה זו.

(ג) בכל מדינה ומדינה יתרכזו תלמידי הישיבה ע"י וועד מיוחד שיעמוד בברית עם הוועד המרכזי בפרסבורג.

(ד) הוועד המרכזי יוציא רבעון תלמודי.

בשנת תרצ"ד בחודש סיון הגשימה „התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג“ את ההחלטה של הוועידה להוציא רבעון תלמודי בשם „המעין“. רבעון זה מילא כמה תפקידים חשובים. מלבד שסיפק לקהל קוראיו בירורים בעניני הלכה המתעוררים בחיים היומיומיים, ושמם במה למשא ומתן וחילוף דעת תורה בשאלות שנדונו בעולם הרבני, היה גם מעורר ומרענן את נעוריהם של תלמידי הישיבה ומזכיר להם את צור מחצבתם.

שם הרבעון נקרא „המעין“ עפ"י ברכתו של הגאון בעל החתם סופר בצוואתו על ישיבתו: „יהי רצון מלפניך נותן התורה ית"ש שלא יבש המעין ולא יקצץ האילן“.

העורכים היו הרה"ג ר' שמואל בנימין סופר שליט"א ורבי שמעון כ"ץ שטראסר הי"ד.

מצבה הכלכלי של ישיבת פרסבורג השתפר בהרבה משנת תר"פ ואילך, עד כדי שהנהלת הישיבה יכלה לפרנס את תלמידי הישיבה בתנאים נוחים הרבה יותר מבעבר. על הימים הראשונים של הישיבה כותב תלמידו של הח"ס (בליקוטי חבר בן חיים) כי „על שולחנו של הח"ס אכלו כל יום לפחות שני בחורים ומלבד אלה שילם ע"י הרב הצדיק מהו"ר מרדכי פישל סופר מזון שני בחורים אצל איש אחד מיוחד לסעוד הבחורים אצלו, ומלבד זה נתן להנ"ל בכל ערב שבת שלשה זהובים כסף לשבת על לחם ומזון לבחורים שלא היתה להם סעודה“. במדה זו נהגו גם בנו ונכדו של הח"ס ז"ל. אך עם גדולה של הישיבה וריבוי מספר תלמידיה נעשה מצבם קשה ואם הבחורים בני העשירים הסתדרו בכסף שנשלח להם ע"י הוריהם רוב רובם של בחורי הישיבה היו בני עניים, בני רבנים ושוחטים ובניהם של פקידים וסוחרים ועירים, שלא יכלו לתמוך בבניהם חוץ לביתם. תלמידים אלה אכלו „ימים“ אצל בעלי הבתים.

הרב שמואל בנימין סופר
מישיבת פרסבורג.

בפרסבורג היה פירוש "היום" רק ארוחת הצהרים, לארוחת בוקר וערב היה על הבחור לדאוג בעצמו, אם בחדרו או במסעדות הזולות.

בעל השבט סופר ז"ל היה מתלוצץ על נוהג זה באמרו: "אין ויהי ערב (ארוחת ערב) ואין ויהי בוקר (ארוחת בוקר) ובכל זאת יום אחד".

מצב זה של אכילת "ימים" לא היה יכול להמשך לאורך ימים. היו גם תלמידי ישיבה ביישנים ואסטניסים שמתוך רגשי בושה לא יכלו להופיע על שולחן אחרים ולאכול נהמא דכסופא. סוג זה של בחורים הסתפק בימים הראשונים לקיום הישיבה בלחם ומים וקיימו את המשנה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה, ולפעמים גם את המשכה של המשנה, "ועל הארץ תישן". היו גם שקיימו "חסורא מחסרי והכי קתני", ישבו יומם ולילה ולמדו בהתמדה למרות המחסור. מתוך לחץ חברותי מצד הבוחרים שסלדה נפשם באכילת "הימים" כוננה ישיבת פרסבורג כבר בשנת תרע"א מטבח ומסעדת בחורים "מנוה" שפרט לבחורים בני העשירים, רוב רובם של התלמידים אכלו שם את ארוחת הצהרים.

הבחורים קבלו מחברת מזונות ששמה היה "החברה הגדולה", תלושים על מספר ארוחות למנוה.

תפקידה של "החברה הגדולה" בכל שנות קיומה עד השואה היתה החזקת בית התבשיל הנ"ל ודאגה לבחורים לארוחתם העקרית, ארוחת הצהרים.

את ארוחת הבוקר והערב סעדו גם אחרי כן במסעדות קטנות או בחדר דירתם. הבחורים בני העניים קבלו לזה סיוע מחברות סעד אחרות שנתיסדו בזמן האחרון ע"י הישיבה, "חברת לחם", וחברת "נדבת בחורים". מתפקידן היה גם לדאוג לארוחות הבחורים בשבתות וימים טובים לאלו שלא הוזמנו אצל בעלי בתים.

עם יסודה של המנוה פסק בפרסבורג לחלוטין מנהג אכילת "ימים", ורק בשבתות וימים טובים נהגו עוד נדיבי פרסבורג להזמין את מכיריהם מבין הבחורים לשולחנם, אבל זה היה בדרך כבוד כאיש המזמין את רעהו.

בשנים האחרונות הוכנסו בבית המזון הרבה שכלולים, הן בתנאי התזונה והן בציוד ובסידורים הפנימיים. התנאים הסניטריים שופרו. הדבר נתאפשר ע"י עזרתו של ה"רליף קומיטט" באמריקה שהתחיל לפעול אחרי מלחמת העולם הראשונה ולתמוך בישיבת פרסבורג בעזרה כספית נכרת.

להטבה כללית במצבם של תלמידי הישיבה בפרסבורג בזמן האחרון יש לציין גם את העובדה שהנהלת הרכבות הממשלתיות בצ'כוסלובקיה נתנה לתלמידי ישיבה זאת, שהוכרה גם ע"י ממשלת צ'כוסלובקיה כבית מדרש פומבי ורשמי לרבנים, הנחה של 50 אחוז בכרטיסי הנסיעה ברכבות, בנסעם מביתם לישיבה וחזרה.

לתלמידים חסרי אמצעים שבאו ממרחקים היה בזה משום הקלה רבה.

לתלמידי ישיבה שחלו דאגה חברה מיוחדת לעזרת חולים, שהעמידה לו רופא ותרופות. במקרים רציניים, כאשר תלמיד נזקק היה לנתוח או לטיפול בבית חולים, היה קיים לכך הסדר מיוחד בין הנהלת הישיבה לבין הנהלת בית החולים היהודי בעיר, לפיו קבלו תלמידי הישיבה טיפול רפואי ואישפוז בבית החולים הזה, אחד המשוכללים ביותר בצ'כוסלובקיה, ללא תשלום.

בשנת תרצ"ח, כשכבשו הנאצים את אויסטריה, הגיעו אל העבר השני של הדנובה עד לגבול העיר פרסבורג. היה בזה אות אזהרה ליהודי העיר ולתלמידי הישיבה למה שעתיד להתרחש בימים הקרובים.

בתחילת תרצ"ט הוחזרו חלקים מהרפובליקה הצ'כוסלובקית להונגריה, וסלובקיה קבלה עצמאות מדינית והיתה לגרירת השלטונות הסלובקיים הוציאו מיד פקודת גירוש לאותם תלמידי הישיבה בפרסבורג שבאו מהונגריה ושאר ארצות חוץ.

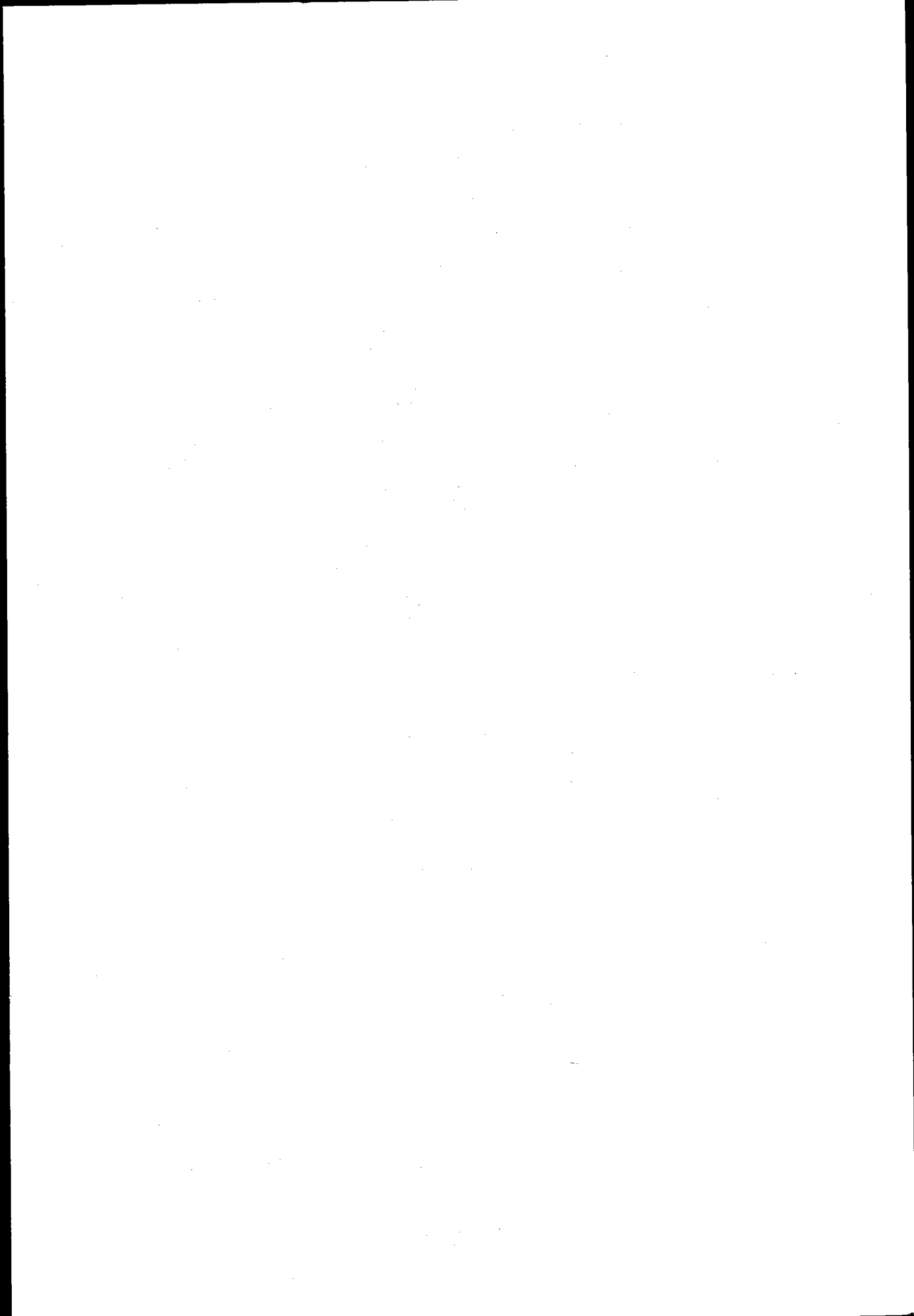
ראש הישיבה הגאון ר' עקיבא סופר שליט"א עזב בחודש אב את סלובקיה ועבר לשווייצריה בדרכו לארץ ישראל. רובם של תלמידי הישיבה נתפזרו לבתיהם.

נשארו בפרסבורג בחורים מעט עם הרה"ג ר' אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א שהמשיך בלימוד עם הישיבה גם בימים הטרופים. מספר בחורים הסתתרו בימים אלה בבית המדרש הישן של רבי משולם איגרא והחתם סופר, ורבי אברהם שמואל בנימין סופר בא יום ביום בסכנת נפשות לקיים את שיעורו במקום מחבואם זה. דאג לבחורים רבי גרשון גויטיין, שכנתין זר יכול היה עוד זמן מסוים בחסות דרכונו להיות בתנועה בעיר באופן חפשי.

בשנת ת"ש, עם עלותו של הגאון ר' עקיבא סופר שליט"א לארץ ישראל, עלתה גם ישיבתו עמו והניח את יסודותיה בירושלם, בבטחון שזכות אבותיו תסייעו להמשיך את שלשלת הזהב, שהבית הזה יוסיף להיות בית יוצר לעם התורה בארצו.

תלמידיו שיצאו את ישיבתו בפרסבורג בשנים האחרונות מכהנים כרבנים בהרבה קהלות באירופה באמריקה ובשאר ארצות.

מתלמידיו המפורסמים הם הרב הגאון רבי שמעון אלטמן האב"ד פאקש הי"ד, הרה"ג ר' משה נתן נטע הלוי יונגריץ אב"ד בשאדאני הי"ד, הרב הגאון רבי משה אקשטיין אב"ד סערעד הי"ד, הרה"ג רבי חיים אהרנרייך דומ"ץ בהומענע המו"ל של הכתב-עת התורני „אוצר החיים" הי"ד, הרה"ג ר' מנחם פאללאק זצ"ל אב"ד סערעננטש ואח"כ בני-יורק, ז"ל, ויבל"ח הרה"ג רבי יקותיאל מרדכי שיק שליט"א אב"ד מעקיספארט, ועוד.

הישיבות ברומניה

— מאת —

הרב ד"ר מנחם מ. בריאר

גבולות רומניה

ממלכת רומניה או "ארץ הקרפטים", המשתרעת בין גבולות אונגריה לאורך הנהר דונאי ועד הים השחור, מקום חשוב לה בתולדות הישוב היהודי באירופה המזרחית. "הריפובליקה העממית הרומנית", כפי שנקראת היום, העומדת ברשות עצמה החל משנת 1877 מאז יצאה מרשות העותמנים מורכבת בעיקרה מאיחוד שתי הנסיכויות וואלאכיה (מונטניה) עם בירתה — בוקרשט, ומולדובה עם בירתה — יאסי.

נסיכויות אלו פעלו מאות בשנים בתור מדינות עצמאיות, על אף הקשרים האזרחיים-לשוניים והגיאוגרפיים שביניהן, עד אשר התאחדו לממלכה אחת בשם "ווקיול ריגאט" (הממלכה הישנה) ב-26 לדיצמבר 1861 תחת הנסיך אלכסנדר יון קוזה, והמשיכה ככה עד לשנת 1918. שיחק לה מזהל לרומניה וזכתה בגורל בעת "הצבת גבולות עמים" על מפת אירופה בחוזה השלום מוורסייל 1918 וקיבלה הסיפוחים דלקמן: (1) גליל ביסרביה עם בירתה קישינב מאת רוסיה, עם מספר של 266.000 יהודים; (2) בוקובינה עם בירתה טשרנובץ מאת אוסטריה, עם 120.000 יהודים בערך; (3) ואת טרנסילוניה עם קלוז' הבריה מאת אונגריה ביחד עם גלילות באנאט, קרישנה ומרמורש עם 185.000 יהודים בערך. אם נצרף לזה גם את הגלילות דוברודזשיה על יד הים השחור ואולטניה שהשתייכו אף הן לרומניה נמצאנו למדים שהחל משנת 1918 גדלה "רומניה הגדולה" בשטח של 295.000 קמ"מ, ועד מלחמת העולם השנייה היתה נחשבת השלישית באירופה ביחס למספר היהודים שבה. לפי המפקד הרשמי שנערך ב-29 לדצמבר 1930 היתה אוכלוסית רומניה 18,053,000 איש, מהם 758,226 יהודים. בשנת 1940 עלתה האוכלוסיה היהודית ברומניה למעלה מ-800,000 איש.⁽¹⁾

קדמות הישוב היהודי

כבר הוכיחו את קדמות הישוב היהודי בגבולות רומניה העתיקה. לפי הידיעות והרשומות שנמצאו פה ושם זיהו מושבות יהודים עתיקות עוד מימי

(1) א. רופין, מלחמת היהודים לקיומם, ה' מוסד ביאליק, תל אביב/ת"ש.

חורבן בית שני²). כשנצח הקיסר הרומי טראיאן את דיציבל מלך דאציה (114 לס"ה) והושיב שם חיילים רומאים, הללו כבר מצאו יהודים סוחרים בין הדאנוי והים השחור, לסרביה, מעבר לדניסטר ועד קרים. מתוך התבוללות המתישבים הרומאים עם הדאקים והטרקים שבסביבות אלו יצא העם הרומני.

קלושות הן ידיעותינו על מהלך חייהם של יהודי רומניה העתיקה שפרשו רשתם עד לבולגריה, מקידוניה ואונגריה. הראשון שהזכיר על ישוב יהודי במקומות אלו הוא ר' בנימין מטודילה שעבר שם במסעותיו בשנת 1170 בערך.

בעצם לא זכתה רומניה הישנה — "הריגאט" — למוסד תורני ממדרגה ראשונה כבשאר הגלילות שנספחו לה אחרי מלחמת העולם הראשונה. מאז ומעולם ידועה היתה רומניה כארץ בעלת דרגה תרבותית נמוכה. ואף רבניה המפורסמים ששימשו בריגאט בתקופות שונות לא מצאו כאן כר מתאים וגם לא האלמנט המוכשר להחזקת ישיבה גדולה.

ידועים לנו איאלו נסיונות עקשניים מצד רבניה להקים בזמנם ישיבה כדרך שעשו אחיהם בפולין ובליטא. אולם מחוץ להתנקשות הרשמית מצד הממשלה האנטישמית מתמיד, לא נמצאו גם נדיבים להקמת ישיבה. ובכן מחוסר מוסד תורני גבוה שיוכל לשמש אהל תורה לחניכי החדרים והתתי"ם השונים שברומניה נאלצו הבחורים שנפשם חשקה בתורה לכתת רגליהם להישיבות מפולין והונגריה השכנות.

ברם, זכתה רומניה להחשב ל"ערש החסידות" שמוצאה וראשיתה בגבולות שבין הדניאסטר והרי הקרפטים. לפי המסורה החסידיית התגוררו הבעש"ט ותלמידיו במקומות אלו ותקעו יתד נאמן כאן לתורה וחסידות. כן הכשירו את הקרקע לצדיקים הבאים אחריהם.

מאז איוה למושב לו הצדיק ר' ישראל מרוזין זצ"ל את העיר סדיגורה שבבוקובינה התחילה רוח אחרת מנשבת על פני העיירות שברומניה. היהודים הרומניים שלא היו רגילים לאהלי שם תקינים כאחיהם שבפולין וליטא, היו חומר מצוין ומתאים להחדרת התורה החסידיית. היא הביאה אתה סם חיים, מרפא ומרענן ליהודים הללו, בהדגשה בעיקר על הכונה, הכנת הלב והדבקות בעבודת הבורא, אהבת ישראל, והעלאת היחיד, ומתוך כך גם את הצבור, המון העם, למדרגה יותר גבוהה ולקרבתם לאביהם שבשמים.

זכות מיוחדת לתנועה החסידית ובעיקר לצדיקים משושלת רוזין שבחרו דווקא בערי רומניה עם יהודיה הפשוטים הידועים למכניסי אורחים ובעלי צדקה מובהקים. צדיקים אלו עיקר השפעתם היתה על ידי מגע אישי עם כל אחד ואחד מחסידיהם ושוחריהם. הם היטו און קשבת ולב מבין לבעיותיהם

(2) מ. שורצפלד "תולדות היהודים ברומניה". תר" מבש"ן (אוצה"ס לש"א גרבר ח"א 25'93) י. מסאנטיר. ספר דברי הימים לארצות רומעניע, יאסי, 1871

ולדרישותיהם של יהודים מבקשים עצה ועזרה, נוטעים אמונה ובטחון בלב כל דופקים בשער.

בגישתם זו לקרב את ההמון המרוחק ולעורר את הכוחות הרדומים שבנשמתם, הכירו צדיקים אלה בנחיצות הפצת התורה ובתועלת הלמוד המאורגן ברומניה לשם העלאת הרמה הרוחנית של הצבור היהודי. תיתי להם שהצליחו על אף כל הקשיים הרבים להקים ישיבה בריגאט, ליצור רשת של "חדרים" גבוהים ולהרביץ תורה ברומניה. יכולים לומר שרוב הישיבות ברומניה ובגלילותיה מיסודם ובהשפעתם של האדמורי"ם לבית רוזין-סדיגורה וויוניצא.

כדי להבין את טיפוסו ומהותו של היהודי הרומני וגם לשם הכרת הרקע ההיסטורי של החינוך הדתי שם, זקוקים אנו לתת סקירה קצרה על מצב החינוך התורני ברומניה עד להקמת הישיבות, וישמש זה כעין חומר-רקע לראשית הישיבות ברומניה.

החינוך העברי הדתי במולדובה עד חציה השני של המאה הי"ט היה בעיקרו מושפע מזרם החסידות שמשל בכל תוקף ביאסי-המטרופולין. עוד בשנת 1832 כשמולדובה קיבלה את ספר החוקים "Regulamentul Organic" נאמר בו בפירוש, ש"מותר לקבל את ילדי היהודים בבתי הספר הצבוריים אבל בתנאי שתהיה להם אותה תלבושת אשר לשאר התלמידים". החוק כיוון בעיקר להלבשה שהכניסו עמם היהודים מרוסיה ופולין שהיגרו לרומניה. מן הנמנע לומר שההורים לא ויתרו על מנהג אבותיהם זה ונמנעו מלשלח את בניהם לבתי הספר הממשלתיים. ככה התבצרו בתי ה"תלמוד-תורה" והישיבות הקטנות ("חדרים גבוהים") שרוב תלמידיהם מבני עניים היו, ושהחזקתם היתה מוטלת על הקהילה³.

הנסיכים שהוציאו פקודות בשנות 1840-1850 לסידור צרכי-הצבור של היהודים, מדברים הרבה על מוסדות ו"בתי ספר" היהודיים. ואין שום ספק שכוונתם היא לבתי ה"ת" ולהחדרים מאז, שדרגתם שווה להישיבות הקטנות שבאמריקה.

בתי ת"ת צבוריים ומלמדים נודדים התקיימו בריגאט משך של מאות בשנים, ועל זה יוכיחו "פנקסי התלמוד תורה" מעיר רומאן (הקהלה היהודית העתיקה ביותר ברומניה), מיאסי ומבוקרשט. עיר יאסי שמשה באמת למופת כמקום תורה ובה "חדרים" קבועים לחינוך הבנים, החל מדרגה ראשונה של קריאה בסידור ובחומש ועד לחובשי ביהמ"ד ומלמדי גפ"ת. ביתר בתי האולפנא כללה התכנית בעיקר: חומש ופירש"י, נ"ך, שולחן ערוך, משנה וגמרא, והתנהלה לפי שיטת התרגום באידיש — שפת יהודי רומניה אז.

כל זה בקהילות האשכנזיות שבריגאט. אשר לקהילות הספרדיות שבואלאכיה, המצב החינוכי עמד שם על מדרגה נמוכה ביותר, ב"חדרים" שלהם הסתפקו

(3) ע' מאמרו של דר. מ. הלוי, "פרקים", בוקרשט, חוברת ר"ז, אור-ניסן, תר"ץ.

בידיעת התפילות והחומש בלבד ולא הגיעו אפילו לידיעותיהם של אחיהם בקהילות האשכנזיות שבמולדובה, אשר היו להם גם בתי מדרש ללמוד שעור גמרא יומי. לדברי אחד הסופרים, מורה נוצרי לצרפתית בבוקרשט (1843), פעלו אז ביאסי מספר של 12 חדרים עם 653 תלמידים. וכנראה מנה רק את אלו הידועים לממשלה⁵.

בשנת 1860 גזר השר מיכאיל קוגילניטשיאנו על היהודים שישנו את לבושיהם ויבקרו בבתי הספר הצבוריים. כוונת השר היתה גם לחזק את ידי המשכילים אז ולשים את מוסדות החינוך העברי תחת פיקוחו של משרד ההשכלה הממשלתי. חוב הוטל על הרבנים להקריא את הפקודה, שנכתבה ברומנית ואידיש, שלש פעמים בבתי התפלה במעמד כל המתפללים. למרות שהנאורים ראו בזה הצלה פורתא ושנוי לטובה כביכול מצד הממשלה, ושלחו את בניהם לבתי הספר הממשלתיים מבלי לראות בזה כל נטיה להתבוללות, נתנה דרישת-כפייה זו את ההדף ליצור בתי-ספר לנערים יהודים בפיקוח הממשלה. מאידך גיסא התחזקו ידי רוב היהודים החרדים לדבר ה', וניגשו לארגן בעצמם את החינוך התורני ביתר שאת ועזו, מתוך ביצור ה"חדרים" הישנים, והתכוונו לצעד הראשון ליצירת ישיבה להבא⁶.

שתים הן הישיבות בריגאט, ושתיהן נוסדו בהשפעתה של החסידות, אחת בבוהושי ואחת ביאסי.

ישיבת "בית ישראל" מבוהושי

העיר בוהושי שבמולדובה נתפרסמה מאז התישב בה האדמו"ר ר' יצחק פרידמן זצ"ל, נכדו של הצדיק הר' ישראל מרזניץ זצ"ל. בשנת תרס"ט נוסדה הישיבה בשם "בית ישראל", ע"י שני האדמו"רים הה"צ ר"מ מנדילי פרידמן נכד האדמו"ר מבוהושי וגיסו ר' דוד טוורסקי בן הה"צ רמ"ז טוורסקי מיאסי. הם היו גם שני מנהליה של הישיבה שנתאשרה מטעם הממשלה, ותלמידיה פוטרו מחובת הצבא. כמאה תלמידים מבני י"ב עד עשרים חונכו במוסד, שהתחלק לחמש מדרגות. סדר הלימוד היה: מקרא, דקדוק, משנה גמרא ותוספות, פוסקים ודרוש. "מטרת הישיבה היתה לחנך בני ישראל לתורה מוסר ודרך ארץ ולהפיח בהם רוח חיים של ישראל סבא, וששתלמו בה התלמידים כל אחד לפי כשרונו להיות רבנים, שובי"ם, סופרי סת"ם ומלמדים בישראל"⁷. להישיבה בנין מיוחד ורחב משלה, בה קבלו הבחורים הוראה, מזון ומעון, ולבני עניים אף הלבשה, הכל בעין יפה. בשנת 1912 היו הוצאות הישיבה לשנה בערך 30,000 פרנק. האוירה היתה תורנית-חסידית. הבחורים בהיותם יוצאי רומניה למדו השפה

(5) י. קגוביץ "תולדות החנוך העברי ברומניה". נ. י. תש"ט.

(6) מקורות מפי דודי מורי הרה"ג ר' מנדיל רבינוביץ, אב"ד הערלוי-מינאפוליס, ומדורי מר יהושע ירון. וע"ע "אהלי שם" לש. נ. גאטליב. פינסק.

הרומנית ע"י המחנך ד"ר הליר. ראש הישיבה היה הה"ג ר' יואל מארץ ישראל, ת"ח ופדגוג אמון. משנהו היה הרב דמתא ר' שמשון אהרן דרברמדיגר, ביחד עם הרב בנציון ראלער אחי הגאון בעל "באר חיים מרדכי" אב"ד ניאמץ. מן הישיבה יצאה תורה והוראה לישראל.

מחוסר אמצעים ובשל התנאים הקשים שברומניה ואירתה האנטישמית בעיקר עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נסגרה הישיבה בשנת 1916. מבין חניכיה יצאו אחר כך מוסמכים, יושבי על מדין בכמה עיירות ברומניה, ומורים מחנכים שהפיצו את השפה והתרבות העברית ברומניה, ביניהם המחנכים הידועים י. ריספלר-ירון, יגולניצר, מורי י. פיינשטיין וידידי החוקר וההיסטוריון הרב ד"ר מאיר הלוי, רבה הראשי של בוקרשט ועורך ה"סיני" ברומניה.

"ישיבת בית אהרן" ביאסי

מאז ומקדם היתה יאסי בירתה של מולדובה עיר של חכמים וסופרים, אנשי שם ומדע עוד בראשית המאה הי"ז (1618) כדברי ר' יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיה) שמצא ביאסי את רבו הרופא ר' שלמה ך' ארואי, מחבר ומקובל ידוע, תעודות ומצבות מעידות על קיום ישוב יהודי כאן עוד במאה הי"ד. היות והיא שמשה גשר-מסחר ליהודים בין תורכיה ופולין, ידועה יאסי ברבניה הגדולים. כאן ניהל עדתו הרב נתן נטע הנובר (1657-1670) בעל "יון מצולה" ומחבר תפילות "שערי ציון" כשנמלט ליאסי מאוקראינה בגזירת ת"ח; הרב ר' פתחיה ב"ר דוד לידא מחבר "יד כל בו", הוא היה אב"ד וריש מתיבתא ביאסי" (לפני התקבלו בפרנקפורט דמיין. בתקופת הפאנאריטים (הנציבים היונים) נוסדה בריגאט משרת ה"חכם באשי". בשנת תע"ח (1718) עמד בראשה הרב המקובל ר' נפתלי הכהן כ"ץ בעל "סמיכת חכמים", לפניו רב בפרנקפורט. אחריו כיהנו בנו הרב ר' ישעיהו ובן-בנו הרב ר' בצלאל כ"ץ שהיה אב"ד וריש מתיבתא ביאסי (1719). משרת החכם-באשי התבטלה שם בשנת 1832. עם התפשטות החסידות בין הרי הקרפטים ושדות אוקריינה השכנה שימשה קהילת יאסי למרכז חסידי גדול בעיקר כשהתישבו בה הצדיקים. המפורסם שבהם הרה"צ ר' יהושע השיל מאפטא בעל "אוהב ישראל" שנתמנה ביאסי בשנת תקס"ח. (המליץ עליה י"א"ס, ר"ת למפרע "סוף ארץ ישראל"). ר' יוסף דוד הכהן מזבילב בעל "דרכי אמונה", ועוד גאונים מפורסמים, כהרב ר' יוסף לנדא מליטען בעל "ברכת יוסף", ר' אהרן משה טויביש מסניטין בעל "שור"ת תועפות ראם" ו"קרני ראם", בנו הה"ג שמואל שמלקא טויביש ועוד.

אין כל ספק שרבנים אלה שהשפעתם הרוחנית ניכרת היתה בכל שטחי החיים הצבוריים והתורניים ניהלו ישיבותיהם ובתי מדרשם ביאסי, בעיקר הרב

(7) ע' אנשי שם לר"ש בובר, קרקוי, תרנ"ה, ע' 186. וע' הקדמת הרב לסי "עיר דוד" לאביו הרב ר' אריה ליב אב"ד לבוב. ד"א, תש"ט.

ר' פתחיה לידא ור' בצלאל הכהן שהיו "ראשי מתיבתא", אולם אין בידינו שום מקורות על איזה ישיבות בתקופה ההיא, עד לראשית המאה העשרים. כשנסדה ישיבת "בית אהרן" ביאסי.

כאן ראוי לציין עוד נימוק לאיחור יסוד הישיבות בריגאט. היות ושפת המדינה הרומנית היתה על פי רוב לפנים גם שפת היהודים⁽⁸⁾ לא התבצרו היהודים בחייהם התורניים עד ראשית המאה ה"ח, שהיא תקופת ההגירה היהודית מגאליציה ופולין לרומניה. היא אשר הטביעה את חותמה גם על ההוי והאופי שברחוב היהודי בריגאט, גם על ידי הלשון האשכנזית-אידיש, גם במלבושיהם ובמנהגיהם ובמהלך חייהם היומיומי. בין המהגרים הללו נמצאו הרבה חכמים וסופרים אשר בבואם לריגאט התקינו על פי דרכם הם את ה"חדר" הישן בערי מושבותם והם אשר תרמו גם את החומר המחנך והמלמד לתקופה ממושכת במדינות וואלאכיה ומולדובה עד כמעט לזמן האחרון.

מתלמוד תורה לישיבה

מבין ארבעה בתי הת"ת הגדולים שביאסי, היה אחד בשם "בית ת"ת ע"ש אהרן וואדא", שנוסד עוד בשנת 1876 ושגדל אחרי כן בבנינו החדש במספר של מאתיים וחמשים תלמיד. רובם בני עניים, קבלו חנם חוץ מהלמודים גם ארוחות והלבשה. בשנותיו האחרונות נתמך המוסד על ידי חברת-חינוך "עזרת תורה". חוץ מלמודי קודש המקובלים, הכניסו גם תכנית למודים עבריים, למודי חול הכלליים והשפה הרומנית. אולם שיטת ההוראה נשארה בשפת אידיש⁽⁹⁾. היה פה משום מיזוג חינוכי בין קודש לחול, ושביעת רצון המחנה החרדי מצד אחד, וההורים שהכירו בצורך החינוך הכללי כפי דרישות הממשלה. עם יסוד בית-ספר מסחרי גבוה ביאסי בשנת 1899 ועם הגזירה להוציא כל תלמיד יהודי מבתי הספר התיכוניים הממשלתיים בשנת 1912, הכירו סוף סוף יהודי יאסי בנחיצות הישיבה לאוכלוסיה של 35,000 יהודים, עמדו ויסדו בשנת תרפ"ז את הישיבה "בית אהרן" מיסודם של ה' גיטל ואהרן וויינרויך. זוהי הפעם הראשונה שנוסד מוסד כזה, אחרי ישיבת בוהושי בריגאט. תכנית הישיבה כללה למודי קודש וחול גם יחד. הישיבה התפרסמה מהר בעיקר בשל תכניתה הכפולה. עשרות תלמידים שסיימו את למודיהם בתלמוד תורה ובחדר הגבוה, ואשר חפצו לקבל מחוץ לחינוך המסורתי גם קורסי גימנויה מוסכמים מטעם הממשלה נהרו ליאסי מכל קצוי רומניה. תכנית הלמודים כללה למוד התלמוד ומפרשיו, פוסקים, תנ"ך וגם תכנית למודי גמנסיה עליה נבחנו התלמידים אחרי כל עונה בבחינות מטעם הממשלה. עם סוף חוק למודיהם קבלו המוסכמים "התרת הוראה". וככה שימשו רבים מהמסיימים אח"כ ברבנות בערי השדה. מהם היו לשו"בי"ם, מורים

(8) ע' שו"ת משאת בנימין, ע' מ"ה.

(9) י. קוביני, "תולדות החנוך העברי ברומניה", ניו יורק תש"ט.

וסתם בעלי-בתים למדנים. בישיבה היו גם פנימיה ובית תבשיל. בראש המוסד עמד הרב מיאסי ר' יצחק ואהרמן, חתן הה"צ מפלטיטשן, ומחוז' לראש הישיבה הר"צ יאנובר, שמשו בה חבר מורים מומחים ובעלי מקצוע. זכורני כאשר בקרתי את הישיבה בשנת 1937 מצאתי שם שמונים תלמידים עוסקים בתורה.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1941 כשעלה הכורת הנאצי על יאסי ועשה בה שמות נסגרה גם הישיבה. ובפוגרום הנורא מ-1941, כשיד זדים הפילה חללים, נפלו באומץ רוח יותר מ-14,000 קדושים ביניהם רבים מתלמידי הישיבה, הי"ד. ככה נסתיימה פרשת תולדות הישוב בריגאט וביחוד ביאסי המטרופוליט, שממנה יצאו גדולי עם, גאוני הרבנות, ראשי הציונות, ואפילו בית-דפוס עברי שהפיץ הרבה ספרי קודש ללמוד ולהוראה, היה קיים שם.

לפני שאני עובר לגלילות אחרים ברומניה, כדאי לציין את נסיונו של דר. נמירובר ז"ל, רבה הראשי של רומניה, שעוד בשנת 1927 עמד ליסד בבוקרשט הבירה בית מדרש לרבנים, ואף קיבל טשרטר מטעם הממשלה, אולם נתקל בקשיים כספיים שמנעו בעד בצוע הרעיון למעשה.

אחריו ניסה גם הרב-הכולל א. שפרן בשנת 1945 להקים בית מדרש לרבנים שכזה בבוקרשט, אולם גורמים אחרים, ביניהם גם התנגדות הרבנים החרדים מטרנסילוניה רפו את ידיו.

„ישיבת בית אברהם" בשטפאנעשט

עיר זו על גדות הפרוט והגבול הביסרבי שם לה ברומניה ובעולם החסידי. בה התיישב עוד בשנת תרי"ב הצדיק ר' מנחם נחום פרידמן בנו של ר' ישראל מרוזין זצ"ל, ואחריו מילא מקומו בנו הרה"צ ר' אברהם מתתיהו פרידמן זצ"ל בעיר שטפאנעש אשר בצפון מולדובה. אף הוא זכה כאביו ונהרו אליו אלפים מיהודי רומניה, וביסרביה, ובצל הודו זכיתי לראות אור החסידות בימי חרפי גם אני. אחרי הסתלקותו בכ"א תמוז תרצ"ג התאספו ראשי עם וקהל החסידים לטכס עצה כיצד להנציח שמו של הצדיק שלא נשאר לו נין ונכד למלא מקומו, ו"צדיקים במיתתן נקראו חיים"¹⁰). עד שהוסכם ביזמת הרב דמתא אבא מארי מה"ר יוסף ברייאר שליט"א אבד"ק שטפאנעשט להקים ישיבה בחצר האדמו"ר ובשם „בית אברהם" תכונה על שם האדמו"ר ר' אברהם מתתיהו זצ"ל. הישיבה התקיימה בבניניה המפוארים של חצר הקודש, וידועים היו הצדיקים לבית רוזין בארמנותיהם ובבניניהם המפוארים ביפים ובטוב טעמים. הישיבה התחלקה לארבע כתות, רובם בחורי חמד משטפאנעשט ומערי השדה ממולדובה וביסרביה השכנה. בראש הישיבה עמד אאמו"ר מהרי"ב שליט"א והוא גם אשר לימד בכתה ד' שעור גמרא ותוספות

וגם שעור ביורה דעה, שלא על מנת לקבל פרס. בין המלמדים שם היה הרב המחנך הר' דוד צימרינג שהיה לפניו מראשי הישיבה בקישינוב, כעת בישראל.

הלמודים התנהלו בבית המדרש-הקלוז, בנין רחב ידיים מוקף גן עצים נהדר. בתכנית היו גם קורסים לגימנסיה, והתלמידים הפיקו בזה תועלת רבה ולא הצטרכו לחלל את השבת בגימנסיה ממשלתית. כבישיבה מיאסי כן גם תלמידי הישיבה משטפאנעשט התיצבו פעמיים בשנה לבחינות כלליות בגימנסיה מטעם הממשלה בבוטושן וביאסי.

האווירה החסידית ורוח התורה והמוסר שהשפיע אבא מארי מהרי"ב שליט"א על התלמידים הוציאו פירות להגדיל תורה ולהאדירה.

מספר התלמידים בשנת 1936 הגיע קרוב לששים.

הישיבה עמדה בעצם שגשוגה כשהרוח המסתערת מצד הנאצים מחריבי עולם השתלטה במקום. קול התורה נשמע באהלי חצה"ק משנת תרצ"ג עד שנת ת"ש, כשהרוסים התקרבו לנהר פרוט וכבשו את ביסרביה. ב-12 ליוני שנת 1941 ניתן צו בין לילה וכל הקהילה משטפאנעשט עם אבי מורי הרב דמתא בראש הלכה בשביה ואני בתוך הגולה. העיר הופצה ונחרבה כמערכת הקרבות בין הנאצים והרוסים.

אלה היו שלש הישיבות היחידות בריגאט (רומניה הישנה) עד מלחמת העולם השנייה. ברם אם לא היה בידי יהדות הריגאט לתת דמות שלמה ומקיפה לחיים דתיים ומוסדות תורה רבים, הרי בגלילות שנספחו אליה משנת 1918 חיו ופעלו יהודים בעלי מסורת ומעשה, ואתם יחד ראתה גם יהדות רומניה הישנה אור התורה באופק רחב ובצורה יותר מזהירה.

ביסרביה

צביון מיוחד לו לשוב היהודי בביסרביה, ה"קרן בן שמן" הרוסי, ותפקיד מיוחד לו בחיי הרוח היהודיים ברומניה החל משנת 1918. מדינה זו המשתרעת על 44,400 קמ"מ, בין הנהר פרוט והדניאסטר הדונאו וים השחור נתישבה יהודים עוד מימי השלטון הרומי. ידועה ביסרביה בקהילותיה העתיקות, בהן סחרו היהודים החל מהמאה ה"ג. אחרי גזירות חמלניצקי המחריב חזרו היהודים והתיישבו שם במאה הי"ח ובנו ערים נשמות, ואף פותחו במשך הזמן מושבות חקלאיות עבריות בביסרביה שהיו למופת הפרודוקטיביות היהודית באירופה. נוצר טיפוס חדש של איכר יהודי שהטביע את חותמו, בעיקר אחרי תקופת הדכוי של המשטר הצריסטי והפוגרום הקישינובי ב-1903, על לבו המזועזע של הנוער היהודי החלוצי ונתן ההדף לעליה השנייה. מכאן הכמיהה העמוקה לציון והדביקות באידיאל הסוציאליזם ששמשו בערבוביה בלב הנוער היהודי הביסרבי. עם סיפוח ביסרביה לרוסיה בשנת 1812, נצמדה יהדות ביסרביה להלך-החיים של יהדות רוסיה. הקשרים שביניהם הביאו

לידי החדרת ההשכלה שהתנגשה עם זרם החסידות החזק והד מאבקם נשמע תכופות מתוך העתונות^(*).

ידוע היה היהודי הביסרבי בפשטותו התמימה ומסירותו הכנה, ולא לחינם מצאה לה החסידות קן לה בין גבולותיה.

ביותר התבלטה קישינוב הבירה בתור עיר ואם בישראל, שנודעת לנו מאז הפוגרום שנערך בה ב-1903 ואשר הסעיר בשעתו את כל העולם. מאורעות אלו השפיעו הרבה על הלך המחשבה והתפתחות הציונות בין יהודי מזרח אירופה. ספוגה צער עוד מימי הצאר היתה קישינוב מרכז יהודי תוסס בעל מוסדות צבוריים-חינוכיים מפורסמים.

האוכלוסיה היהודית שמנתה למעלה מחמשים אלף נפשות עלתה על המוקד עם חיסול הגיטו בשואה הנאצית שבימינו, בתקופת הכליון של 1941-1942 בעמק-הבכא בטרנסניסטריה.

מאז ומתמיד היתה קישינוב מרכז כלכלי "כפרי" ותושביה ידעו לשלב היטב את המחרשה עם הספר.

עד שנת 1812 קשורה היתה קהילת קישינוב, כביסרביה כולה, לרבנות ביאסי, ואולם זכתה העיר למשוך אליה גדולי הרבנים וגאונים שכיחנו בפאר בראש הקהילה. החל מרבה הראשון הרב החסיד ר' זלמן ב"ר מרדכי שרגורודסקי, תלמידו של הבעש"ט, שכיח עד מותו בשנת תקמ"ב, ועד הגאון בעל "באר מים חיים" צרנוביצר מחבר "סדרו של שבת", הגה"ר אריה ליבוש מלנצהוט בעל "חומת אריאל" ו"גבורת אריה", אחריו הצדיק ה"ר משה מסאווראן (עד שנת תקצ"ח), ואחרון אחרון חביב, מורי ורבי הרב יהודה לייב צירלסון הי"ד, רבה הראשי של יהדות ביסרביה ודברה הדגול במשך של 36 שנים.

ידעה בעיקר קישינוב היהודית להזרים ליהודי רומניה החל משנת 1918 את רוח המסורת ורעיון הציוני הלאומי. בכלל היתה ביסרביה זו שנתנה לרומניה את התרבות העברית והלאומיות הציונית לפי דמותה של רוסיה שלפני המהפכה. מכאן יצא המורה העברי, הספר העברי, הרעיון החלוצי והדפוס העברי. קישינוב שמשה מקום מקלט לפליטים מחמת כנופיות פטלורה ודניקין בשנות 1919-1922, כשאלפים מהם ניצלו מכליון במפעל ההצלה בראשותם של דר. יעקב ברנשטיין-כהן והרב י. ל. צירלסון⁽¹⁾.

הישיבה הראשונה בביסרביה.

עוד לפני כמאה וחמשים שנה ייסד רבי דוד-שלמה אייבשיץ בעל "לבושי שרד" ישיבה בקהילת סורוקי, עיר חכמים וסופרים, בה שימש כרבה הראשון. בראשונה נוסד בית מדרש בו קבע הגאון, שהיה מעמודי ההוראה בישראל, "ישיבה

(*) ע' המליץ תרכ"ד.

(1) ע' י. קורן: יהודי קישינוב, תל אביב, תש"י.

ללמוד וללמד¹²). בישיבה זו נתקבצו מטובי האברכים ותלמידים רבים שבאו מרחוק לשמע תורת הרב. ר' דוד-שלמה היה מקובל וחוקר ושם לו בגדולים. נודע בספריו הרבים במיוחד בספרו "לבושי שרד" על ש"ע או"ח (מאהליב תקע"ח) ופירושו לתורה "ערבי נחל" (סדילקאוו, 1835). בית מדרש זה שהיה צר מהכיל המון התלמידים, התרחב עוד יותר בבנין חדש שראשי העיר סורוקי הקימו במיוחד בסביבת ביהמ"ד הישן בעצת הרב. הרב עלה בסוף ימיו ארצה ונפטר בצפת שנת תקע"ב. מאה שנה אחרי פטירת הרב עדיין שימש בימ"ד זה מקום תורה לאברכים ולישישים ונודע בשם "בית מדרשו של בעל לבושי שרד". כך זכתה סורוקי להיות הראשונה בביסרביה בישיבתה הודות לרבה המפורסם.

ישיבה התקיימה גם בעיר חוטינ שבביסרביה. אולם עם צמיחתה של ישיבת קישינוב לא יכלה להמשיך זמן רב, ותלמידיה עברו לקישינוב.

הישיבה הגדולה בקישינוב

בראשית שנת 1816 הוקם ביזמתו של הגאון ר' חיים טשרנוביצר בעל "באר מים חיים" ו"שער התפילה", הראשון לדאוג להקמת מוסדות צבור לקהילה, בית כנסת גדול בקישינוב הבירה, שנעשה במשך השנים למרכז הרוחני הגדול שמסביבו התרכזו מטובי הלמדנים ות"ח שבעיר. השפעתו הרוחנית של הרב החסיד (מנ"כ בצפת 1817) נמשכה מספר דורות ויצרה אורה תורנית-חסידית לתורה בביסרביה. ר' אריה ליבוש מלנצהוט, מקובל ופוסק, שכיהן אחריו בקישינוב, המשיך בהרבצת התורה ונתפרסם בספריו "חומת אריאל" ו"גבורת אריה". אחריו נתמנה הרב הצדיק ר' משה מסאווראן (עד 1838) מגדולי החסידות האוקראינית, שכיהן בארבע קהילות בבת אחת: קישינוב, ברדיצב, אומן ובלטה. הוא היה פוסק מכריע מפורסם. רבנים אלו יצרו רוח תורה וחסידות שהיתה לחומת גגן נגד זרם ההשכלה (שנת תק"ץ).

הצדיק ר' ישראל מרוזין יוצר השושלת הסדגורית ובניו אחריו, מצודתם פרושה היתה על יהודי ביסרביה ועל קהילת קישינוב בפרט. אין פלא שפעולות הקהילות וכוון החנוך התורנית-חסידי הושפעו ישר מחצרות הצדיקים ומפקודתם למנוע מהמשכילים להשתלט בביסרביה. תקופת-תגובה זו חשובה מאוד והיא נותנת לנו רקע היסטורי על ראשית הישיבה הקישינובית.

ההתנגשויות בין החסידים והמשכילים הניעו כנראה את הראשונים, את ראשי קישינוב, לדאוג לחנוך הדור הצעיר שלא להילכד ברשת ההשכלה. מתוך התלבטויות אלו נוצר הרעיון להקמת ישיבה בקישינוב, אשר תלכד בין ד' אמותיה של ההלכה דור חדש של תלמידי חכמים שישמשו אח"כ חיל-מלואים לרבנות ולמשורות "כלי הקודש" בביסרביה, פודוליה ובמולדובה.

(12) הרב י. ל. מיימון: שרי המאה, חלק ד', ירושלים, תש"ה, ע' 185.

הישיבה בשנות 1860-1900

עם החלטת הממשלה הרוסית לפתוח בשנת 1852 שני בתי-ספר חדשים בקיישוב, התלקחה עוד יותר קנאת המחנות. מתוך ההתחרות לעיצוב דמותו של הדור הצעיר הסכימו ראשי החסידים שבקיישוב וקהילתה להקים את הישיבה הראשונה.

הישיבה נפתחה בשנת תר"כ (1860) ומיד נהרו אליה מאות תלמידים מכל קצוי אוקרינה וביסרביה, פודוליה ומולדובה השכנות. התלמידים שגילם היה בין 12-19 קיבלו שם חינוך תורני יסודי. התכנית הרשמית היתה אז לימוד הגמרא ומפרשיה, ופוסקים, הכל באוירה דתית-חסידית. זמן רב שימש מרכז תורני זה כתריס בפני המשכילים מרוסיה. מיסדיה הראשונים של הישיבה נמנים ראשי הקהילה החסידים משה הירש הילפרין, ישראל דוד שינברג, אליעזר קאושנסקי ונחום פרפר שציידו את המוסד בחבר מחנכים יעיל.

ראש הישיבה הראשון היה הרב ר' שבתי משה, חסיד חבד"י שכהן רק זמן קצר. אחריו בא הרב ר' אברהם בר, ת"ח מופלג וחסיד קרליני, מפורסם בבקיאותו ובחריפותו התלמודית. ראש ישיבה זה שכהן במשרתו כארבעים שנה נודע במסירותו לביצור וחיוק התורה. אף הוא הכניס אהבת לימוד התורה והחסידות בלב מאות תלמידיו, ועוד בימי חרפי כשלמדתי בהישיבה היו מפארים שמו.

הישיבה מקיישוב האצילה מרוחה על כל הסביבה בדרום רוסיה, ואף הפיצה מעינותיה חוצה מעבר לנהרות הדניאסטור והפרוט, לאוקרינה ורומניה הישנה.

עיקר מטרתה של הישיבה בראשית צמיחתה היתה להקנות לנוער היהודי תורה לשמה, ולכן גם נמנעה מלתת או תעודת הוראה למסימיה, עד לשנת תר"ס. בדברנו על החנוך הדתי בביסרביה כדאי להזכיר מימרא שגורה בקרב יהודי רוסיה לפני המלחמה הראשונה, כשביסרביה היתה אחת ממחוזותיה.

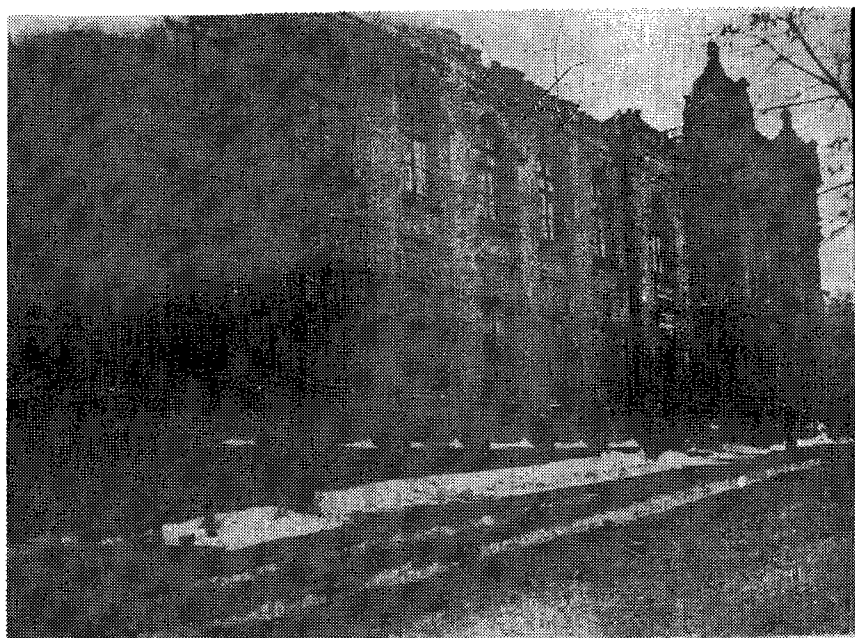
— היהדות הליטאית, אמרו, היא הראש, הפולנית — הלב, והביסרבאית — הרגלים של הגוף היהודי ברוסיה. ידועה היתה ביסרביה ביהודיה ה"אכרים", טובי-לב, פשטנים וגומלי חסד. בתקופה מאוחרת אחרי 1918 עם גידול המשק היהודי נתגלו גם כוחותיה הרוחניים והתרבותיים של יהדות ביסרביה ברוח הלאומית והמסורת. על רחובות ביסרביה ודרכיה המלאות ביצות ורפש היו מתלוצצים ואומרים: "בבית אלקים נהלך ברג"ש", הרי זה נוטריקון של בילאטעס, ר'עגענס, ג'ליטשען, ש'נייען"...

רוח הישיבה בשנות 1900-1940

שנת תר"ס (1900) מהווה שלב חדש בתולדות הישיבה בקישינוב. מתנתו של אחד מעסקני קישינוב, החסיד הטשורטקובי ר' שלום פרלמוטר, היתה הבנין החדש של ישיבת קישינוב. בעל שתי קומות גבוהות עמד לו הבנין ברחוב פופובסקי פיריאלוק מספר 8 סמוך לחלקו השני של המוסד, ששימש ל"מושב זקנים" מיסודו של הנדיב הנ"ל וחתנו ר' משה קליגמאן.

המעבר מבנין „ביהמ"ד הגבוה", מעונה הישן של הישיבה, לבנין מפואר חדש נתן הדף חדש לחניכים שמספרם עלה משנה לשנה והוסיף כבוד לחסידות הביסרבית. כמו כן התחילה הישיבה להעניק למסיימיה, החל משנת תרס"ח, תעודת הוראה, ורבים מהאברכים נתמנו אחר כך לרבנים, שובי"ם וסתם מלמדים ת"ח בקהילות שונות בביסרביה ומולדובה.

מאז נקראה הישיבה הקישינובית בשם „ישיבה צבורית ע"ש פרלמוטר-קליגמן", והוותה באמת מיזוג מלא של תורה וחסידות ועוררה את ההמון לתורה ולאמונה. עובדה היא שעד היום לא נתנו כותבי תולדות הישיבות מקום חשוב לישיבת קישינוב, היחידה במינה בדרום רוסיה. היו שם בישיבה תלמידים מכל רחבי אירופה, מזווייל ולאמזשע, מברסק ואודיסה, וכל זה בשל סגולתה היחידה שאין תלמידיה צריכים לסובב על פתחי נדיבים ולאכל „ימים" כבשאר

בנין הישיבה מקישינוב¹³.

(13) באדיבותו של ידידי הרב אהרן טוורסקי — מחניכי הישיבה, שמסר לי תמונת הישיבה.

הישיבות באירופה אז. הנדיב פרלמוטר ומשפחתו לא חסכו מהונם ומרצם לשפר את מצבה הכלכלי וסדריה הפנימיים של הישיבה, מתוך דאגה שהתלמידים לא יחסרו כל טוב. התלמידים קבלו שם בקביעות ב"סטלובה" את שלש ארוחותיהם על שלשת השלחנות הארוכים מכוסיי־שיש ב"משמרות". חדר־האכל והפנימיה היו בקומה התחתונה ושניהם הצטיינו בנקיון ובסדר. התלמידים היו לבושים בגדים ארוכים (קאפאטעס) וכובעים מיוחדים להם. הישיבה התחלקה לארבעה "חדרים" (דרגות) וחדר "הפנוי", כלומר, מיועד לאלה שהשתלמו כבר בלמודיהם ומתכוונים כבר להוראה.

בין המלמדים הראשונים בישיבה היו עפ"י רוב יהודים חסידים שהחדירו בלב תלמידיהם התלהבות ואהבה בקיום המצוות המעשיות.

התקופה השניה של הישיבה מתחילה עם התמנותו של הרב מסורוקי ר' מוטיל פרנקיל לראש הישיבה. הוא המשיך במסורת קודמיו והאציל מרוחו על התלמידים. במשך הזמן התחילו מדגישים בעיקר על לימוד הפוסקים והקניית ידיעות רחבות בהוראה למוסמכים. לשם זה הומינו את הר"ר גמליאל, חסיד טשורטקובי ובקיא גדול בפוסקים. הוא הפליא את שומעיו בלמוד ה"יורה דעה", שהיה מקריא חלקים ממנו בעל־פה.

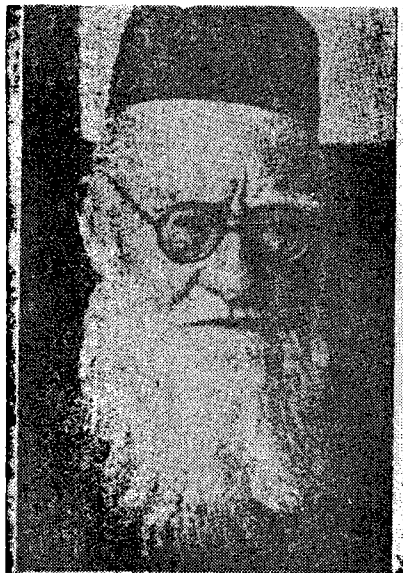
בזמנו שמשו המלמדים הללו: ר' שמואל בחדר א', ר' מיכל בחדר ב', ר' לייב בחדר ג' ור' גמליאל — ראש הישיבה הבוחן הראשי. המשגיח היה ר' שלום טשורטקובר הממונה על פקוח התלמידים ור' שמחה הסדרן. היתה זו התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. שנת גשוג ופריחה להישיבה.

אחרי ר' גמליאל נמנה לראש ישיבה ר' מרדכי מטיטעו אשר גם כן לימד שיעור ביורה־דעה.

סדר הלימודים התחלק לשעור עיון, שהרבי היה מקריא מיום א' עד יום ג'. יום ד' היה יום חזרה ויום ה' יום בחינות; ושעור פשוט, שהתלמידים היו צריכים ללמד בעצמם ולהבחין אחר כך. המסכתות היו על פי רוב: שלשת הבבות, שבת, חולין ונדריים. התלמיד היה לומד בכל "חדר" לפחות זמן או שני זמנים, חוץ מחדר ד' — בו לא פחתו מארבעה זמנים. כל "זמן" בחדר עליון היה מוקדש ללמוד שיטתי בפוסקים. בחדר ג' כבר למדו מחוץ לגפ"ת כל חלק א' של יורה דעה. בחדר ד' היו משלימים חלקו השני של יורה דעה, אורח חיים ואבן העזר. אלה שהצטיינו יפה קיבלו הורמנא על איסור והיתר והשאר המשיכו ללמד גם אחרי כן. בזמני עוד, כשלמדתי בישיבת קשינוב, היו גם הרבה אברכים שהקדישו זמן לתורת החסידות והקבלה.

השלב האחרון בהתפתחות ישיבת קשינוב מתחיל ביחד עם התמנותו של הגאון ר' יהודה לייב צירלסון (תר"כ־תש"א) הי"ד, לכסא הרבנות בקשינוב ולרבה הכולל של ביסרביה בשנת 1910.

לא תהיה שלמה תמונת החיים הרוחניים הביסרביאים וזו של ישיבת קישינב מבלי להזכיר את תרומתו האישית של מורי ורבי הרה"ג צירלסון. הוא היה מנשיאי "אגודת ישראל" וממייצגיה הראשיים של יהדות רומניה בפרלמנט הרומני בבוקרשט (אחרי סיפוח ביסרביה לרומניה ב־1918). כוחו רב היה בתורה ובמדעים. שולט היה הרב צירלסון בכמה שפות אירופיות וחוקר עמוק היה בחכמת ישראל, פוסק ומחדש בהלכה ומחבר ספרים בדרוש והלכה למעשה. הוא התפרסם בעיקר בעמדתו האיתנה מעל במת הסינט ובמלחמתו, מלחמת-מגן, נגד השלטון הקוויסטי האנטישמי ברומניה. הרב הסינטור לחם בכל מרצו נגד המשטינים למען שווי זכויות למיעוט היהודי ברומניה. עם סיפוחה של ביסרביה בשנת 1918 לרומניה בא זעזוע כלכלי ופוליטי לאוכלוסיה היהודית שנמצאה פתאום בין הפטיש והסדן. שתי השפעות-תרבות שונות, הרוסית לשעבר והרומנית החדשה, התנגשו זו בזו — והיהודים באמצע. תקופה זו נודעת לנו בתולדות הישיבה

תמונת הגרי"ל צירלסון הי"ד לעת זקנתו.

בקשינב, אליה התחילו נוהרים תלמידים רבים מרומניה, באין גבול מבדיל ביניהם ולבין ביסרביה. הישיבה גדלה כמה פעמים בכמות ובאיכות. רבים הושבו אחור מאפס מקום בין כתלי הישיבה לקבלת תלמידים נוספים על המספר הגדוש כבר. בעיקר השקיע הרב צירלסון, בתור נשיא הישיבה, כוח ומרץ לשפורה ולפתוחה הרוחני של הישיבה.

הרב הרים את קרן התורה על נס ונעשה לאב ולפטרוֹן התלמידים. הוא גם היה הבוחן הראשי בסוף כל עונה פעמיים בשנה ואף אני זכיתי להיבחן על ידו עד שנת תרצ"ט.

אף הוא יזם והקים בשנת 1923 את הגמנסיה העברית המפורסמת "מגן דוד" מיסודה של "אגודת ישראל" בקישינב, שבראשה עמד כל חייו. מראשי מפעל ההצלה למען הפליטים מאוקרינה, מפעלי העזרה של מאות המוסדות החינוכיים והצבוריים שבקישינב, ובעיקר השפעתו העצומה על חוגי השלטון הרומני למען החיל והאזרח היהודי, הקנו לו שם עולם בתולדות יהודי רומניה. הרב לא הבחין בסוגי עבודתו הצבורית בין תעמולה דתית לסידור קבוצי הכשרה, בין עזרה סוציאלית לפעולה מדינית, ובעיקר להפצת העברית בקישינב, הכל עלה יפה בידו לארגן ולהלחם להטבת מצב היהודים ולהרמת קרן התורה במזרח אירופה. הוא השתתף במפעלי הישיבה וזחיגותיה והיה מדובריה הראשיים. הרב שמר על המוסד ומפעלו כעל בבת עינו. ראוי לציין ששימש כנשיא אספת רבני רוסיה לפני מלחמת העולם הראשונה, בה השתתפו גאוני ישראל כה"ר חיים מברסק, האדמו"ר הר"ש מליובביטש, ר' חיים עוזר גרודזנסקי ז"ל ועוד. כן היה נשיאן של שלש הכנסיות הגדולות של אגו"י. הרב צירלסון היה גם מראשי ציוני רוסיה בשנת תרנ"ח, וחבר הנשיאות באסיפת הרבנים בקראקו בשנת תרס"ג, כשהרבנים נשאו את שבועתם ההיסטורית נגד אשמת היהודים בעלילת דם⁽¹⁴⁾.

מזכויותיו של הרב צירלסון כדאי להזכיר ביטול גזירת שר ההשכלה הרומני להחזיר את הרומניזציה לתוך בתי-הספר היהודיים ולהכריח את התלמידים לחלל את השבת.

כוחו רב לו גם בספרות העברית, ורבים מאמריו על רעיון חיבת ציון ויישוב ארץ ישראל. מהם נתפרסמו ב"המליץ", תרנ"א-תרנ"ט; "הפלס", ו"הצפירה" — תרנ"ח-תרנ"ט. הרב אף ניסה את כוחו בשירה.

דאגתו לחינוך הדתי של הבנים משתקפת באחד מכרוזיו הרבים לרבני רומניה, בו דורש מהם "...להודרו ולסד בכל עיר ועיר אגודות, אשר תכליתן תהיה: להפיץ ולהרים בין ההמון בשכל טוב, בנחת ובנועם את ידיעת הדת, שמירת המצוות השמיעיות והשכליות, וגם להשגיח בעין פקוחה על החינוך בבתי "תלמודי-תורה" ובה"חדרים", שיתאים בכל תכנון לרוח התורה והמצוה עפ"י משטר ישר ונאה, אשר ימצא חן בעיני אלקים ואדם"⁽¹⁵⁾.

על פעולה תורנית-תלמודית בכיסרביה, ומציאותן של אגודות מיוחדות ללימוד התורה והתלמוד, יעיד הרב י. ל. מיימון — יליד ביסרביה. בשנת תרס"ז הוציא הרב י. ל. פישמן (מיימון), שהיה אז רב בעירת אונגני הביסרביית את הירחון התלמודי-ספרותי בשם "היונה", שיצא לאור ע"י אגודת "מפיצי התלמוד", שעמדה תחת השגחת ר' שמעון שלמה ווערטהיים, אבד"ק בענדערי⁽¹⁶⁾.

(14) מ. סליפוי: הגאון רבי י. ל. צירלסון. הר נצח. ת. א. 1948.

(15) סליפוי, שם, ע' 59. וע' הקדמתו לספרו גבול יהודה, שו"ת, פאלטאנא, תער"ב מאמר יפה על הביקורת.

(16) נמצא בספרותו של הרב ד"ר א. ורטהיים, ניו יורק.

בהשפעתו של הרב צירלסון נפוץ החינוך הדתי ונוסדו מוסדות חינוך חרדים בקהילות ביסרביה משאיפתו הכנה לבסס את הקהילה על יסוד התורה והדת. בהשגחתו הוציאו לאור את העתון הראשון של אגו"י ברומניה "די וואך" שבו השתתף בקביעות.

מספריו החשובים בהלכה ובדרוש הם: "עצי לבנון", "הגיון לב", "מערכי לב", "לב יהודה", "גבול יהודה" ועוד. ובהעלותי בזכרונות דמות דיוקנו האבהי ועיניו המביעות אהבת הזולת. אינני יכול להימנע מלהעיר שלא רק שהיה נשיאה של ישיבתו והחותם על תעודת ה"סמיכה" לרבניה, אלא הסמל החי של כל חניכי הישיבה שבאו להתחמם לאורו וליהנות מאצילותו ואישיותו הנפלאה. ביניהם זכיתי אף אני להימנות עד פרוץ המלחמה.

אהבה רבה אהבנו רבינו. התלמידים היו לו כבנים, ומרוחו הנלהבה האציל על כל חניך אהבה עזה לתורה ולישראל. לזכרו הקימו אחרי המלחמה קבוץ חלוצים דתיים, צעירי אגו"י בקלוזש-רומניה.

בהשגחתו הכניסו לתכנית הלמודים בהישיבה מחוץ לגפ"ת גם למוד התורה והמפרשים בכל ערב שבת בבקר ואף פעולות-חינוך אחרות. בזמן האחרון שלפני המלחמה, בלמדי שם, כיהן כראש הישיבה הדיין מקישינוב ה"ר משה הינשפרג ז"ל, והרבנים המלמדים ה"ר יעקב ריבילסקי, ה"ר אלטר, יהודי חינוכי ואהוב לתלמידיו (בסעודות מלוה מלכה שסידר בביתו), ה"ר דוד צימרינג, שהיה אח"כ ר"מ בישיבת "בית אברהם", מיסוד אבא מורי הרה"ג מהרי"ב אב"ד שטיפאנעשט, והרב ר' בן ציון שיינברג הי"ד ר"מ ליו"ד ופסקים. המשגיח היה ר' ישראל קריוולמן, והנשיא — ר"ל צירלסון הי"ד. מספר התלמידים היה 120.

חורבן הישיבה.

עם פלישת הצבא הרוסי לביסרביה. נכנעה קישינוב העיר ב-28 ביוני 1940 למשטר הקומוניסטי. "הגירה" חדשה של יהודים יוצאי ביסרביה שחיו עד עתה ברומניה הישנה התחילה. הללו חזרו לביסרביה מולדתם מאימת החיה הנאצית, אולם כאן נגזרה בין לילה גזירת כליה, ופרשת עינויים וזוועות לישוב היהודי הביסרבי ולהווי הדתי. קץ בא לכל החיים התוססים, המוסדות, הקהילות, המפלגות ולהסתדרות הציונית. ב-13 לחודש יוני 1941 כשהתקרבו הפולשים הנאצים והרומנים לביסרביה, הועברו אלפי יהודים, וביניהם ציונים, לאיזור רוסי רחוק, ופירוד האחים בעל כרחם נעשה לצמיתות. מעתה מתחילה תקופת רצח והשמדה. הותרה הרצועה. בקישינוב הכירה נשארו בשעת כניסת הרומנים ב-22 ביוני 1941, רק כ-12 אלף יהודים מתוך 50 אלף שהיו שם בימי הרוסים. אלפי יהודים יצאו לגולה תחת מטר הפצצות הגרמניות ורבים מהם נפלו בידי

התלינים הנאצים ימ"ש¹⁷), הקלגסים הרומנים הפציצו את העיר, ובין אלפי החללים נפל אז גם הרב י. ל. צירלסון הי"ד בביתו ברחוב חרוזנו 32, כשגופו התרסק מפצצה. העיר הפכה חרבות. ביום 13 לחודש יוני 1942 הצהירו הגרמנים על קשינוב כעל עיר "נקיה מיהודים"¹⁸). רבים גורשו למחנות ההשמדה בטרנסניסטריה. עלה הכורת על קשינוב היהודית — "עיר ההריגה". אך מעטים נצלו. זעיר שם, זעיר שם, לעמק הבכא שבטרנסניסטריה, אודים מוצלים מאש הגיהנום שראיתי במו עיני.

תקופת הקיום של הישיבה מקשינוב משנת תר"כ עד שנת ת"ש הטביעה את חותמה ועיצבה בהרבה את דמותו של הדור העברי בביסרביה שחוץ בה על ברכי התורה והדת. מחניכי הישיבה יצאו הרבה רבנים, מפיצי אור היהדות והחינוך הדתי בגולה וב ישראל, למרחב התרבות העברית הלאומית ומרחבי האופק היהודי השלם.

החינוך הדתי בוקובינה.

מדינה זו של בת 181 מלין מרובעין, תקופת הזוהר שלה חלה בעיקר תחת שלטון הקיסרות האוסטרית. כשנקרעה בשנת 1775 ממולדובה התורכית וסופחה לאוסטריה, הלכה וגדלה אוכלוסיתה והתרחבו שטחי החיים הרב-גוונים שבה. לדברי פרופ. ווילהלם קוש מאוניברסיטת טשרנובין, ידעו תושבי בוקובינה לפתח באופן יעיל חיים אוטונומיים חפשיים של אחדות ושיוון אורחים בלי הפליה בין יהודים, רותנים ורומנים.

בטשרנובין הבירה היה ישוב יהודי עוד במאה העשירית. תקופת ההגירה בקרב הכוזרים-היהודים שהקימו ישובים רבים בוואלאכיה, מולדובה, בוקובינה ורייסיין. על מצב היהודים וחיהם שם במאה הט"ז נוכל לראות מתוך ספרי הלכה כ"ש"ת של מהר"ם מלובלין¹) "ש"ת ב"ח הישנות והחדשות" לה"ר ר' יואל סירקיש²), ובס' "משאת בנימין"³).

כצורתה של הגילדה היתה גם צורת ה"קהל" או "בריאסלה זשידובילור" במאה הי"ז, שביחד עם "טובי העיר" והרבנים דאגו למוסדות הצבוריים והדתיים, הצדקה, וחינוך הבנים. הללו שמו לחוק את חובת הלימוד ב"חדר" בפיקוחם

(17 דר. מ. קוטיק: גולה במאבקה, ה' מסדה. תל אביב, 1944.

(18 1942, 30

(1 ע' ס' "מנהיג עיני חכמים", ש"ת ר' מאיר מלובלין, וויניצאה, ש"ט.

(2 "ש"ת ר' יואל סירקיש", קנ"ח שו"ת, אוסטרעה, תקצ"ד, ו"ש"ת ב"ח החדשות",

צ"ה שו"ת, קארץ תקמ"ה ע"ש, סי' פ"ב.

(3 "משאת בנימין" לר' בנימין אהרן בר' אברהם סאלניק מפודהייץ. קי"ב שו"ת,

סדילקאוו, תקצ"ג (1550-1620) ע"ש סי' מ"ה.

של גבאים מיוחדים מראשי הקהל. היהודים ברומניה דיברו אז רומנית, וכנראה היתה זאת גם לשון ההוראה בה"חדר".

מאז ומתמיד היתה טשרנוביץ קהילה יהודית טיפוסית, בה פעלו זרמים שונים, כוחות אבירים בתולדות המחשבה והלך-רוחו של עמנו.

הקירבה להרי הקרפטים ולערי ביסרביה ואוקרינה הפכה את בוקובינה לערש החסידות שצמחה שם בעיקר עם התפתחות השושלת מקוסיב וזו של סדגורה, מצאצאי הצדיק ר' ישראל מרוזין זצ"ל. עיירות נעשו בעלות-שם בין לילה בתולדות החסידות הגליציאית והרומנית, ובעיקר באלו שהצדיקים אוז למושב להם כסדגורה, בויאן, וויזשניץ, שהשפיעו אח"כ על ההווי היהודי בקהילות המדינה, ואף שלחו פארותיהם מעבר לגבולות. אף ההשכלה מצאה קו לה בבוקובינה, וטשרנוביץ הפכה לבית-קבול החסידות וההתנגדות-המשכילית.

ידועה לנו טשרנוביץ כעיר של חכמים וסופרים, חסידים ואנשי מעשה, ולמרות החיקוי לעיר וינה והשכלתה הגרמנית-יהודית המתבוללת, חיו להם יהודי בוקובינה חיי שקט ושמרו על שמריהם. ולכן, לזרם הטמיעה המערבית-גרמנית במאה הי"ח שחדר לסביבה זו, התנגש רעיון חיבת ציון וההכרה הלאומית של יהודי בוקובינה. אף יצאו מוניטין לטשרנוביץ באינטליגנציה היהודית המופלאת שלה ובנציגיה היהודיים בפרלמנט האוסטרי ואח"כ בפרלמנט הרומני.

מתוך תעודה כתובה ב-13 במאי 1774 נודע לנו על בנין בית כנסת בטשרנוביץ בסוף המאה הי"ז, וכבר אז מוצאים אנו בית "תלמוד תורה" גדול בעיקר לבני-העניים מטעם הקהילה. מצבה הכלכלי העשיר של טשרנוביץ וסביבותיה שימש כוח-משיכה ליהודי גליציה ורוסיה שבאו לבוקובינה לשפר מצבם⁽⁴⁾.

המצב הורע בימי הקיסר יוסף השני אחרי 1786, כשסופחה בוקובינה לגליציה. ובהינתן "כתב הסבלנות" חויבו היהודים ליסד בית-ספר נורמלי גרמני-יהודי ונאסר לימוד התלמוד לנוער. תגובתם של ההורים החרדים למסורת חישלה את רצונם להמשיך ביתר שאת בחינוך הדתי, למרות הקנס והעונש שהוטל עליהם וזרם ה"משכילים" ששמחו ותמכו בגזירת המלכות.

הקיסר ניסה לשבור את האוטוריטה של ה"קהל" היהודי והחליף את ה"חדר" וה"תלמוד תורה" העברי בבית ספר גרמני מטמיע. אף הוטל על הרבנים לנאום שלש פעמים בציבור לטובת התקון החדש ותועלתו החברתית ליהודים. גזירותיו האכזריות מתוך כפיה של יוסף השני זעזעו את החברה היהודית וגרמו לעיצוב דמותה של טשרנוביץ ויהדות בוקובינה לעתיד.

על שנאתם הכבושה של החרדים לקיסר הנאור ולשאיפותיו ה"אנושיות", ידוע לנו מספרות החסידית, בה רווחת האגדה האופיינית על מלחמתו המפורסמת

(4) ערים ואמהות בישראל, י. ל. מיימון, ח"ה, ירושלים, תש"י. ע' מאמרו של דר. א. זבירגולדהמר: טשרנוביץ.

של הצדיק ר' לייב שרה'ס מתלמידי הבעש"ט (ת"ץ-תקנ"א) על ביטול חוק החינוך המתבולל לילדי ישראל משנת תקמ"א מטעם הקיסר. ומעשה שהיה כך היה. פעם עבר הקיסר יוסף השני דרך עיירת ילטשיקוב בפודוליה, מקום מושב הצדיק (משנת תקמ"ט) ונשברו כל צירי אופני מרכבתו. כעס הקיסר והרגיש שקללת הצדיק התערבה כאן להקניטו, רגז ואמר, שאמנם ימות בקרוב, אולם גם רבי לייב אחת דתו להמית. לא נח הקיסר עד שהביאוהו לביתו של הצדיק, כשנכנס ולא מצאו פנה לבני הבית בצעקה: — „תאמרו לו כשיבא, שאיני יכול עוד לסבול יסורים כאלה, הולך אני למות, אולם גם הוא לא יחיה“, חזר הקיסר מיד לוינה במרכבתו המתוקנת וגם ר' לייב שב לעת ערב לביתו. ברם, אך דרכה רגלו על מפתן ביתו, התימר בצעקה: — „אוי לי, כבר נכנסה הטומאה לביתי“. וכשספרו לו דברי הקיסר, קרע את בגדיו התאנח ואמר: — „אם נגזר עלי מן השמים, הריני מקבל את הכל באהבה“. וביום ד' לחודש אדר ב' שנת תקנ"א כשנפטר הצדיק ר' אריה לייב שרה'ס, בו ביום מת גם הקיסר⁵.

התקופה שלאחר־כן מסתכמת עם נצחון החסידים על המשכילים בעיקר בטשרנוביץ בהשפעתם הגדולה של „חצרות“ הצדיקים בבוקובינה.

הודות להשתדלותו של הגאון החסיד ר' חיים בן שלמה, הנודע בשם בעל „באר מים חיים“, חוסלו בתי הספר הגרמניים. הרב שהיה לפניו אב"ד בקהילות מוהילוב, קישינוב ובוטושן היה ענק בתורה, חוקר הגיוני ובעל מעשה נפלא. השפעתו הגדולה היתה גם בבוקובינה, גם בגליציה ורומניה. תלמידו של הצדיק המגיד ר' יחיאל מיכל מזלאטשיב וגיסו של הרב הצדיק ר' יהושע השיל „הרב מאפטא“, התפרסם ר' חיים מטשרנוביץ בשם „איש השבת“ הודות לחיבורו „סידור של שבת“ (פאריצק, תקע"ז) ולדיוקנו האופינית שהאירה על קהילתו באור קדושת השבת.

בית מדרשו הגדול שנגמר בשנת 1796 שימש למרכז תורה, יראה וחסידות. הרב חיבר ספרים הרבה ביניהם „ארץ החיים“ ב"ח (טשרנוביץ, תרכ"א), ובעיקר „באר מים חיים“, ב"ח (טשרנוביץ, תק"פ-תר"ט), והוא פירוש על התורה שנתקבל בין החסידים כלימוד רגיל לעונג שבת. ר' חיים עלה ארצה ישראל בשנת 1807 ומ"כ בכ"ה כסלו תקע"ג, במערה בצפת הנקראת על שמו. אמנם זכה הרב ושנים רבות אחריו הקימו בטשרנוביץ ישיבה על שמו. בשנת 1833 כיהן בטשרנוביץ הרב ר' יצחק שמשון בן אביגדור הורוויץ-מיזלש, לפניו רבה של זלקוה, ונמנה כאב"ד של מדינת בוקובינה עד שנת 1870. הוא חיבר „שור"ת גאוני בתראי“ (טשרנוביץ, תר"כ).

(5) ש. א. הורודצקי: החסידות והחסידים, ספר ב', חל אביב, תשי"ג, ע' יב.

ואף על פי שלא זכתה טשרנוביץ לישיבה עד לזמן האחרון. בכל זאת הצטיינה להיות הראשונה ברומניה בעלת דפוס עברי עוד בשנת תק"פ, משם יצאו לאור אלפי ספרי קבלה ויראה בישראל⁶.

חשיבות מרובה להוצאת "הש"ס הטשרנוביצי" בהידור ובנוסח מתוקן שנדפס בשנת 1835.

"ישיבת באר מים חיים" בטשרנוביץ.

ישיבה זו נוסדה בשנת 1923⁷ בתור ישיבה עירונית בטשרנוביץ הבירה על שם הגאון ר' חיים טשרנוביצר, רבה לשעבר ורב הגליל הראשון בבוקובינה. מוסדה של הישיבה היה ר' דניאל שטרנפלד, עסקן צבורי ומו"ל. בראש הישיבה עמדו רבני העיר, ומספר התלמידים הגיע ל-60. מוסד זה היה חדש במינו בעיר התרבות היהודית הלאומית. בראש הישיבה עמד הרב קוטאי והוא שכיוון את תכנית הלימודים לתורה ולמידות. מבין שאר מפעלי החינוך העצמאיים בטשרנוביץ הבירה, היתה הישיבה מעין בטוי היהדות החרדית לרוח הזמן המודרני. בעיקר מתבלטת הישיבה כשנתחשב עם התסיסה הלאומית להשכלה מודרנית והנטיה בין הנוער היהודי ללמודי-חול בבתי-ספר התיכוניים ובאוניברסיטה שבטשרנוביץ, הרי זה איפוא, הישג חשוב. מספר התלמידים גדל אחר כך ל-80-100 והלומדים כללו בעיקר ש"ס ופוסקים. הישיבה התקיימה בעצם עד שנת 1934. משנת 1936 לפני המלחמה המשיך במפעל ישיבתו הרב משולם ראטה, אבד"ק טשרנוביץ, כעת בישראל.

כדאי לציין שהחל עם המאה הי"ט, והגירתם של יהודי גליציה ואוקרינה ובוקובינה, תפסה לשון האידיש את מקום הרומנית, ויהודים אלה השפיעו הרבה על החיים הרוחניים והחינוך התורני בבוקובינה. נוצרו "חדרים" חדשים בנוסח גליציה בעלי שלש דרגות: "חדר דרדקי", "חדר ערבוביה" ו"חדר מלמד גמרא". חדרים כאלו התקיימו כמעט בכל עיר בבוקובינה.

ביוני 1940 סופחה צפון בוקובינה ביחד עם ביסרביה לרוסיה הסובייטית ובתוכה גם טשרנוביץ הבירה. כשנכנסו הרוסים לטשרנוביץ קיבץ הרב מסקוליען הר"ר אלכסנדר זוסיא פורטוגל מלמדים ורבנים אחדים וסידרו בבתי מדרשות, ביניהם הרב שמחה דרברמדיגר בהקלויז מסדיגורה, וככה לימדו בחשאי והפיצו תורה למאות תלמידים במחתרת. הרב היה גם רוח החיים ודאג לתקציב המלמדים. ובשנת 1945 כששבו הרוסים לטשרנוביץ, הציל הרב הנ"ל במסירות נפש יותר ממאה יתומים, והוציאם אח"כ לחירות ולעליה לא"י. ככה עבר גם מרכז ציוני-

(6) א. מגיד. במאמרו על הדפוס ברומניה. סיני בוקרשט, תרפ"ט.

(7) ע', ערים ואמהות בישראל, ח"ד, ע' 185. אולם ד"ר ש. א. שאולסון מסר לי שהישיבה נוסדה ב-1918.

השכלתי זה למאחורי פרגוד הברזל. שנה אחר כך בפרוץ צבאות רומניה לשוד ורצח בבוקובינה, נפלו גם יהודי טשרנוביץ בידי התלינים שעשו שמות בגיטו העיר. נחרץ הגורל על יהודי טשרנוביץ ב־14 לאוקטובר 1941, כשקרונות הרכבת הגדושות גולים, ביניהם האדמורי"ם ממשפחתי, משפחת בויאן הי"ד, המלוכשים בגדי יום טוב וספרי־תורה בידיהם, הלכו את דרכם האחרונה. מבין 50 אלף יהודים שבטשרנוביץ גלו הרבה למחנות טרנסניסטריה לסבל איום ולתלאות מות. את שיירות הגולים ראיתי ב־1941 על גדות הדניאסטר בתחנת וולטשיניץ־אטאקי, עד־ראייה לגירוש ורצח המוני בין הדניאסטר והבוג. והנה דברי העתון הנאצי "פוילקישער ביאובכטר" מאוגוסט 1941 על טשרנוביץ: "כל העיר היא כבית־קברות . . .". במוצאי יום הכפורים תש"ג עברנו דרך טשרנוביץ בדרכנו למחנה ההסגר שבידיניץ, ועיני ראו בחורבן העיר ועיי הגיטו היהודי שנאלם לעולמים.

ישיבת "בית ישראל ודמשק אליעזר" בוויזניצא עד שנת תרע"ד.

כבר אמרנו שרוב הישיבות ברומניה, ובעיקר בגלילות הנספחים לה אחרי 1918, היו פרי רוחה והשפעתה של החסידות שהשתרשה בסביבה זו עוד מימי מחוללה הבעש"ט ז"ל. ממנה לקחו האדמורי"ם האגר לבית וויזניצא חלק הארי ביזמתם להקמת ישיבות. שלשה היו האחים האדמורי"ם בני הה"צ ר' ישראל זצ"ל, הצדיק מוויזניצא, וכל אחד מהם הקים לו ישיבה אחרת במקום מגוריו.

יחידה במינה ומפורסמת בהשפעתה הרוחנית החסידית בין הרי הקרפטים היתה ישיבת וויזניצא בבוקובינה. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נוסדה הישיבה בימי הה"צ ר' ישראל זצ"ל מוויזניצא מבני בניו של הצדיק ר' חיים מקסוב.

בישיבה למדו אברכים ש"ס ופוסקים באוירה חסידית, בהשגחתו האישית של הה"צ ר' ישראל זצ"ל, ובנו האדמו"ר ה"ר מנחם מנדיל ז"ל. על ראשית הישיבה ודרך לימודה סיפר לי אבי מורי הרב משטפאנעשט שליט"א, כעת רב בברונקס. הוא ביקר בשנת 1913 זמן רב בהישיבה וב"חצר" האדמו"ר מוויזניצא. עשרות תלמידים ישבו אז על התורה ועל העבודה, והשתלמו בהוראה. בכל ערב שבת בהשכמה נבחנו התלמידים על ידי הר"מ ר' מנדילי האגר בנו של סבא קדישא הה"צ ר' ישראל זצ"ל. על אודותיו מספרים רבות, ורבים העריכו את בקיאותו הנפלאה בש"ס ופוסקים. פעם ישב בצוותא חדא עם אחיו, ואבי מורי הרב שליט"א היה מדפדף בשו"ע חו"מ מסימן לסיומן ומסעיף לסעיף, ואך היה פותח במלים אחדות ותיכף היה ר' מנדילי עונה לו בעל פה בדיוק

הסימן והסעיף הנשאל. בכל ערב ראש חודש היו התלמידים נבחרים על ידי הרה"צ ר' ישראל זצ"ל בעצמו.

כך התנהלה הישיבה בחסות ה"חצר" ובפיקוחו של הרב ר' מנדילי שהצטיין אח"כ בנטיעת שיטת החסידות בפלך מרמורוש, עד כדי שכנוע המתנגדים והאשכנזים מגרוס-וורדין שהעריצוהו תמיד.

עם פרוץ המלחמה עזב הרה"צ ר' ישראל הזקן את וויזניצה בשנת תרע"ה והתישב בגרוס וורדין, קהילה גדולה וחרדית של חכמים וסופרים, שניה בגודלה לבודפשט. שם הכניס רוח חדשה ותוססת בלב היהודים עד יום הסתלקותו ביום ב' סיון תרצ"ו, ובנו האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר שליט"א מילא מקומו שם עד המלחמה האחרונה. היום הוא ממשיך במסורת בית וויזניצה ומנהל "ישיבה רמה לבית וויזניצה" בבני-ברק.

הישיבה החדשה בוויזניצה. 1923 — 1940.

הישיבה מוויזניצה, מקום מיוחד לה ברשת הישיבות שברומניה בהיותה הגדולה ביותר בבוקובינה. מלחמת העולם הראשונה, ממנה סבלו יהודי בוקובינה ביותר, הפסיקה את פעולתה של ישיבת וויזניצה מלפנים, ולכן היה צורך בחידוש פעולת הביצור להרמת קרן התורה והדת בבוקובינה. פעולה מוצלחת זו זקופה היא לזכותו של האדמו"ר ר' אליעזר האגר זצ"ל בן הרה"צ ר' ישראל מוויזניצה זצ"ל, שכיהן ברבנות בוויזניצה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

בשנת תרפ"ג הוציא ר' אליעזר האגר קול קורא ליסד מחדש ישיבה בוויזניצה, מתוך עידוד האבות לשלח את בניהם למקום תורה חדש זה. עוד בשנה ההיא הונח היסוד להישיבה, והדיין ה"ר דוד שנעבאלג, מו"צ מוויזניצה נתמנה לראש הישיבה. בקיץ תרפ"ג התחילה הישיבה במספר של 30 תלמידים רובם בני בוקובינה. הללו זקוקים היו אז לאכל "ימים" אצל בעלי הבתים של העיר. וכדי למנע מהתלמידים צער נהמא דכסיפא בכל ימות השבוע, ולהרים גם את כבוד התורה, יצא הרב מוויזניצא בקול קורא להקמת חצי בית-תבשיל (מענוא). התלמידים היו מקבלים שתי ארוחות ליום, ערב ובקר בתוך הישיבה, בעוד שארוחת הצהרים נהנו מחסידי בעלי הבתים שבעיר.

עם הוספת 20 תלמידים בשנת תרפ"ה ובהתחשב עם קושי התלמיד להסב על שולחן אחרים, דבר שמזיק לרגש יציבותו וכבודו של חובש התורה, נוסד בית-תבשיל שלם בישיבה, שם קיבלו התלמידים שלש ארוחות בכל יום. כן השתדל הרב האגר ושיפר את הסדר ותנאי החיים בפנימיית הישיבה⁹.

9) בולעטין נר. 1 סון "ישיבת בית ישראל ודמשק אליעזר", וויזניצא, יוצא ע"י "ועדת התלמידים", אלול, תרצ"ה. תודתי שלוחה לידידי התורני ה' יודא ריינר מניו יורק, שהמציא לי החומר. הישיבה הוציאה פעם גליון יובל.

בשנת תר"ץ מתוך שאיפה להגשים את הכלל "מעלין בקודש", נוסדה גם פנימיה מפוארת בבנינה החדש של הישיבה. בנין רחב השייך לחוילה, בעל שתי קומות ועשרים חדרים עם כל הנוחיות המודרניות. המכיל גם אולם רחב להרצאת ה"שעור" וספריה בקומה העליונה. כל הבנין מוקף היה גן עצים נהדר על יד "חצר" האדמו"ר ובית מדרשו. מפעל כביר זה עלה בסכום של 2 מיליון אריות (ליי) והרב האגר יוזמה ומנהלה של הישיבה היה גם החלוץ והמאסף.

הפנימיה שהוקמה בנדבתם של חיים ופרידה איוואניער מטשרנוביץ, שעל שמם אף נקראה, חונכה ב"ר' חשון תרצ"א. בחגיגה השתתפו הרבה עסקנים, רבנים ואדמו"רים מבוקבינה ומהגבול הפולני, ביחד עם נציגי הממשלה והדתות. בשנת תרצ"ד היה מספר התלמידים למעלה ממאה, ורבים לא נתקבלו מחוסר אמצעים. בהשפעת ראש הישיבה הרב א' שמעון רחנברג השתנה בשנה ההיא גם סדר הלימוד, המשמעת וההנהגה.

בשנת תרצ"ה למדו בישיבת וויזניצה, שנקראת ע"ש האדמו"רים הה"צ ר' ישראל ובנו הה"ר אליעזר זצ"ל, 150 תלמידים. מאפס מקום בבית התבשיל הישן ניגש הרב מוויזניצה להקים בנין חדש לשם זה בעל מיתקנים וסדרים חדשים.

ההוצאות לכל חודש הגיעו בשנת תרצ"ה ל-55 אלף ליי. הכנסות הישיבה באו בעיקר מהמגביות החצי-שנתיות. גם מ"מפעל הלוי" (פרוטה) שכל יהודי היה נותן מינימום של ארי (ליי) לשבוע להחזקת הישיבה, וממפעל "שבת הישיבה" הוא שבת-מברכין לחודש אלול שהוקדש לשם זה. בהישיבה היתה גם חברה משניות להנצחת המתנדבים הנפטרים, וגם נדבתו הרחבה והשנתית של מר מאקס דעלפינער מווינה, שהיה תורם מדי שנה בשנה מיכסת הוצאות הישיבה לחודש שלם. עידודם האישי של האדמו"רים מבוואן, אטיניע, קאפיטשעניץ, זאלישטשיק, האַראַדענקא וסאדיגורה שהיו חותמים על ה"קול קורא" לתמיכת הישיבה עזר הרבה לחיזוק התורה בבוקובינה.

כמו כן היה קיים אז ברומניה "קרן התורה", מפעל שהוצע ב"הכנסיה הגדולה" הראשונה בוויין ע"י מועצות גדולי התורה להרמת קרן מוסדות התורה.

סדר הלימוד

ראוי להזכיר כאן שגורם חשוב לעיצוב דמותה של הישיבה בוויזניצה היה גם סדר הלימוד שלה. תכנית למודים פדגוגית, דסורה לכתחילה, היתה קיימת בהישיבה, מוכנה לעשרת החדשים של פתיחת שערי הישיבה ולימוד השעורים, (חוץ מניסן ותשרי — חדשי החופשה). בישיבה היו קיימות 5 כיתות "מכינה" — מחלקה מיוחדת להוראה ולסמיכת חכמים. עיקרון הלימוד מבוסס היה על הרעיון של "קנאת סופרים תרבה חכמה". ברם, סדר ה"חזרה" שונה

היה כאן מבישיבות אחרות. בוויזניצה היו לומדים ארבעה שבועות וחוזרים בחמישי, וכן לחודש הבא שאחריו היו באים שבועיים של "חזרה", שבוע לחזרת הלימוד של החודש שעבר, ושבוע לחזרת הלימוד שלפני חדשיים. באופן שכזה היו חוזרים על כל לימוד בהשיבה ארבע וחמש פעמים. פעמיים ביום היה ראש הישיבה, הדיין ר' דוד שנעבאלג, מלמד שיעור עיון משתים עשרה ועד שתים גמרא ותוספות, ובערב שיעור פוסק. בכתות הנמוכות היו מלמדים יום יום גם פרקים בנ"ך, חומש ורש"י, קצש"ע ומשניות. כמו כן היו בוחנים על שיעורי יורה דעה שיעור פשוט וכדומה — נושאים שלא היו מרצים עליהם. הבחינות היו קיימות שלש פעמים לשבוע ע"י האדמו"ר הנשיא וראשי הישיבה. לפני כל בחינה היו כל תלמידי הישיבה מקשיבים לדרשת-מוסר מפי הרב האגר ז"ל.

לדוגמא נציג כאן "סדר הלימוד משיבת וויזניצה בקיץ תרצ"ו"¹⁰.

- (1) מכינה ומחלקה א': גמ' קדושין, חומש ורש"י, ישעיהו, קש"ע.
- (2) מחלקה ב': גפ"ת קדושין, משלי דניאל עזרא ונחמיה, חו"ר, קש"ע.
- (3) מחלקה ג': גפ"ת קדושין שיעור פשוט ברכות, משלי דניאל עזרא ונחמיה, חו"ר, קש"ע.
- (4) מחלקה ד': גפ"ת קדושין, שיעור פשוט ברכות, ש"ע אר"ח הל' שבת.
- (5) מחלקה ה': יורה דעה ח"א. וכל הנ"ל.

הרואה יבין את ההדרגה, מכתה לכתה, וגם עקרון לימוד מסכת אחידה ומיוחדת לכל הכתות לשם הבנה ועזרה הדדית.

ההשגחה הדייקנות והאישית על כל תלמיד בהשיבה, והמשמעת לדוגמה נתנו להשיבה אורה של רוממות וקדושה. אחרי כל חזרה באה "בחינה כללית", ואחריה ישיבת המנהלים ביחד וועד-תלמידים מצומצם בה עוקבים ודנים על כל תלמיד ותלמיד, על אופן לימודו, יראה, תפילה, הנהגה ושאר הבעיות, ואח"כ הציונים והרשות לעבור מכתה לכתה. עקרוני חינוך ושטה פדגוגית פעלו בצוותא חדא במוסד, בו הטביעו בעיקר היסודות הללו: הכרה יהודית עצמית, השקפה יהודית בחיים ורגש האחריות לכלל ישראל, שלימות, מוסר ומידות. כל אלו מתוך השקפה חסידית מבוססת על שמחה, התלהבות ואהבת ישראל. בעיקר היתה אורה זו מוחשת בשבת, כשהרבי והתלמידים היו משוחחים בדברי תורה ומבלים השבת בנעימים בלמוד, זמר ורקוד. מעין אורה דומה יצרו האחים האדמו"רים לבית האגר גם בהשיבות שהקימו וניהלו בסערעט-בוקובינה ובווישעווע-טרנסילוניה.

כן ניסה הרב מוויזניצה ז"ל, כשאר אחיו בישיבותיהם, ללמד לבני הישיבה אומנות, והיא אריגת מפות ושטיחים, כדי שיוכלו אח"כ, להתפרנס מיגיע כפם

(10) "דאס יודישע וואָרט" (עתון ידי-חרדי) ער"פ, תרצ"ו, טשרנוביץ.

כשיבחרו במלאכה ולא ברבנות. אולם מפאת המשבר הכלכלי ברומניה לא עלתה זאת בידה, והנסיון לא החזיק מעמד בראותם שאין עבודה כזו משתלמת בשוק כראוי.

חשיבות יתרה הראויה לציון היתה לחיבת ציון. הרעיון שנשתרש בהשיבה עד כדי לתת הדף לתלמידים לעלות ארצה לבנות ולהיבנות. מתוך דו"ח שנשלח מטעם הישיבה מוויזניצה ביום 22 במארץ 1938 לדר. מ. ווישניצר מזכיר "קרן חאפקין", משתקף מצב הישיבה, מתוך דברי הרב הנשיא הכותב⁽¹⁾: — "המוסד שלנו יש לו 150 תלמידים מי"ד עד כ"ה שנה, התלמידים באים מכל חלקי רומניה. מטרת הישיבה היא לחנך את התלמידים ברוח התורה ומסורתנו הקדושה, וגם לתת להם חינוך כללי. תלמידינו ראויים ומוכשרים להיות רבנים בישראל, הם יודעים כל ענפי היהדות ויכולים לפעול בצבור היהודי כעסקנים. רבים מתלמידינו הם רבנים בארצנו אבל רבים יצאו להשתקע בארץ ישראל. יש לנו פנימיה, בית מודרני והיגיוני בשביל 50 תלמידים והם שוכנים פה חנם, הבית מכיל אולם רחב בשביל הספרייה של 5,000 ספרים. יש לנו ארבעה מורים וששה אנשים באדמיניסטרציה, המוסד פתוח עשרה חדשים בשנה. לפני שנים אחדות ערכנו בית מלאכה לאריגת שטיחים אבל מחמת הכשלון הכלכלי בארצנו נאלצנו לסגרו".

עם כניסת צבאות החיל האדום לבוקובינה מצאו את הישיבה במלוא פריחתה, היו אז כ-150 תלמידים ותקציב הישיבה היה אז 80,000 ליי לחודש. זה היה ביוני 1940. הישיבה נאלצה להיסגר אחרי עשרות שנות קיום. וקול התורה נפסק ונדם. ב-3 יולי 1941 חזרו צבאות הרומנים לוויזניצה והתחילו בהשמדת הקהילה. רבים מהתלמידים נדדו בגלות ולמחנות טרנסניטריה. ואולם רבים מהם נמצאים היום בארץ. כפי שמסר לו הר"מ מאגר הרב מווישעווע-ניו-יורק, בנו של הה"צ ר' מנדילי האגר זצ"ל, נמצאים כעת באמריקה כחמש מאות תלמידים מהישיבות לבית האגר ובמדינת ישראל קרוב לאלף. כולם מתלמידי יוצאי הישיבות וויזניצה-סערעט-ווישעווער, רבים מהם רבנים ומחנכים בישראל. ואמנם מקום נתבצר לה לישיבת וויזניצה ולאחיותיה במדינת ישראל. בשנת תש"ד עם עלייתם של מאות אברכים ארצה, נוצרה שם ישיבה בבני-ברק. ואחרי הסתלקותו של הרב אליעזר ר"מ מוויזניצה זצ"ל ב' אלול תש"ז בירושלים, נמצאת הישיבה בבני-ברק תחת הנהלתו של אחיו האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר שליט"א. הישיבה הוויזניציאית בבני-ברק היא כעין מויגה מ"חוט המשולש" שהיה קיים ברומניה שלפני המלחמה בהנהלתם של שלשת האחים האדמורי"ם לבית האגר בוויזניצה-סערעט-ווישעווער. וכעת ממשיכה כאכסניה של תורה בציון.

(1) ד"ר מ. ווישניצר במאמרו "חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית", תלפיות,

שנה ה' חוב' א"ב, תשי"א, ניו יורק.

הישיבה „בית ישראל ותמכין דאורייתא“ בסערעט־בוקובינה.

הישיבה בעיר סערעט הקרובה לטשרנוביץ בבוקובינה נוסדה ע"י הרב ר' ברוך האגר אב"ד סערעט, אחיו של האדמו"ר מווישעווע ובנו של הה"צ ר' ישראל האגר זצ"ל מוויזניצה שעל שמו נקראת הישיבה. בשם „בית ישראל ותמכין דאורייתא“. כאחותה בוויזניצה מבוססת היתה ישיבת סערעט על רוח התורה והחסידות. אולם בסוף שנת 1938 ניגש הרב ר"ב האגר, כאחיו בוויזניצה ובווישעווע, להגשים רעיונם של חז"ל: „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ“ (אבות ב' ב.). בדעתו היה להכשיר את תלמידי הישיבה גם למלאכה וללימוד מקצוע לשם פרנסה וסיפוק עצמי. לכן השתדל הרב לשלב בתוך תכנית הלימודים בהישיבה גם קורסים מיוחדים למלאכות שונות. ב„קול קורא“ באידיש (2) שהדפיס והפיץ בקהילות הסביבה מוצאים אנו הנמוקים למפעל שכזה. ופרטים על הישיבה הננו מצטטים ממנו בתרגום עברי חפשי. הרב מראה על „המצב החמור בו נמצא הנוער היהודי בבוקובינה, כשכל מקורות־פרנסה סתומים בפניו, ואשר לכן לא ניתנה היכולת לחלק גדול מהנוער שלנו לבקר בישיבות ולהכניס לתוך לבם המאור שבתורתנו הקדושה, ולכן התנכרו כ"כ מתוה"ק ומהיהדות. לכן החלטנו לפתח בישיבתנו — קורסי מקצוע — לנגרים, חייטים, פחחים ועוד. ותנתן ההזדמנות לכל תלמיד ללמד מקצוע במשך שלש שנים, ביחד עם חצי יום של לימוד בהישיבה, ולהשתלם בחכמת ישראל. כבר נסינו זה הנסיון והצליח ב"ה בידינו. ובכן ניגשים אנו לפתח את המוסד החשוב כל כך במידה יותר רחבה שיוכל לקבל יותר תלמידים. הישיבה נחלקת לשני סוגים:

(1) תלמידים שיקדישו כל הזמן רק ללימוד תוה"ק.

(2) תלמידים אשר ילמדו תורה חצי יום וחצי יום ילמדו אומנות.

באופן שכזה ניתנה היכולת לצבור היהודי הרחב לחנך את בניהם בדרך התורה וכאחת ליצור עבורם מקור־מחיה. ככה נפתחים שערי הישיבה לכל הנוער היהודי אשר ברצונו ללמד מקצוע ולא יכול לכן ללמד בישיבה. ככה נאחדו יחד תורה ודרך ארץ אשר לדאבוננו, נחשבים לחלק מאתנו כאלו מתנגדים זה לזה. וכדי לתת לכל יהודי הזדמנות להשתתף בצורה קלה ולזכות חלקו בקיום מוסד של כלל־ישראל זה, מוציאים אנו, החל מהיום, רשימת שבת המתחלקת לכל בית יהודי בעד ליי (ארי) אחד לשבוע. ברשימה זו יצוין הזמן בדיוק לנעילת החנויות, הדלקת הנרות, זמן מוצאי שבת קודש, וגם מאמרים יפים ודינים שונים.

בביטחה שהציבור היהודי ידע להעריך החשיבות הגדולה של מוסד שכזה ויתמכו בנו תמיכה רוחנית וחמריית.

חתום,

ברוך בהר"צ מוהר"י זצלה"ה

אבד"ק סעריד. והגליל.

(12) גרפס אח"כ ב"חא בלעטער", כרך 31, 32, ניו יורק, 1948 ע"י דר. מ. ווישניצר, וע"ע מאמרו ב"תלפיות", שנה ה', חוב' א"ב, ניו יורק, תשי"א.

קול הקורא מסתיים בהודעה לתלמידים מועמדים שירשמו עד חוה"מ סוכות ויודיעו את המקצוע בו הם מעוניינים בכדי שיתקבלו בהסכמת הישיבה.

הישיבה המשיכה בתכנית כפולה זו, אף קיבלה תמיכה מיוחדת מעובדו של פרופ. וולדימיר חאפקין (1860-1930) אשר דאג למצבם הכספי של הישיבות במזרח אירופה והשתדל לשפר את מצבם. מעובד זה נתמכו הישיבות ות"ת בפולין, גליציה, ליטה, רומניה, הונגריה ועוד. "קרן הישיבות" סייע בעיקר תכנית שכזו בה מלמדים תורה ומלאכה ביחד. בשנת 1930 נתמנה וועד של ארבעה חברים, ביניהם דר. מארק ווישניצר, אשר בתור מזכיר-ראשי יצא וביקר בהישיבות שבמזרח אירופה¹³.

רעיון זה של שילוב תורה ומלאכה נתקבל והפך למשימה חשובה בידי הרבה ראשי-ישיבות ברומניה, ובעיקר בטרנסילוניה, בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה.

דר. ווישניצר פירסם שלשה מכתבים שקיבל בשנות תרצ"ט-ש"ה מהרב ברוך האגר מסערעט ב"תלפיות" מהם משתקף מצב ישיבת סערעט.

הרב מרבה בשבח תכנית יחידה במינה זו של הישיבה בבוקובינה ומצטט דברי חז"ל "כל מי שאינו מלמד את בנו אומנות כאילו מלמדו לסטות (סוף קדושין). מפאת התכנית הנ"ל נתווספו הרבה תלמידים בהישיבה העוסקים בתורה ומלאכה גם יחד. מטעם חוסר, "האמצעים החומריים לכלכל ולנהל את המוסד", הצטרפו להשיב ריקם פניהם של הרבה תלמידים הדופקים בשעריה.

קיים היה בישיבה "בית מלון" ובית תבשיל המספקים מזון ולינה לחמשים בחורים בערך, ההוצאה הכללית עלתה ל-35 אלף ל"י לחודש. ראש הישיבה ומנהיגה הרוחני היה הרב יעקב דוד וויזניצקי, ר' דוד פערלא מהנהלה ור' זלמן שכטיר המזכיר. מספר התלמידים היה קרוב ל-50. התכנית כללה גמרא ותוספות, פוסקים, ונ"ך.

בשנת 1940, כשפרצו הסובייטים לבוקובינה, נסגרה הישיבה מסערעט, אולם חלק ממנה עבר ועלה ארצה. והיום ממשיך הרב האדמו"ר האגר שליט"א בהנהלת ישיבת סערעט בחיפה, כאחותה מוויזניצה בבני-ברק.

ישיבת באנילה

בבוקובינה התקיימה ישיבה בשם "ישיבת הרב דק"ק באנילא". על הישיבה הזאת שמעתי עוד בהיותי בבוקובינה, מעין ישיבה מחוזית, עליה מוצאים אנו פרטים אחדים במודעת העתון "דאס יודישע וואָרט" טשרנוביץ, יום ב' ער"פ, תרצ"ו (3/6/1936). מטעם הישיבה מודיעים:

(1) שעל התלמידים הרוצים להמשיך בהשיבה לקיץ הבע"ל להודיע להשיבה עד לחוהמ"פ.

(2) על כל תלמיד להביא עמו תעודת-התנהגות ישרה חתומה בידי הרב דמתא.

(3) על כל תלמיד לקבל הסכמת-קבלה להשיבה לפני שיסע לשם.

(4) שכר ההוצאות (שבת בכלל) והלינה הוא 500 ליי לחודש, אין לשלם עבור בחור חוזר.

(5) תלמידים מתמידים בלתי אמידים יתקבלו בהנחה של 300 ליי לחודש.

חתום בשם הנהלת הישיבה הרב מרדכי אריה הלוי הורביץ, באנילא-בוקובינה.

מספר התלמידים היה בין 30-40. המלמדים היו הרב דמתא ובניו. עם הכיבוש הרוסי נסגרה גם ישיבה זו ואת הרב הר"מ הורוביץ ראיתי אחרי המלחמה בבוקרשט, ממנהיגי אגו"י בדרכו ארצה ישראל.

טרנסילוניה

עד לשנת 1918 היתה מדינת טרנסילוניה ARDEAL או זיבנברגן (ע"ש שבע עריה הבצורות נחשבת כמאוחדת לאונגריה, בעיקר מחוזי טרנסילוניה הצפונית והמערבית, בעוד שמחוז טימישוארה (טמשוור) השתייך לאוסטריה עד שנת 1779. לפי המפקד הרשמי שנערך ב"רומניה הגדולה" ב-31 לדצמבר על כל גלילותיה הנספחים, היתה האוכלוסיה היהודית בטרנסילוניה רבתי 193 אלף מבין אוכלוסיתה הכללית של 5.550 אלף, זאת אומרת 3.5 אחוזים יהודים בין הרוב הנוצרי. אופיינית היא העובדה שבכל זאת התבלטו ההווי היהודי והחיים היהודים הדתיים במלוא מובן המלה, בטרנסילוניה יותר מבשאר גלילות רומניה. בדברנו על טרנסילוניה רבתי המשמעות היא שגם הגלילות באנאט וקרישאנה מארמורש בכלל.

הישוב היהודי במקומות אלה עתיק יומין הוא. לפי האגדה עוד מימי מלך הדאקי דיציבאל במאה הראשונה לס"ה. אולם מתוך פנקסה של קהילת אלבא יוליה כבר נמצאו שם תושבים יהודים במאה הט"ו.

בתקופות שונות גדל הישוב היהודי, עד שבימי המלכה מאריה טיריה (1740-1780) התחילו בעליל הרדיפות הראשונות על היהודים. בעיקר בימי בנה המלך יוסף השני (1780-1790) מחבר "כתב הסבלנות", נאלצו היהודים להתבולל אף בצורתם החיצונית, לגלח זקנם ולשלח בניהם לבתי הספר החדשים כשאר האזרחים. גזירות שונות ולחץ מתמיד סבלו שם היהודים גם מהסתת האלמנט

הואקסי-גרמני שהיה חלק גדול וניכר מהאוכלוסיה הכללית. בכל זאת היה מצבם הכלכלי-חברתי של יהודי טרנסילוניה די טוב. הם התאחזו בארץ וסחרוה. מהם בעלי אחוזות, סוכנים, בעלי מסחר ותעשיה קטנה, ובזמן האחרון עסקו רבים גם בעבודת האדמה.

מצבם הרוחני

מי שלא הכיר את יהודי טרנסילוניה בלבושיהם המסורתיים בזקנם הארוך ובפיאותיהם המסולסלות והארוכות, חיים את חייהם הציבים בקהילותיהם הם וממשיכים במסורת אבות, קשה לו לעמוד על טיבם של יהודים אלה כראוי.

טיפוס מיוחד ומתבלט במינו היה היהודי הטרנסילוני בקרב אחיו ברומניה. בכלל אי אפשר לדבר על יהדות רומניה כעל חטיבה אחידה, כי אם על יהדות ביסרביה, בוקובינה, מארמורש, טרנסילוניה ורומניה הישנה.

בעיקר כשסופחה טרנסילוניה לרומניה, ע"י ההסכם הטריאנוני מ־4 ליוני 1920, נתווסף לשוב היהודי הרומני צבור דתי של אחים שומרי תורה ומצוות, חיים רבגונים וקהילות מאורגנות שהשפיעו לא במעט גם על מהלך חייהם של יהודי הריגאט. ככה השתזרו ברומניה ארבעה סוגים של יהודים, שונים בצביונם, בהשקפותיהם ואף בזכויותיהם האזרחיות: יהודי הריגט (מולדובה ומונטניה) שתרבות המערב טשטשה את מקור רוחניותם המזרחית; יהודי ביסרביה, שחותם רוסיה היה מונח עליהם; יהודי בוקובינה עם זיקתם הגרמנית ההשכלתית; ויהודי טרנסילוניה, שלמרות ההשקפה המתבוללת שירשו מאונגריה הריפורמית, נשארו ברובם נאמנים לרוח ישראל סבא.

הקהילות מטרנסילוניה היו מחולקות לאשכנזיות ולספרדיות. אלו ואלו המשיכו בכל עת, למרות המכשולים השונים, להחדיר בלב הדור החדש אהבה למסורת ולדת ישראל בלי שום סטיה. השפעתו המסתעפת של ה"חתם סופר" היתה ניכרת בעליל. מתלמידיו היו מנהלי ישיבות וראשי קהילות באונגריה ובטרנסילוניה. כשנוסיף עליהם פעולתם רבת-ההשפעה של החסידים שהשתרשו כאן עוד מימי הבעש"ט, שתלמידיו פעלו במקומות אלה, והצדיקים ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב, והאדמורי"ם לבית וויזניצה וסאטמר, הרי מופיעה לפנינו תמונה של חיים יהודיים בעלי תוכן וגוון במלואם.

הקהילות הללו המאורגנות יפה דאגו לחייהם התרבותיים-רוחניים של התושבים, וכמעט שלא היה ישוב, ואפילו קטן, שלא היה שם בית כנסת, מקוה, תלמוד תורה ודיין מו"צ. אהבת התורה בטרנסילוניה התבלטה בעיקר במספרן הרב של הישיבות, כקטנות כגדולות.

הישיבות בטרנסילוניה, לפני 1914.

עוד בשנת 1800 כבר היתה ישיבה בגרוסוורדיין מיסודו של הרב הדיין ר' ישראל נחמן דראהביטשער בעמ"ח ס' "פקודת המלך", שהמשיכה שנים רבות. גם בטימישואר היתה ישיבה עוד בשנת 1779-1786 קרוב לשנת 1779 כיהן בטימישואר הרב יוחנן בה"ר יצחק, שנוכח בשו"ת "נודע ביהודה" אה"ע סי' מ"ו, וחתנו הרב בינש דייטש שהיה או דיין, היה מנהל "ישיבה גדולה" בקהילתו האשכנזית⁽¹⁾.

ישיבות נוסדו פה ושם גם בהשפעתו הגדולה של ה"חתם סופר" שמפיו חיו רבני הסביבה, ובפקודתו השתדלו לבצר חומת התורה ולימודה.

כן פעלה בטימישואר עוד בשנת 1743 חברה של בעלי מקובלים בשם "חברים עורכי תיקון חצות" ומפורסמת העיר ברבניה הגדולים. וכן גם בעיר ט. מיקאלאש בשנות 1814-1836, התקיימה על ידי הרב אברהם יעקב היימן — ישיבה נודעת. יושב בישיבה שניה בגרוסוורדיין היה או גם הדיין ר' צבי לייפניק, בעיקר פעלו כאן תלמידי הבעש"ט שנדדו בין הרי הקרפטים כמו ר' קאפל חסיד מקולומיי מחבר "סידור ר' קאפל", הצדיקים ר' נחמן מהורודנקה, ר' משה מקיטוב ור' נחמן מקוסוב. הללו הפיצו מעינותיו של רבם הבעש"ט חוצה, וזרעו פה ושם את זרעוני החסידות שנתקבלה בין המוני היהודים באהבה.

הדרך נוסף להקמת ישיבות בטרנסילוניה ניתן עם יסוד הישיבה הגדולה בפרסבורג של ה"חתם סופר" ז"ל. מחוץ להישיבות שהזכרנו הוקמו ישיבות בקרלסבורג ע"י הה"ג ר' יחזקאל פאנעט, בעל שו"ת "מראה יחזקאל". תלמידי הישיבות הללו היו רובם תלמידי ה"חדרים" השונים שהיו כמעט בכל כפר פרי המלמדים להועיל בכל פינות טרנסילוניה. היתה או תקופת-רבית המפעל, וכמעט שלא היתה משפחה שלא שלחה אחד מבניה להשתלם באחת מהישיבות. אכן בני טרנסילוניה היו חדורים רגש הדת ובלב גאה הצהירו תמיד על זיקתם הדתית. רבים היו מסיימי הישיבה בפרסבורג שתפסו את הרבנות בקהילות טרנסילוניה והמשיכו במסורת ה"חתם סופר", ע"י יסוד ישיבות חדשות בכל אתר ואתר ובהרמת קרן התורה. תופעה זו של ערים קטנות בעלות רב או מו"צ, מנהל ישיבה בת 20-30 בחורים בביהמ"ד הלומדים גפ"ת ומוסר, לא יכולנו לראות בשום מקום אחר חוץ מטרנסילוניה. ההכרה העצמית וארגון הקהילות שבטרנסילוניה שימש למופת לגלילות שמסביב. קהילות אלו התחייבו להחזיק ישיבה בהנהלתו של הרב דמתא ולדאוג למחסורם של התלמידים ב"לחם לאכל ובגד ללבש". לכן אין להתפלא שדווקא בערים קטנות פרחו וצצו ישיבות גדולות, מרצונם של הרבנים לעסוק בתורה ובלימוד ולא להיטרד בצרכי צבור

(1) ע' מאמרו של י. ל. פליישר "לתולדות רבני טימישוארה", סיני, כרך ב', ס' היובל לדר. אדולף שטרן, בוקרשט, תרפ"ט, ע' XXII.

ובבעיותיהם של הכרכים הגדולים. אמנם הצטרכו התלמידים לאכל "ימים" אצל בני הקהלה מהם "בחורי שבת" ומהם "בחורי יום". היותר מתמידים ומופלגים שבהם שהו מספר שבועות אצל בעה"ב אחד שהתכבד ב"כבוד" הזה להחזיק בחור מופלג, ובעיקר לתלמידים ותיקים ומבוגרים. הצעירים שבהם החליפו ארוחתם מדי יום ביומו אצל בעה"ב שונה⁽²⁾.

יכלו למצא בישיבות אלו לא רק בני עניים כי אם בני אמידים. שהוריהם השתדלו לתת לבניהם חינוך תורני מקיף כדי שיוכלו אח"כ לשלב תורה ועבודה ועשירות במקום אחד ולזכות לשני שולחנות. בחור כזה שנשם לתוכו את האוירה של תורה וחסידות היה לנח"ר להוריו ולסביבתו הביתית שראו בו משום ממשיך בדרכה של תורה ויראה. מתלמידי ה"חתם סופר" המצויינים שפעלו להרמת קרן התורה בטרנסילוניה היו עמודי התורה הרב ר' נפתלי הירץ ווייס (נפטר בירושלים — תרנ"ב) והגאון ר' הלל ל"ש — ליכטנשטיין שכיהן בקלויזנבורג ומארגרעטן בשנת תר"י⁽³⁾.

בין הישיבות היותר חשובות, הן ברמתן והן בגודלן, ושפעלו בטרנסילוניה עוד מלפני המלחמה הראשונה נימנות:

ארבעת הישיבות בעיר סאטמאר; אחת של ההר"מ יואל טייטלבוים עם מספר של 334 תלמידים; השניה של הר"מ האדמו"ר מביקסאד ר' אליעזר פיש בת 80 תלמידים; השלישית "קרן לדוד" להר"מ יוסף גרינוולד עם 45 תלמידים; והישיבה "אהל תורה" עם 38 תלמידים.

בעיר טושנד היתה ישיבה גדולה בהנהלתה של הגר"מ ר' מרדכי מבריסק וחתנו ר' שמואל גרינברג, מספר התלמידים עלה ל-310.

בסעקיליהיד למדו בהישיבה 220 תלמידים בהנהלתם של ר' יהודה סגל רוזנר ובנו ר' שמואל חיים. בהישיבה באויבערווישעווע, (עליה נדבר הלאה) היו 200 תלמידים בפיקוחו של הה"צ ר' מ. מענדל האגר ז"ל. בעיר קראווי למדו 150 בחורי ישיבה בהנהלתו של הר"ר שמואל גראס ועוד 100 תלמידים בהשגחתו של הה"ר אביש הורוביץ. בעיר לאפאוש למדו 140 בחורים בהנהלתו של הרב ר' אהרן גראס. במארגרעטן למדו בהישיבה 130 תלמידים והר"מ היה הה"ר מרדכי עזריאל וויינברגר. בעיר שימלוי היו 120 בחורים בראשותו של הרב ר' שלמה זלמן עהרנרייך ובנו ר' חיים; בעיר דעזש למדו 100 בחורי ישיבה והר"מ היה הרב יעקב אלימלך פאנעט והרב ר' יהושע גרינוולד. בעיר סיגעט שבמאראמורוש היתה ישיבה בת 100 תלמידים בהנהלתם של הרבנים ה"ר יקותיאל יהודה טייטלבוים וה"ר יקותיאל יהודה גרוס. בעיר קראסנה למדו 80 בחורים

(2) נ. לוין: חמשים שנות הסטוריה, ח. ב. ירושלים, תרפ"ב; בתרגום אלמליח, וע"ע

אברהם צ. י. לקורות היהדות בטרנסילוניה. ניו יורק, תשי"א. ח. א.

(3) ע' ספר "בית הלל" לתלמידו צבי היר, מונקטש תרנ"ג. וע"ע "החתם סופר ותלמידיו",

מאת ש. ה. חיינברטן, ירושלים תש"ה.

בהנהלתו של הג"ר הלל ליכטנשטיין; במאראוואשאהילי היו 75 בחורים בהנהלתם של הג"ר מנחם סופר ובנו ר' שמואל חיים; במאראשאוויר למדו 60 תלמידים בפיקוחו של הר"ר משה יוסף מייזלס; במיהאליפולבו היו 50 בחורים בהשגחתו של הרב ישינפלד; מחוץ להשיבות הללו התקיימו ישיבות קטנות גם בערים אחרות, בהן היה מספר הבחורים בין 30-50. הללו לא היו קטנות בערכן מהישיבות הגדולות, ורק מפאת מספר התלמידים הצנוע לא נתפרסמו כל כך. ישיבות כאלו התקיימו בערים דלקמן: איקלאד, אראה, אילנדה, ביסטרצה, בוטשום, גראסוורדיין, דיערעש, האלמין, הוניאד, טורדה, טימישוארה, לודיאש, מונאסטור, נאדיבאניה, נאדיפולו, ניגרישט, נימוזשה, סולונטה, סומישאיבר, סוניסלה, סרמש, סיבען, ערדאסינדיורדי, קלויזנבורג, רודנה, ריטיאג, שיסבורג ובעוד קהילות כאלו. עובדה היא שכל רב היה מארגן בקהילתו מספר בחורים שבהם היה משקיע את מרצו ובהם היה קובע עתים לתורה בקביעות. תופעה מעין זו כמעט שלא היתה בנמצא ברוב הקהילות שבגלילות השכנים ברומניה. — ישיבות קטנות רבות היו כמעט בכל עיר ועיר במחוז מארמורוש, ויהדות מחוז זה התמוגה והתאחדה בעיקר משנת 1920 עם שאר יהודי טרנסילוניה והיו לאגודה וחטיבה אחת. טיפוס מיוחד של יהודים שומרי מצות, לומדי תורה ובעלי בתים וסוחרים אשר אחזו ועסקו באמונה וגם מתלמוד תורה לא הניחו ידם).

הישיבות בטרנסילוניה בשנות 1918 — 1940.

התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה מהווה מיפנה חדש במצב היהודים בטרנסילוניה ובאזרחותם החדשה. בהסכם שבטריאנון ב-4 ליוני 1920 קיבלה רומניה את שטח טרנסילוניה וגלילותיה מבנט שנגזרו מאונגריה. ברובן קהילות אורטודוקסיות במספר של 153 מחוץ לכפרים והישובים בהן נתאחזו יהודים חרדים מזמן, נמצאו תושבי זיכנבירגן היהודיים ואלו מבנט במפקד העם הרומני משנת 1920 במספר של 181,340 נפשות. יהודים חרדים אלו שהיו מאורגנים בקהילותיהם עוד באונגריה ניהלו את מהלך-חייהם היומי כאחיהם באונגריה ולחמו בעוז ונפש נגד הזרם הריפורמי שהשתלט לאט לאט באונגריה המטמיעה. גדולי התורה עמדו בפרץ ובהרבה מאסיפותיהם צווחו על כת הנאורים והמתבוללים שעשו שמות במחנה ישראל. ברם, מקום הניחו להם אבותיהם להתגדר בהם, והחסידים כהאשכנזים ביד אחת ופה אחד עברו ממלחמת-מגן למלחמת תגרה. הללו באו לידי הכרה שרק עם ביצור חומת התורה ע"י יסוד ישיבות וחדרים חדשים יוכלו לכוון את הדור החדש למסלול המסורת והדת. ובאמת, נוסדו חברות חדשות ומוסדות חדשים בטרנסילוניה כ"מחזיקי הדת", חברה שהתקיימה עד לפני 1918 וחדשה פעולתה ביתר שאת ומרץ בשנת תרפ"ה באסיפת טורדה ע"י הגה"ר בן ציון וויזל מטורדה.

(4) י. י. גרינולד: טויזנט יאָר אידיש לעבין אין אונגארן, ניו-יאָרק, 1945.

כמו כן עם החדרת הרעיון הציוני לשדרות העם התפתחה גם "אגודת ישראל", שמצאה לה כר נרחב בטרנסילוניה יותר מבשאר גלילות רומניה, אשר הקימה רשת של בתי ספר "בית-יעקב" לבנות וסניפים בכל רחבי טרנסילוניה אליהם השתייכו הרבה מתלמידי הישיבות. פעלו שם גם ה"מזרחי", צעירי מזרחי, בני עקיבא ופועלי אגודת ישראל, אשר גם הם רכזו מספר יפה של תלמידי הישיבות והנוער החרדי.

בשנת 1929 התקיימה בסיגט-מרמורוש הועידה הראשונה של ה"מזרחי" בסביבה ההיא, עם ביקורו של הרב מאיר ברלין ז"ל, והיתה זו ההפגנה הכבירה ביותר למען הרעיון של הציונות-הדתית הלאומית.

החברות החרדיות שהתארגנו למען "חיזוק הדת" במדינה דאגו לפעולות שונות. אולם בין המפעלים החשובים ביותר בטרנסילוניה שלאחר המלחמה הראשונה היה מפעל חידוש הישיבות על בסיס איתן. רבות הן הישיבות שהתפתחו בתקופה זו. כבר תחת השלטון הרומני, שבמלחמתו נגד ההונגרוציה של הנספחים, לא מנע מהאוכלוסיה היהודית הטרנסילונית להתבצר בחייה הרוחניים-תרבותיים. נשתדל לתאר קצת מספר ישיבות חשובות שהשפעתן רבה היתה בטרנסילוניה, על סמך החומר המועט שהספקתי להשיג. נימוק נוסף להתפתחות הישיבות היה הגבול החדש המבדיל בין רומניה והונגריה שמנע מהרבה תלמידים היכולם לנסע כפי שהיו נוסעים לפני כן להשתלם בישיבות אונגריה וטשכוסלובקיה השכנות. הללו היו זקוקים להישאר בטרנסילוניה ומרמורוש ולהמשיך את למודיהם בביתם או בישיבות הסמוכות שבטרנסילוניה.

הישיבות הגדולות שנפתחו בתקופה ההיא היו: ישיבות אויבערווישעווע להגר"ם ר"מ האגר; ישיבת סאטמאר לבית טייטלבוים, ישיבת סיגעט-מרמורוש, ישיבת טושנאד, הישיבה בהאלמין, הישיבה בקראולי, ישיבת סיקליהיד, דעזש, שימלוי, מארושוואשארהלי, מארושאויבר, ישיבת קלויזנבורג ועוד.

הישיבה מגרוסוורדין שהתקיימה כבר שנים רבות נתמכה בעיקר מקרן "תומכי הישיבה" של הקהילה, וכמוה ראו קהילות אחרות ועשו גם הן. כמו כן התקיימו ישיבות רבות כמעט בכל עיר וכפר שבמרמורוש — מבצר החסידות והיהדות החרדית שברומניה.

"ישיבה עולמית בית ישראל באויבערווישא".

הישיבה נוסדה עוד בשנת תרפ"א ע"י הרב מאובערווישא האדמו"ר ר"מ מנדיל האגר זצ"ל מהאחים בני הצדיק ה"ר ישראל זצ"ל לבית וויזניצא.

העיריה שישבה בין הרי הקרפטים המערביים נתפרסמה ע"י ישיבתה ורבה הדגול. הה"צ ר' מנדיל היה בעל מרץ ומארגן נפלא. בהשפעתו ובעזרת אלפי חסידיו הנאמנים הקים הרב בנין מפואר ורחב להישיבה שנקראה ע"ש

אביו הה"צ ר' ישראל ז"ל מוויזניצה. העובדה האפינית ביותר היא, שהשיבה התקימה דווקא בעיירה רחוקה מכל עיר גדולה או אוכלוסיה יהודית ואפילו תחנת-רכבת עדיין לא היתה שם.

מספר התלמידים בישיבת אויבערווישא עלה על 300, כולם בחורי חמד לבושים בתלבושת חסידיית ומשלבים תורה וחסידות גם יחד. כאחיו בוויזניצה וסערעט שבבוקובינה, השתדל הרב ר' מנדיל להציב שם ויד לישיבתו זו, ואף השיג רשיון מאת הממשלה הרומנית בשנת 1933. היתה זו הישיבה הראשונה במרמורוש שנתאשרה מאת המיניסטרים לחינוך שבבוקרשט. בשנה ההיא כבר היה להישיבה בנין חדש בעל שלש קומות, עשרות חדרים מרווחים, מסודרים בכל הנוחיות. בשנת 1938 "היה מספר התלמידים 348, ארבעה בחורים קבלו סמיכה, שבעה נתמנו לעוזרים של רבנים, ששה עשר נעשו שוחטים".

כבר בשנת 1931 התקין הרב האגר בהישיבה בית-מלאכה לחרושת עץ, אשר הלך וגדל במשך הזמן. בשנת 1938 היו 152 בחורים עוסקים במעבדה הזאת. גם יתר התלמידים אימנו את ידיהם בעבודות שונות.

רעיון העליה וההתישבות בארץ ישראל היה ער ומשורש בהישיבה. חלק גדול מתלמידי הישיבה עסקו בפלחה בשדה ובגן להכשיר את עצמם לעבודה חלוצית בארץ ישראל, ואף השתייכו לקבוצה חלוצית שבעיר. והיה להם היום למלאכה ולעבודה והלילה ללימוד.

תכנית הלמודים כללה בעיקר גפ"ת ופוסקים והלמודים המכוונים לקבלת היתר-הוראה.

בהישיבה הופיע ירחון תורני בשם "דגל התורה", בו השתתפו רבנים ומטובי הבחורים.

מנהלי הישיבה היו: הרה"ג ר' מנחם מנדיל האגר ז"ל, שני בניו, הדיין ומו"צ מהר"ד ווייס ז"ל ועוד אחד מהקהילה. — כולם מלמדים שלא על מנת לקבל פרס. ללימודים החיצוניים — מלאכת הנגרות והחקלאות מינו ארבעה מורים מיוחדים.

הישיבה קיבלה תמיכה מ"קרן הישיבות" מיסודו של פרופ. חאבקיין, וכן נשמע גם מדברי הרב הר"מ על מטרת הישיבה, והיא: "להרים קרן תורה ועבודה ודרך ארץ למעלה ראש".

התלמידים נתקבלו להישיבה חינם אין כסף והיא אשר סיפקה להם כל מחסורם. בשנת 1938 היו בין התלמידים גם שמונה פליטים מאשכנז ההיטלרית שר"י (מתוך דו"ח הישיבה).

(5) מ. ווישניצר: חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית, תלפיות, שנה ה', חוב' א"ב, נ. י. תשי"א.

מנהלי הישיבה באויבערווישא. באמצע הג"ר מ"מ האגר, נשיא ור"מ.

בשנת 1938 הכריחה הממשלה הרומנית להנהיג בהישיבה תכנית מיוחדת של שעתיים לשבוע ללימוד השפה הרומנית. פקודה זאת ניתנה מטעם המיניסטריון להשכלה מבוקרשט. השלטון לא היה שבע רצון מהשפה ההונגרית שהיתה שולטת אז ברחבי מרמורוש וטרנסילוניה, וראתה בזה סכנה לקורבה המאדיארית שעל הגבול. היה בזה גם משום הכנה בכוונה של תלמידי הישיבה הרוצים אחר כך להתייצב לבחינות-רב מטעם הממשלה בועדת-ההשכלה שבבוקרשט ולהיפטר מחובת הצבא ברומניה.

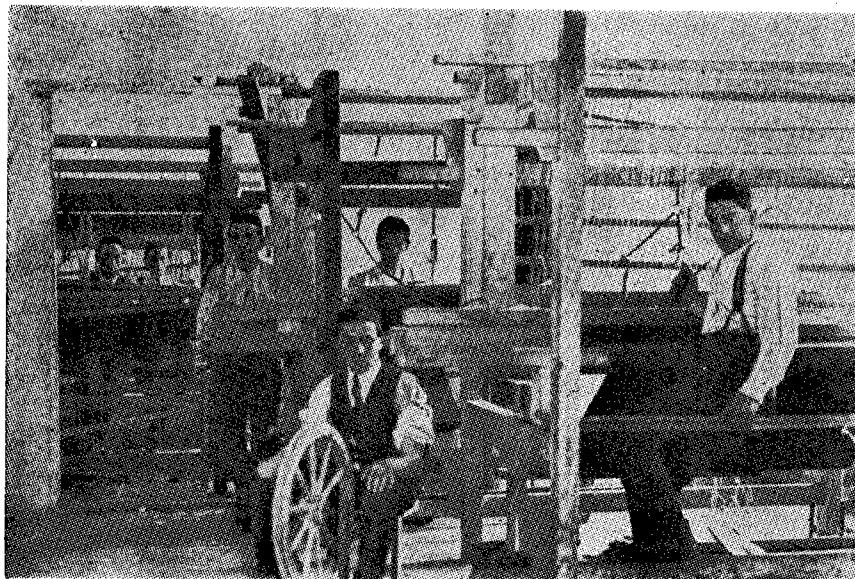
הישיבה מאויבערווישא אבדה את קברניטה הרב הרמ"מ האגר ז"ל ביום י"ג טבת ת"ש, והמשיכה עוד עד תש"ג בערך כשהתחסלה בתקופת ההשמדה והגירושין לאוישביץ ולשאר מחנות הכליה).

„ישיבה ומוסד תורה וחיים" במרמורוש-סיגייט.

כבר הזכרנו לעיל שהיתה קיימת ישיבה במרמורוש עוד מחצי המאה התשע עשרה מיסודו של הרב זלמן ליב טייטלבוים, שהיה ממשפחה חסידית מפורסמת.

בשנת 1928 נתחדשה הישיבה בעיר מרמורוש (שמנתה כ-12,000 יהודים) ע"י הרב יקותיאל יהודה גראס, ראש הישיבה החדשה הכוללת בית-מלאכה לאריגה בשם „ישיבה ומוסד תורה וחיים ללמד אומנות לבני הישיבה". המצב

(6) תודתי נתונה להרב הר"מ האגר שליט"א בן הה"צ ר' מ"מ ר"מ ישיבת אויבערווישא, זצ"ל, הרב מחיטא" כעת בניוירוק, על הפרטים שהמציא לי ותמונת ראשי הישיבה הנ"ל.

במעבדה לאריגה בישיבה מסיג'מרמורוש.

הכלכלי, והדחקות הטפוסית ששררה בתחום זה הביאה לידי כך ששיבות כאלו תכלולנה קורסים מיוחדים לאמנות-יד מיזמתם של רבנים חסידים שהתחשבו עם צרכי החיים הממשיים.

הרב גראס, או "הרב האדומי" כפי שקראו לו, היה יו"ם ובעל מרץ כביר, שלא התחשב עם דעות אחרים והוציא את תכניתו לפועל, הישיבה קיבלה תמיכה מהממשלה, מהג'וינט וגם מ"קרן הישיבות" מיסוד חאבקין, שתמכה בעיקר במפעלי-שלוש של תורה ומלאכה.

בישיבה למדו 150 תלמידים, והחל משנת 1938 אסרה פקודת המיניסטריון לדת ולחינוך לקבל תלמידים מחוץ לגבולות רומניה⁽⁷⁾. מטעם זה ירד אח"כ מספר התלמידים ל-100. גם בהישיבה הזאת נזקקו להכנים שעתיים לשבוע לימוד הלשון הרומנית. במכתב הרב גראס הר"מ מ-27 ליוני 1938, לדר. מ. ווישניצר מודיע הרב בין השאר: "יש לי שני בחורים שיודעים מסכת חולין בעל פה, שלשה שיודעים גיטין ושנים שיודעים בבא מציעא. הראשונים מקבלים פרסים של 2.000 לעי כל אחד והאחרונים מקבלים 1.000 לעי כל אחד". התלמידים היו בגיל צעיר, ומחוץ להשעורים הרגילים בהישיבה היה הרב גרוס מרצה להם שעורים מיוחדים. בבית האריגה למדו אז 12 בחורים שנבחרו מתוך 30 מועמדים. הישיבה הוציאה כבר אומנים מושלמים שהתפרנסו יפה מיגיע כפיהם. מהם ניהלו

(7) מ. ווישניצר: די באניונג פון ישיבות אין מזרח-אייראָפּע. יוֹאֶל-בלעטער. באַנד XXXI—XXXII ניו יאָרק, 1948. וע"ע מאמרו הנ"ל ב"תלפיות" ה. תשי"א.

את המלאכה בבית-מלאכה לאריגה במרמורוש. קרן חאבקין הספיקה להם מכונות אריגה. הלימוד היה נלמד באופן שיטתי, עיון לחוד ומעשה לחוד. הרב גראס חשב גם להקים מחלקה חקלאית בישיבה, והציג לו שלש מטרות: לדאוג לבריאות התלמידים החולים שבהם יוכלו להינפש בנאות-דשא בחוה, להספיק לבית-תבשיל הישיבה ירקות, פירות, חלב וחמאה משלהם, ולהכשיר את התלמידים לעליה לארץ ישראל. ואמנם רבים מהבחורים גמרו ואמר לעלות ארצה, וחלק מהם אף עלו והתעסקו שם בחקלאות.

תכנית הלימודים בהישיבה היתה מחולקת לשתיים: חצי יום למדו משניות, גפ"ת ופוסקים, וחצי יום עבדו חלקם בבית-מלאכה לאריגה. תכנית כזו היתה נהוגה גם בישיבת סערעט-בוקובינה. רובו הניכר של התלמידים הקדישו כל היום וכל הלילה רק ללימודיהם.

תכנית ההכשרה של הנוער החרדי לתורה ולמלאכה, שיוכלו להתקיים בעצמם, כבר נידונה בכבוד-ראש בשנת 1911 באחת הוועידות הראשונות של האדמורי"ם והרבנים החסידים בטשרנוביץ, בהנהלתו של כמו"ר דודי האדמו"ר מטשורטקוב זצ"ל⁸). תכניתו זו של הרב גראס לא התגשמה בשל המלחמה שהתפרצה ב-1939. בראשית ספטמבר 1940 סופחה צפון טרנסילוניה לאונגריה שנית. ביום 8 ליולי 1941 יצאה פקודה בסיגט-מרמורוש שכל היהודים הגרים באונגריה והם מחוסרי-אזרחות יקובצו במחנות. עם רבות המחנות העבירים הגרמנים מעבר לגבול ונרצחו במיתות משונות בגליציה ובאוקריינה, הי"ד. עוד קיבוץ חרדי בשלמותו נמחק מעל המפה בזדון העריצים.

הישיבה באיקלוד-קלוזש.

עירה קטנה זו סמוכה לבירת טרנסילוניה, קלויזנבורג או קלוזש. באיקלוד היה ישוב יהודי עתיק יומין. אחרי המלחמה הראשונה כבר היתה שם ישיבה בשם "תורה ומלאכה" מיסודו של הגה"ר חיים יהודה ברוין. באותה השנה שיסד הרב גראס בית מלאכה לאריגה במרמורוש-סיגט, הקים הרב ברוין בית מלאכה לחרושת בישיבת איקלוד ומתוך אותה הדאגה להכשיר בעה"ב ת"ח שומרי תורה ויודעי מלאכה. התלמידים בהישיבה הקדישו חצי יום ללימודי-הישיבה, ש"ס ופוסקים, חומש ועוד, וחצי יום עסקו במלאכה בנגרות ולמדו ליצור רהיטי-בית, שהיו נמכרים בשוק בעיר קלוזש הסמוכה. הם יצרו גם רהיטי בית-כנסת וחרושת-עץ לארון הקודש לביהכ"נ שבבית החולים בקלוזש. מיזוג שכזה של "תורה ומלאכה" בישיבה לא היה רגיל בפולין ובמקומות

(8) באסיפה שנקראה ע"י האדמו"ר מטשורטקוב זצ"ל השתתפו האדמורי"ם מוויניצה, אטינע, הה"צ אבי תותני האדמו"ר מבויאן זצ"ל ועוד. נמסר לי מפי הה"צ מורי וחותני האדמו"ר מבויאן שליט"א.

אחרים, ואף על נסיונות אחדים בישיבות "בית שמואל" (גננות) בוורשוי (1935) ובישיבת הלוחוביץ בצ'כיה (מיכניקה) שמענו בשנות השלושים.

הקהילה הקטנה באיקלוד עם רבה החסיד דאגו הרבה לקיום הישיבה, שקיבלה תמיכות גם מהג'וינט וגם מ"קרן הישיבות" חאבקין. בכלל הוציאה "קרן הישיבות" מיסוד חאבקין על הישיבות ברומניה משנות 1931-1938, סכום של 2,045 פונט. (הישיבות הן: קלוזש, איקלוד, סיגט-מרמורוש, סאטמאר, אויבערווישא ווויזניצה).

איחוד הישיבות מאיקלוד וקלוזש.

בשנת 1937 יסד הרב ר' עקיבא גלזנר רבה של קלוזש ישיבה בעירו בשם ישיבת "חתם סופר". בהשתדלות הרב הפעיל רכשה לה הישיבה בנין נהדר וגדול, בו סידרו בית תבשיל, חדרי-לינה ובית מדרש רחב. כפי שמודיע דר. מ. ווישניצר הגיע מספר התלמידים בשנת 1938-1939 לחמשים, ו-40 מהם לנו בפנימית הישיבה.

תכנית הלימודים היתה כזו שבישיבות הונגריה, בהוספת שעורים לתנ"ך, עברית והשפה הרומנית. כרב גראס, כן חשב גם הרב גלזנר להקים בית מלאכה ושעורים בחקלאות להכין את הבחורים-החלוצים לחיי ארץ ישראל. מחשבתו לאחד את ישיבתו עם ישיבת איקלוד עשתה פרי. ובראשית שנת 1939 התאחדו שתי הישיבות והמעבדה מאיקלוד עברה לקלוזש, שם התפתחה הישיבה בבנינה הרחב להגדיל תורה ולהאדירה.

עם פרוץ המלחמה בא הסוף גם למוסד הזה, כלשאר המוסדות ברומניה.

הישיבה "תפארת שלמה" בעיר שמלויא — (שימלויאול פילוויא).

יסוד הישיבה התקיים עוד בשנת 1850, ולאחר מלחמת העולם הראשונה התחדשה והמשיכה לפעול עד לזמן האחרון. לפני מלחמת העולם השנייה (1939) היה ראש הישיבה הרב דמתא ר' שלמה זלמן עהרנרייך.

בדו"ח הישיבה⁹) מיום 21 לנובמבר 1939 נאמר: שבראשונה נוסדה הישיבה ללימוד התלמוד, אולם לרגלי הגורמים הסוציאליים שבזמן האחרון הוכרחה הישיבה לארגן בית מלאכה. רבים לומדים כאן אומנויות שונות. ההנהלה חושבת לפתח עוד יותר את ענף החקלאות שבישיבה. הרב עהרנרייך ובנו מלמדים במוסד חינוך. תוצרת התלמידים נמכרת ומהרוח משלמים שכר האומן. בשנת 1937 נאסף סך של חצי מיליון לעי להקמת בית לינה בשביל התלמידים, אולם בינתיים גדל גרעין התלמידים הרבה וחלק מן ההון שימש להוצאות רגילות.

הישיבה הזאת התקיימה אף היא עד המלחמה האחרונה.

(9) ע' הישניצר, ב"תלפיות" שם.

הישיבה בטירגול-לאפרשלו.

הישיבה נוסדה עוד בשנת 1884 ע"י רב העיר הרמ"ד טייטלבוים בן הרב רז"ל טייטלבוים ממרמורוש. בשנת 1935 אחרי פטירת הרב נהל את הישיבה בנו הרב אהרן גראס. לפניו למדו בהישיבה כ-200 תלמיד, אולם המשבר הכלכלי ודילדול התושבים היהודים מהסביבה הורידו גם את מספר התלמידים. בשנת 1938 למדו שם 90 בחורים ובשנת 1939 רק 56. מטעם הפסקת התמיכות והנדבות השונות מחו"ל. בכל זאת, עם נדבתה הנדיבה של בת נכדו של ר' עקיבא איגר, שנדבה בית וגן להישיבה, חשב הרב גראס להקים אף הוא בית מלאכה לתלמידים. בשנת 1939 כבר התחיל הרב להעסיק אומן לרפוד ולרצענות. מחוסר אמצעים כספיים ועם שינוי המצב המדיני שהביא להתפרצות המלחמה, הופסקה גם פעולת הישיבה.

בין הישיבות מטרנסילוניה שקיבלו תמיכות מחו"ל היו גם הישיבות מטושנאד וטיקליהיד, בהן תמך ר' נפתלי פירשטיין מואלדן-מאסס. מתמיכותיו בנו בתי מדרשות ובתי תבשיל בשם "בית נפתלי".

כן היתה גם ישיבה חסידית ב1909 נקא מיסוד האדמו"ר האחרון מספינקא. שהתקיימה בין שתי המלחמות. למדו שם כ-100 תלמיד, והר"מ היה הה"ג ר' ישראל חיים ווייס.

בפלך באנאט שבהונגריה המזרחית-דרומית ושנספח בשנת 1920 לרומניה, כבר הזכרנו את בירתה טימישוארה וישיבתה העתיקה משנות 1770-1786 בזמננו נוסדה ישיבה בשנת 1935 בשם "אהבת תורה" ע"י חבורת עסקנים. מנהל הישיבה היה הרב אשר יונה וינברגר. מטעם הקהילה מטימישואר ניתן אולם מיוחד להישיבה ומעון להרב המנהל. הרב יצחק צבי סופר — מהקהילה הספרדית היה בוחן התלמידים בכל שבוע במעמד אנשי הקהילה. הלמודים היו כבשאר הישיבות מהונגריה. בהשגחתו של בן הרב סופר הנ"ל, נפתח גם בית תבשיל בשנת 1938. הישיבה התקיימה עד המלחמה האחרונה.

הישיבות בראשית תקופת המלחמה האחרונה.

התאמצו הרבנים בכל כוחם שלא להשבית קול התורה מבין כתלי הישיבות אפילו בימים הראשונים של מלחמת העולם השנייה, בעיקר לתלמידים שלא הגיעו לגיל של 18 ולא נקראו ל"שירות העבודה" מטעם הממשלה. ישיבות כאלו התקיימו: בעיר אראד שהמשיכה גם אחרי המלחמה. הישיבה בטימישוארה, הישיבה בהירמנשטאט בהנהלת הרב בצלאל שטרן, ובעיר טורדה בהנהלת הרב ר' יוסף אדלר.

סדר הלימוד בישיבות טרנסילוניה.

בטרנסילוניה היה סדר הלמוד בישיבה דומה לזה שבאונגריה. המסכות הרגילות שנלמדו היו: שבת, עירובין, פסחים, ביצה, גטין, קדושין, שלש הבבות, שבועות, מכות ונדרים. את שעור העיון למדו בבקר עם הראשונים והאחרונים, ושעור פשוט אחרי הצהרים. אחר תפילת שחרית היו מלמדים ש"ע או"ח ובערב יו"ד. כל זה למדו ביום א', ב', ג', ביום ד' וה' היו חוזרים על השעור הפשוט ועל יו"ד. ביום הששי היו בוחנים. ביום השבת למדו הבחורים חומש ופירש"י והמפרשים. בישיבות החסידיות היו מתנהגים ברוח החסידות, ע"י שלחן הרבי, בתורה, זמירות וריקודים. כמו כן היו נוהגים לגמר סוגיה בכל חודש או ששה שבועות. הבחינות והחזרה הסופית שלפניהן היו בחדשי אדר ואלול לפני החופשה. כן דקדקו על מפרשי הש"ס לרבות האחרונים, ועסקו בדיני שולחן ערוך לדעת איך להתנהג למעשה. התכנית הזאת סודרה עוד ע"י הגאון ה"חתם סופר", ודרכו היתה להתרחק מן הפלפול כדרך הגר"א.

התרת הוראה היתה ניתנת על פי רוב אחר החתונה או עם קבלת קהילה לשם רבנות. לא ידעו בטרנסילוניה על למודי חול בישיבות. לא כן בריגאט (רומניה הישנה), אשר רוח תרבות המערב וגורמים אחרים בחיים היומיומיים גרמו להכללת למודי חול בהישיבות.

ברם, בכל הישיבות ברומניה לרבות אלו מטרנסילוניה היו זקוקים הבחורים שהגיעו לגיל 18 ונקראו לחובת הצבא, ללמד השפה הרומנית ומקצועות אחרים בתכנית בתי הספר, כדי שיצליחו בבחינתם לפני המיניסטריון לדת בבוקרשט, ולהיפטר באופן שכזה מחובת הצבא.

הישיבות בטרנסילוניה אחרי המלחמה האחרונה, (1944—1948).

עם שביתת הנשק ביום ה' אלול תש"ד נגלה לעין כל המצב העגום של יהדות רומניה. זעיר שם זעיר שם שבו אודים מוצלים מאש ממחנות ההשמדה, פליטי חרב ורעב חזרו לקהילותיהם הנחרבות. רובם נהרו לבוקרשט. נעו ונדו ברחובותיה בלי מסעד ומשען בצפיה לעלות ארצה ישראל. ביניהם כ-700 צעירים, רובם תלמידי ישיבות מטרנסילוניה, הונגריה ובוקובינה, שהספיקו לעלות ולהמשיך בארץ בחיי תורה ועבודה.

רבים נשארו בקהילות השוממות והתחילו מחדש לבנות את ההריסות. לאט לאט נבנו קני קהילות הרוסות, ונוסדו בתי אולפנא, חדרים וישיבות. תיתי ליה לצבור הדתי ולארגוני הציונים הדתיים שבאמצעותם הוקמו מחדש בתי

ת"ת וישיבות בטרנסילוניה, ובחלקה הצפוני שהושב ב־12 מארץ 1945 לרומניה. ואלו הן הישיבות שפעלו בטרנסילוניה בזמן האחרון⁽¹⁰⁾:

1. ישיבת „בית ישראל” וויניצה ע"ש האדמו"ר באוראדיא מארע, שם למדו שבעים בחורים שקיבלו ארוחות בפנימיה.

2. הישיבה „בית משה” באראד, בהנהלתו של הגה"ר אהרן צבי בריסק אב"ד טשעקא, בה יותר משמונים תלמידים. בישיבה היה בית תבשיל. בשנת תש"י, היו בה קרוב ל־100 בחורים מופלגים, מהם שהגיעו להוראה.

3. ישיבת „אור תורה” בטימישוואר בהנהלת הרב ר' אשר יונה וינברגר. בישיבה 40 בחורים, המקבלים גם בית ומזון.

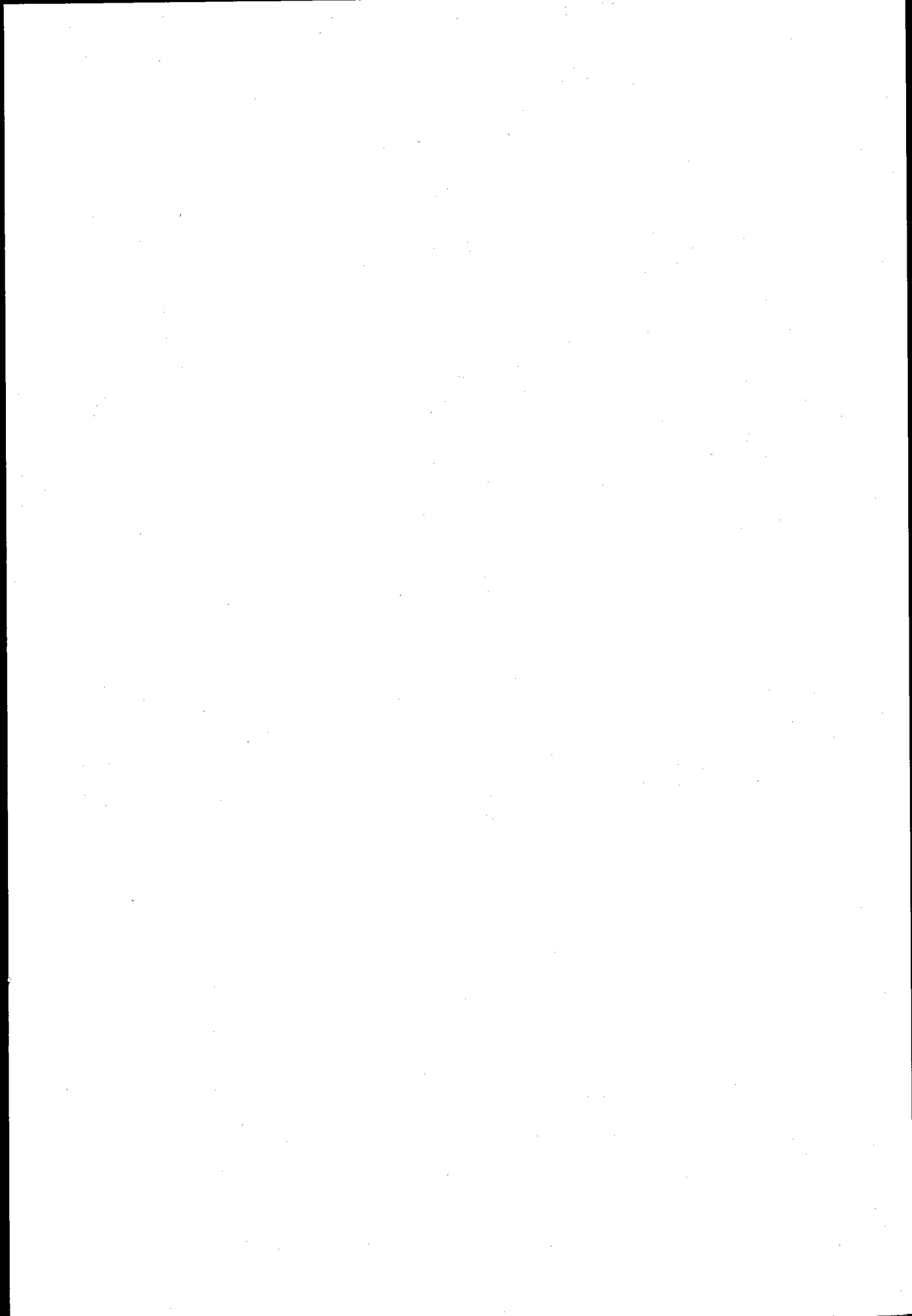
4. ישיבת „מוהריא"ן” במארגארעטען בהנהלת הרב דמתא הה"ג אברהם קליינמן. מספר התלמידים ארבעים, בישיבה פנימיה ובית תבשיל. כמו כן התקיימו גם ישיבות בקלויזנבורג, מ. אויווארא, סעבען וטורדה. חוץ מאלו קיימת היתה רשת בתי־ספר לבנות „בית יעקב”, 15 במספר ומספר של בתי ת"ת, בתי יתומים וקבוצים דתיים בעלי תכנית תורנית גבוהה.

רובם ככולם, התחסלו המוסדות הללו החל משנת 1948 תחת המשטר הקומונאי.

משלשים הישיבות שבטרנסילוניה המרוכזות בהנהגה הראשית של הלשכה לקהילות החרדים בעיר ביסטריצה, כמעט שאין כל זכר.

הידיעות האחרונות, שהגיעו, מזעזעות ומחרידות, באופן שיטתי הולך ומתחסל זהו הדתי והחינוך התורני המאורגן, ואך במחתרת יישמע עוד קול התורה הבוקע ועולה. המשטר בהווה לוחם בכל תוקף בכל זיקה דתית ושם לאל כל הנסיונות השונים של דברי היהדות החרדית להחיות את האוירה הדתית כבראשונה. אולם אין להספיד עדיין את יהדות רומניה. רצון הקיום שלהם ער, ולא ינום ולא יישן שומר ישראל.

(10) סקירה ודו"ח מפעולותיו של מרכז אגו"י ברומניה, אראד, תש"ו. תודתי לעורך ה"ר יודא ריינר מניו יורק על החומר שהגיש לי.

בתי מדרש לרבנים

המכון למדעי היהדות בוורשה

מאת

שבח אדן

הרקע ההיסטורי-תרבותי

ערכה של יהדות פולין בתולדות העם היהודי הוא בתרומתה המכריעה ושמירת יחודו הלאומי והתרבותי של העם העברי ובטפוח מתמיד של רצון קיומו. בקרב ישובה היהודי הצפוף נשמרו ערכי היהדות בבתי המדרש הרבים ובישיבות ההומות מתלמידי חכמים. בקרבה כמו תנועות עממיות ששאפו להתחדשות דתית ולחסון נפשי של המוני ישראל. ביהדות זו מצאה תחית הלשון העברית וספרותה רבים מנושאים. תנועת חבת ציון ואח"כ התנועה הציונית עוררה בה הדים חזקים מאוד. בה נתעוררה גם תנועה לספוח שפת יידיש וספרותה.

כל התנועות הללו מהוות בטוי בצורה שונה ולפעמים מנוגדת לשאיפה מרכזית אחת: המאבק על הקיום הלאומי והאמונה העמוקה בערכי היהדות. כשנפלו על הקרקע הזו זרעי ההשכלה, עלו וגדלו נבטים אחרים מאלה שבמערב אירופה. השוני הלך וגדל עם גדול הצמחים.

במערב אירופה אפשר להבחין בשתי תופעות צבוריות הנובעות מתנועת ההשכלה: חכמת ישראל והתבוללות קיצונית. אם כי שתי תופעות אלו שונות ומנוגדות הן, הרי הן יונקות משרש אחד: חוסר האמונה בעתיד עם ישראל. תבוסנות לאומית זו הביאה למסקנות שונות. אנשי חכמת ישראל רצו לשמר על יצירות העבר המפארות, לחשוף את כל גלויי היצירה של הרוח היהודית. כונתם היתה להעמיד מצבה מפוארת למה שהיה ולא יהיה עוד. אנשי חכמת ישראל כפרו בקיומו של עם ישראל וראו בעצם החיים היהודיים רק בטוי ליצירות הרוח היהודיות. על ערכים אלו רצו לשמור. המתבוללים רצו במצבה. למען העתיד רצו להנתק מהעבר.

במזרח אירופה היתה להשכלה השפעה אחרת. שם התעוררה תנועת מרד במציאות הקימת והונחו היסודות לתחית הלשון העברית וספרותה. שם לא נתערערה בדרך כלל האמונה בקיומו של העם היהודי, אם כי גם פה לא חסרו הופעות של התבוללות לאומית.

שני יהודים מפולין הניחו את היסודות לחכמת ישראל של המאה ה-19: ר' נחמן קרוכמל מז'ולקוב שהעמיק לראשונה בתאור מהותה של היהדות, והבליט את שלבי התפתחותה, ור' שלמה יהודה רפפורט מלבוב שהניח את היסודות

להיסטוריה היהודית. עובדה זאת קובע גרץ (כרך 11 עמ' 482), אשר לפי דעתו של פרופ' שור לא תמיד העריך במדה מספיקה את מעמד יהודי פולין בתולדות העם היהודי. להתחלות אלו היה המשך פורה במערב: בגרמניה, בצרפת, באנגליה, באיטליה, באוסטריה ואח"כ בארצות הברית. המחקר בחכמת ישראל התפתח במיוחד במחצית השניה של המאה ה-19. כמו חברות לטפוח מחקר זה ועודו. כמו בתי-מדרש לרבנים בכל ארצות המערב. ליהדות פולין וליטא חלק זעום בפעולה ענפה זו, למרות שענים מבניה היו, כאמור, ממניחי היסודות לחכמת ישראל.

כמה וכמה נסיונות נעשו בפולין לשם השתלבות במאמץ הכללי של תנועה זו. החשוב שביניהם הוא בית-ספר לרבנים בורשה ((1826-1863), ששימש נושא למונוגרפיה מקיפה לא. סויצקי, אחד מבוגרי המכון לחכמת ישראל בורשה. התכנית לבית-הספר הזה נתבררה כבר ב-1817. בתכנית הוגדרה המטרה: "להעמיד מנהיגים דתיים, שישתמשו בהשפעתם ללמד את החובות האמיתיות כלפי אלקים, המלך והחברה, לטפח את יסודות המוסר הטהור והבריא ולהורות את יסודות הדת; אבל דת מטהרת משגיאות וממשפטים קדומים, מזולזל ושנאה כלפי אמונות אחרות" (2 עמ' 26). אין פלא שהיהדות המסורתית יצאה בתקף ובלהט נגד תכניות של "דת מטהרת".

המוסד נפתח ב-1826. מנהלו הראשון היה אנטוני אייזנבוים, הואיל ולא היה כל מוסד אחר בפולין לנוער צמא-השכלה, הלך וגדל מספר התלמידים. במשך 37 שנים גמרו את המוסד 1200 תלמידים. האוירה בבית-ספר לרבנים זה גרמה לכך, שאיש מבוגריו לא פנה לרבנות. אמנם בוגרי בית-הספר מלאו תפקידים חשובים בחיי הצבור היהודי, ברם רחוקים היו מרבנות וממנהיגות דתית ורוחנית. חכמת ישראל לא יכלה לראות במוסד זה מרכז רוחני, יוצר. מאורעות 1863 שמו קץ לקיומו של בי"ס זה, שנסגר על ידי הממשלה הרוסית. בין בית-הספר הזה, ששאיתו להטמעה היתה ברורה, לבין הצבור כולו, הנאמן לערכיו ומסורתו, היתה מחיצה שאי אפשר היה להתגבר עליה. משום כך היתה השפעתו הרוחנית מגבלת ביותר וערכו המדעי ללא כל חשיבות. נעשו נסיונות להקמת בית-מדרש לרבנים בגליציה האוסטרית, אולם ללא הצלחה.

מדוע נכשלו הנסיונות הללו?

א) יהדות פולין התיחסה באי אמון ובהתנגדות לתנועה, שאחת מהנחות היסוד שלה היתה כפירה בקיומו של העם היהודי, הנחה, שמוכרחה היתה בעצם מהותה להוביל לטמיעה. ב) יהדות פולין, שבה גדלה השפעתם של נאמני המסרת, התנגדה למחקר מדעי של ערכי היהדות. תורת ישראל נמסרה וטופחה בישיבות ובבתי-המדרש תוך התעלמות מוחלטת מאמצעי מחקר מדעיים. ג) הרמה התרבותית הכללית של פולין, שעמדה תחת השפעת הכמורה הקטולית הקנאית לא היתה גורם למחקר. ד) המרץ הרוחני של יהדות פולין הופנה למאבק פנימי על

בעיות אקטואליות של העם היהודי. בעיות אלו היו חריפות במיוחד בקבוץ יהודי צפוף כיהודי פולין. בתקופה אחת היתה זאת המלחמה בין הקנאים והמשכילים. בתקופה מאוחרת יותר היה זה מאבק התנועה הלאומית על כבוש העם לרעיון התחיה. אכן יהדות זאת ספקה את החלק הארי ממנהיגותו החדשה של העם היהודי (חלוקת פולין פוררה את הכוח של יהודי פולין, היות וכל חלק היה קשור בהשפעת המרכזים של הארצות הכובשות).

וכך נדדו יהודים מפולין למוסדות תורה במערב והגיעו משם מלומדים והשתקעו בפולין. ברם, לא היו להם קשרים חיוניים עם היהדות הפולנית.

עם התחדשותה של מדינת פולין ב-1918 נפגשו מחדש שלשת חלקי היהדות. היהדות הפולנית שמרה על גישתה היסודית-אינסטינקטיבית לבעיות קיום העם. התנועה הלאומית התגברה. העם שמע בדמיונו את פעמי הגאולה. הצהרת בלפור ופתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים ליבו את התקוות. מדע היהדות ומחקרים לא עוררו יותר חשדות, הם נראו כאחד התפקידים הראשונים במעלה. הצורך במוסד מחקר, המטפל בבעיות המדע העברי והמכין את נושאי המדע ומנחיליו, נעשה לאקטואלי ודחוף ביותר. אכן יהדות פולין הוכיחה שוב חיוניות רבה בשדה התורה והמדע. בתקופה זו קמו שלשה מוסדות מחקר וחנוך גבוהים: המכון המדעי היהודי בוילנה (ייווא), המכון לחכמת ישראל בורשה, וישיבת חכמי לובלין.

נוסף לצורך של רכזו היצירה המדעית היהודית של יהדות פולין וטפוחה, תבעו צרכים חדשים את ספוקם. הלכו ונוצרו בתי-ספר עבריים תיכוניים, שהקיפו אלפי תלמידים. היו אלה בתי ספר מיסודה של הסתדרות "תרבות", שבה היתה שפת ההוראה כולה עברית, או בתי הספר התיכוניים מיסודה של החברה היהודית ליסוד בתי-ספר תיכוניים, שבראשה עמד ד"ר בראודה מלודז', ואשר הקדישו בתכניתם השבועית 10 שעות לשבוע למדעי היהדות וללשון וספרות עברית. נוסף לכך גבר הצורך במורי דת בעלי השכלה גבוהה, היות והתלמידים היהודיים בבתי הספר הפולניים קבלו שעות בשבוע, בהקבלה ליתר בני האמונות, להוראת יסודות הדת היהודית.

כך גמל הצורך החיוני להקמתו של המכון לחכמת ישראל בורשה.

תולדות המכון

היוזמים: את הרעיון העלה בצבור הרב ד"ר שמואל אברהם פונזנסקי, רבה של עדת הנאורים והמטיף בבית הכנסת הגדול בורשה. הקורסים למורים עבריים שנפתחו על ידו, הצליחו לרכז תלמידים משובחים והוציאו מחוזרים אחדים. הרב פונזנסקי שאף להפך את הקורסים הללו למכון המרכזי למדעי היהדות.

ב־1918 פרסם מאמר באלמנך היהודי בוינה¹ ובו הוא נותן בטוי לתכניותיו. מיתו בשנת 1922 מנע ממנו את הגשמת חלומותיו.

בהשתדלותם של ד"ר מרדכי בראודה וד"ר יהושע טהון אשרה הממשלה הפולנית בשנת 1925 את "החברה להפצת מדעי היהדות בפולין".

(Towarzystwo Dla Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce)

החברה הורשתה להקים את "המכון לחכמת ישראל"

(Instytut Nauk Judaistycznych).

בדצמבר 1925 נתכנסה האספה הראשונה של החברה באולם "בני ברית" בורשה. האכסניה לא היתה מקרית. הועד הראשי של "בני ברית" בפולין קבל על עצמו ביוזמתה של חברת "בני ברית מונטפריורי בלודז" את התפקיד של תמיכה כספית נרחבת במכון. באספה זו הרצה הפרופ' משה שור על מטרתה של החברה ועל תפקידו של המכון. באספה זו נבחר ועד החברה ונשיאותה. לנשיאות, שהיא גם נשיאות הקורטוריון של המכון, נבחרו: סנטור ד"ר מרדכי בראודה — יו"ר; פרופ' ד"ר משה שור — סגן יו"ר ראשון; פרופ' ד"ר משה אלרנהנד — סגן יו"ר שני; פרופ' ד"ר מאיר בלבן — מזכיר; סנטור רפאל שרשבסקי — גזבר.

שנתיים ארכו ההכנות לפתיחת המכון. בשנת 1927 פרסמה החברה חוברת פרוגרמטית הדנה במטרות המכון ומתארת את שטחי פעולתו ומסבירה את מבנהו ותכניתו. פרופ' משה שור מגדיר את מטרותיו של המכון ("המכון לחכמת ישראל"), ד"ר י. טהון מדבר על אפיה ותפקידיה של חכמת ישראל "רציפותה של התרבות היהודית", פרופ' מ. בלבן סוקר את הנסיונות שקדמו למכון ("המדע העברי ובתי האולפנה שלו בפולין").

המטרות: מהם התפקידים שקיבל על עצמו המכון לחכמת ישראל? פרופ' מ. שור רואה איתם בשלשה שטחים: א) התפקיד המדעי. המכון יקדיש תשומת לב מיוחדת במחקריו לבעיות היהדות הפולנית-ליטאית. ב) יכשיר מורים למקצועות היהדות. ג) יסביר את בעיות היהדות לצבור הנוצרי בפולין. באופן ברור מסתייג מוסד זה לפי פרופ' שור משאר בתי-המדרש לרבנים. לא יהיה זה מוסד תיאולוגי ולא יחנך רבנים ומטיפים. (לדעתו מספק בית-המדרש "תחכמוני", שהוא ברמה תיכונית, את צרכי קהילות פולין בנוגע לרבנים). גם ד"ר יהושע טהון מדגיש את הפרט הזה אם כי נמוק אחר עמו: קהילות פולין בדרך כלל אינן נזקקות לרבנים בעלי השכלה גבוהה. התנגדותו של פרופ' בלבן למוסד תיאולוגי היא עקרונית. בנאום הפתיחה של המכון בשנת 1928 הגדיר הרב ד"ר בראודה את הטפוס האנושי שאליו ישאף המכון: "אנשים בעלי השכלה רבה, שתתאחד בהם תורת ישראל עם התרבות הכללית". (3 עמ' 11) באותה הזדמנות הוא מצהיר: "מכון זה ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח, לכל סוג עבודה מדעית, עד כמה שתתבסס על חקירה מדעית". ואכן הפכה הצהרה זו

לאחד מעקרונות היסוד בעבודה המדעית, שהתנהלה בכתלי המכון. פרופ' שור הקדיש את נאום הפתיחה שלו להבהרת התפקיד המדעי של המכון, שראהו „בית ועד לחכמי ישראל בפולין ולמרכז המדע בשדה היהדות“ (3 עמ' 14). נוסף לנושאים המקבילים במוסדות מסוג זה כגון חקירת כתבי הקדש, בעיות התרבות העתיקה של היהודים, המשפט התלמודי, בלשנות עברית וכו', מצין פרופ' שור שטחי פעולה חדשים: האישלם ואכדית (מסורת המשפט הערבי). אחד הנמוקים הוא חדוש המגע בין התרבות העברית לבין הערבית, (שם עמ' 14). את הנושא המרכזי רואה פרופ' שור במחקר תולדות היהודים ותרבותם בפולין. המכון ישקד על הוצאה שיטתית של התעודות הארכיוניות ויעודד פרסים מונוגרפיות על קהילות פולין. ליד המכון תוקם ועדה מדעית, שתרכז את המחקר הארכיוני בכל הערים האוניברסיטאיות. תכנית נרחבת ומקיפה זו שמשה נקודת מוצא לפעולות המכון.

שלושים בהתפתחות. המכון נפתח בכ"ח שבט תרפ"ח (19 בפברואר 1928) באולמה של חברת „בני ברית“. השתתפו אישים נכבדים של הממשלה, מראשי הישוב היהודי ובאי כח המדע הפולני. יהודי פולין לא פונקו בתשומת לב יתרה וביחס של כבוד מצד הפולנים. השומעים התרשמו במיוחד מהכרזתו של רקטור האוניברסיטה הורשאית, הכומר פרופ' אנטוני שלגובסקי, שראה במכון זה מוסד המשלים את האוניברסיטה הורשאית וקשור בה. תאור הפתיחה החגיגית בדין וחשבון הראשון משקף את התקוות הרבות שתלו במכון. הנואמים צינו את תאריך הפתיחה כתאריך היסטורי בתולדות התרבות של יהודי פולין.

לאחר החג באו ימים אפורים. שנת הלמודים הראשונה (1928) היתה קטועה. מספר השומעים היה 20, הלמודים קוימו אחר הצהרים בדירה, שהעמדה לרשותם חנים ע"י הגמנסיה של האינג' פינקל. שעות אלו לא היו נוחות לתלמידים והמכון העבר בשנת הלמודים 1928/29 לדירה משלו ברח' גובוליפיה 3, המורים והתלמידים הראשונים ראו בדירה זו הישג. אבל אלה שגלו למקום תורה לורשה, מתוך שאיפה להמשיך בלמודיהם העבריים במכון, נפגעו, בהרגשתם הלאומית בהשוותם את בניני האוניברסיטה הורשאית לדירת המכון הזה, „המוסד שמשלים את האוניברסיטה“, כפי דברי הרקטור שלו. ברם אפרורית הדירה וסדוריה הצנועים בתכלית לא מנעו ממכון זה ליהפך למקלט חם לתלמידיו.

בשנתיים הראשונות היה המכון מחלקה אחת להכשרת מורים לדת ולמקצועות היהדות. בינתיים התברר לראשי המכון, שהולך וגדל בפולין מספר הקהילות המעונינות להזמין רבנים בעלי השכלה אקדמאית. קהילות אלו הזמינו רבנים, שרכשו את השכלתם במערב אירופה ובעקר בגרמניה. חלק מהקהילות לא ראה בהכנתם זו הכנה מתאימה לצרכי הקהלה הפולנית. בשנת 1928 יצאו לבתי המדרש לרבנים בברלין וברסלאו כ-30 תלמידים מפולין.

מצד שני עלו וגדלו צרכים חדשים: בין יהודי פולין פעלו הסתדרויות רבות בעלות תכן סוציאלי (עזרה למהגרים, טפול בילדים, בריאות הצבור, פרודוקטיביזציה, קואופרציה וכו'). לעובדים בארגונים אלו ובהנהלות המרכזיות שלהם לא היתה הכשרה כללית מספיקה ומכל שכן הכשרה מקצועית. גם הנהלות הקהילות היו זקוקות לעובדים מקצועיים. קהילות גדולות כורשה ולודו' התקשו למצא מעמדים מתאימים לפקידות גבוהה.

בהתאם לצרכים אלה שונה המבנה של המכון, ובאשור השנוי של התקנון ע"י הממשלה נפתחו, החל משנת ה'תרצ"ג/1930, שתי פקולטות: (1) הפקולטה לרבנים לשם הכשרת רבנים ומורים לדת ישראל בבתי-הספר התיכוניים. (2) הפקולטה למדעי החברה וההסטוריה לשם הכשרת מורים לתולדות ישראל וספרות עברית בבתי-הספר התיכוניים ולהכשרת עובדים סוציאליים.

התרוששות היהודים בפולין צמצמה את התמיכה במכון. הקף העבודה שבו צומצם. החל משנת 1931/32 נסגרה המחלקה לתורת העבודה הסוציאלית. סוציולוגיה יהודית נשארה כמקצוע משותף לשתי הפקולטות. לאחר שהיה במשך שנה בדירה שכורה נוספת, העבר המכון בשנת 1936 (מרץ) לדירתו הקבועה שבאגף השמאלי של הספריה הראשית למדעי היהדות. עם ההעברה שונה השם מ"מכון לחכמת ישראל" ל"מכון למדעי היהדות". דירה זו ניתנה לו מאת ועד בית-הכנסת הגדול, שהשקיע מאמצים רבים בהקמת הבנין ובהכשרתו לתפקידו. (אנשי המכון מזכירים בדינים וחשבונות בהכרת תודה את מאמציו של האינז' מ. קרנר). היה זה בנין מפואר, שנבנה במשך שנים רבות והיה לכבוד ליהדות ורשה. בנין זה הפך בשנים המעטות שזכה למלא את תפקידו, לבנין הרפרזנטטיבי של יהדות פולין. הכניסה הראשית לספריה היתה מצד הככר שליד בית הכנסת שברחוב טלומצקיה. הכניסה למכון היתה מהרחוב. לרשות המכון העמדו בין השאר אולמות מרווחים להרצאות ואולם לסמינריון וספריה. המעבר מהדירה הקודמת לבנין הקבוע היתה מלווה שמחה רבה. תלמידי המכון יכלו לא להתביש באוניברסיטה היהודית שלהם והעבודה המדעית נעשתה בתנאים חדשים אלה בהרחבה ובהנאה.

המוסדות המנהלים. בראש המכון עמד הקורטוריון, שטפל בעניינים חמריים ואישיים. בשנת תרצ"ו חלו שנויים רבים בהרכבו: נשיא הכבוד: הרב ד"ר מרדכי בראודה; נשיא: פאול היילפרין; סגנים: קארל זאקס; שלמה גרף; פרופ' ד"ר משה שור; מזכיר: ד"ר מאיר מייזנר; גזבר: אברהם ל. סויקה.

בקורטוריון השתתף גם בא-כח המרצים. בעניינים הפדגוגיים טפל חבר-המרצים, שבראשו עמד הרקטור. כרקטורים שמשו המרצים הבאים: בשנים 1927-1930 פרופ' משה שור, 1930-1933 פרופ' מאיר בלבן, 1933-1934 פרופ' מאיר שור, 1934-1936 פרופ' מאיר בלבן, 1936-1938 דו"צ אברהם ווייס, 1938/1939 דו"צ מנחם שטיין.

המקורות הכספיים. תקציב המכון כוסה ע"י מקורות אחדים. החשובים ביניהם היו: הממשלה הפולנית, בני ברית ותרומות אנשים פרטיים. הממשלה הפולנית, הכניסה את הסכים הנכבד ביותר. (בממוצע 23,000 זהובים לשנה, כ-45% מכל ההכנסות). בני ברית הכניסו בשנתיים הראשונות כ-48% מההכנסות. אולם חלקם הלך וירד מדי שנה עד שהגיע ל-7% בשנת הלימודים 1935/36. תרומות האנשים הפרטיים הוו כ-20% בממוצע מההכנסות. מקור זה נכנס בקביעות. יתר הגורמים לא היו קבועים. הקהלות העבריות בפולין שתרמו בהתחלה סכום מה, הפסיקו את השתתפותן הזעומה. תמיכתה של עיריית ורשה היתה זמנית ומופיעה בתקציבים רק במשך שנים אחדות. גם חברת "אליאנס" השתתפה במשך שנים אחדות בסכום קטן.

החל משנת 1931/32 הולך וגדל הגרעון. קצוץ המשכורות למרצים אין ביכולתו לשנות את המצב. הגרעון מגיע לשיאו בשנת הלימודים 1933/34 שבה הגיעו ההכנסות רק ל-40,000 זהוב, והגרעון השנתי ל-20,000. וכה מצין ד"ר אוסטרזר את המצב הכלכלי בתקופה זו: המרצים שהסתפקו במשכורות הזעומות והתלמידים שהיו נתונים לעתים קרובות לרעב ולקור, מאוחדים באהבת מדע היהדות, קוו להתגבר בכוחות מאוחדים ולשמר מכליון על הנבט הרך של המדע היהודי בפולין (7 עמ' 273). למרות האופי המליצי של פסוקים אלו, היתה זו התמונה לאמיתתה. והנה במאזן שנת 1934/53 מופיעה הכנסה חדשה: 3008 זהובים משכר לימוד. החל משנת 1933/34 הונהג שכר לימוד (השנה הראשונה 150 זהובים, השניה—120, השלישית 100 והרביעית—50). אמנם להלכה היה קים שכר לימוד גם בשנים הקודמות, אבל כל תלמיד שעמד בבחינות המקצועות של 10 שעות הוראה בתוצאות טובות היה משוחרר משכר לימוד. כל התלמידים נהנו מהנחה זו. הנהלת המכון ידעה את מצב התלמידים והיא נאחזה בהכנסה זו מתוך יאוש. וכאן פרץ אחד המשברים הקשים בתולדות המכון: שביתת התלמידים שנמשכה חדשים אחדים מהתחלת השנה עד קרוב לחנוכה. למרות ההערכה המלאה של הקשיים ההדדיים של שני הצדדים נצטברה מרירות רבה, הזכורה בסיוט לכל אותם התלמידים שהשתתפו בה. נשף חנוכה שאורגן על ידי התלמידים שמש הזדמנות נאה לפיוס. גבית שכר הלימוד נדחתה לזמן מה ולמחוסרי האמצעים הובטחו הנחות.

המחלקה לתורת הצבור נסגרה עוד קודם. כך נאבק המכון על קיומו. לאחר השביתה נרגעו הרוחות ושוב לא העכירו הקשיים הכספיים את האוירה הלימודית ואת יחסי ההבנה בין כל הגורמים הפועלים במכון.

תכנית הלימודים. תכנית הלימודים במכון היתה מחושבת לארבע שנים. כאמור, יכלו ללמוד במכון תלמידי הפקולטה ההומניסטית באוניברסיטה הורשאית. שעמדו בבחינת כניסה במקצועות הבאים: רבנים, מוריידת ולמורי מקצועות היהדות: (1) ידיעת הדקדוק העברי. (2) באור פרק פשוט בתנ"ך. (3) רגילות בקריאת מפרשי התנ"ך (רש"י). (4) ידיעת חמש מסכתות משנה.

נוסף לזה, על המועמדים לרבנים ולמורי דת לדעת מסכת גמרא אחת ובאור סוגיה פשוטה בתלמוד.

לאחר שנתיים, נערכה בחינת המעבר. בתום ארבע השנים נערכו בחינות הסיום. הדרישות שהעמדו בזמן הבחינות משקפות את תכנית הלימודים במכון (ראת את שלש הטבלאות). על היקף התכנית אפשר לעמוד מתוך סדר ההרצאה והסמינריונים באחת משנות הלימודים. הננו מביאים כדוגמה את תכנית הלימודים באחת השנים האחרונות: תרצ"ז.

רשימת ההרצאות וסמינריונים שלחובה במכון למדעי היהדות בורשה:

(1) ל ב ח י נ ת ה מ ע ב ר .

למורי המקצועות העבריים		למורי דת		לרבנים		המקצוע
מספר השעות	מספר הסמיסטרים	מספר השעות	מספר הסמיסטרים	מספר השעות	מספר הסמיסטרים	
2	3	2	3	2	3	דקדוק השפה העברית
1	3	1	3	1	3	דקדוק השפה הארמית
1	3	1	3	1	3	תנ"ך מבוא
2	6	2	6	2	6	טקסטים
2	3	2	3	2	3	פירושים
1	3	1	3	1	3	תלמוד : מבוא
4	6	6	6	6	6	שעורים
1	3	1	3	1	3	מדרש : מבוא לאגדה
2	3	2	3	2	3	טקסטים
2	3	2	6	2	6	פילוסופיה
-	-	2	3	2	3	העבודה והתפילה בישראל
						קורות עם ישראל :
2	6	2	3	2	3	התקופה העתיקה
4	6	2	6	2	6	ימי הביניים והזמן החדש
						הספרות העברית :
1	3	1	3	1	3	התקופה ההלניסטית
2	6	2	6	2	6	ימי הביניים והזמן החדש
2	3	-	-	-	-	גיאוגרפיה של א"י

(2) ל ב ח י נ ו ת ה ס י ו ם .

מקצוע		לרבנים		למורי דת		למורי המקצועות העבריים	
מספר	הטרימסטרים	מספר	השעות	מספר	השעות	מספר	השעות
תנ"ך	6	2	6	2	6	2	6
תלמוד : מבוא	3	1	3	1	3	3	6
שעורים :	6	6	6	6	6	4	6
ש"ע	6	4	6	2	6	-	-
קדמוניות התלמוד	6	1	6	1	6	-	-
מדרש	3	2	3	2	3	-	-
פילוסופיה	6	2	6	2	6	2	3
קורות עם ישראל	3	2	3	2	3	4	6
תולדות הספרות	3	2	3	2	3	4	6
תורת החנוך	3	1	3	1	3	1	3
אפולוגיטיקה	3	1	3	1	3	-	-
דרשנות	3	2	3	2	3	-	-
בלשנות שמית	-	-	-	-	-	2	6
תולדות הכלכלה הישראלית	-	-	-	-	-	2	3
גיאוגרפיה של א"י	-	-	-	-	-	2	3

נוסף על זה סמינריונים לכל המקצועות.

המחלקה לתורת הצבור (קבוצה ב' של המחלקה להיסטוריה וציבור)

מספר	הטרימסטרים	מספר	השעות	מספר	הטרימסטרים	מספר	השעות
קורות עם ישראל	6	4	6	2	6	-	-
קורות הספרות העברית החדשה	3	2	3	-	-	-	-
תנ"ך	6	2	6	-	-	-	-
תולדות הכלכלה של העם היהודי	6	4	6	4	6	2	6
תורת הצבור	3	1	3	2	6	-	-
אנטרופולוגיה ודמוגרפיה יהודית	3	1	3	2	6	-	-
תורת הרפואה של העם היהודי	3	1	3	-	-	-	-
תורת הספרנות והמוזיאונים	3	1	3	-	-	-	-
תורת המשפט העברי	6	2	6	2	6	-	-
סטטיסטיקה יהודית	-	-	-	2	3	-	-
גיאוגרפיה של א"י	-	-	-	2	3	-	-

מלבד זה סמינריונים לכל המקצועות

סדר ההרצאות והסמינריונים לשנת הלימודים תרצ"ו

פרופ' ד"ר משה שור :

שעות בשבוע

2

תנ"ך, ביאור תרי"ע

- 1 תרגילים בדקדוק הארמי התלמודי-הבבלי
2 סימניון לתנ"ך (השתא בהנהלת הד"ר מ. טאובר)
דו"ר מנחם שטיין:
- 2 מדרש: מבוא למדרש ואגדה (סתיו)
2 שיר השירים רבא (חורף)
3 סדר אליהו רבא (אביב)
1 פרשנות: רד"ק למיכה (סתיו, חורף)
2 אבן-עזרא: דברים (אביב)
2 פילוסופיה: ספר העיקרים לאלכו. מאמר א' ב' (סתיו)
2 מורה נבוכים להרמב"ם חלק ג' פרק ט"ז (חורף)
2 רלב"ג מלחמות ד'. מאמר ראשון (אביב)
2 קורות: תקופת הגאונים (סתיו, חורף)
1 1/2 הספרות היהודית-הלנסטית (סתיו, חורף)
2 הספרות היהודית-הלנסטית (אביב)
- דו"ר אברהם ווייס:
- 4 בבא קמא (לרבנים)
2 שבועות (לרבנים ולמורים שעמדו בבחינת המעבר)
2 יורה דעה (לרבנים)
2 סמיניון לתלמוד
1 מבוא לתלמוד (למשתלמים)
2 תורת המצות (מרצה סגן בלתי קבוע ד"ר ש. ז. כהנא)
- דו"ר ישראל אוסטרזר:
- 2 ברכות (למורים מהשנים א' ב')
2 בבא מציעא (לכל המורים)
2 משנה (למורים א' ב')
2 תולדות הספרות העברית בימי הבינים (תקופת ספרד)
- פרופ' ד"ר מאיר בלבן:
- 3 קורות היהודים במאה ה-11
1 קורות היהודים בספרד
1 היסטוריוגרפיה והיסטוריונופיה יהודית
2 סמיניון לקורות
מתתיהו שוהם פולקביץ:
- 4 תולדות הספרות העברית החדשה (עם תרגילים)
- דו"ר אריה טרטקובר:
- 2 העבודה היהודית הסוציאלית בפולניה (סתיו)
2 הקואפרציה היהודית (חורף)
2 מבוא לסוציולוגיה יהודית (אביב)
- ד"ר מאיר טאובר:
- 2 פסיכולוגיה של הילד (סתיו, חורף)
2 דינקטיקה של לימודי היהדות
ד"ר משה גולדגר:
- 2 דקדוק השפה העברית פוניטיקה עברית (סתיו, חורף)
2 הכנויים (אביב)

המורים

המכון למדעי היהדות רכז מסביבו את מיטב אנשי המדע בשטח היהדות בפולין. מורים רבים הורו בו. ואלו דמותו עוצבה על ידי מלומדים אחדים שלווחו בהיום הראשון להוסדו עד יומו האחרון: פרופ' משה שור, פרופ' מאיר בלבן דוצ' מנחם שטיין, דוצ' ישראל אוסטרזר, זכרונם לברכה ויב"א דוצ' אברהם ווייס, מלומדים אלו הודהו עם גורל המכון. הישגיהם נהיו להישגי המכון והישגי המכון היו גם הישגיהם. רבים אחרים תרמו תרומה חשובה להתפתחותו המדעית של המכון, אלא שעבודתם בו היתה חלקית וזמנית. בראש קבוצת המלומדים, שהותה את מיטב הכוחות היוצרים ביהדות פולין, היה פרופ' שור. הוא הביא למכון פרסום בינלאומי ופרסטיג' עצומה כאחד ממנהיגיה הרוחניים של יהדות פולין.

פרופ' שור נולד בשנת 1874 בגליציה. קבל חנוך מסורתי וכללי נרחב. הוא ממשיך בקו זה גם בלמודיו הגבוהים, לומד באוניברסיטה בווינה (פילוסופיה והסטוריה) ובבית המדרש לרבנים (מדעי היהדות).

עבודתו הראשונה נתפרסמה בשנת 1896 על הנושא „לתולדות דון יוסף הנשיא“, על יסוד תעודות שבארכיון לבוב. בעבודתו זו הוא מפריך את אחת מהשערות-היסוד של גרץ בפרשה הנ"ל. הדיסטרטציה שלו מטפלת בנושא הסטורי: „על המשטר הארגוני של יהודי פולין למן התקופה הקדומה ועד שנת 1772“, (הופיעה בשנת 1899). שור הצעיר ממשיך לפרסם עבודות על תולדות יהודי פולין. ספרו על היהודים בפשמישל זוכה בפרס האוניברסיטה. המלומד הצעיר מעורר תשומת לב ורבים עוקבים אחרי התפתחותו של חוקר בעל שיעור קומה בתולדות יהודי פולין.

ברם, שור עוזב את השטח, שכה רבות הבטיח בו, והוא פונה למזרח העתיק. לאחר ששמש שש שנים כמורה בבית ספר תיכון וכמורה לדת בסמינר הממשלתי למורים בלבוב, הוא יוצא בשנת 1902 לברלין ואח"כ לוינה להשתלם במדעי המזרח.

זו היתה תקופת מפנה בחקר המזרח. נתפרסמו התגליות החשובות של תל-אל-אמרנה, חוקי המורבי, תגליות ייב ואלפנטינה, ואלו משכו את לבו של שור. נפתחה לפניו האפשרות הגדולה למצא את הקשרים בין התרבות העברית והתרבות האשורית-בבלית. לתפקיד זה הוא מחליט להקדיש את חייו.

ב-1910 הוא משמש כדוצנט וב-1916 כפרופסור באוניברסיטה בלבוב. הוא מרצה על פילולוגיה שמית והסטוריה שמית עתיקה. בשנים 1910-1907 מופיעים ג' כרכים: „התעודות הבבליות מימי השלשלת הבבלית הראשונה“. עבודה זו מקנה לו פרסום בינלאומי. עבודתו הגדולה השניה מטפלת בתעודות החלק האזרחי והפרוצדורה המשפטית הבבלית הקדומה.

בשנת 1923 הוא יורש את מקומו של הרב ד"ר ש. פוזנסקי בבית הכנסת לנאורים בורשה. שור משמיע מעל במה זו דרשות אמיצות על בנין הארץ ועל בעיות לאומיות אחרות. בשנת 1928 הוא נבחר לאקדמיה הפולנית למדעים ובה בשנה הוא ניגש יחד עם חבריו להקמת המכון לחכמת ישראל. במכון הורה תנ"ך, קדמוניות התנ"ך ובלשנות שמית.

בשנים האחרונות הוא ממלא את תפקיד נציג היהודים בסינאט. וראה, כיצד הפך מלומד שקט ואיש אוהב שלום לעומד בשער ולוחם למען זכויות עמו! זכורה מלחמתו האמיצה נגד עלילות האנטישמיים בסינאט הפולני בקשר לדיון על איסור השחיטה, זכורים נאומיו הנועזים נגד רדיפות הממשלה. הוא היה היהודי היחידי שהממשלה הפולנית חששה לפגוע בכבודו. ואמנם תפקידו הצבוריים הרחיקוהו בשנים האחרונות מאהלו של מחקר, אם כי הקפיד לקים את הרצאותיו במכון ובאוניברסיטה הורשאית.

פרופ. משה שור.

לאחר פרוץ המלחמה יצא לזהלין ונכלא על ידי הרוסים. מת בבית-כלא באוזבקיסטן ב-8 ליולי, שנת 1941.

עוד שלשה מהמורים הראשיים שבמוסד נספו בשואה, והם: מאיר בלבן, מנחם שטיין וישראל אוסטרזר. לתולדותיהם ומפעלי חייהם אקדיש את השורות הבאות:

פרופ' ד"ר מאיר בלבן: הוא היה ההיסטוריון בה' הידיעה של יהדות פולין. נולד ב־1876 בלבוב למשפחה, שהעמידה פרנסים ומנהיגים בקהילה המקומית. סיים את האוניברסיטה בלבוב, התחיל כמורה בבתי ספר עממיים ע"ש הברון הירש, בגליציה המזרחית.

בשנים 1909-1914 שמש מורה בבתי-ספר תיכוניים בלבוב. בזמן המלחמה שמש כרב צבאי. ב־1920 הוזמן ע"י המיניסטרויון להשכלה בורשה לשם ארגון סמינר לרבנים. כך נוסד "תחכמוני", הסמינר לרבנים מיסודו של ה"מזרחי" תחת הנהלתו עד 1929. ב־1925 נתמנה כפרופסור באוניברסיטה החפשית הפולנית בוורשה. לאחר שנה נתמנה כדוצנט באוניברסיטה הורשאית, שבה הרצה על תולדות היהודים ותרבותם. במכון הורה: תולדות היהודים בימי הביניים ובזמן החדש, תולדות היהודים ותרבותם בפולין, ומדעי העזר ההיסטוריים. ב־1936 העלה לדרגת פרופסור שלא מן המניין באוניברסיטה הורשאית.

את הקריירה המדעית שלו הוא מתחיל — ב־1897 על ידי פרסום מאמרים על נושאים הסטוריים, והוא מעמיד את עצמו בשירות הרעיון הציוני. ב־1906 הוא כותב את המונוגרפיה "יהודי לבוב במעבר המאה ה־16 וה־17". בעד עבודה זו הוא מקבל את פרס וואלברג מטעם האוניברסיטה הלבובית. הוא זכה גם בפרס ברדצ'בסקי של האקדמיה המדעית הפולנית. נושאי מחקריו היו: ועד ד' הארצות, התנועה הפרנקיסטית, (הספר הופיע גם בעברית בשני כרכים), החנוך היהודי בימי האבסולוטיזם הנאור (הרץ הומבורג), ברק יוסלביץ ותקופתו, תולדות הדפוס, שרידי אמנות הסטוריים של יהודי פולין, ביבליוגרפיה של קורות היהודים בפולין ובארצות השכנות (1900-1939), תולדות יהודי גליציה, יהודי לבוב, קרקא, לובלין. לשלש הקהילות הנזכרות הקדיש מונוגרפיות מקיפות וממצות, המפליאות בתנופתן וברכוזן ללא תקדים של חמר ארכיוני עשיר.

בהשפעתו ובהדרכתו עסקו רבים מתלמידיו בכתיבת מונוגרפיות על קהילות ישראל בפולין.

מאיר בלבן הוא החלוץ של המחקר ההסטורי המודרני בין ההסטוריונים היהודים בפולין. הוא היה אחד הראשונים שהתחיל לחקר את הארכיונים ושמש מופת למחקר זה. עבודותיו הצטינו בגישה אוניקטיבית-מדעית. בלבן יצר אסכולה מדעית של הסטוריונים יהודיים בפולין. הוא שאף להבליט את הקשר בין העבר לבין העתיד. מבחינת השקפת עולמו אפשר לראות בו נציג הגישה האידיאליסטית בנגוד לד"ר י. שיפר, אחד האישים המבריקים ביהדות פולין, שהורה בשנים הראשונות במכון. ד"ר שיפר השתמש בשיטות התפיסה החמרנית בהסטוריה, אם כי הסתייג מהמרקסיזם. בין בלבן לבין שיפר הפרידה לא רק השקפת עולם, אלא

גם נושאי המחקר. בה בשעה שבלבן היה בעקרו הסטוריון התרבות ומתאר נאמן של הוי החיים היהודיים בעבר, הקדיש שיפר את תשומת לבו לבחינה הכלכלית והחברתית של חיי היהודים, אם כי זכויותיו רבות גם בשטח מחקר חיי התרבות של היהודים בפולין. ברם ההבדל העיקרי היה בשיטות העבודה. בלבן שם את הדגש בנתוח מדויק של הפרטים, שהעלה מהחמר העשיר של הארכיונים. הוא הקדיש תשומת לב מיוחדת לתולדות הקהילות היהודיות ולהיסטוריה איזורית. וכך הופיע על ידו מספר רב של ספרים, חוברות ומאמרים בצורת מונוגרפיות (ר' להלן פרסומים). בניגוד לדרך זו הלך שיפר, שחתר להקפה סינטיטית של תולדות היהודים בפולין תוך תאור החיים העקריים בשטח הפוליטי, הכלכלי והתרבותי. וכוח מתמיד היה בין שני ההיסטוריונים אלה. שיפר עצמו היה מגדיר את ההבדל ביניהם בדרך ציורית זו: בלבן בונה יסודות, מעמיק לחפר, בונה את הרצפות על פני שטח נרחב, מגיע לפעמים להצבת קיר, כל לבנה במקומה, ברורה וישרה, אבל בנין שלם אין לראות אף פעם. בבנין שאני מקים יתכן שיש גג עקום ודולף, הרצפה בלתי גמורה, הקירות לא תמיד מסוידים, החלונות אינם ישרים, אבל את הבנין רואים בשלמותו. (שמעתי מפי פרופ' וייס) עם כל הערכתו את עבודת בלבן לא נמנע שיפר מבקורת גם בהזדמנויות של הערכה והוקרה.

יום גדול בחייו של הפרופ' בלבן היתה החגיגה הפומבית של יהדות פולין ליובלו ה־60 ב־1936, שהתקיימה באולם המפואר של הספריה היהודית בורשה. החגיגה אורגנה ע"י תלמידי המכון ושותפו בה אנשי הרוח המבהקים של יהדות פולין. את הנאום המרכזי נשא מתנגדו המסורתי ד"ר שיפר. בהזדמנות זו סקר את זכויותיו הגדולות למען המדע היהודי, אם כי לא נמנע להדגיש את הוכח ביניהם. הוא השווה אותו לציר הפולני מטיקו, אשר בציוריו המשתרעים על פני קירות שלמים של המוזיאונים הפולניים, אפשר לראות את פרטי הפרטים של רגלי הסוס והלבוש של האביר — ברם קשה לראות את הציור בשלמותו. שיפר צדק ולא צדק בבקרתו זו. נכון, שחסרה הסינטזה במחקריו של בלבן, שיפר, שהפליא בהברקותיו וביצירתו מלאת ההשראה, רצה כאילו לפסח על השלב הראשון בכל מחקר מעמיק: על שלב הנחת יסודות, ומשום כך סבלה עבודתו המדעית מחסר הוכחות מספיקות. בלבן הניח יסודות. בתנופה עצומה מתוך נשימה ארוכה, הקים דור של תלמידים, שעזרו לו בעבודתו, הדריכם בגישה מדעית ובשיטות מחקר מודרניות. הסינטזה צריכה היתה עדין לבוא. יד הכורת הונפה גם על המרכז המדעי היהודי הצעיר הזה של יהדות פולין, והרב עם תלמידיו, שירת חייהם באמצע נפסקה. בלבן מת בגיטו וורשה בשנת 1942.

דו"צ ד"ר מנחם שטיין. הוא הגיע למלוא התפתחותו תוך עבודתו במכון. שטיין הורה ב"מכון" מדרש, תולדות היהודים וספרותם בתקופה היונית-רומית ופילוסופיה יהודית. הוא נולד בכפר בריניה ליד טורקה שבגליציה בשנת 1891. את הדוקטורט לפילולוגיה קלסית קבל באוניברסיטה בקרקו, ואת הסמיכה

לרבנות קבל ב"הוכשולע פיר וויסנשאפט דעס יודנטומס" בברלין. הוא שמש כמורה בבית-ספר התיכוני היהודי בקרקו, נתמנה למרצה במכון בשנת ה'תר"ץ (1928/29), ידע להלהיב את תלמידיו לנושאי הרצאותיו ולעודדם להעמיק בהם. קרוב היה לתלמידים וידע גם את בעיותיהם הפרטיות. בשנת ה'תר"ץ האחרונה לקיום המכון נבחר לרקטור המכון. באותה תקופה שמש גם יו"ר אגודת הסופרים בורשה. גם במחתרת הגיטו הורשאי המשיך בפעולתו המסבירה ומלמדת. בתנאים הקשים ביותר מצא שומעים רבים, שהקשיבו להרצאותיו על אריסטו והרמב"ם.

שטיין היה מומחה לתקופה ההלניסטית. את כל מחקריו הקדיש לתקופה זו. כמה דמויות מרכזיות רתקו את תשומת לבו. במיוחד עמל למען החזרתו של פילון לתרבות העברית. רבים הם המחקרים שפרסם על נושא זה ובשפות שונות. הפירושים האלגוריים של פילון האלכסנדרוני (1929), פילון והמדרש (בגרמנית 1933), מונוגרפיה על פילון (1931, פולנית), ולבסוף ספרו העברי על פילון שהופיע בהוצאת שטיבל, ורשה תרצ"ז, והסתמך על מסקנות מחקריו המרובים. הרבה תשומת לב הקדיש לדמותו של יוספוס פלביוס. בשנים האחרונות הקדיש את עבודתו למחקר הרמב"ם והשפעתו של אריסטו עליו. פרי מחקרו זה פורסם בהוצאת כתבי המכון 1937. הוא הוכיח אמץ לב (אחת מתכונותיו המובהקות), כשרון מבריק וידיעה מעמיקה בבואו להגן על מערכות ישראל בפני מחרפיהם. ספרו, שנכתב בפולנית כתשובה על ספרו של פרופ' טדיאוש ז'לינסקי: "הלניות ויהדות", הפריך את יסודות התקפתו החרפה על עקרונות היהדות. על יסוד ידיעותיו העמוקות בשפה היוונית ובמקורותיה הוכיח למלומד הנ"ל, שהיה אוטוריטה בינלאומית במקצועו, את טעויותיו בנתוח המקורות. ספר זה עורר רושם עצום בחוגי המשכילים בפולין.

שטיין התייחס לעבודתו כלעבודת הקדש. הוא ראה בה תפקיד הסטורי. וכך הוא אומר בהקדמתו לספרו העברי על פילון: "השיבה למולדת צריכה להיות כאחת שיבה לאוצרות הרוחניים והתרבותיים של העם מן הדורות השונים. אין שיבה בלי תשובה. עלינו לתקן את המעוות ואת העזובה ביחס ליצירה היהודית העתיקה ועל בני זמננו שומה לאסוף ולקבץ נדחים ונשכחים מן הזמנים שעברו ולהשיב אותם למלכות הרוח שלנו." כשהזמין פעם את אחד מתלמידיו, שהיה פעיל בתנועת הנער החלוצית, לביתו ושאלו מדוע אינו מתחיל בעבודת מחקר בשדה ההסטוריה או הפילוסופיה היהודית, נענה שתנועת החלוץ קוראת לו להגשמה. ומה יהיה על תנועת המדע העברי? האם אין היא זקוקה לחלוצים? האם אין היא חלק חשוב מתנועת התחייה הלאומית? ואכן כך ראה שטיין את עבודתו. בלהט הדביק את תלמידיו. בקורו בארץ ישראל היה מקור חדש להתלהבות בלתי נדלית. נכוננו לו גדולות. לא ניתן לו הדבר. לא ניתן לנו לינוק ממקורותיו העשירים ומכשרונו הברור.

הוא נרצח באחד ממחנות ההשמדה של לובלין.

דוצ' ד"ר ישראל אוסטרזר, צעיר המרצים של המכון היה. התחיל את עבודתו במכון כמזכיר וכאסיסטנט של ד"ר ווייס במקצוע התלמוד. בשנת תרצ"ה נתמנה למרצה לתלמוד ולספרות העברית בימי הבינים.

הוא נולד ב־1904 בקולומי. היה תלמידו של הרב מאיר שפירא. (מיסד ישיבת חכמי לובלין). עמד בבחינות חוץ בבית הספר התיכון בעירו, למד באוניברסיטאות קרקא וורשה. את הדוקטורט קבל בשנת 1927 בהסטוריה ופילולוגיה קלסית. למד בבתי ספר תיכוניים בורשה, וב־1928 הוא מצטרף לעבודה במכון.

הוא פרסם מחקרים על המשפט התלמודי ותרגם את הספר "צוואות השבטים" (ת"א 1937). בשנים האחרונות התמסר לבעיות המשפטיות של התלמוד והרחיב את ידיעותיו בתורת המשפט הכללי. בשנת 1936 נבחר כסגן ה"ר של אגודת הסופרים העברים בפולין. אוסטרזר היה הנושא העיקרי של הבעיות המעשיות של המכון. חלקו היה רב בטפול בשאלות הארגוניות שבו. בהיותו קרוב בגילו לחלק גדול מהתלמידים ידע את בעיותיהם והשתדל לעמד לימינם.

מלומד צעיר ומבטיח זה גם הוא נגדע בשואה.

היחידי מקבוצת המורים המרכזיים שזכה לצאת בשלום מהפורענות הוא דוצ' אברהם ווייס, יצא את גיטו וורשה ב־1940 והגיע לארצות הברית. בשנות הלמודים 1952/3 הרצה כפרופסור אורח באוניברסיטה העברית בירושלים. כיום ממשיך פרופסור ווייס ב"ישיבה אוניברסיטה" בניו-יורק בעבודתו המדעית-חנוכית.

המורים החלקיים והזמניים.

שנים רבות הורה הרב ד"ר מרדכי זאב בראודה ז"ל את תורת הדרשנות במחלקת הרבנים. משום כך הכירוהו רק חלק מהתלמידים. זכויותיו של ד"ר בראודה במכון חורגות ממסגרת ההוראה. היות והוא היה אחד מיוזמיו וממטפחיו. כמעט כל השנים שמש הרב ד"ר בראודה נשיא החברה ונשיא הקורטוריון של המכון. הרב בראודה מת בישראל.

ד"ר אריה טרטקובר לוח את המכון כמעט מראשיתו ושמם בו מרצה לתורת הצבור וסוציולוגיה יהודית. כיום משמש ד"ר אריה טרטקובר נשיא הקונגרס העולמי היהודי בישראל ומרצה לסוציולוגיה יהודית באוניברסיטה בירושלים.

בשנים הראשונות לקיום המכון הורה בו ד"ר י. שיפר ז"ל הסטוריה כלכלית וסטטיסטיקה של יהודים. אחד ממנהיגי יהדות פולין ואחד מאנשי הרוח המובהקים שלה. על שיטתו המדעית דובר תוך השוואה עם שיטתו של פרופ' בלבן. פרישתו מהמכון כעבור שנים אחדות, גרמה ללא ספק הפסד לרב-גוניותו של המכון ולהשראתו היוצרת. שמו חתום על המברק הראשון מורשה לישראל, שהודיע על מרד גיטו ורשה. הוא נרצח באחד ממחנות ההשמדה.

בשנים הראשונות הורה במכון ד"ר שמואל אטלס פילוסופיה יהודית ומוסר היהדות. ד"ר אטלס עבר לארצות הברית וממשיך בעבודתו המדעית והחינוכית בהיברו יוניון קולדז' בניו-יורק.

המשורר ד"ר יעקב כהן הרצה על הספרות העברית בימי הבינים ובעת החדשה בשנים 1928-33. לאחר זאת עלה לארץ. במקומו בא ד"ר ירמיהו פרנקל ז"ל לשנת הלימודים 1933/4. לאחר עלייתו של ד"ר פרנקל לארץ, שמש בתפקיד זה במשך שנים מתתיהו שוהם = פולקביץ. הרצאותיו של שהם גרמו עלית נשמה והשראה לשומעיו. שומעי לקחו המעטים שנשארו בחיים, נושאים בזכרונם את דמותו האצילה. את עמידתו הזקופה והצנועה, את התכונותו בדחילו ורחימו להרצאותיו ואת הידיעה הרחבה של ספרות ושירה שפרש לפנייהם. תלמידיו ומעריציו שלווהו לשדה הקברות בורשה הרגישו באבדתם הגדולה. רק לאחר שהמשיכו לעיין ולשאב מיצירתו הספרותית, יכלו להבין מה גדולה היתה האבדה ללא את לספרות העברית.

במקומו בא המבקר הספרותי והמתרגם ד"ר בנציון בנשלום, כיום מנהל מחלקת הנער בסוכנות היהודית בירושלים.

תקופה קצרה הורה ד"ר זיגמונט ביכובסקי ז"ל היגינה סוציאלית יהודית; וד"ר דומיצללה ליפשיץ שוארץ ז"ל אנטרופולוגיה יהודית. ד"ר מאיר טאובר, מנהל הסמינר הממשלתי למורי דת (גנשה 9), הורה: דידקטיקה ומטודיקה של הלימודים העבריים. בשנים האחרונות רכז את הסמינר לתנ"ך במקומו של פרופ' שור.

ד"ר ש. ז. כהנא היה עוזר בלתי קבוע לתלמוד, כיום מנהל משרד הדתות בירושלים.

בשנתיים האחרונות הורו במכון:

ד"ר פ. פרידמן הסטוריה כלכלית וחברתית, כיום מנהל הסמינר למורים בניו-יורק ומרצה באוניברסיטה קולומביה.

ד"ר העשיל: פילוסופיה יהודית. כיום בניו-יורק בבית המדרש התיאולוגי.

ד"ר משה גוליגר ז"ל: לשון ודקדוק.

התלמידים.

את אפיו של המכון קבעה במדה רבה גם דמותם של התלמידים. כל תלמיד של המכון היה בעת ובעונה אחת גם תלמיד האוניברסיטה בורשה. לא קל היה לעמד בהתחייבויות בשני בתי האולפנה הללו בבת אחת. כמעט כל התלמידים נאלצו לדאג לפרנסתם על ידי הוראה בבית-ספר על ידי מתן שעורים פרטיים («הולך מגוי אל גוי» — היה הביטוי השגור בפי התלמידים) או ע"י עבודה

משרדית. עצם היות סטודנט „שומע המכון” — היה ביטוי לכשרונות מעולים. חריצות רבה וגישה רצינית ללמודים ולערכי היהדות. מובן שהיו גם יוצאים מהכלל, אולם אלה היו בשולי המכון והיו ללא השפעה.

בין התלמידים אפשר היה להבחין בשני חלקים: מעוטם היו בוגרים יותר, חובשי בית-המדרש, שהגיעו להוראה ועמדו אח"כ בבחינות הבגרות כתלמידי חוץ ובאו לאוניברסיטה ולמכון. אלה היו בעיקרם יוצאי גליציה, שהביאו אתם מטען רציני מאד של ידיעות בתלמוד. הם היו את עיקרה של מחלקת הרבנים. את הרוב היו בוגרי בתי-הספר התיכוניים, בעיקרם מפולין הקונגרסאית וגליציה, ומעוטם — מחבלי הספר המזרחיים. מספר התלמידים היה מצמצם: בממוצע בערך 80. היחס המספרי של התלמידים בשתי הפקולטות היה משתנה משנה לשנה. בשנים האחרונות היה מספר השומעים שוה בשתיהן. מספר התלמידות היה בממוצע כשליש מכל שומעי המכון והן היו את הרוב בפקולטה של המורים.

התלמידים פתחו עבודה חברתית ענפה. דינים וחשבונות אחדים מעבודה זו נתפרסמו בכתבי המכון. המוסד העקרי של תלמידי-המכון היה „העזרה ההדדית”. בדין וחשבון משנת 1929/30 מתפרסם הרכבו של הוועד: יוסף שוחט — יו"ר (כיום מפקח אזורי של משרד החנוך בחיפה). ישעיהו פרישמאן — סגנו (כיום מפקח במשרד החנוך בישראל, צפורה וינופלד — מזכירה (כיום חקלאית במושב השיתופי מולדת). פנינה קרמר — גזברית (נשואה לפרופ' ווייס, כיום ניו-יורק). ראובן צדרבוים — מנהל עניני חוץ (כיום ארזי, מנהל מחלקת הנוער בלשכה הראשית של הקה"ל בירושלים).

האגודה הזאת קיימה קופת הלואה במשך שנת קיומה הראשונה ונתנה 30 הלואות. האגודה עזרה לחבריה במציאת עבודה. בשנת 1931 הציעה גב' ברטה שרשבסקי (אשתו של הסנטור רפאל שרשבסקי) את עזרתה ל„עזרה ההדדית” של תלמידי המכון. ברחוב סמולנה 9 היה קים בית המהגרים ובו מטבח. בבית זה ניתנו ארוחות-צהרים. כל תלמיד יכול היה לקבל מ„העזרה הדדית” במחיר זול ביותר פתקא. שתמורתה ניתנה לו ארוחה בבית זה. מי שהתקשה בתשלום הסמלי הנ"ל קבל את הפתקאות ללא תשלום. הגרעון של המטבח כוסה בעלום שם על ידי הגב' שרשבסקי.

נוסף לעזרה זאת טפלה האגודה גם בפעולה תרבותית. ביזמתה אורגן כמעט בכל מוצאי-שבת „עונג שבת”, מוקדש לבעיות מדע וחברה. בחגים הלאומיים קוימו חגיגות בהשתתפות תלמידים ומורים. כמו כן ארגנו טיולים בסביבות ורשה. ועד האגודה יזם את הקמתם של חוגים מדעיים: אחר החוגים היה חוג שומעי המחלקה לרבנים. מטרתו היתה „להעמיק את השקפת עולמם של חבריו ברוח המסורת היהודית והדרכת חבריו לקראת תפקידיהם”. הפעילים בחוג זה היו: ברנדס, פיאל, פרידמן, הפנר, רודנשטיין, וורם. החוג קיים עבודה מדעית והקדיש את ישיבותיו לנושאים בשטח מדעי היהדות. מספר החבריו היה 25.

למחלקת המורים היה חוג פדגוגי בשם "המדריך". הפועלות בחוג זה: י. פרישמן, י. שוחט, ומרים לטוין (כיום מורה בישראל). החוג קיים הרצאות על נושאים פדגוגיים וערך משפט פומבי על ה"חדר". פרסמו 2 עלונים ובהם מאמרים על נושאים שבהם דן החוג. מספר החברים בשנת תר"ץ: 17. בשנים הבאות נחלשה הפעולה הרשמית של החוגים ובמקומם בא ההוי הבלתי-רשמי, שהפך לסימנו האפיני והמובהק של המכון.

העבודה המדעית של שומעי המכון: בשנת תרצ"ג זוכו בפרסום העבודות הבאות: יוסף שוחט: נסיונות התישבות חקלאים של יהודים במחצית הראשונה של המאה ה"ט.

רבקה ליפשיץ: בתי הספר היהודיים העממיים בפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה ה"ט.

פרל קרמר: חברות בעלי מלאכה יהודיים בפולין. (המאה ה"ט והי"ח). שרה לוי: פולחן קיסרי רומא עפ"י התלמוד והמדרש.

ל. רונדשטיין: תארים אלקיים אצל הרמב"ם.

אהרן סויצקי: בית המדרש לרבנים בורשה.

פרסום בשנת תרצ"ה

איזביצקי זיסקינד: חיסול חובותיהם של קהילות היהודים בתקופת הממלכה הפולנית.

לוינזון לובה: הושע לודביק לובלינר ופעולתו בארצות נדודיו.

פינס ליאון: משטר הקהילות ברומא העתיקה.

פרסום בשנת תרצ"ו.

אסתרין אליעזר: תולדות היהודים בזמושץ.

גוזיק יוסף: מזמורי תהלים.

מבין תלמידי המכון הצטיין במיוחד ה. ל. רונדשטיין, כאחד הכשרונות העולים במקצוע הפילוסופיה, בורשה. מחקריו בשטח זה צוטטו על ידי גדולי הפילוסופים הפולניים. אחד המוסמכים של המכון מרדכי סמיד (קדם סמיטצקי) עלה לארץ והמשיך ללמד באוניברסיטה בירושלים. אחר סיום למודיו התמסר לעבודה מדעית בשטח ההסטוריה, פרסם מאמרים והוזמן לעריכת קבצים. מותו הפתאומי שם קץ להתחלות מבטיחות אלו.

אחד התלמידים המבריקים בשנים האחרונות במכון היה שלמה דיקמן. תלמיד צעיר זה, שהיה בקי בלשונות רומי ויוון ובספרותם, חונן בכשרון בלתי מצוי לתרגומי שירה. תרגומיו משירי ביאליק לפולנית עשו רשם רב בעולם הספרותי והופעתם היתה לסנסציה ספרותית. לפני פרץ המלחמה הופיעו שיריו

במקובץ והגבירו את הרושם הקודם. דיקמן פרסם תרגומים רבים מהספרות העתיקה לעברית. תרגומים אלה נתפרסמו גם בישראל והפנו אליהן את תשומת לב הבקרת הספרותית. חבריו הקרובים היו נדהמים מהקלות והמהירות שבה נעשו תרגומים אלו, מבלי לאבד מדיוקם, ומה שהפתיע יותר — מצלצולם המוסיקלי, קצבם ויפים השירי בשפה המתרגמת. המכתב האחרון שהגיע לארץ מדיקמן ומאחיו היה מטשקנט 1942 ובו בקש לעזר לו לעלות לארץ. מאז נפסק כל קשר אתו.

ממאות התלמידים שסיימו ולמדו במכון נשארו רק עשרות אחדות. רובם בישראל. הם פוזרים בעריה, מושביה וקבוצותיה. אפשר למצוא אותם בתפקידים שונים בבתי ספר תיכוניים, בהנהלת סמינר למורים, בפקוח ובמשרד החינוך. רובם בחקלאות, בקבוצות ובמושבים. מעוטם נמצא בארצות הברית, וגם פה הם ממלאים תפקיד חיוני בשטח החינוכי והתרבותי. ואילו האחרים הרבים, פאר הנער העברי בפולין, צעירים בגילם ובוגרים בתורה ובדרך ארץ, ישרי לב ומעמיקי הגות — היש תמורה להם?

אותם צעירים וצעירות, שידעו למזג אהבת תורה ואהבת חיים, שדבקו במדע ועבודה מתמידה הוו מסגרת תרבותית לחן-נערים תוסס; חברי היקרים... מי יכול להעריך במילואה את האבדה האנושית והלאומית התרבותית הזאת?

דרכו של המכון

מה מצין את דרכו של המכון למדעי היהדות בורשה?

א) אופיו הלאומי-עברי. אנשי המכון ראו את עצמם כעומדים בשרות הרעיון הלאומי ותנועת התחייה הלאומית. הטפוח של מדעי היהדות, הנחלתם לצעירי ישראל ועודד המחקר בשדה זה — נראה למיסדי המכון ולמכוניו כקטע בעל חשיבות קובעת בחזית הכללית של מאמצי כל האומה לחדש ימיה. כל המרצים, מחוץ לשנים, השתמשו בעברית כשפת ההוראה. המרצים היו מעורים ביצירה העברית לכל גלוייה. הם היו פעילים באגודת הסופרים העבריים. אחדים מהם עמדו בראש האגודה. משוררים וסופרים עבריים בעלי שיעור קומה הוזמנו להרצות במכון. שפת הדבור היום-יומית במכון היתה בדרך כלל עברית. התלמידים הביאו אתם מטען רוחני-לאומי ניכר והם היו מעוניינים לטפחו ולשכללו.

אופי זה מתבלט על ידי השוואת המכון לבתי-מדרש דומים בארצות אחרות.

ב) סובלנות רוחנית.

הכרזתו של הרב בראודה בפתיחת המכון, שהמוסד "ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח" — לא היתה הכרזה סתמית. היא קיימה בשלמותה. ואכן כל גוני השקפות העולם היו מיוצגות בין מורי המכון. איש לא חקר אדם לדעותיו.

אם רק היו בתחומי ההכרה הלאומית. גישות מדעיות שונות, הערכות אחרות לתופעות חיים, כל זה לא מנע מהמרצים מלהביע את דעתם ביצירה חפשית. בתנאי שרמתם המדעית עמדה במבחן.

התלמידים באו מסביבות רוחניות שונות. ביניהם היו מיוצגים גם הקצוות של העולם הפוליטי היהודי: „השומר-הצעיר” ו„אגודת ישראל”.

עובדה זו חייבה לטפח את הסובלנות הרוחנית כמידה נכספת. המכון עמד במבחן קשה זה בהצלחה מלאה.

ג) האוירה במכון עודדה יצירה עצמית ומחקר-עצמי. נקבעו פרסים לעבודות תלמידים טובות. המכון טפל בפרסומן. הוצאת הספרים של המכון הוציאה 11 ספרים נקבצים, שבהם פרסמו המרצים את מחקריהם. זאת היתה למעשה הספריה המדעית היחידה בשטח היהדות, שהופיעה בפולין.

ד”ר מאיר מייזנר פעל רבות למען עדוד המחקר ופרסומו. הן על ידי גיוס קרנות והן על ידי העמדת פרסים מכיסו. היו אלו רק התחלות — אבל התחלות מבטיחות.

ד) המכון היה חוליה בשרשרת השלטון העצמי היהודי בפולין. ד”ר טרטקובר מדגיש פרט זה במאמרו על המכון. המכון הוכר על ידי הממשלה הפולנית ונתמך על ידה. בשנת 1932 נקבעה הועדה הממשלתית למורי הדת (אחרייכן גם למורי המקצועות העבריים) בבתי הספר התיכוניים. לנשיא הועדה נתמנה הפרופסור שור וכל חבריה היו ממרצי המכון. על ידי כך היה המכון למסמך רשמי של מורים בבתי הספר התיכוניים.

ה) ואחרון אחרון —

האוירה המיוחדת ששררה במכון. אוירה ידידותית ואינטימית, שהקיפה את התלמידים והמורים גם יחד. זה היה ביתם הרוחני של כל העובדים והלומדים במכון.

בעיקר גדל ערך המקלט הרוחני הזה עם התגבר נחשול האנטישמיות בפולין בכלל ובאוניברסיטאות בפרט. כל בקור של סטודנט יהודי באוניברסיטה הורשאת כרוך היה בסכנת נפשות. הגיטו שנחתם לאחרונה בנפש התלמידים היהודים ופצע קשה את נפש הסטודנט היהודי, המכון היה לו למקום מרפא. ואמנם הרבו לבוא למכון לשמע הרצאות, לעיין וללמוד בספריה, להתווכח ולשוחח. כל הזמן הפנוי מעבודה ומחובות עבודה הכרחיות ביותר באוניברסיטה (כי בשנים האחרונות רק אלו קוימו) הוקדשו למכון, שפתח את שעריו בלבביות ובידידות לפני שומעיו. עד היום נושאים אתם הבוגרים והתלמידים המעטים של המכון את זכר הימים הנפלאים ההם, ימי לימוד מעמיק ושקידה, ימי חלומות ותכניות, ימים של ידידות ורעות אמיתית.

1) Samuel Poznanski widoki nauki judaistycznej w nowotworzacej sie polsce. Almanach Zydowski, wieden 1918 str. 225-229.

2) Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie, Nakladem Towa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce Warszawa 1927. (Prof. Dr. M. Shorr : Instytut Nauk Judaistycznych w Polsce O z j asz Thon : O ciqgtosci Kultury Zydowskiej, Majer Balaban : Wiedza Zydowska i jej uczelnie w Polsce.

(3) דין וחשבון של המכון לחכמת ישראל בורשה. בעד שנות הלימודים 1927/28, 1928/29. תוספת לכתבי המכון כרך II ורשה 1929.

(4) דין וחשבון שלהמכון לחכמת ישראל בורשה לשנה הלימודים תרץ. תוספת לכתבי המכון כרך III, ורשה תרצ"א.

(5) דין וחשבון משנות הלימודים תרצ"ב, תרצ"ג, תרצ"ד. תוספת לכתבי המכון כרך IIIV ורשה תרצ"ה.

(6) דין וחשבון משנות הלימודים תרצ"ה, תרצ"ו. תוספת לכתבי המכון כרך IIIIV, ורשה 1937.

7. J. Ostersetzer, Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie. Miesiecznik Zydowski vol 9 (1931) str. 262-73.

(8) אריה טרטקובה המכון למדעי היהדות בורשה. קובץ מדעי לזכר משה שור. בהוצאת ועדת זכרון משה שור ניו-יורק תש"ה. עמ' 163-176.

9. Philip Friedman, Polish Jewish Hitoriography between the two wras. 1918-1939 in Jewish Social Studies vol XI No 4 New York 1949.

(10) א. וייס. הרב פרופ. ד"ר משה שור זצ"ל. קובץ מדעי לזכר משה שור. (ראה מס' 8) עמ' X-XIII.

(11) אברהם לוינסון. תולדות יהודי ורשה. עמ' עובד, תל-אביב, תש"ג.

12. אברהם לוינסון. התנועה העברית בגולה. הוצאת האכסוקטיבה של העברית העולמית בלונדון. ורשה תרצ"ה.

(13) ד"ר ראובן פעלדשוה (בן-שם). יידישער געזעלשאפטליכער לעקסיקאן. פוילין I ורשה. 1939.

14. A. Sawicki, Szkota rabiniczne w. Warszawie Miesigczwik Zyd1owski vol IV (1933).

פרסומים

1) Majer Balaban. Laleylk ; Hislonyesue Zydow w Polsce Warszawa
1929 Tom I בלבן: שרידים הסטוריים של היהודים בפולין. ורשה, 1929 חלק I

(2) אברהם וייס. לקורות ההנהגה הבבלי ורשה, 1929.

(3) ספר היובל לכבוד ד"ר מרדכי זאב ברודא. ורשה, תרצ"א.

מ. בלבן: שלשלת היחס של משפחת אורנשטיין ברודא.

ש. אטלס: לתורת ההכרה של הרמב"ם.

י. אסטרוזר: לברור מצבם המשפטי של יהודי אלכסנדר בתקופת רומא.

א. וייס: הערות לבבלי וירושלמי.

א. טרטקובר: בחי הספר של הצבור היהודי בפולין.

י. כיהן: לשירי שלמה בן גבירול.

מ. שור: חקי אשור.

4) Ksigge Jubileuszowa ku cza Dra Markusa Braudege Warszawa
1931. Edward Stein: Filou 2 Aleksaudrji, Cstowide dsietu: meukie
filorofvcus. Jquacy Schipper: [Rounisfa Warszawske] Pnyscayisk do dsietow
autououyji Zydowskiey w Polsce.

מנחם שטיין: פילון מאלכסנדריה, האיש, הכתבים והתורה הפילוסופית.

יצחק שיפר: "הועדה הורשאית", פרשה בתולדות האוטונומיה היהודית בפולין.

5) Tgnacy Schipper: Zydzi Krolestwa Polskiego w dobie [Powstauia
Listopadowego.] Warszawa 1932. מרד (יצחק שיפר: יהודי מלכות פולניה בתקופת "מרד
נובמבר". ורשה 1932).

6) Ksigge Jubileuszowa ku ezai Prof. Dr. Mojzesza Schorra. (ספר

היובל להרב פרופ' דר' משה שור).

מרטין דוד: פרופ' שור בתור היסטוריקן של המשפט (גרמנית).

מאיר בלבן: תנועת שבת-צבי בפולניה. (פולנית).

ישראל אוסטרוזר: הקניין הפרטי של העבד במשפט העברי. (פולנית).

אריה טרטקובר: לחקר הסוציולוגיה של התנועה המקצועית העברית בזמן הזה. (פולנית).

(7) ספר היובל לכבוד פרופ' דר' משה שור. ורשה תרצ"ה. מ' ב': פרופ' משה שור.

שמואל אטלס: לחקר התלמוד.

אברהם וייס: מקומה הקדום של המימרא.

ש. ז. כהנא: לשאלת ספר חרדים.

מנחם שטיין: לחקר מדרשי ילמדנו.

(8) אברהם וייס. התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית, ורשה 1937.

(*8) אברהם וייס, התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית חלק ב', ורשה 1939.

(9) מנחם שטיין, הרמב"ם כאריסטוטלי יהודי (פולנית), ורשה 1937.

(10) מאיר בלבן: ביבליוגרפיה להסטוריה היהודית בפולין והארצות השכנות בשנים 1900-1930

(פולנית). ורשה 1938.

(1) המכון למדעי היהדות (פולנית) 1927.

(2) מנחם שטיין: האידאליזם של היהדות ורשה 1935.

קטעים מהתקנון

המטרה והתפקיד.

2*) מטרת המכון היא לטפח, להעמיק ולהפיץ את מדעי היהדות וכמו כן את הלמודים ההסטוריים והצבוריים הנוגעים למדעים אלה.

4. המכון מגיע למטרתו על-ידי :
- (א) המצאת השכלה גבוהה במקצועות הלמודים הנזכרים לאנשים בעלי הכנה מתאימה.
 - (ב) מחקרים בכל ענפי מדעי היהדות והמדעים הקרובים להם.
 - (ג) עריכת הרצאות, טיולים מדעיים, פרסום חבורים והוצאות פריודיות מדעיות.

ועד המכון

8. הקורטוריון מורכב מ"ג"טו חברים היינו מבאי-כח :

(א) של ועד "החברה להפצת מדעי היהדות בפולניה", ביניהם נשיאה וגזברה של החברה הזאת.

- (ב) של הקהלות העבריות, התומכות את המכון בקביעות ובמדה נכרת.
- (ג) של ועד התאגדות החברות ליסוד בתי-ספר תיכוניים עבריים בפולניה.
- (ד) של ההסתדרות לתנוך ולתרבות "תרבות" בפולניה.
- (ה) של מוסדות אחרים התומכים את המכון בקביעות ובמידה נכרת.
- (ו) של חבר המורים של המכון, חוץ מן הרקטור, שהוא חבר הקורטוריון מטעם משרתו.

מורי המכון

12. כל מורה המכון מחויב להיות בעל קוולפיקציות מדעיות מלאות על סמך עבודה מדעית עצמאית בשדה המקצועות, שאותם הוא קרוא ללמד. חוץ מזה עליו להיות מוכתר בתואר דוקטור או באיזה תואר אקדמאי דומה לו, המעיד עליו שגמר חוק לימודים גבוהים ועמד בבחינה בהם.

14. מחובותיו של כל מורה המכון הוא :

- (א) השאיפה להעשיר חכמת ישראל על ידי עבודת-יצירה מדעית ולעורר תשוקה בין התלמידים לעבודה מדעית והכשרתם אליה.
- (ב) ההוראה בגבולות תכנית המכון על המקצועות, שנמסרו לו וכמו כן הנהלת התרגילים והסמינריונים.
- (ג) בחינת התלמידים בהתאם עם רגולמינו המכון.

שומעי המכון

19. בתור תלמידי המכון מתקבלים כל בעלי השכלה כללית המאפשרת את הכניסה לאוניברסיטה בשיש להם הכנה מספקת גם בלמודי היהדות. ללימודים רבניים במחלקה לרבנים מתקבלים רק גברים. מועמדים, שגמרו ב"ס תיכוני בעל תכנית לימודים עבריים בלתי מתאימה לדרישת המכון, מחויבים לעמוד בבחנת כניסה. תכנית הבחינות קובע הקורטוריון עפ"י הצעת חברי-המורים. במקרים יוצאים מהכלל יכול הקורטוריון, אחרי שמעו את חות דעתו של חבר המורים, לפטור את המועמד מחובת תעודת בגרות ומבחינת כניסה.

בית המדרש לרבנים תחכמוני בווארשא

מאת

י. מישאל

תכונת המוסד

ברשת החינוך היהודי הדתי בפולין, רשת ענפה ורב־ת־שלוחות, היה בית־המדרש „תחכמוני” כמין יוצא דופן. מצד אחד, היו למוסד הזה ידידים מסורים שדרשו שלומו והתפתחותו ודאגו לעתידו, ומן הצד השני היו לו הרבה ידידים אשר בקשו רעתו. על אף היותו ילד טיפוחיה ובן חסותה של תנועת „המזרחי”, לא נעשה מעולם כפי שהיה צריך להיות, גולת־הכותרת ושיא ההישגים של המערכת החינוכית הדתית אשר לתנועת „המזרחי” בפולין. מערכת חינוכית זו, עם רשת בתי־ספר „יבנה” ו„תחכמוני” שהסתעפו על פני פולין כולה ושהגיעו בסוף שנות השלושים, לפני בוא השואה הגדולה, לממדים רבי־רושם, לא ראתה מסיבות שונות את בית־המדרש „תחכמוני” בוארשה כחל תלפיות זה שאליו היו צריכים לפנות טובי תלמידיה וגומריה. אף על פי כן הלך בית המדרש הזה ופשט צורה שקיבל בראשית יסודו, בשל הרכב התלמידים והמורים שלו, ולבש צורה חדשה שהיתה עשויה להתגבש ולהיות לברכה ליהדות פולין בדור הבא. אילמלא עלה הכורת על ענף מפואר זה של הגזע העתיק.

אין להבין כראוי את המניעים שדחפו את מיסדי בית המדרש „תחכמוני” להקים מוסד זה בלי להכיר יפה את הנסיונות שקדמו לו בתולדות יהדות פולין ורוסיה. ובפרט את הנסיון המענין של הרב ר״י ריינס ז״ל. על צד האמת ניתן לומר שמכמה בחינות היה „תחכמוני” הווארשאי המשך כמעט ישיר של ישיבת הרב ריינס בלידה. על כל פנים, מעטה היא השייכות שבין בית־מדרש זה ובין בית־המדרש לרבנים למתוקנים ומתבוללים, שהוקם בווארשא בשנת 1826, ושמתפקידו היה לגדל „רבנים ומטיפים נאורים ופקידי קהילה מתאימים”. מייסדיו של אותו בית־מדרש לרבנים במאה הקודמת היו מתבוללים גמורים; מנהלו של המוסד היה אנטוני איזנבאום שהטיף לטמיעה; תנ״ך ועברית לימד אברהם בוכנר, מחבר המגילה העפה נגד התלמוד: „די ניכטיגקייט דס תלמוד”, והוא כתב־פ־לסתר מן המין הגרוע ביותר נגד חכמי התלמוד ונגד תוכן הש״ס. בוכנר זה מינה למרצה לתלמוד בבית־מדרשו את פרופ׳ לודוויק שאוויני — פרופ׳ קאטולי למורחנות באוניברסיטת וארשה (ממוצא צרפתי) — שהתפרסם גם הוא כמוציא חיבור־פ־לסתר נגד התלמוד והיהדות בשם: „תיאורי דע ז׳ודאאיזם”.

בית-המדרש לרבנים מטעם זה, שנוסד על-ידי המתבוללים ופעל ברוחם עד תקופת המרד הפולני ב-1863, סופו היה כסופם של ענפי ההתבוללות ביהדות פולין וארצות אחרות. הענפים היבשים נשרו מן הגזע, העצמות היבשות לא קמו לתחייה. הנזק שנגרם ליהדות הלאומית והדתית כאחת לא היה ניכר ביותר, כשם שהשפעתם על המוני העם היתה דלה ואפסית.

לא כן בתי-המדרש לרבנים של המחצית השנייה למאה ה-19 במערב אירופה ושל המאה הזאת, במזרחה, לא אעמוד באריכות על משמעותה ההיסטורית והחברתית של ישיבת הרב ריינס בלידה, ועל כל סיבות כשלונו של הנסיון הנועז והמעניין הזה. די לנו אם נאמר, כי חלק גדול בכשלון זה יש לזקוף לחובת הרכב תלמידיו — בחורי ישיבה שנתפקרו מקודם, ושואפי השכלה-לשמה שראו בישיבת הרב ריינס רק תחנת-מעבר ונקודת-ביניים, אמצעי ולא תכלית, בדרך לעולם הור ולשדות מדעי הטבע הנרחבים, שקסמו להם. לא יפלא אם נמצאו בין צעירים תועי-דרך אלה יחידים אשר לאחר שדעכה בלבם שלהבת האמונה, ואף לא נדלק בו נר הלאומיות, לא נרתעו גם מפני הצעד המחפיר האחרון. בעת ההיא היו שקיטרגו בשל כך על המורה הגדול, הרב ריינס, זה האילן רב הפירות וגדל האמונה והאהבה לציון. אך בפרספקטיבה היסטורית ראו כל אשר עיניהם לא טחו מראות, כי גדול היה האיש משכמו ומעלה, גם אם לא כל אלה שזכו להתחמם לאורו, הצליחו לשמור על שלהבתו וללבותה בפינות הנידחות שאליה נתגלגלו. אך אין ספק, כי השפעתו והשפעת נסיונו לא היתה השפעת-ארעי, כי אם השפעה לדורות. על כן לא היה כשלונו חרוץ, כי אם כשלון לשעה.

אמרנו, שמכמה בחינות בית-המדרש „תחכמוני“ בוארשה הוא כמעט המשך ישיר לישיבת הרב ריינס בלידה. אנו מוצאים סמוכין לדבר גם מבחינה היסטורית אצל הרב יצחק ניסנבוים ז"ל, המספר בספר זכרונותיו המלבב „עלי חלדי“ (עמ' 340 ואילך): „עוד בשנת תרע"ז, בתקופת הכבוש הגרמני, נודמן למקום אחד עם ד"ר ש. א. פוזננסקי ודברו על הצורך להרים את קרן האומה ואת כבוד תורתה ותרבותה. שני רעיונות חיו אז בלבו של ש. א. פוזננסקי: (א) למנות רב ראשי לבירה, שבתורתו ובחכמתו יהיה מכובד על הכל וידבר עם אויביו בשער; (ב) ליסד בית-מדרש לרבנים כגון בית-המדרש לרבנים בברסלאו ולגדל רבנים מודרניים, שכן רב כזה אינו במציאות במדינת פולין. אמר לו הרב ניסנבוים, כי גאוני התורה של פולין אינם גדולים בחכמה כללית, והגדולים בחכמה — אינם גדולים בתורה. אשר להצעתו השניה, אין מקום — לדעת הרב נ. ביהדות פולין לבית-מדרש לרבנים מאותו הטיפוס שבמערב. לפי דעתו של הרב ניסנבוים — „היו צריכים לייסד ישיבה מודרנית — כאותה ישיבה שהיתה בלידה, אלא שתכנית לימודיה צריך שתהיה יותר רחבה ויותר מקיפה“ — בנוגע לרב הראשי לוארשה שתק ד"ר ש. א. פוזננסקי שתיקה שלא-כהודאה. אך בנוגע לבית-המדרש לרבנים הסכים לדברי הרב ניסנבוים, שלעת-עתה יש לייסד רק ישיבה מודרנית.

ואמנם, בועידת "המזרחי" תרע"ט הרצה ד"ר ש. א. פוזנסקי על תכניתו ועל המוסד הזה, ותיכף נגשו ראשי תנועת "המזרחי" בפולין לבצע את המשימה. הועד המרכזי של "המזרחי" דן ברעיון, שקיבל צורה חדשה, והתקנות נתאשרו אחר-כך על-ידי ממשלת פולין ובהן דובר על ייסוד מוסד חינוכי דתי המקנה לתל-מידיו ידיעה בגפ"ת ובפוסקים במידה הדרושה למורה-הוראה בישראל; בתנ"ך ובשפה העברית, בספרות, דברי-הימים וההיסטוריה העברית — בהיקף רחב; ובלימודים הכ-לליים — לפי המידה והתכנית של כל בתי-הספר התיכוניים במדינה. כאן באה הערה אופינית ביותר בזכרונותיו של הרב והמטיף הגדול — יצחק ניסנבוים — בזו הלשון: "קראו את המוסד בשם בית-מדרש לרננים, אבל אנכי נוהרתי תמיד מקראו את ה"תחכמוני" בשם כזה. הרבנות, לפי השקפתי, אינה אומנות שלומדים בכך וכך שעות, בכך וכך שנים. הרבנות אינה נקנית רק בידענות אלה ואלה בבקיות ובחריפות וכדו'. היא תלויה הרבה בתכונות הנפש של התלמיד וברגשותיו הדתיים הטבעיים. על כן, היה "תחכמוני" חשוב בעיני לא כבית-חרושת ליצירת רבנים, כי אם כמוסד חינוכי גבוה, שיעמיד לנו צעירים תלמידי-תחכמים, מלומדים ומשכילים, האוהבים את אביהם שבשמים ואת עמם בארץ ואת ארץ עמם ואת כל קדשיו — ויתפסו אחר-כך מקום שיתפסו בסולם החברה . . . אני קראתי תמיד בשם "בית-מדרש גבוה לתורת ישראל ולחכמתו".

במובאה שהבאנו השכיל הרב י. נ. לחשוף גם את השורש של אותו מוסד גבוה ללמודי היהדות בבירת פולין המעטירה, הקדומה לתורה ולתעודה, וגם את מקור ערבוב-הרגשות ביחסם של תלמידי חכמים ויהודים דתיים רבים, אפילו הם לאומיים וציוניים, למוסד זה; שלא לדבר על ההתנגדות החריפה לו של הפלג האורתודוקסי הקנאי, ושל אנשי הזרמים היריבים ל"המזרחי" כגון: "האגודה", וכן האדמו"רים הרבים והשונים מן האסכולה האנטי-ציונית וכו"ב. הסלידה מפני "בית-חרושת לרבנים" והחילוק היסודי שראה תלמיד חכם וירא שמים נאצל ויקר כהרב יצחק ניסנבוים בין צרכי יהדות פולין ובין צרכי יהדות המערב — היו כה עזים ויסודיים, שאפילו אנשים חרדים, לאומיים ועממיים, ודורשי ציון מסורים כמותו ראו צורך בשינוי שם, אם לא בשינוי מגמה, אך בין שהצורך בשינוי שם גרם ובין שהמזל גרם — המוסד גידל וחינך, בין כך ובין כך, "צעירים תלמידי חכמים מלומדים ומשכילים" רבים, ויהיה אשר יהיה המקום שתפסו בסולם החברה — הם נשארו נאמנים לעמם ולקדשיו; גם אם רבים מהם, וליתר דיוק רוב-רובם, לא בחרו את הרבנות כדרך חייהם ואת ההטפה כמקצועם.

על כל פנים, מורים רבים ומהם גדולים וטובים, ללמודי היהדות וכן חוקרי דברי-ימי-ישראל, אנשי מדע ומחברי יצירות היסטוריות-מדעיות חשובות, יצאו מבית-מדרש זה, והם נפוצים כיום על פני העולם כולו, ובפרט בארץ-ישראל ובארצות-הברית. מיום יסודו של בית-המדרש "תחכמוני", בשנת 1920, ועד פרוץ מלחמת-העולם השניה, לא פסק מלהוציא מורים, ומטבע הדברים הוא כי בעשור השני לקיומו, היתה תפוקתו גדולה ביותר, בפרט בסוף שנות השלושים, נסתייעה

בו הרבה. "מלגת המזרחי" ותנועתה החינוכית "יבנה", שנוסדה בשנת 1927, וגדלה במהירות רבה. היא העמידה רבים מבוגרי "תחכמוני" בראש בתי-הספר שלה כמנהלים וכמורים ללמודי היהדות. כדי לתת מושג על חשיבותה של תנועת "יבנה" די לנו אם נציין, כי בשנת 1937 היו לה, לתנועה זו, 228 בתי-ספר וכ-16,000 תלמידים, לפי דין-וחשבון של "ג'וינט" בפאריס מאותה שנה, ואילו לפי הדין-וחשבון המלא של "יבנה" היו לה 238 מוסדות, בכלל זה שלש גימנסיות, סמינריון, 27 קורסים לנערים, וכן בתי-ספר נפרדים לנערים ולנערות שהקיפו ביחד 23,567 תלמיד ותלמידה. בתי-ספר אלה היו נפוצים על פני כל רחבי פולין, אף כי 74% מהם היו מרוכזים בפולין המרכזית והדרומית (גליציה המזרחית והמערבית).

המטרה הרשמית של בית-המדרש "תחכמוני" היתה: "חינוכם והכשרתם של מועמדים לרבנות, נאורים ומועילים למדינה ולבני דתם". ניסוח זה שהרב י. ניסנר בויס לא ראה אותה כנ"ל בעין יפה, היה, כנראה, תוצאה של נצחון "אנשי המעשה והפוליטיקנים" שבין מיסדי המוסד עם ר' השיל פארבשטיין בראשם. השאיפה להשגת תמיכתם של השלטונות ולהכתרת התלמידים בתואר מסוים, שיהווה כח מושך גם מבחינת התכלית, וגם מבחינת המעמד בחברה היהודית, הם שגרמו לניסוח זה, שהיה בו נזק מסוים להתפתחותו הטבעית והבריאה של המוסד החשוב. לצורך הגשמת המטרה הרשמית האמורה, קבעו להם מיסדיו של "תחכמוני" שלש משימות: א. מתן חינוך דתי מוסרי; ב. הקניית ערכי רוח; ג. השכלה חילונית. מנהלו החילוני של המוסד, ד"ר מ. אלתר, מספר בדין-וחשבון שלו בירחון יהודי-פולני, שהופיע בוארשה בשנות השלושים, כי "האהבה לאלקים ולאדם, למדינה ולמוסר היתה מודגשת בכל המקצועות" — הוא רמז ברור למדי לאותה מגמה של "אנשי המעשה והפוליטיקנים" שבין האפוטרופסים, למצוא חן בעיני השלטונות ולשמור על התכלית המעשית.

א ר ג ו ן

מכיוון שהמוסד היה מוסד כפול, היו לו, לפי התקנות, שני מנהלים, אחד ללמודי קדש ואחד ללמודי חול. כשנגשו מייסדיו לחפש מנהלים מתאימים לא היה קשה כלל למצוא מנהל ללמודי-חול, שידע לנהל בהצלחה כיתות של בית-ספר תיכון, ואמנם נמצא לתפקיד זה אישיות מצוינת ומתאימה ביותר, הלא הוא ההיסטוריון הנודע, פרופ' מאיר בלבן ז"ל. ואפשר היה לסמוך עליו, כי ידע למצוא את המומחים הדרושים לכל המקצועות של כיתות בית-ספר תיכון, ואמנם, בחר לו פרופ' בלבן, בשנות העשרים הראשונות, מטובי המורים למקצועות הכלליים, שהיו מצויים בבתי-הספר התיכוניים היהודיים בוארשה: "חינוך", "אס-כולה" ועוד. ביניהם היו גם תלמידי חכמים מובהקים היודעים פרק בתלמוד, כגון הפיזיקאי פרופ' מדרש ז"ל, בנו של סופר עברי מזאקופאנה, ד"ר רימלט — המורה לפולנית; עסקן ודברן ציוני — ד"ר דוד מובשוביץ מלודז, המורה להיס-

טוריה; ד"ר רבינוביץ — המורה לגרמנית, אינג' פינקל — המורה למתימטיקה ואחרים.

ארגונה של המחלקה ללמודי קודש היה הרבה יותר קשה. הרב י. ניסנ' בויס מספר בזכרונותיו, כי בנידון זה נתקלו המייסדים מיד במכשולים ובמעצורים עד לאין קץ — לא היתה תכנית ולא מנהל ולא מורים ולא ידעו במה להתחיל. קראו לעזרה את הרב הגאון ד"ר חיים הלר, וחפצו להעמידו בראש הלימודים העבריים. הוא בא וערך תכנית לקבלת התלמידים. לפי תכניתו היה כל נער בן 14-15, המתקבל לבית-המדרש צריך להיות, לפחות, בקי במסכתא אחת ולדעת את התורה ואת הנביאים הראשונים, וכן להיות בעל ידיעה הגונה בעברית. בלמודים הכלליים היה הנכנס צריך לעבור קודם שתי מחלקות גימנסיה, כדי שכל הגומרים את המחלקה הששית יוכלו לגמור את בית-הספר התיכון, ולעסוק, בשנתיים האחרונות ללמודיהם בבית-המדרש "תחכמוני", רק בלמודי גפ"ת ובלמודי קודש בלבד. לדעתו של ר' חיים הלר היתה רק באופן כזה תקוה, כי הגומרים יהיו באמת גדולים בתורה ובחכמה. ובכן, הוכרו על בחינות, ובאו תלמידים שונים להבחן והנחילו מפח-נפש, כי אף אחד לא מלא את הדרישות האמורות. בחורי הישיבות שבין הנבחנים ידעו פרק בגפ"ת אך לא ידעו דבר וחצי דבר בלימודים הכלליים ואף לא בשפה העברית, ואפילו בתורה. כשנשאל אחד על שמות הנהרות הגדולים בארץ-ישראל נענה "פיתום ורעמסס". וכשנשאל היכן כתוב "יול מים מדלייו" השיב ב"וזאת הברכה". מאידך גיסא, היו בין הנבחנים תלמידי גימנסיה, שידעו פרק בלמודים הכלליים ולא ידעו לקרוא שורה בגמרא. קם ר' חיים הלר והתפטר. פנו אל הרב יהודה לייב גרויבארד (המרצה השני בוועידת "המזרחי" על החנוך הדתי) שערך שוב בחינות למועמדים, ויותר על כמה וכמה סעיפים מתכניתו של הרב הלר, ושוב לא תבע שום ידיעה מן הנבחנים בלמודים הכלליים. הוא לא דרש גם בקיאות בגפ"ת, כי אם שיבין הנער מה מלמדים אותו, וכן — שידע חומש וראשית ידיעת השפה העברית, וכך נמצאו תלמידים לשלש המכינות. כאן מעיר הרב ניסנבוים, כי כל זה היה בו כדי לעורר ספקות בלב, אם בית-המדרש "תחכמוני" יוכל למלא את התקוות, ש"המזרחי" תולה בו. אלא שהרב גרויבארד קיווה שיימצאו אמצעים להכין את התלמידים ולשנות את התכנית לטובה.

על צד האמת, נשתקפה בקשי זה של השגת מועמדים מתאימים הטרגדיה של החינוך היהודי בפולין. מצד אחד, היו הורים רבים ששאפו לתת לבניהם חינוך דתי-לאומי ואף השכלה כללית נאותה. מן הצד השני, עדיין היתה יהדות פולין מחולקת לשני מחנות — למתבוללים מבחינה לשונית לאומית ודתית. פרי החינוך הפולני (קודם — הרוסי) העממי והתיכוני, ולמחנה האחד הקיצוני, שלא הכיר אלא את בתי הישיבות בלבד, בין הקטנות ובין הגדולות, שבהן היתה עדיין ההשכלה ואפילו הנמוכה ביותר, וכל מקצוע לימודי-חילוני בגדר "טרפה-פסול" ואפיקורסות. בינתיים אירעה תקלה נוספת, הרב גרויבארד יצא לקאנאדה לכהן

ברבנות ולא חזר לפולין. ובעוד המנהלים מחפשים מנהל חדש ללימודי קודש, פרצה מלחמת רוסיה-פולין בראשית 1920 ונדחתה פתיחת המוסד לשנה נוספת. מכיוון שבינתיים נמצא המנהל המתאים למדור החילוני הכללי, הלא הוא פרופ' בלבן, מינו למנהל באין ברירה את אחד הרבנים בוארשה, שהזמין מורים הגונים לתלמוד, מהמתיבתא של "אגודת ישראל" ומישיבות אחרות. אכן, היו כמה ליקויים ניכרים גם להתחלה נאה זו, משום שחסרה תכנית לימודים קבועה ללימודי היהדות, וללימודי העברית לא שמו לב כלל, ואף לא היה פיקוח מקיף על הלמודים ועל המורים במדור זה.

לבסוף נתמנה הרב הגאון ר' משה סולוביצ'יק למנהל ללימודי הקודש, והתכנית ללימודי הגפ"ת היתה שלמה. אמנם, יתר לימודי היהדות לקו בזמן הראשון בחסר ונתמנה מפקח מחברי "המזרחי" לתקנת המצב, אלא שמפקח זה לא זכה לתמיכת שני המנהלים והתפטר. וכך נשארו לימודי הקודש בלי פיקוח ובלי תכנית מוצקה. ואף-על-פי-כן הלך בית-המדרש "תחכמוני" והתפתח במהירות, ותלמידיו, שבאו רובם ככולם מישיבות שונות ומבתי-ספר דתיים שונים בערי השדה כגון "תחכמוני", "יבנה", בתי התלמוד-תורה וישיבות קטנות אחרות — באו והלמודים בידם. בית המדרש הכיל שמונה כיתות מכינות, וחמש כיתות סמינר. החינוך היה מסורתי: למדו תלמוד; ראשונים ואחרונים, ובשלוש השנים האחרונות שו"ע יורה דעה ופוסקים. כן למדו תנ"ך ומפרשיו, ספרות עברית (ספרות ימי הבינים וספרות חדשה) ודקדוק, דידאקטיקה, פילוסופיה של דת ישראל, וכן תולדות ישראל, בהדגשה מיוחדת של תולדות ישראל בפולין. אם השיעורים לתלמוד ניתנו על ידי הגאון ר"מ סולוביצ'יק וסגניו הרבנים זוננפלד ושרייבמן ז"ל, בלשון אידיש, הרי שאר לימודי היהדות התנהלו בעברית. פרט ללימוד ההיסטוריה היהודית, על ידי פרופ' מאיר בלבן ז"ל, שהתנהל בפולנית. המורים לעברית היו בתקופה הראשונה: ש. ש. קנטרוביץ, המדקדק הידוע, והסופר י. א. האנדלזאלץ ז"ל. בתכנית הלימודים החילונית עברו התלמידים קורס שלם של שמונה כיתות של בית ספר תיכון הומאניסטי (כלי לאטינית) וכן מקצועות מיוחדים נוספים, כגון: קהילות ישראל: חוק הנשואין הפולני; תרגילי דרשנות ועוד. במדור החילוני התנהלו הלימודים בכל המקצועות בפולנית. מספר המורים היה 21, ומספר השעות בכל הקורסים לא עלה על 48 לשבוע, מזה הוקדשו ללימודי חול 20 שעות לשבוע. מכיוון שהתלמידים הוצרכו להיות בעלי ידיעות ניכרות בלימודי היהדות וביחוד בש"ס — לא הקפידו יתר על המידה, בנידון גילם. אך בדרך כלל, היו נוהגים שלא לקבל תלמידים בגיל שלמטה מבני 17 ולא למעלה מגיל 29, ולמכינות — בגיל 14-18. במקרים יוצאים מן הכלל, היו מאשרים גם צעירים וקשישים מגילים אלה, ברשיון מיוחד ממשרד החינוך הפולני, שהקציב הקצבה צנועה למוסד, והיה שולח מפקחו המיוחד (ד"ר פלשינסקי, פולני-נוצרי, שגילה ידיעה בלשון העברית) לבחינות סוף-השנה, ולב-חינות הגמר של המוסד במקצועות החילוניים. בין התלמידים הקשישים היה אחוז ניכר של בני ישיבה, על הרוב — בני רבנים, דינים, שוחטים וראשי-ישיבות.

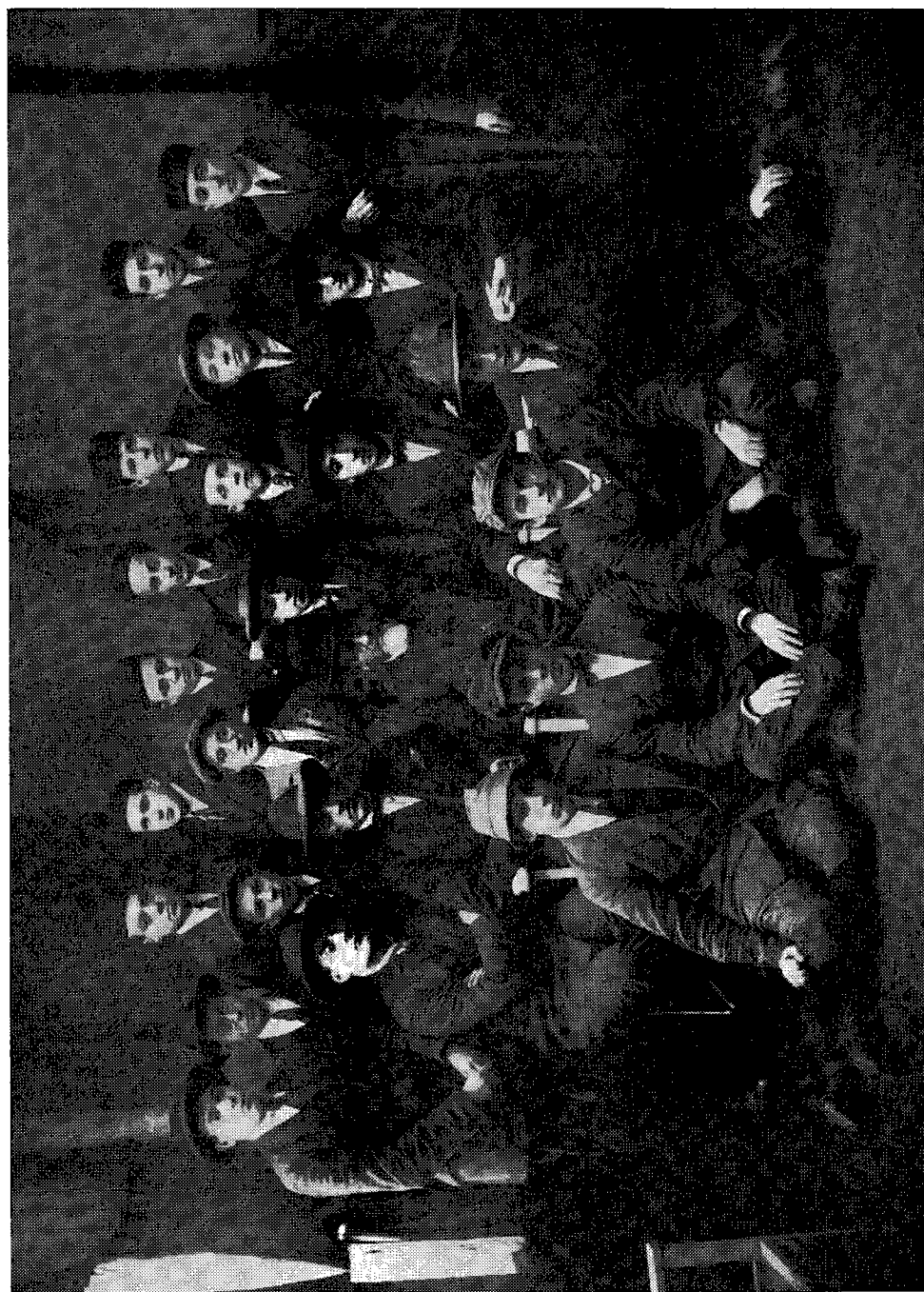
שאבותיהם היו ממנהיגי "המזרחי" בעריהם. אך היו גם בנים של רבני ה"אגודה", שלבם הלך אחרי בית המדרש הורשאי, והם הלכו לשם, אם בניגוד לדעת הוריהם ואם בהסכמת הוריהם, שהעדיפו מקום תורה זה על גימנסיה חילונית עברית כגון זו של "תרבות" או גימנסיה נוצרית-פולנית. מבחינה המוצא הגיאוגרפי — אפשר שלא היה עוד בית ספר גבוה יהודי בפולין, שקהל תלמידיו היהודים היו מגוון כל כך והיווה מעין "קיבוץ גלויות" שכזה, מכל ארבע כנפות המדינה הפולנית. בכיתה אחת אפשר היה למצוא, בין ארבעים תלמידים, כמה מבני וארשה (ממש-פחות חסידים ומבתי סוחרים ידועים, ואף ממשפחות משכילים ומתבוללים-למחצה), כעשרה מנפות הספר המזרחיות (אלו ה"קרסים" בלע"ז) השכנות לליטא ולרוסיה הלבנה, פולסיה ואוקראינה, כעשרה—מגאליציה המזרחית והמערבית וכ-עשרה מפולין הקונגרסאית (מערבים כפלונסק, מלאווה ולוצלאווק), ואף מעיר-אם בישראל כלודו, ביאליסטוק ווילנא.

ה ת ל מ י ד י ם

על תנועת התלמידים בעשר השנים הראשונות לקיומו של המוסד יש בידינו מספרים מדויקים: בשנת הלימודים 1920-1 למדו בבית המדרש 48 תלמידים בלבד. בשנה שלאחריה — 138, ובשנת 1922-3 — 137. מכאן ואילך חל גידול ניכר במספר התלמידים: בשנה שלאחריה — 205 ובשנת 1925-6 — 206 וכך בקירוב עד שנת 1927-8. בשנת 1928-9 הגיע מספר התלמידים לשיא — 232; בשנת 1929-30 היה מספרם — 215; ובשנת 1930-31 — 220.

בשנת 1926-7 נערכה בחינת-גמר ראשונה לרבנים, ובה נבחנו 7 תלמידים, שמהם קיבלו 6 תעודת מוסמך-לרבנות. היינו: מלבד דיפלומה של גמר, שבה ניתנו כל ציוניו של הגומר — גם כתב סמיכות והיתר הוראה (שבו נכלל גם "יורה יורה ידין ידין"). לאחר בחינה ובדיקה יסודית על ידי שניים לפחות מרבני מחוז וארשה, מכיון שהרה"ג סולוביצקי כבר היה אז באמריקה וכיהן כראש ישיבת ר' יצחק אלחנן, היו הבוחנים בשנים הראשונות: הרה"ג ר' שלמה דוד כהנה, (אב"ד של ווארשה ואח"כ רבה של העיר העתיקה בירושלים, מותיקי מפלגת ה"מזרחי" בפולין) והרב פוזנר, מכאן ואילך נערכו בחינות לרבנות בכל שנה ושנה וניתן כתב-סמיכות לראויים לכך. בשעת הבחינות הכלליות נוכח כמעט תמיד נציג משרד-החינוך הפולני, והשתתפו בהן כל הבוחנים בכל המקצועות, הדתיים והחילוניים כאחד. בחמש השנים הראשונות היה מספר מקבלי תעודת-הגמר (דיפלומות) כדלקמן: בשנת 1926-7 — 7 גומרים; בשנה שלאחריה — 12, וכן גם בשנים 1927-8—1928-9. מספר הגומרים בשנת 1930-31 היה 8, בס"ה.

מכיון שרוב תלמידי בית המדרש יוצאי ערים אחרות היו, ומעוטי אמצעים היו, ואף הלימודים ברוב שעות היום — 7-8 שעות ביום לפני ואחרי הצהריים—

מחזור ראשון של תלמידי "תחכמוני"; באמצע: פרופ. מאיר באלאבאן, מנהל המוסד.
(התמונה מהאוסף של דר. מ. א. ריגער, ניו-יורק).

הצריכו קירבה מתמדת לכיתות המוסד, הוקמה ליד בית-המדרש בוארשה, ברחוב גז'יבובסקה 19, פנימיה לתלמידים שהכילה בממוצע 30 תלמיד. רוב הדרים בפנימיה היו מבני הרבנים, הפרנסים ופקידי הקהלות דליהאמצעים. ב־1931 הופחתה התמיכה הממשלתית הפולנית, שלא היתה מעולם תמיכה מספקת. והואיל ומוסד כזה לא היה בכוחו לכלכל את עצמו על יסוד תשלום של שכר-לימוד ואף תמיכות-חוץ נתמעטו, לרגל המשבר הכלכלי שפרץ באמריקה מסוף שנות העשרים ונתפשט בכל שאר הארצות, גדל הגרעון של המוסד, והגיע בשנת 1930-31 עד 50.000 זהוב שהם כדי שלישי מהתקציב הכולל. המשבר הכספי מנע פיתוחה של ספריה גדולה (תלמודית, עברית ופולנית) ואף הרחבת תחומיהן של הכיתות ותכניות הלימודים.

בדרך כלל ניתן לומר, ששנות פריחתו של המוסד, משך עשרים שנות קיומו בקירוב, היו באמצעותה של אותה תקופת התפתחות קצרה, שמנה לו, למוסד זה, הגורל היהודי המר והנמר. השנים שבהן היה הרה"ג ר' משה סולוביציק מנהל מדור היהדות של המוסד ופרופ' מאיר בלבן — מנהל המדור החילוני — היו שנות השיא בהתפתחותו, הן מבחינת רמת הלימודים והן מבחינת איכות התלמידים, שבשנים הראשונות והאמצעיות עדיין היו רובם ככולם יוצאי ישיבות ובני תורה, שתורתם בתוך מעיהם. פרופ' בלבן היה מנהלו של המוסד עד שנת 1929 ועד בכלל, עד שנקרא אחר כבוד בשנת 1929 לעמוד בראש "המכון למדעי היהדות" בוארשה, מוסד, שאיפשר לו עיסוק בתחומי מומחיותו המקצועית המיוחדת — בתחומי החקר ההיסטורי בכלל, וחקר תולדות יהדות פולין בפרט. אף האפי של מוסד אקדמאי, שהיה למוסד החדש ההוא, נתן לפרופ. בלבן אפשרויות יותר מרובות לקבוע עתים לתורה ולמחקר, והוא מסר את הנהלת המדור החילוני של "תחכמוני" לידי גיסו, ד"ר משה אלטר.

עם צאתו של הרה"ג ר' משה סולוביציק לאמריקה הועמד למעשה בראש מדור היהדות של המוסד הרב ר' יחיאל זוננפלד. בין אפטרופסיו של המוסד ממפלגת "המזרחי" בפולין וראשי קהילת וארשה היו ר' השיל פארבשטיין, בזמן ההוא — נשיא ועד הקהילה הורשאי, וכן חבר המועצה ש. אדאלברג. אחרי עליית פארבשטיין לארץ ישראל, הוקמה ועדת פיקוח ציבורית, שמתפקידה היה להשגיח על המוסד ולעורר את התענינות הציבור היהודי בבירת פולין בגורלו.

אולם, תקופת פריחתו של המוסד חלפה. המצב הבינלאומי, ועמו גם המצב הכלכלי והמדיני של יהדות פולין הגדולה, הלך והחמיר משנה לשנה. אימת הצר הצורר עלתה באופק, ולא היתה השעה כשרה לא לפיתוח מוסדות גבוהים לרבנים ללימודי היהדות כ"תחכמוני" ולא לשגשוג מרכזי-מחקר היסטורי ומדעי יהודי מסוגו של המכון למדעי היהדות, שייסדו, בשנת 1928 מייסדיו של המכון סברו, ובדין, שאין מוסד זה מתחרה ב"תחכמוני", שמתכונתו כמתכונת בתי המדרש לרבנים ולמורים, בעוד שהמכון דומה יותר באופיו, אם גם לא בכיוונו, ל"הוכשולע פיר וויסנשאפט דס יודנטומס" שבברלין. הסינאטור בראודה מלודז וחבר ה"סיים" הפולני הרב ד"ר יהושע טהון קיבלו בשעתו — בשנת 1925 — רשיון מן הממשלה

לייסד את "החברה לטיפוח מדעי היהדות בפולין", והרב ד"ר ש. א. פוזננסקי היה גם כאן ההוגה והיוזם של הרעיון על הקמת המכון, שיעמיד חוקרים ויחנך מורים ללימודי היהדות. ד"ר בראודה, הרב פרופ. שור ופרופ. בלבן הצליחו לקבל סיוע מיוחד מאת משרד החינוך הפולני, וד"ר ליאון אדר, נשיא "בני ברית" בפולין, קיבל עליו את האחריות לכיסוי יתר התקציב. בסוף שנת הלימודים הראשונה 1928-29, הוציאה החברה האמורה שני כרכים, פרי מחקרים של המרצים פרופ. בלבן (שרידים היסטוריים של יהדות פולין) ושל ד"ר א. ווייס ("לתולדות עריכתו של תלמוד בבלי"). החיבור הראשון היה כתוב פולנית. כעבור שנתים הוקמו גם ב"מכון למדעי היהדות" בוארשה שתי פקולטות נפרדות — האחת, לרבנים ולמורים, והשניה למדעי-ההיסטוריה והחברה, ותכנית לימודיהם אושרה על ידי משרד החינוך. אנו מתעכבים בקצרה על תולדותיו של מוסד מקביל, ואם גם שונה ביסודו מזה, משום שהתפתחותו משמשת הוכחה נוספת, מה עז ודחוף היה הצורך במורים ומחנכים לענייני היהדות, תולדות ישראל והספרות היהודית מכל הדורות שאפילו מוסד שהוקם לכתחילה לשם מחקר מדעני-גרידא, נהפך תוך תקופה קצרה ביותר למוסד בעל שני ראשים, המגדל מורים ומחנכים ולא חוקרים והיסטוריונים בלבד.

מבחינה זו דומה היה גורלו של המכון לגורלו של בית המדרש "תחכמוני", אף שהיו שונים הרבה במגמותיהם, הרכב מוריהם ומחנכיהם ובמוצא תלמידיהם וחינוכם. גומרי בית המדרש "תחכמוני" היו למורים ללימודי היהדות ולהיסטוריה יהודית בכמה וכמה גימנסיונים יהודיים, בפולנית ובעברית, בכל רחבי המדינה; או שנתמנו מנהלים ומחנכים בבתי ספר "יבנה" ובבתי ספר דתיים אחרים, של רשת "המזרחי" ושל בתי-ספר דתיים שמחוץ לרשת זו.

וזאת לזכור, כי רשת בתי הספר העבריים הדתיים הלכה וגדלה ביהדות פולין בשנות השלושים, עד פרוץ המלחמה, משנה לשנה, ולא ניכרו בה לא סימני המתחות המדיניות והכלכליות ולא חשרת העננים הכבדה של הסכנה הבינלאומית הגוברת עם עלייתו לשלטון בגרמניה של הנאציזם, המאיים על חירותה ועל עצם קיומה של יהדות אירופה והעולם. בשנת 1937 היו בפולין — אם לדון רק בבתי הספר העבריים בלבד — לפי אומדן זהיר, 16,000 תלמידים בבתי-ספר "יבנה" ו"תחכמוני" (בתי ספר "תחכמוני" ו"תחכמוני גבוה", כגון זה שבביאליסטוק, מיסודו של "המזרחי", ברמות שבין כיתות עליונות של בית ספר עממי וכיתות נמוכות של בית ספר תיכון, בליווי לימודי היהדות וגפ"ת, עברית, תנ"ך ודקדוק במידה גדושה — מרובים היו בפולין, בפרט באזורי-הספר המזרחיים, בעוד שבבתי-ספר "יבנה" התרכזו בפולין המערבית והדרומית); 50,000 תלמידי בתי-הספר "חורב" (מיסודה של ה"אגודה"); 16,000 תלמידי הישיבות; 35,000 תלמידות "בית יעקב" (של ה"אגודה") ו-45,000 תלמידי בתי ספר "תרבות". בסך הכל — 180,000 תלמיד, מלבד תלמידי בתי ספר באידיש של צי"שא, ומלבד תלמידי בתי הספר ששפת לימודיהם העקרית היתה פולנית ושלא לימדו בהם עברית אלא שעות מעטות בשבוע.

והואיל ובתי-הספר מיסודו של "המזרחי" בלבד הקיפו, כנ"ל, 23,567 תלמיד, ובכלל זה בתי ספר עממיים רבים וישיבות קטנות, שלושה בתי ספר תיכוניים ואפילו — קורסים למסחר (בקרקו — ביזמת "המזרחי") — לא יקשה לתאר לנו את גודל המצוקה והמחסור במורים ללימודי היהדות שהורגשה במחצית השנייה של שנות השלושים, עם הסתעפותה הרבה של רשת בתי הספר העבריים הדתיים-לאומיים. ואכן, בשטח זה מילאו גומרי ביהמ"ד "תחכמוני" בוארשה תפקיד ברוך ומבורך, גם אם מספר הגומרים שנהיו לרבנים בקהילות ישראל בפולין — נער יספרם (רובם בני רבנים, שמעשי אבותיהם בידיהם).

לא נמנה כאן אחד לאחד ולא נקרא בשם את גומרי בית המדרש "תחכמוני", כשל המכון האמור למדעי היהדות, שנעשו חוקרים, היסטוריונים ומלומדים במדעי היהדות, ושמן יצא לפניהם גם בפולין שלפני השואה, גם בארץ ישראל ובארצות הברית — אחרי מלחמת העולם השנייה. עשרות מגומרי בית המדרש "תחכמוני" בוארשה מכהנים גם כיום בכהונות מורים ומחנכים במוסדות שונים במדינת ישראל ובתפוצות. רובם ככולם עלו לארץ לפני המלחמה ונאחזו בה. החינוך הציוני של אותו בית מדרש לא הכזיב איפוא ואף נשא פרי הילולים. בין הסופרים תלמידי אותו מוסד וגומרי אותו מוצא שמות ידועים — למן עורכו של שבועון "הדואר" בנייר יורק בימינו ועד — מבקרו הספרותי של עתון מפ"ם "על המשמר"; חקלאים יהודים מבוני העמק, כאותו חבר ותיק ב"חפציבה", מנהלו של בית ספר דתי בירושלים, וכן — באוטאווה שבקאנאדה, ועד סוחרים ואנשי מעשה בתל-אביב, בלונדון ואף בברוקלין. כל אלה קשורים באלפי נימין למוסד, לזכרונות גיל הנ-עורים והשקידה באהלה של תורה, ובראש וראשונה ליהדות, לעם ולארץ. אף אלה מביניהם שלא נשארו בתחומי האדיקות המסורתית, לא עזבם רוח היהדות ולא נטשו מוסר אב ותורת אם. בשפתו של המטיף הגדול והמנהיג הנלבב של יהדות פולין העדינה: הם נשארו "נאמנים לעם ישראל ולקדשיו" עד היום הזה.

בלב הגיטו

לא תהא התמונה שלימה, אם לא נציין כאן, שבית המדרש "תחכמוני" היה נתון בלב הגיטו היהודי בוארשה, עוד בטרם הוחזרה לו לגיטו זה מלוא משמעותו האיימה מימי הביניים, ואף הרבה יותר גרוע מזה. עד כי קצרה יד הדמיון האנושי לחזונו מראש ולתארו. היה זה גיטו צר תחומים וצפוף אוכלוסיה, של המונים יהודיים חלכאים ונדכאים, עניים מרודים, אך אחים מסורים החשים בצרת עמם ובחרפת גלותם, ושאינו להם נחמה אלא בהסתגרות זו שמרצון בתוך חומות היהדות הורשאית, שקנייניה ומסורתה, בתי תורתה ותרבותה, ספריותיה ובתי מדרשותיה הם עוזה ומעוזה. היו כמובן תחומין מעורבים ופרבררים, שבהם היו גם שכנים מעם הארץ ומאדוניה, החדשים והגאיונים, אשר שכחו חיש קל את תקופת מאבקם לחירות ואת "האחים לצרה" היהודים, בשעה שהיו נתונים בצרה ובצבת הצארים הלוחצת. האנטישמיות הפרועה של ההאלרצ'יקים, שמיד לאחר השחרור, זו שהדהימה כל כך את יהודי פולין, והאנטישמיות המדעית-הכלכלית של ה"אנדקים" ושל ימי שלטון

גראבסקי וכנופייתו, זו שהרסה בסיס פרנסתם של אלפים ורבבות ממשפחות הסוחרים והחנוונים היהודים בשיטה פשוטה ביותר — זו שיטת מסים מיוחדת ומכוונת לדלדולם של היהודים — כל אלה הטביעו חותמם על הגיטו היהודי הגדול והסואן בוארשה, בן שלוש מאות אלף נפש אך לא האיט את קצב נשימתו ולא הפיג את חום לבבו ואת עוז רוחו ואת חפץ החיים שבו. התנועה הציונית, הדתית, הכללית והסוציאליסטית, על כל זרמיה, הגבירה חיילים; חלוצים עלו לציון ברינה, עבדו בהכשרות חקלאיות, רקדו ברציפי תחנות-רכבת של זרים ועוינים. אך חיי הגיטו, על המוניו נמשכו, וקולה של תורה נישא ברמה מבתי-מדרשות ומבתי מתיבתות שברחובות הצרים והחשוכים, שהיו מלאים אורתה של העממיות היהודית ושל מסורת הדורות היהודית. מי שראה ללבבות, מעבר ל"לקאשקטים" ול"קאפ-טאגים" ול"זופיצות" ולחולצות של יהודי וארשה ופרבריה — הבין, כי לא הלוש ולא ניגודי החסידות והמתנגדות, הציונות והבונד, ה"מזרחי" וה"אגודה" ושאר ניגודים הבדלי זרם, השקפה ומפלגה, ואף ניגודי מעמד וחומר — יוכלו לו, לשבט הקדמון הזה, הצרוף בכור הייסורים ובמדורות הנסיונות הגלותיים מדור דור — כל עוד המוניו חיים וקיימים, תוססים ופועלים, נאבקים ושואפים אל על, נופלים שבע וקמים.

בתוך המונים אלה לא היה אותו מקום של תורה אלא אי קטן בבית ישן וקודר ששלוש קומותיו וחצרו הסגורה לא נבדלו הרבה ממאות ואלפים בתים וחצרות מגורים ברובעי-העני של משכנות היהודים. לא תואר ולא הדר, לא רווחה ולא מצבות אבן ופרוטומות של שיש, לא אויר צח, ולא גני-נוי, לא בניי-פאר ולא מרחבי-שמים, כשל מכללות ובתי אולפנות שבגויים. ואף על פי כן — הרגיש כל אחד מתלמידיו של אותו בית-מדרש, בין חסיד בין מתנגד, בין קנאי בין מתון; בתוך עמי אנוכי יושבו — הרגשה זו הקנו לו ההמונים היהודיים בעצם היותם, ובאורח חייהם הסגוני, אך אחיד להפליא. העולם הנוצרי שבחוץ, ואפילו הלימודים החילוניים שהיו חשובים לרבים מתלמידי המוסד, כחלק נכבד בדרך התקדמותם והצטיידותם ההשכלתית בחיים, לא נראו אלא כצד נחוץ אך לא עיקרי בחיים אלה. "הגוי", למן הנמוך שבהם, הלא הוא השומר יאן, המשופם והמבודח והמבוסס לפרקים, ועד הגבוה שבהם, הלא הוא המפקח הראשי מהמיניסטריון הפולני לחנוך ולהשכלה, ד"ר רודולף פלשינסקי, התאימו לשולי מסגרתה של תפיסה זו, ולא עכרו את בבואתה. אלא שמזמן לזמן פרצה השנאה הכבושה של עם-הרוב את המסגרת הצרה של הגיטו הורשאי, וקצף גליה ניתז אל חומותיו הבלתי מוגנות.

הפגנה ברחובות

לרבים מתלמידיו של אותו בית-מדרש זכורה ההפגנה הפטריוטית, שביקשו פרנסיה ועסקניה של וארשה היהודית לערוך ביום-חגה של פולין הפילוסודסקאית — יום הולדו של המרשל הישיש, הושג רשיון לערוך ברחובות הבירה מצעד של הנוער היהודי המתלמד, מן המכללות ומן הכיתות הגבוהות של בתי הספר התיכוניים

מוארשה היהודית — עד לארמון השליט, ארמון בלוודר. המצעד — רבבה ורבבותיים של נוער יהודי חסון פוסע בקומה זקופה, היה למשיב נפש לאוכלסיה של וארשה היהודית, שהצטופפו ברחובות הגיטו וראו בהנאה, כיצד הנוער המתלמד, זה הדור הצעיר, תקוות הורים וגאונים, מהם לבושי מדים וכובעים של בתי-ספר ובתי אולפן מיוחדים, ומהם ללא ציוני אסכולה מיוחדים, הולכים בסך, הם ומוריהם בצדס; הולכים לברך את המרשאל, את מצביאה ומשחררה של פולין — את יוזף פילסודסקי. היתה זו תהלוכה נאה, שגרמה קורת רוח למארגניה כל עוד היתה מתקדמת לאורך הרחובות היהודיים הצרים של הגיטו. אך סמוך ליציאתה לרחובות הרחבים והמהודרים של השכנים אדוני הארץ, לרחוב מארשאקובסקה המרווח והמקושט וממנו לשדרות איאודוב הרחבות ועטורות העצים והחוליות הנאות — היתה רוח אחרת. נעלמה האוירה החמה, הלבבית והדורשת טוב של מאות אלפי הורים אמהות ואחים, ונשתררה האוירה הצוננת, העוקצנית והלגלגנית של הזר והעוין. פה ושם נמצא אף פרח מידה אבן, או נער מתקלס בבזו: „ראו נא את הצבא היהודי הלז“ . . .

המצעד עבר בשלום. התהלוכה הגיעה למחוז-הפצה, והברכה ליום-ההולדת נמסרה לשליט. ולא עוד אלא שהוא הואיל בחסדו לצאת לחצר הבלוודר ולעבור על פני המברכים ולהפטיר דברי תודות-שובתו הקצרים. (אכן, מימיו לא נמנה האיש עם שונאי-ישראל, ולא עוד אלא שהדיר עצמו הנאה מכל כרכוריהם של הללו, ודברי האנטישמיות הכלכלית, „אנדקים“, הלא היו שנואי נפשו מאז, ואם גם מסיבות ומטעמים אחרים). אעפ"י כן, לא נתפזרו המפגינים בשמחה ולא היתה דעתם זוחה עליהם כמי שמסיים בשלמות בהצלחה מפעל יומו. כי הנה פני המארשאל ירקרקות-חולניות ונפולות, ועיניו הליאות-הכבות אימרות, כי קרב יומו, והאוירה בחוץ כה צוננת, והשכן כה זר ועוין . . .

השנה — שנת 1927, מקץ שנה אחת וחצי להפיכה הצבאית בוארשה, הפיכה בלי שפך דם שביצע המארשאל שראה הכרח לעצמו לצאת מבדידותו בסולייובק ולחזור לשלטון; ובכור-השטן הגרמני עוד לא יצא מבי-הבירה שלו במינכן להחריב יבשת ומלואה. אמנם כן, לא ידע הלב מה ניבא, עם שקיעת שמשו של אותו יום-מיפגש בין הגיטו והכרך הפולני הגדול בין מיבחר הנוער היהודי של בירת פולין ובין פרחחי הפרברים והשדירות. לא ידע הלב מה ניבא, אך לא ניבא טובות.

תכנית המוסד

בית המדרש לרבנים „תחכמוני“ נוסד בשנת תר"פ. מטרתו היא לחנך תלמידי חכמים חרדים הראויים לכהן בתור רבנים שיחד עם ידיעתם העמוקה בספרות התלמודית לכל מקצועותיה, תהיינה להם גם השכלה עברית וידיעות כלליות.

שאיפתו היא לחנך טפוס של אינטליגנציה יהודית ספוגה ידיעת התורה ורוחה ומזויינה גם במדעים כלליים, ביחוד בידיעת שפת המדינה, ספרותה ודברי ימיה.

בית מדרש לרבנים "ת ח כ מ ו נ"

ורשה, גז'בונסקה מס' 19.

ה'תש"ז 275-39.

הוציא לאור: יצחק מישאל
הדפסה: בית דפוס "העיתון" (הוציא לאור: 1919)
הדפסה: בית דפוס "העיתון" (הוציא לאור: 14 ספטמבר 1919)
הדפסה: בית דפוס "העיתון" (הוציא לאור: 14 ספטמבר 1919)

פרוגרמה

המחיר 30 פרופות

Program Nauk

Seminarium Religijno-Żydowskiego
„TACHKEMONI”

w Warszawie, ul. Grzybowska Nr. 19.

שער חוברת על חכמת הלמודים ב"תחכמוני".

לתכלית זו נותן ה"תחכמוני" לחניכיו:

(א) קורס רחב של למודי התנ"ך, תלמוד ושלחן ערוך (עם נושאי כליהם ומפרשיהם).

(ב) ידיעות בחכמת ישראל, שפתו וספרותו, פילוסופיה דתית, מדרש, אגדה, ספרות ימי הבינים, הספרות החדשה, דברי ימי ישראל בכל התקופות והארצות (בתשומת לב מיוחדת לתולדות היהודים בפולניה), השפה העברית, דקדוקה וסג' נוינה השונים, תורת הספרות ועוד;

(ג) למודים כלליים במסגרת גמנסיון הומני ממשלתי (עם השפה הרומית), מקיפים הם את המקצועות: השפה הפולנית וספרותה, השפה האנגלית והרומית וקטעים ממבחר יצירותיהן, קטעים ממיטב הספרות העולמית, מתימטיקה (אריט' מטיקה, אלגברה, גיאומטריה, וטריגונומטריה), גיאוגרפיה (כללית ושל פולניה), היסט' מטיקה, אלגברה, גיאומטריה, וטריגונומטריה).

טוריה כללית ופולנית. ידיעות הטבע, (הטבע הדומם והצומח וזואולוגיה, בוטניקה, אנטומיה והיגיינה), פיסיקה, מבוא לפילוסופיה (תורת ההגיון ותורת הנפש) וידיעות ע"ד פולניה הנוכחית;

(ד) ידיעות שמושיות לרבנים ומורים: הדרכה בדרשנות, ידיעות ע"ד ארגון הקהלות היהודיות ותפקידיהן, דיני הנשואין של ספר החוקים הממלכתי, יסודות הפדגוגיה, ידיעות ע"ד העם העברי בהווה ועוד.

על חומר הלמודים הזה עוברים במשך שמונה שנים בשלש מכינות (1-3) וחמש מחלקות יסודיות (4-8). שנת הלמודים מתחילה בראשון לספטמבר (בחצי הראשון של אלול, בערך) ונגמרת בסוף יוני (בראשית תמוז).

שפת ההוראה של מקצועות הלמודים העבריים היא השפה העברית (יוצאים מן הכלל הם תלמוד ופוסקים, הנלמדים בשפה היהודית המדוברת. שפת ההוראה של מקצועות הלמודים הכלליים, היינו של הקורס הגמנסילי, היא השפה הפולנית.

אחרי עברם על הלמודים במחלקה האחרונה (השמינית) ואחרי עמדם בביחינות הגמר הנערכות אז, מקבלים התלמידים (א) תעודת גמר כללית (של למודי היהדות וידיעות הקורס של שמונה מחלקות הגימנסיון) וב) תעודת "התרת הוראה" (סמיכה).

תנאי הכניסה

(א) הגיל. עפ"י התקנון יש גיל קבוע לקבלת תלמידים אל המוסד. אל המחלקה (המכינה) הראשונה מתקבלים תלמידים בני י"ב י"ג שנה, למחלקה (המכינה) השניה — בני י"ג י"ד, למחלקה (המכינה) השלישית — בני י"ד י"ה, למחלקה הרביעית (היסודית הראשונה) — בני ט"ו י"ז, למחלקה החמישית (היסודית השניה) — בני ט"ז י"ח, למחלקה השביעית (היסודית הרביעית) — מתקבלים אליה תלמידים חדשים במקרים בודדים וגם אז רק בהסכמתו של המיניסטרו (בני י"ט י"ח שנה). אל המחלקה השמינית (היסודית החמישית) אין מתקבלים תלמידים חדשים.

אלו מן התלמידים שבעת היותם במוסד מגיע תורם להקרא לצבא, משיגים ארכא עד גמרם את חק למודם. מן הזכות הזאת הם נהנים גם שתי שנים אחרי גמרם את למודם עד כמה שמתעדים לרבנות.

הערה. תלמידים, ששנותיהם אינן מתאימות בדיוק לגיל הדרוש, יכולים בכל זאת להתקבל אל המוסד באופן זמני עד קבלת הסכמה מאת המיניסטרו.

(2) התעודות הדרושות. בחפצו לעמוד לביחינה על המעמד להביא: (א) תעודת לידה, (ב) תעודת הרכבת אבעבועות, (ג) תעודת בייס של שנת הלימודים האחר

רונה (עד כמה, כמובן, שבקר באיזה בית אולפנא) וד' תעודה מאת הרב דמתא ע"ד התנהגותו המוסרית והדתית.

בחירות כניסה

אל המחלקה (המכינה) הראשונה.

המועמדים אל המחלקה הזאת נבחרים מהלמודים האלה:

א) מהלמודים העבריים. 1. תלמוד. ידיעה הגונה בשלושים דפים גמרא (מאת המסכתות של סדר נזיקין או נשים). 2. השפה העברית: קריאת ספורים קלים (בנקוד ובלי נקוד) והרצאת תכנם על פה ובכתב, ראשית ידיעת הדקדוק העברי.

ב) מהלמודים הכלליים: ידיעת קורס ארבע מחלקות ב"ס ממשלתי כללי. אל יתר המכירות והמחלקות.

המועמדים אל יתר המכירות והמחלקות נבחרים בכל מקצעות הלמודים (העבריים והכלליים) של המכירות והמחלקות הקודמות.

בחירות כניסה אל המוסד נערכות פעמים בשנה: בספטמבר וינואר. היום המדויק מתפרסם בעתונות.

תכנית הלמודים

אלה הם מקצעות הלמודים, שעוברים עליהם במוסד לפי המחלקות.

1. המחלקה (המכינה) הראשונה

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת בבא מציעא;
2. תנ"ך: במדבר, יהושע, שופטים, שמואל א' וב' מגלת אסתר, רות;
3. לשון וספרות: קריאה והרצאות בכתב (מהספר "לשון וספרות" ח"ב, י. פייכמן), תרגילים בדקדוק.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה החמישית של ב"ס ממשלתי כללי.

2. המחלקה (המכינה) השנייה

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת בבא קמא עם תוס';
2. תנ"ך: דברים, מלכים א' וב' (בהקבלה לפרקים מדברי הימים א' וב');

3. לשון וספרות: ראשית הבחנת מיני היצירות הספרותיות (ספר "לשון וספר", חלק ג'). — דקדוק: "ספר הדקדוק", א. י. שפירא, חלק א'.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הששית של בי"ס ממשלתי כללי (בלי שפה זרה).

3. המחלקה (המכינה) השלישית

א. הלמודים העבריים

1. תלמוד: גיטין (עם תוס');:

2. תנ"ך: ירמ' איכה, דניאל, עזרא. — חזרה על תורה ונביאים ראשונים (הרצאת הספורים עפ"י סדר השתלשלות הקורות);

3. לשון וספרות: המשך הבחנת מיני היצירות השונות. הרצאות ופרשות מהענינים הנקראים והנלמדים (ספר "לשון וספר" חלק ג') וגם מהחיים והמאורעות. — "ספר הדקדוק", א. י. שפירא, חלק ב'.

4. דברי ימי ישראל: גיאוגרפיה של ארץ ישראל. סקירה כללית על תקופת התנ"ך ושלאחריה עד אחרי מרד המכבים.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הראשונה של גמנסיון (הטפוס החדש).

4. המחלקה הרביעית (היסודית הראשונה)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: קדושין (עם התוס' והמפרשים הראשונים);

2. תנ"ך: ישעיה ונחמיה;

3. לשון וספרות: הערכת הסופרים: מנדלי, ביליק וצ'רניחובסקי עפ"י קטעי יצירותיהם. — דוגמאות משירי ר' יהודה הלוי (שירי הים ושירי כנסת ישראל בגולה) ור' שלמה בן גבירול (משירי הקדש). הספר: ספרותנו החדשה לד"ר מ. רבינון. הספרות העתיקה — מן המקורות. — דקדוק: חזרה ותורת הסגנון.

4. דברי ימי ישראל: מן מרד המכבים עד חתימת התלמוד.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השניה של גמנסיון (עם גיאוגרפיה של פולניה).

5. המחלקה החמישית (היסודית השניה)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת כתובות (עם כל התוס' והמפרשים הראשונים) — שעור בהלכה;

תנ"ך: ישעי' (סוף, יחזקאל ותרי עשר);

3. לשון וספרות: יסודות המליצה והספרות. — שערים אחדים מספר חובות הלבבות לרבנו בחיי. — שירים של רבמ"ע וראב"ע. — כתר מלכות לר' שלמה בן גבירול. — כתובים אחרונים (חשמונאים, בן סירא ועוד). הסופרים החדשים: מאפו, סמולנסקין ויל"ג. ספר "ספרותנו החדשה" לד"ר מ. רבינוון. הספרות העתיקה. מן המקורות. — דקדוק ארמי (נטיות שמות ופעלים).

4. דברי ימי ישראל: מן חתימת התלמוד עד חצי המאה השלש עשרה.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השלישית של גמנסיון משנת הלמודים 1937-8. עד הזמן ההוא עוברים במחלקה על קורס המחלקה החמישית של הטפוס הגמנסילי הקודם. במחלקה זו עוברים גם על תורת ההגיון והיגיונה.

6. המחלקה הששית (היסודית השלישית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת חולין (עם כל התוס' והמפרשים). שעורים בעומקי הסוגיות.

2. תנ"ך: יחזקאל (סוף), תהלים, שיר השירים;

3. לשון וספרות: ס' הכוזרי, הערכת ר' יהודה הלוי עפ"י ספריו ושיריו. — פרקים במדרש. — הבחנת הסגנונים והשויתם (בספרות העתיקה). — רשב"ג, רמב"ע וראב"ע, ספריהם וקורותיהם. — תורת הספרות (סוגי היצירות). — ספר תולדות הספרות העברית החדשה, לפי לחובר, חלק א'. הספרות העתיקה — מן המקורות. דקדוק ארמי (המשך);

4. דברי ימי ישראל: מן החצי השני של המאה השלש עשרה עד גירוש היהודים מספרד. — ראשית התישבות היהודים בפולין והארצות הסמוכות.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הרביעית של גמנסיון (עם תורת הנפש). משנת הלמודים 1938-9; עד הזמן ההוא עוברים על קורס המחלקה הששית של הטפוס הגמנסילי הקודם).

7. המחלקה השביעית (היסודית הרביעית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: המשך השעורים בעומקי הסוגיות של מסכת חולין;
2. שלחן ערוך: טור ושלחן ערוך יורה דעה (הלכות שחיטה וטרפות);
3. תנ"ך: משלי, איוב. — הערכה הסטורית וספרותית של כתבי הקדש;
4. לשון וספרות: מורה נבוכים, הרמב"ם. ספריו וערכו. — ס' יצירה ומבוא אל הקבלה. — קריאה בספר הזהר. — פיוט: דוגמאות מיצירות הקליר ושאר הפייטנים. ר' משה חיים לוצטו, שירתו וספריו. — שד"ל וספריו. — מדרש והדרכה בדרשנות; הספרות העתיקה — מן המקורות. ספר: תולדות הספרות החדשה לפ. לחובר, חלק ב' וג'.

5. דברי ימי ישראל: מן גרוש היהודים בספרד עד סוף המאה השמונה עשרה (המהפכה הצרפתית). — היהודים בארצות הגרמנים והסלאווים.
6. פדגוגיקה, מטודיקה עיונית.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השביעית של גמנסיון (לפי הטפוס הקודם).

8. המחלקה השמינית (היסודית החמישית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: שעורים בהלכה;
2. שלחן ערוך: יורה דעה, חלק א' (כלו). — פסקי הלכה למעשה עם מקורות התלמוד המתאימים;
3. תנ"ך: קהלת. הערכה הסטורית וספרותית של כתבי הקדש (חזרה);
4. לשון וספרות: מורה נבוכים (המשך). — ספרות ופיוט: שירי עמנואל, לאחריו עד ר"י נגארה. — השקפה על הספרות העברית לתקופותיה השונות מימי קדם ועד העת החדשה. — סקירה על סופרי ההשכלה ויוצרי הלאומיות והציוניות. ספר: תולדות הספרות העברית החדשה לפ. לחובר, חלקים ד' וה'. חזרה כללית.
5. דברי ימי ישראל: מן המהפכה הצרפתית עד העת האחרונה;
6. פדגוגיקה: מטודיקה מעשית (שעורים לדוגמא);
7. ידיעות ע"ד העם העברי בהוה: הסטיסטיקה של האוכלוסים היהודים בכל חלקי התבל. — זכויות היהודים במדינות השונות. — ההסתדרויות הגדולות של היהודים. — בתי המדע. — המצב הנוכחי של היהודים בפולניה ובא"י;
8. תקנון הקהלות היהודיות והסתדרותן: סקירה על תקנות וחקי הקהלות היהודיות בפולניה בעבר. — הרגולמין של הקהלות היהודיות, חוג פעולתן וחכור תיהן בפולניה המחודשת.

ב. הלמודים הכלליים:

1. קורס המחלקה השמינית של גמנסיון (לפי הטפוס הקודם);
2. דיני הנשואין של ספר החקים הממלכתי.

בית המדרש לרבנים בברסלאו

מאת

הרב ד"ר אורי קובר

„חכמת ישראל“ לפני ייפודו של בית המדרש בברסלאו*.

שעה שנפתחו דלתותיו של „הסמינר התיאולוגי היהודי מיסודו של פרנקל“, בברסלאו, חברו יחדיו לימוד והכשרה לרבנות ו„חכמת ישראל“ ובאו בברית איתנה, הנועדה לשאת פרי ברכה של תרבות¹). אולם עברה שהות ניכרת עד ששני אלה זומנו יחד תחת קורת-גג אחת. ליאופולד צונץ הוא שהשתמש בפעם הראשונה במושג „חכמת ישראל“, בשם שהכתיר בו את „כתב העת לחכמת ישראל“ Zeitschrift fuer die Wissenschaft des Judentums הוא כה"ע שערך בשנים 1822-1823 בשביל „התאחדות למען תרבות וחכמת ישראל“ Verein fuer Kultur und Wissenschaft der Juden במאמר הראשון שפורסם בכתב-עת זה²). הגדיר עמנואל וולף את המלה „יהדות“ (ישראל) כמושג הכולל-הכל בכל התנאים והמסיבות, התכונות האופייניות וההישגים של היהדות בתחומי הדת, הפילוסופיה, ההיסטוריה, המשפטאות והספרות בכלל; החיים האזרחיים וכל היחסים האנושיים — „ולא במובן המוגבל של דת ישראל בלבד“.

(*) מסה זו מוקדשת על ידי המחבר לזכר מוריו ורבותיו נ"ע בביהמ"ד לרבנים בברסלאו, הפרופיסורים מרכוס בראן, שאול הורוביץ וישראל לוי, ולזכר אחיו המנוח, הפרקליט הנס קובר, חבר הוועד המנהל של קרן פרנקל בברסלאו.

1) העובדות והמספרים ההסטוריים, הנוגעים לביהמ"ד לרבנים בברסלאו לוקחו מן הדו"ח, שפורסמו שנה-שנה על ידי ביהמ"ד, בצורת „דו"ח שנתי של הסמינר התיאולוגי היהודי“ Jahresbericht des juedisch-theologischen Seminars (אח"כ נקרא בקיצור דין וחש"ב) 1854 — 1938 (יצוין להלן: „דו"ח“) ומתוך חיבורו של מ. בראן Geschichte des Juedisch-theologischen Seminars (Fraenckelsche Stiftung) in Breslau. Festschrift zum fuenfzigjaehrigen Jubilaeum der Anstalt (Breslau, 1904). תולדות הסמינר התיאולוגי היהודי (מיסודו של פרנקל) בברסלאו. הוצאת-חג לרגליובל החמשים של המוסד“ (ברסלאו, 1904). חיבור זה יצוין להלן בשם מחברו „בראן“. כל התאריכים האישיים, כגון שנות ההולדת, הלימוד בסמינר והפטירה, וכן המעמד, תארי-הכבוד, והפרטים הביבליוגרפיים אפשר למצוא בחיבורים ובפרסומים הנ"ל. את השמות המקוריים של המאמרים (בגרמנית) שפורסמו ב„דו"ח השנתיים“ ושתורגמו ע"י העורך, אפשר לזהות בקלות לפי ה„דו"ח“, וכן הם רשומים — מתקופת השנים 1854-1929 ב„קטלוג של יודאיקה ועבראיקה“ לאהרן פריימאן, הספריה העירונית של פרנקפורט ע"נ מייך, א', פראנקפורט, 1932.

הקיצורים הם כדלקמן:

א.ד.ב. — „אלגמינה דויטשה ביאוגרפיי“;

א.צ.י. — „אלגמינה צייטונג דס יודנטומס“;

א.י. — „אנציקלופדיה יודאיקה“.

ה.י. — „היסטוריה יודאיקה“.

מ.ג.ו.י. — „מונאטשריפט פיר גשיכטה אונד וויסנשאפט דס יודנטומס“.

2) עמ' 1 — 24: „על המושג של חכמת ישראל“.

בסכמו קבע: (א) "חכמת ישראל" מקיפה וכוללת את היהדות בכללותה; (ב) היא מפרשת את טבע היהדות, ומייצגת אותה בצורה שיטתית, על ידי זה שהיא מייחסת את הפרט, בכל מקרה ומקרה, לעקרונות-היסוד הכלליים; (ג) היא מטפלת בכל נושא ונושא לשמו, ולא לשם איזה טעם וסיבה שמחוצה לו. אין לה, לחכמת ישראל, תפיסות והנחות מוקדמות, ואין היא חוששת מפני המסקנה, שחקירותיה עלולות להביא אליה. מטרתה היא: דוקומנטציה היסטורית וספרותית של היהדות ואיסוף ידיעות סטאטיסטיות של היהודים בכל ארצות תבל.

ליאופולד צונץ העיר את ההערות דלקמן על המאמר הזה, בפתיחה לכרך א' של כתב-העת: "במאמר הפותח כרך זה נעשה ניסיון להבהיר את המשמעות של חכמה ("מדע") זו. אך התפתחותה מוכרחה להתקדם רק צעד אחרי צעד . . . אין זו מפלגה בלבד, הפועלת למען טובת ענייניה היא. כל אנשי הרצון הטוב, המרגישים ביעודם, צריכים לראות לנכון וליאות להם להשתתף בכתב-עת זה . . . אם הערכים המוסריים והכוחות האינטלקטואליים ימצאו להם מקום על עמודיו, לא יחסר הסוג הנכון של המשתתפים והתורמים מפרי-עטם".

כתב-עת זה לא זכה אלא לפרסום כרך אחד בשנות 1822-1823. נוסף על החכמים הנ"ל היו בין משתתפיו גם לזארוס, דויד פרידלנדר, לודוויג מארכוס ואדוארד גאנס.

"האיגוד למען תרבות וחכמת היהודים" הנ"ל, שלפי מאקס ווינר היה צריך לתת ביטוי להשקפה חדשה על החיים היהודיים, נתבטל קיומו כעבור זמן קצר.⁽³⁾ אבל "חכמת ישראל" לא עברה ובטלה מן העולם. צונץ עשה בה התחלה עם פרסום חיבורו הראשי: "משהו לספרות הרבנית" (1818) "Etwas zur rabbinischen Literatur" הוא המשיך בעבודתו במחקרו החלוצי על שלמה בן יצחק בשנת 1823 ("Die gottesdienstlichen Vortraege פירסם את חיבורו הקלאסי "der Juden, historisch entwickelt" "סדר דרשות ישראל בהתפתחותן ההיסטורית". פרסומו של חיבור זה היה בגדר מאורע. בשנת 1837 הופיע חיבורו "שמות היהודים" ("Namen der Juden") ואחריו — קובץ מסות על המוסר והתרבות של היהדות "לתולדות הספרות" ("Zur Geschichte der Literatur") ביצירותיו אלה ייסד צונץ, יחד עם שלמה יהודה רפפורט מפראג ושמואל ד. לוצאטו מפאדואה את "חכמת ישראל", ועשאה חלק מן Universitas litterarum. יתר על כן, לאחר מות הפילוסוף וההיסטוריון נחמן קרוכמל (1785-1840), הופקדה בידי צונץ משימת פירסום כתב-היד של המחבר המנוח "מורה נבוכי הזמן", שנדפס בשנת 1851⁽⁴⁾.

(3) מאקס ווינר, "האידיאולוגיה של מייסדי החקר המדעי היהודי", "השתתפות של איו"א למדעים היהודיים", כרך 5 (אנגלית), 1950, 184-195; ל. ואלאך: "מדע היהדות", "היסטוריה יודאיקה", 7 (1946), עמ' 60-33; י. אלבוגן, "שנת מאה של חכמת ישראל", חוברת היובל, לרגל מלאת 50 שנה לקיומו של בית הספר הגבוה למדעי היהדות (ברלין, 1922) עמ' 107.
(4) "כתב-העת לחכמת ישראל", כרך א' (1823) עמ' 217-384.
(5) א.י., כרך י', 452-457.

התיאולוגיה היהודית באה לעולם בזכותו של אברהם גייגר ו"כתב העת המדעי לתיאולוגיה יהודית" ("Wissenschaftliche Zeitschrift fuer juedische Theologie") שהופיע בשנים 1835-1884. גייגר, שקיבל פרס מאוניברסיטת בון בעד מסתו "מה קיבל מוחמד מן היהדות" (1832), כתב בכתב-העת שלו: "אנו זקוקים לאנשים המסוגלים להוכיח כיצד נתפתחה היהדות בהדרגה והגיעה למצבה הנוכחי; אנשים שאינם פוחדים להוכיח כי בניגוד לדעה המקובלת הרבה מזה אינו נובע מן המסורת או מן התורה שבכתב בדרך הפירוש הנכון, כי אם מקורו בתקופה ההיסטורית, ולפיכך אפשר גם כן לדחותו עם שינוי הזמנים. אנו זקוקים לאנשים היודעים כיצד להתנגד להשקפותיהם של ריפורמיסטים נבערים-מדעת וללגלוגיהם של לא-יהודים ודוניים..."⁽⁶⁾

יצחק מרכוס יוסט (1793-1860) פירסם את "תולדות בני ישראל מימי המכבים ועד לימינו אלה" (9 כרכים, 1820-1828) והמשיך בסיפור ההיסטוריה ב"תולדות עם ישראל" (שני כרכים, 1831-1833). אחרי אלה הוציא לאור את "תולדות היהדות וכתותיה" (3 כרכים, 1857-1859), בשנות הארבעים של המאה ה-19 פירסם הרב זכריה פרנקל, רבן הראשי של דרזדן ולייפציג, את חיבוריו "השבועה אצל היהודים", מבחינה תיאולוגית והיסטורית (1840) "עיונים מוקדמים לתרגום השבעים" (1841) וכן ראיית בית-דין לפי חוקי התורה והתלמוד (1846). בעשר השנים ההן הופיעו גם כן חיבוריהם של המלומדים דויד קאסל, יוליוס פירסט ומיכאל זק"ש. נמצא איפוא, כי לצונץ היה בסיס איתן לתביעתו, בשעה שהגיש בקשה לאוניברסיטה בברלין ב-25 ביולי 1848, לתת מקום באוניברסיטה בין מקצועות הלימוד, לחכמת ישראל. בקשתו נדחתה. כן נדחתה בקשה של נציגי הממונים על ירושת פייטל היינה-אפרים, להקים קתידרה לספרות רבנית באוניברסיטה, למרות העובדה, שהללו היו מוכנים להעמיד לרשות האוניברסיטה סכומים מספיקים לתכלית זו.⁽⁷⁾

מאמצים להקים בתי-מדרש חדישים לרבנים

המאמצים להביא לידי מודרניזציה של הכשרת המועמדים לרבנות — ראשיתם נעוצה עוד במאה ה-18. דוגמה לכך: תכנית משנת 1825, שחוברה על ידי "סגן הרב הארצי הראשי ש. ווייל מברלין, שביקש הסכמתו של המיניסטר פון אלטנשטיין להקמת בית-מדרש (סמינר) יהודי לרבנים ולמורים. התוצאה היתה, שהקימו בית מדרש למורים בלבד, שנתקיים עד שנה 1839. מאמציהן של הממשלות השונות של ארצות אשכנז לגדל ולהכשיר רבנים לא הצליחו אלא בחלקם: הכוונות הטובות של השלטונות לא היה בהן כדי לשמש

(6) כרך א, עמ' 12-11.

(7) השוה: לודביג גייגר: "צונץ במ"מ עם השלטונות ועם בעלי העמדות הרמות" מ.ג.ו.י. 06 (1916) עמ' 334-346. ש. מייבאום "חכמת ישראל", מ.ג.ו.י. (1907) 6581654; א. אלבוגן "מאה שנה של חכמת ישראל", עמ' 120.

תחליף מספיק לאקדמיה לתיאולוגיה יהודית, שהורגש בה צורך. יוצא מן הכלל אחד ויחידי היה בית-המדרש לרבנים שנוסד בשנת 1829 בפדואה, ביזמתה של ממשלת איטליה, בשביל הנפות האיטלקיות שלה.⁸

בגרמניה חדלו להתקיים הישיבות בנוסח הישן, אך שום דבר חדש לא בא למלא מקומן. בשנת 1836, ושוב — בשנת 1845, קרא אברהם גייגר לשוא להקים מחלקה לתיאולוגיה יהודית ליד אוניברסיטה גרמנית איוו שהיא. בשנת 1837 פתח לודביג פיליפסון באוסף כספים לשם הקמת מחלקה יהודית תיאולוגית וסמינר, אך גם הוא לא הצליח יותר מקודמיו.⁹ זכריה פרנקל היה אחד הראשונים במאבק זה למען בתי-המדרש חדישים לרבנים. "כת"הע לאינטרסים דתיים של היהדות", שהיה מוציאו (5 כרכים, 1844-1846), היה מוקדש להסכרת הצדדים הדתיים שביהדות. מטרת כת"הע היתה: "להביא לידי הרמוניה בין החיים והתורניות; תקוותנו, כי ישמש במה, שעליה ייפגשו בעלי השקפות שונות ונבדלות על היהדות ומתוך חילופי-דעות בדרך של שלום ורעות, יביאו לידי תוצאות שיהיו חלק נאמן ובלתי-מעורער בחיים היהודיים. המחקר יביא לידי גילוי העקרונות של ההתפתחות הטבעית ביהדות, והוא יתרום לפיתרון של כמה וכמה בעיות חשובות מבעיות הזמן. יתר על כן, כת"הע יטפל בקידום החינוך היהודי והגנה על היהדות והיהודים מפני משמיציהם; הוא ידון בבעיות מדיניות ופרסם מאמרים על התיאולוגיה והיהדות. אך קודם כל צריכים מאמציו להיות מכוונים לפשר בין האמונה והחיים, להביא לידי התקדמות בדת, ולידי שמירת היהדות. קידומה ותחייתה"¹⁰. ושוב: העורך רואה כמטרת פעולותיו את הריפורמה המתונה. ראוי לציין, כי בכרך השני של כת"הע פירסם ד"ר וולף לאנדאו, יורש כהונת-הרבנות של פרנקל בדרזדן, מסה בשם: "משימה של אמונה ותיאולוגיה המוטלת על הרב"¹¹. בחוברת האחרונה של כת"הע הבטיח זכריה פרנקל לקוראיו להפכו לרבעון על בסיס תורני רחב יותר.¹² אך לא עלה בידו לקיים הבטחתו לפני שחלפו השנים הסוערות 1848-1849, מפאת יחס האדישות המרובה שנתגלה בהן לענייני דת ואמונה.

בשביל לעורר מוחות נרדמים ויגעים ובשביל לכוון שוב את תשומת הלב אל אידאלים נשגבים, פתח פרנקל את הכרך הראשון של "הירחון להיסטוריה יהודית ולחכמת ישראל" (אוקטובר, 1851) בדברים האלה:

"היהדות החזיקה תמיד בדעה, כי תמציתה של היהדות ועיקר מימושה ומילואה הוא בחקר הדת ובפעולות שכליות, הקשורות בספירה הדתית. 'חכמת ישראל' היא מנוף אדיר לה, ובלעדיה אין קיום ליהדות. ישראל מתנוון והולך כשהוא חדל לאהוב את 'חכמת ישראל'".¹³ על כן, תפקידו החשוב ביותר של הירחון הוא:

- (8) ראה: א. קובר: "בתי-המדרש הגבוהים להכשרת רבנים בגרמניה", מאסף היובל ליום הולדתו השמונים של הרב ליאו בק, 23 במאי, 1953 (לונדון, 1953) עמ' 20-19.
- (9) כת"ע מדעי לתיאולוגיה יהודית, כרך ב' (1836) עמ' 21-1; א.צ.י., א' (1837).
- (10) כרך א', עמ' 27-3.
- (11) עמ' 139-142, 182-191, 214-28; "התביעות של הדת ושל המדע התיאולוגי מאת הרב".
- (12) כרך ג', אפילוג.
- (13) מגוויי, כרך א' (1852) עמ' 6-1.

לקדם את חכמת ישראל. ברוח זו נכתבה גם המסה שפורסמה בכרך א' בשם "חכמת ישראל (מדע) אמצעי יחיד לחידוש נעוריו של היהדות" מאת ד"ר וולף לנדאו¹⁴). בכרך ב' צירף זכריה פרנקל לנושא זה גם את הקריאה ל"הקמת סמינר"¹⁵ (בימ"ד לרבנים): "המצב הנואש הנוכחי מצריך זאת; אבותינו, שהקדישו חיים למסירת עיקרי האמונה ולימוד התורה איש מפי איש, משך אלפי דורות, זועקים ותובעים זאת".

שאיפתו זו באה על תיקונה בצוואתו של יונה פרנקל, שבה הובטחו האמצעים הכספיים לכמה קרנות, ובפרט להקמת בית-מדרש לרבנים ולמורים¹⁶). לפי צוואה זו היתה התכנית צריכה להגיע לידי מימוש בשנת 1846, וכקרן ראשונה למטרה זו נתנו סך של 100.000 תלר וכן הבניין ב'וואלטרסה 11, בברסלאו. הצוואה אושרה על ידי ממשלת פרוסיה ב-31 באוגוסט 1847. האפיטרופסים, הממונים על ביצוע הצוואה, פנו בקריאה לזכריה פרנקל. בית המדרש שעמד להיווסד היה צריך להיות מוסד תיאולוגי, שישמש למטרות מחקר מדעי וגם לחינוך דור של רבנים ברוח מודרנית — ועם זאת שמרנית מבחינה היסטורית — ולהביא, באופן כזה, לידי פשרה בין הישן והחדש. על עקרון זה שמרו גם אחר כך בעקביות רבה. עם פתיחת המוסד, וכניסת מנהלו, ד"ר ל. לזרוס, לתפקידו, בשנת 1875, הודגש רשמית, כי "ההשגחה העליונה הפקידה בידי ד"ר פרנקל את המשימה לממש את הרעיון שפיעם בלב הטובים שבבני דת ישראל, הוא הרעיון, כי "חכמת ישראל" לא תפרח ותשגשג אלא אם כן תועבר אל העדה הדתית יחד עם יסודות ההשכלה הכללית, הפילוסופיה, והמדעים הקלאסיים של התקופה העתיקה, ובמקום שיטות הלימוד הנושנות תוכנס להיכלי המחקר המדעי החדש והחפשי. כזה היה האידיאל של מייסדי בית מדרש לרבנים בברסלאו; אידיאל זה ידריך גם בעתיד כל הימים את מנהליו ומוריו, בכיוון העבודה רבת ההצלחה"¹⁷).

אף ישראל רבין, יורש כהונתו של מרכוס בראן בשנת 1921, הדגיש: "מראשית ייסודו של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, היתה זו תמיד תכונתו האופיינית של מוסד זה, שהצליח למזג הרגשה דתית עמוקה עם מחקר יסודי ובלתי-משוחד בכל שטחי תרבות ישראל". בה בשנה אמר מיכאל גוטמן, בטקס מינויו לראש בית המדרש: "מה שנוגע למוסד זה הרי המסורת היהודית והחיים היהודיים — חד הוא!"

לרגל יובל-הכסף של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו כתב יעקב פרוידנטאל את תולדות המוסד; עם יובל הזהב פירסם מרכוס בראן מאסף יובל ובו תולדות המוסד במחצית המאה הראשונה לקיומו. ביום השנה השבעים וחמש לקיום בית המדרש פורסם עוד מאסף-יובל בשני כרכים, ובו מאמרים מדעיים ומסות של מורי בית המדרש ושל כמה מגומרי המוסד. אין סקירה היסטורית על קיום המוסד בשנים 1914-1938 (בשנת 1938 שמו הנאצים קץ לקיומו בכוח הזרוע). אין כתב

(14) עמ' 483-499, חכמת ישראל, האמצעי היחיד לחידוש נעוריו היהדות.

(15) מ.ג.י.ה. כרך ב' (1853), עמ' 64.

(16) בראן, עמ' 7 ואילך.

(17) שם, עמ' 104.

הטורים האלה מתכוון למלא בזה את כל החסר. במסה זו לא נעמוד אלא על צד אחד של פעולות המוסד משנת 1854 ואילך: תרומותיהם של מורי בית המדרש לרבנים בברסלאו ותלמידיו ל"חכמת ישראל". אין אנו טוענים, כי סקירה זו כוללת הכל, או שהביבליוגרפיה היא מלאה בהחלט. תקופות הזמן שבילו התלמידים בביהמ"ד לרבנים בברסלאו ופעולותיהם במוסדות תיאולוגיים אחרים הם מחוץ לתחומי מאמר זה.

תכנית הלימודים של המוסד ומחלקותיו

בית המדרש לרבנים בברסלאו (הסמינר התיאולוגי היהודי) צירף במחלקה מיוחדת בשביל תלמידים שלא סיימו בית ספר תיכון, את לימודי היהדות עם לימודי מקצועות חילוניים, שמלמדים כרגיל בשנתיים האחרונות של גמנסון גרמני. את הקורס של שבע שנות לימודים תיאולוגיים לא יכלו לעבור אלא גומריה של מחלקה זו, שתדלה אמנם להתקיים בשנת 1887. בית מדרש למורים — מורי דת ישראל — היה קיים משנת 1856 ועד שנת 1867.

לפי תכנית הלימודים הקבועה בתקנות המוסד היו צריכים ללמד מקצועות אלה בביהמ"ד לרבנים: תנ"ך — בלשון המקור, מפרשי התנ"ך — בעברית ובארמית. תלמוד, דת ומוסר, תולדות הספרות היהודית, יחד עם תולדות ישראל, פדגוגיה, הוראת הדת בב"ס, פילוסופיה של הדת והמוסר, המתבססת על מקורות יהודיים. הומילטיקה (דרשנות), הרוח של החוק האזרחי של תורת משה והתלמוד, בהדגשה מיוחדת של דיני נשואין. בתכנית הלימודים לא חלו במרוצת השנים אלא שינויים מועטים. לימוד התלמוד הוסיף לתפוס מקום מרכזי בתכנית זו. הרמן כהן תבע להקים קתדרות לפילוסופיה של הדת והמוסר בבתי המדרש הגבוהים לתיאולוגיה יהודית¹⁸.

קאתידרה כזאת לא הוקמה אלא בשנת 1914 בביהמ"ד לרבנים בברסלאו. בסמסטר הקיץ, 1921, הונהג לימוד הלשון העברית החדשה כמקצוע מיוחד. בשנת 1926 נוספה תכנית הכשרה של מורי-דת אקדמאיים. לצעד זה נודעה חשיבות מיוחדת לאחר שמושרד החינוך הפרוסי הכיר בהוראת דת ישראל כמקצוע ראשי ומקצוע מישני בבחינות למורי-גימנסיה — בשנת 1930 — ומינה שנים ממורי בית-המדרש בברסלאו כחברים לוועדת-הבוחנים בברסלאו.

מן האחד ביוני, 1931, הורשה בית המדרש להוסיף לשם המוסד את התואר — Hochschule fuer juedische Theologie — "בית ספר גבוה לתיאולוגיה יהודית".

צורתו של המוסד עוצבה על ידי האישיות החזקה של "מנהלו" הראשון זכריה פרנקל, שהיה בעל ידיעות יסודיות בכל שטחי היהדות, ומיוג בתוכו את הלמדנות היהודית המסורתית עם ההשכלה החדשה הביקורתית. הוא לימד תלמוד ומפרשי התנ"ך בשנים 1854-1875. יעקב ברנייס מתלמידיו של פרנקל היה פעיל לימינו

בכהונת הוראה שלמה. תחילה היה מלמד במחלקת התלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכון. אבל אחר כך לימד את תורת הפילוסופיה של הדת בבית המדרש לרבנים בשנים 1854-1866. היינריך גרץ, שהיה אף הוא בעל כהונה שלמה בבית המדרש. לימד בו את תולדות היהודים ואת מפרשי התנ"ך.

בין המורים ששימשו במשרה חלקית במוסד, ורובם במחלקה לתלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכון, היו: ב. צוקרמן — מורה למדע ולמתמטיקה; מנואל יואל — מורה ללשונות הקלאסיות (משנת 1860 ועד 1863) ומשנת 1889 ואילך — גם מורה לפילוסופיה של הדת. על מקומו של פרנקל כ„מנהל" המוסד באו בזה אחר זה: ל. לזרוס (1875-1878); דויד יואל (1880-1882); ישראל לוי (1883-1897); שאול הורוביץ (1897-1920); מיכאל גוטמן (1891-1933); ישראל רובין (1893-1935); שמואל משה אוכס (1893-1938). רק לזרוס היה לו התואר „מנהל" (דירקטור) של הסמינר; כל הבאים אחריו נקראו בשם „סמינר-ראב"ן", רבו של ביהמ"ד.

דויד רוזין לימד בביהמ"ד לרבנים בברסלאו את מפרשי התנ"ך, פילוסופיה של הדת והומילטיקה בשנים 1866-1894; יעקב פרוידנטל, שהיה מגומרי המוסד, לימד שפות קלאסיות במחלקה לתלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכוני, ותרבות הלניסטית ופילוסופיה של הדת בביהמ"ד לרבנים, בשנים 1864-1888. בשנת 1888 קיבל תואר פרופיסור מלא באוניברסיטה של ברסלאו. אחרי רוזין בא מרכוס בראן, אף הוא מחניכי ביהמ"ד וגומרי, שלימד את מפרשי התנ"ך, תולדות ישראל, הלוח היהודי ופדגוגיה — בשנים 1891-1920. אלברט לבקוביץ, אף הוא מגומרי ביהמ"ד הזה, נצטרף לפאקולטה בשנת 1914 ולימד פילוסופיה חדישה של הדת. שאול הורוביץ לימד פילוסופיה של הדת, הומילטיקה ותלמוד משנת 1896 ואילך. בשנת 1917 נצטרף יצחק היינמאן לפאקולטה, ולימד מקצועות אלה: מפרשי התנ"ך, תרבות הלניסטית והומילטיקה. ישראל רבין הוזמן לקאתידרה ע"ש פליכס פרחה, והרצה על מפרשי התנ"ך ועל תולדות ישראל, בשנים 1920-1933. בין שאר המורים של ביהמ"ד נזכיר: את היינריך שפיאיר, מורה לתנ"ך ולתולדות ישראל בתקופת התנ"ך (1934-1935); הירש צימלס, מורה להיסטוריה (1929-1933); נחום ואהרמן (1933-1938); אפרים אורבך (1935-1938); וארנסט הופמן, מורה לתלמוד (1936-1938); ש. ה. קירשנר (1879- וכן 1882-1883); פרדינאנד רוזנטאל (1918); חנוך אלבק (1924-1925); מקס סימונסון (1920-1921, 1933-1935), וכן יוליוס גוטמן (1910) שימשו כמורים ממלאי-מקום. בשנים 1933-1935 הרצה גואידו קיש על תולדות ישראל. אחרי 1934 היו צריכים להוסיף לתכנית הלימודים קורסים לפילוסופיה, פסיכולוגיה, היסטוריה וסוציולוגיה, מחמת גזירות הנאצים, שהרחיקו את הסטודנטים היהודיים מאוניברסיטאות גרמניה. קורסים כאלה ניתנו על ידי ארנסט קנטורוביץ (1935) וילי כוהן (1936-1938), קורסים בעבודה סוציאלית הונהגו כבר בשנת 1920, על ידי גוסטאב גלאור.

אף כי חבר המורים של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו היה עמוס משא לעיפה — משא של הרצאות וסמינריונים — לא הוזנחה גם עבודת המחקר המדעי

בשטחים השונים של „חכמת ישראל“ יעידו על כך החיבורים שפורסמו על ידי המורים. בין חיבורים אלה תופסים מקום נכבד המאמרים והמסות המדעיות שהיו מתפרסמים יחד עם הדו"ח השנתיים של ביהמ"ד לרבנים. רק דו"חים מעטים בין אלה לא היו מלווים תרומה מדעית כלשהי — ביחוד אלה שפורסמו בשנים 1922-1924. לפעמים ניתנו תרומות אלה כסדרות של מאמרים, שהוצאו אחר-כך לחוד בצורת ספר. כך, למשל, פורסמה עבודתו של מרכוס בראן: „תולדות היהודים בשלוזיה“, וכן חיבורו של ש. הורוביץ: „הפסיכולוגיה אצל הפילוסופים היהודיים של הדת בימי הביניים מסעדיה גאון ועד מימוני“. אולם התכנית להוצאת סידרה שלמה של חיבורים לא הגיעה לכלל מימוש.

כמה קרנות-פרסים, שבאו לעודד את עבודת המחקר בין הסטודנטים, נוסדו ליד ביהמ"ד לרבנים. הפרסים ניתנו בעד עבודות הראויות לדפוס. לפחות כך נהגו בפרס ע"ש דוד רוזין. ולא עוד אלא שמחבריהן של העבודות שהיו זוכות לפרס, היו מתחייבים לפרסמן תוך שנתיים⁽¹⁹⁾.

ספריית ביהמ"ד לרבנים עזרה לפעולות מחקר אלה במידה יוצאת מן הכלל. כגרעין לספריה זו שימש אוסף-הספרים וכתבי-היד של סרבלי, שנרכש באיטליה ושהובא לברסלאו בשנת 1854. בשנת 1904 היו בספריית ביהמ"ד לרבנים בברסלאו 400 כתבי-יד ב-450 כרכים ו-1800 חיבורים מודפסים ב-24,000 כרכים. בשנת 1937-1938 הכילה הספריה 433 כתבי-יד, 54 אינקונבולה (ספרי ראשית תקופת הדפוס של גוטנברג) ומספר כרכי הספרים המודפסים היה 38,143. הדו"ח השנתיים היו מוסרים באופן קבוע על הספרים שנתווספו לספריה⁽²⁰⁾.

תרומת ביהמ"ד לרבנים בברסלאו ל„חכמת ישראל“.

נסקור את הישגיהם המחקריים של מורי ביהמ"ד לרבנים בברסלאו ותלמידיו, לפי תחומי שדות המקצועות הנרחבים, הנכללים יחד ב„חכמת ישראל“. לדעת כותב הטורים האלה, גישה זו היא ברוח ההרגשה הכללית של חכמי ישראל, כי שמו של המחבר הוא שני-במעלה לחשיבות, לעומת עצם חיבורו⁽²¹⁾. לקט החיבורים הניתן להלן אינו כולל-הכל. הוא מושתת על הנחה, שאפילו אם תלמידי בית-המדרש לרבנים היו נתונים להשפעות זרמים אינטלקטואליים מרובים, הרי בעיקר הושפעו ממוריהם ורבותיהם, גדולי „חכמת ישראל“, שמבארם שאבו ואת מימיהם שתו.

ישראל רבין פירסם „מחקרים בתפיסה על האלקים בתקופה שלפני משה“ במאסף היוכל של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, משנת 1929⁽²²⁾.

(19) בראן, עמ' 82.

(20) ראה שם, עמ' 78-82, דו"ח שנתיים; „מינרווה“, שנתון עולם המלומדים בעריכת גירארד לידסקה 33 (ברלין, 1938) עמ' 150.

(21) השווה: פיליפ בלוק: „היינריך גרץ, תמונת חיים“, מגויו, 47 (1904) עמ' 357-360.

(22) 494-491; נתן פורגס: „גרץ כפרשן התנ"ך“, מגויו, 51 (1917) עמ' 367-384.

(23) „Studien der vormosaischen Gottesvorstellung“ השווה גם כן: אלפרד ישפה: „ישראל אברהם רבין“ ה.י. (1952) עמ' 170 ולהלן.

רק מעטים מבין תלמידי בי"המד לרבנים בברסלאו תרמו תרומה לחקר התנ"ך. בנו יעקוב פירסם כמה ספרים, שבהם התקף את אסכולת ולהאוזן. החשובים שבחיבוריו בשדה הפרשנות של התנ"ך הם: "Der Pentateuch, exegetisch-kritische Forschungen" (1905) "פרשניים-ביקורתיים" "Quellenscheidung und Exegese im Pentateuch" "הבדלת מקורות ופרשנות בחמשת חומשי התורה" (1916); ובראש וראשונה, פירושו לספר בראשית: "חומש ראשון בתורה" (1934). "Das erste Buch der Tora" בפרשנות תנ"כית עסק גם כן פליכס פרליס. בין חיבוריו המרובים מתבלטים: "Aanalekten zur Textkritik des Alten Testaments" "אנלקטים (לקט) לביקורת הטקסט של התנ"ך" (1895); מהדורה שניה — (1922), וכן: (1902) "Zur althebraeischen Strophik" "על הסטרופיקה העברית העתיקה"²³, מורים יאסטרוב פירסם חיבורים אלה בשדה פרשנות התנ"ך: "הציניקן העדין, הוא ספר קהלת" (1919); "ספר איוב" (1920); "שיר השירים" (1921); "הדת של הכבלים והאשורים" (1898).

ארנסט יעקוב פירסם חיבור זה: "Die altassyrischen Gesetze in ihrem Verhaeltniss zu den Gesetzen des Pentateuch." "החוקים האשוריים הקדור" מים ויחסם אל חוקי התורה"²⁴.

לחקר תרגומים קדומים של התנ"ך

בשטח זה תפס מקום ראשון זכריה פרנקל בחיבורו "Vorstudien zur Septuaginta" "חקירות מוקדמות של תרגום השבעים" (1841). מונוגרפיה אחת היתה מוקדשת ל"תרגום" לנביאים ("י.ב.", 1872). בין יצירות התלמידים של בי"המד, בתחום זה, נזכיר כאן את: ה. זליגסון — "De duabus Hierosolymitanis Pentateuchi paraphrasibus" (1858); והאנתרופופטיות אצל אונקלוס ובתרגומים המאוחרים יותר (1870); זליג גרונמן — "תרגום יהונתן לתורה ויחסו להלכה" (1879); יוליוס וולפסון — "בדיקות התרגום השני למגילת אסתר ומקורותיו" (1908); שמואל כוהן כתב על תרגומי התורה של השומרונים, ובפרט "Samaritanische Studien" "מחקרים שומרוניים" (1868). התרגום השומרוני לתורה שימש גם כן נושא לכמה מחקרים של אדולף בריל. בתרגום הסורי של התורה (ה"פשיטא") דנו יוסף פרליס, בחיבורו "Meletemata Peschitthoniana" (1859) ויצחק פראגר, בחיבורו: "De veteris testamenti versione Syriaca quam Peschittha vocant quaestiones criticae" (1875).

23) הדוויג פרליס: "רשימת הכתבים של פליכס פרליס, שראו אור הדפוס", מ.ג.ו.י.

81 עמ' 392-369.

23) 41 "Zeitschrift fuer vergleichende Rechtswissenschaft," השווה גם

כן: "מ.ג.ו.י." 82 (1938) עמ' 86.

ספרות יהודית הליניסטית

מורי ביהמ"ד לרבנים בברסלאו הקדישו שימת-לב מיוחדת לספרות היהודית ההליניסטית. המתחיל במגמה זו היה זכריה פרנקל, בחיבורו הנ"ל "חקירות מוקדמות לתרגום השבעים" (1841). עם פתיחת ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, כתב על חקר התנ"ך הארצישראלי והאלכסנדרוני ("י.ב." 1854). פרנקל השווה את שני הטיפוסים של הניתוח הפרשני והגיע לכלל המסקנה, כי פירוש התנ"ך האלכסנדרוני היה נוטה לערפל את כוונת כתבי-הקודש, ואילו החקר הארצישראלי נשען על הבסיס האיתן של חוקי התורה. להכרה מיוחדת על מחקריו בספרות היהודית ההליניסטית ראוי 'עקב ברנייס, שהגיע להישגי מחקר גדולים בחיבוריו: "Ueber das Phokylidische Gedicht;" "Ueber die Chronik des Sulpicious Severus" (י.ב." 1866) ובחיבורו (1861) "Theophrasts Schrift ueber die Vernunft" — ("י.ב." 1866).

לא פחות מזה מצויין באיכותו חקר התקופה ההליניסטית-היהודית העתיקה שנעשה על ידי 'עקב פרוידנטל. ערך מיוחד לפעלו בשטח זה נודע לחיבורו "Die Flavii Josephus beigelegte Schrift 'Ueber die Herrschaft der Hellenen'" (י.ב." 1868) וכן לעיונים ההליניסטיים שלו "Hellenistische Studien," 3-1; ("י.ב." 1874-1875). בחלקים א' וב' השתמש באופן מצויין בשיטות ביקורת הטקסט כלפי אלכסנדר פוליהיסטור וקטעי היצירות ההיסטוריות היהודיות והשומרוניות שלו. ראוי לציון מיוחד גם ליאפולד כוהן, אשר בשיתוף פעולה עם ונדלאנד פירסם את כל כתביו של פילון האלכסנדרוני בשבעה כרכים (1896-1930). הוא פתח גם כן בתרגום גרמני של פילון (2 כרכים, 1909-1910). מלומד חשוב אחר בשדה הספרות היהודית-ההליניסטית היה יצחק היינמן. היינמן שהיה פילולוג קלאסי ואף מומחה לספרות ישראל תרם תרומה רבה — בעיקר להבנתו של פילון²⁴.

מסתו של היינמן, "השכלתו היוונית והיהודית של פילון" (חלק א', במאסף היובל 1929, חלק ב', "י.ב." 1929) היא ציון דרכים חשוב בחקר כתביו של פילון. היינמן היה מעוניין לא בפילולוגיה ובהיסטוריה לבד, אלא גם הקדיש תשומת-לבו להתפתחות המתמדת של ההלניזם במחשבה היהודית.

בחקר כתבי פילון עסקו גם כמה מגומריי של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו. דוגמה לכך "Philonische Studien" — "מחקרים פילוניים" (1915) והעיונים של ב ריטר ב"פילון וההלכה" (1879). אדולף ביכלר, מומחה לתולדות היהודים במאות האחרונות שלפני הולדת הנוצרי ובמאות הראשונות לספירה, תרם תרומה חשובה להבהרת התקופה ההליניסטית בחיבורו "Die Tobiaiden und Oniaden im zweiten Makkabaeerbuch" (1899).

(24) "א.ד.ב." 44 עמ' 93 — 402; ה. אונזר: Gesammelte Abhandlungen von Jacob Bernays שני כרכים (ברלין 1889); בראן, עמ' 124-26.
(25) חנה אמריך "Isak Heinemanns Schriften" מ.ג.ו.י. 80 (1936) עמ' 294-97.

תלמוד ומדרש

זכריה פרנקל היה מעוניין בכל שטחי היהדות, והיה מחלוצי המחקר בשטחים רבים. בראש וראשונה היה היסטוריון של ההלכה. לאחר שנאסף החומר לתולדות התפתחות ההלכה בחיבורו "Forstudien zur Septuaginta" "עיונים מוקדמים לתרגום השבעים" (1841) ובחיבורו "Ueber den Einfluss der palaestinen-sischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik" "על השפעת הפר-שנות הארצישראלית על תורת הביאור האלקסנדרונית" (1851) — ריכוז את כל פעולתו המדעית סביב שטח זה. בשנת 1859 פירסם את חיבורו הקלאסי "דרכי המשנה", ובו ניתוח המקורות וההתפתחות של התורה שבעל-פה; תולדות שיטות ההוראה של כל אחד התנאים ובדיקת היחסים של המשנה של ר' יהודה הנשיא לקובצי-הלכות קודמים. בחיבור זה נתנו גם מקורות תנאיים, החשובים להבנת המשנה ומקבילותיה בטכסטים. חיבורו "Additamenta" (1867) הביא תוספות ותיקונים ואף הכיל מפתח השמות והענינים, שהוכן על ידי הורוביץ מקרפלד. היתה זו זכותו הגדולה של פרנקל, שהניח יסודות נאמנים לכל חקר הדת שלנו.

אולם, תחום התענינותו המיוחדת היה התלמוד הירושלמי. תוצאות חקירותיו ניתנו במבוא לחיבור בשם "מבוא ירושלמי" (1870). זוהי יצירה קלאסית, בה הוא פותח בדיון על התנאים ששררו בתקופה שבה נוצר התלמוד הירושלמי. אחר כך הוא עובר לניתוח השפה, האופיינית בשביל האמוראים בארץ ישראל ובשביל סגנונו של התלמוד הירושלמי, וכן הוא דן בשיטתו של התלמוד הירושלמי וביחסו לתלמוד הבבלי. חיבור זה כולל מפתח, לפי סדר א"ב, של שמות כל האמוראים המוזכרים בתלמוד ירושלמי, בצירוף רשימות ביוגרפיות, וכן רשימה של מהדורות הירושלמי ורשימת מפרשיו. פרנקל הוכיח גם כן, כי בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי כאחד יש מובאות מקבצים אחרים של התנאים. בתחושתו הדקה שלא-כרגיל, ובכשרונו הטוב לצרף צירופים, הראה נטיות שונות בדרכי ההלכה. מלבד היותו היסטוריון של ספרות ההלכה, גם חיבר פירושים לתלמוד. בשנות חייו האחרונות נתפרסמו פירושיו למסכתות ברכות ופאה (1874) וכן למסכת דמאי (1875) של תלמוד ירושלמי²⁶.

ישראל לוי המשיך בעבודת הקודש של מורו ורבו. הוא סלל נתיבות חדשות בחקר המדעי בספרות התלמודית, ופירסם סידרת מחקרים חלוציים בשטח זה. עבודתו המוקדמת על קטעי המשנה של אבא שאול "Einige Fragmente aus der Mischna des Abba Saul" היא עבודת-יסוד להבנת התפתחותה של המשנה. לוי הוכיח, כי לפני עריכתם הסופית של אספי המשנה של רבותינו

26) השווה לוי גינצברג: "פירוש לתלמוד ירושלמי, מאמר הפתיחה: התלמוד הירושלמי" (באנגלית) ניו יורק 1941, 62.

הגדולים. היו מתאימים זה לזה בנקודות העיקריות של ההלכה, אך היו נבדלים זה מזה, לעתים קרובות, בכמה פרטים. הוא הראה, כיצד הללו נשתכחו בהדרגה וכיצד חיבורי ההלכה והפירושים בלבד — מכילתא ספרא, ספרי ותוספתא — שמרו באופן מוגבל על תקפם, יחד עם המשנה. לוי היה מעוניין בעיקר להוכיח כי אבא שאול חיבר משנה, שהיו בה שינויי גירסות ונוסחאות לעומת אספי המשנה האחרים, וכי במשנה של אבא שאול השתמש רבי יהודה הנשיא לאיסוף ששת סדרי המשנה שלנו. בכלל לא הכירו אלא קטעים ממשנתו של אבא שאול. מסתו המוקדמת הזאת מעידה על כשרונו הגדול של ישראל לוי בשדה הניתוח הביקורתי. הוא פרש לפני הקורא את יריעת המטווה האיתן של המשנה, ואף גילה צירופים חדשים, שלא עמדו עליהם בעבר אלא בצורה מעוממת. יתר על כן, ישראל לוי גילה מחדש את המכילתא דרבי שמעון ודן בה במסתו המיוחדת „מלה על המכילתא דר' שמעון“ — „Ein Wort ueber die Mechilta des Rabbi Simon“ (י.ב., 1889). הוא האיר באור חדש את התפתחותה של הספרות התלמודית, על ידי שליטתו בשיטת ביקורת הטכסט, ביקורת יסודית ונוקבת, ועל ידי בקיאותו העצומה בתלמוד.

חיבוריו שראו אור אינם מהווים אלא חלק מפעולתו המדעית הנרחבת של ישראל לוי. דבר זה נעשה ברור לנו ביותר מפירוש פ' א"ו של מסכת נזיקין בתלמוד הירושלמי (י.ב., 1895, 1899, 1902, 1908, 1911, 1914). הוא יוצא מתוך ההנחה, כי אסכולותיהם השונות של האמוראים, שקיבלו את משנתו של רבי יהודה הנשיא, היו מפרשים אותה, ומוסיפים עליה, כל אחד ע"פ דרכו (כלומר: הם היו מפתחים „תלמודים“ משלהם). בערך באותו האופן שבו היו אסכולותיהם של התנאים מאספים את אספיהם הם של החומר ההלכתי והמדרשי. תלמודיהם של האמוראים הראשונים נבדקו ושוננו בכמה וכמה דרכים על ידי האמוראים האחרונים, עד שהגיעו לכלל צורתם הסופית וחתימתם עם סיום תקופת הוראתם של האמוראים. התלמודים הקודמים ששימשו בסיס לאלה שבאו אחריהם, לא נשתמרו איפוא, ואי אפשר היה להם שישתמרו — בפרט מאחר שלא הועלו מעולם על הכתב. רק שתי נוסחאות, זו של התלמוד ירושלמי וזו של התלמוד הבבלי, נתקיימו, ואפילו אלה, ניכר בהן שאינן שלמות. לפני חתימתו האחרונה של התלמוד הירושלמי, חלו בה שינויים קודמים. מנוסחאות אלו לא נשתמרה אלא מסכת נזיקין²⁷.

במסתו „התלמוד הירושלמי“ (1941) הביע לוי גינצברג דעה זו על פירושו של לוי ל„נזיקין“ (א"ו): „אף כי פירוש זה לא תפס כולו אלא 185 עמודים זעירים — הרי תרם יותר להבנת התלמוד הירושלמי, ובעקיפין — אף להבנת התלמוד הבבלי והמשנה, יותר מכרכים כרסתניים רבים של למדנים בנוסח הישן, הבקאים בתלמוד, וממוגרפיות ארוכות של מלומדים חדישים“²⁸.

27 הקדמה לפרק א' (ברסלאו, 1894).

28 לוי גינצברג: עמ' 64. מאסף ליובל השבעים של ישראל לוי „Festschrift zu Israel Lewy's siebzigsten Geburtstag“ ערוך בידי מ. בראן וי. אלבוגן (ברסלאו, 1911) ובו השתתפו 35 מלומדים.

שאול הורוביץ, תלמידו המוכשר ויורש כסאו של לוי, פירסם חומר רב של מקורות תלמודיים. "Corpus Tannaiticum" שלו כולל את מדרש ספרי עד ספר במדבר, בצירוף ביקורת, הערות ומבוא. כן פירסם "ספרי זוטא" ל"במדבר" (1917). הוא נפטר בשנת 1920 לפני סיימו את מדרש ספרי לדברים והמכילתא. חיבוריו אלה נערכו לאחר מותו על ידי ישראל רבין (מכילתא, 1931) ואלעזר הלוי פינקל-שטיין (ספרי לדברים, 1936).

מיכאל גוטמן שהתייצב, אחרי הורוביץ, בראש בי"המד לרבנים בברסלאו, פירסם בין חיבוריו המרובים "מבוא להלכה", "Zur Einleitung in die Halacha, 1909-1915, אך שיא-השיאים שלו היה חיבור אנציקלופדי על הספרות התלמודית "Realencyclopaedie der talmudischen Literatur" בארבעה כרכים (1906, 1917, 1925, 1930). הוא היה גם כן בין עורכי הערכים התלמודיים של "אנציקלופדיה יודאיקה".

מבין תלמידיו של פרנקל נודעו לתהילה אדולף שווארץ, מנהל מכון הלמודים היהודי-תאולוגי בווינה, ומשה שמואל צוקרמאנדל, כמומחים בשדה התלמוד. שווארץ ערך חלקים שונים של התוספתא, וכתב כמה חיבורים על שיטות הפרשנות בספרות התלמודית. מאסף היובל (Festschrift) שהוצא ליובל השבעים של אדולף שווארץ, ושנערך בידי שמואל קראוס (1917) מעיד על גודל חשיבותו בשטחים השונים של חקר היהדות, ולא במעט — באגדה התלמודית²⁹). צוקרמאנדל פירסם הוצאה מיוחדת של התוספתא, על יסוד כתבי-היד של ארפורט-ווינא (1881-1882), וכתב על היחסים ההדדיים שבין התוספתא, המשנה והברייתא של תלמוד בבלי וירושלמי (שני כרכים, 1907-1909). בבעיית הכרוכות בעריכת המשנה וביחסה לתוספתא דנים מאמריהם של י. באספרוינד ואלכסנדר גוטמן.

לחוק התלמודי הוקדשו כמה מחקרים של זכריה פרנקל: "Der gerichtliche Beweis nach mosaisch-talmudischen Recht" — ההוכחות המשפטיות לפי תורת משה והתלמוד" (1846) וכן "Grundlagen des mosaisch-talmudischen Eherechts" (1860). נחום וואהרמן כתב על התנאי בחוק התלמודי בשנתון ביהמ"ד לרבנים בברסלאו (1929) ועל מעמדן של הנשים בימי התנאים (1933). ל. לזרוס הקדיש מאמר למוסר התלמוד: "Zur Charakteristik der talmudischen Ethik" (י.ב. 1917); דויד יואל כתב על "אמונות תפלות והיהדות" (י.ב. 1881).

וילהלם באכר זכה לתפוס מקום נכבד של קיימא בחיבוריו בשדה האגדה. חיבורים אלה לא נתיישנו עד היום הזה, ואלה הם: "האגדה של התנאים" (כרך א' 1886; כרך ב', 1892; כרך ג', 1898-1899); "האגדה של האמוראים הבבליים" (כרך א' 1878). יצירתו הגדולה האחרונה, המוקדשת לתולדות התהוות התלמוד: Tradition und Tradenten: Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmud (1914) סיימה את מלאכת החקר של באכר באגדה. בחיבורו

זה הוא מטפל גם במחברים וגם ביצירותיהם — כל אחד ואחד לחוד, בין בהלכה ובין באגדה³⁰).

י. תיאודור הקדיש כל חייו להוצאת בראשית רבא עם פירוש. כידוע מהווה ס' בראשית רבא מקור חשוב בשדה האגדה המדרשית. סוף הספר הופיע לאחר פטירתו, בעריכת חנוך אלבק (1926-1928).

יצירת מופת בשדה הלכסיקוגרפיה הוא "ערוך השלם" לאלכסנדר קוהוט (1878-1892); מהדורה חדשה, 1910-1926. "Aruch Completum" יעקב וינטר פירסם תרגומים גרמניים למדרשי ההלכה של מכילתא וספרא. מסכות התלמוד מגילה, ראש השנה, סנהדרין וכתובות. תורגמו לגרמנית על ידי ויקטור מ. ראזויטש (1884-1900).

הספרות של תקופת הגאונים הקראים הספרות הרבנית

עבודות מחקר על ההיסטוריה והספרות של תקופת הגאונים פורסמו על ידי שמעון אפנשטיין בשם "Beitrage zur Geschichte und Literatur der Juden in Gaonaeischen Zeitalter" (מ. ג. ו. יו. 11, 1908). פנחס פ. פרנקל, אשר לו הקדיש החכם שלמה שכטר את הסידרה הראשונה של מחקריו ביהדות, חיבר עבודה על הקראים בשם "Karäische Studien" (1876, 1882) וכן "Beitrage zur Literatur und Geschichte der Karaer" (1877). הלם באכר, ברנבארד צימליך ואדולף שוארץ כתבו על הרמב"ם ועל "משנה תורה" בכרך המוקדש לרמב"ם (1908, 1914). דויד ראזין פירסם אוסף תורת החוק היהודי מהמאה הי"ד "Compendium der juedischen Gesetzeskunde aus dem 14. Jahrhundert" (י.ב. 1871). אפרים אורבך כתב על מקורותיהן ודרך ארגון של התוספות (י.ב. 1936); זכריה פרנקל — על תולדות הספרות לפי תשובות הגאונים (י.ב. 1865); הירש י. צימלס על תשובות רבי דויד אבן אבי זמרה, מגדולי הרבנים בתורכיה במאה הט"ז (י.ב. 1932). כתומות חשובות יש לראות את שני חיבוריו אלה של צימלס: Beitrage zur Geschichte der Juden in Deutschland in 13-ten Jahrhundert, insbesondere auf Grund der Responsen des Rabbi Meir Rothenberg לתולדות יהודי גרמניה במאה הי"ג. בפרט על יסוד תשובות הר"מ מרוטנברג (1926); "Die Marranen in der rabbinischen Literatur"; האנוסים בספרות הרבנית (1932). וכן יש לראות את חיבורו החדש: Magicians, Theologians and Doctors: Studies in Folk Medicine and Folklore as reflected in the Rabbinical Responsa (12-19th Centuries) — 1952.

30) לאיוש בלאו: ביבליוגרפיה לכתביו של וילהלם באכר (גרמנית), פראנקפורט ע"נ מיין, 1910; דגש פרידמן: נוספות לביבליוגרפיה הנ"ל (פראנקפורט 1928).

פילולוגיה עברית מימי הביניים

מלבד כמה מאמרים הפזורים בכ"ע, פירסם ווילהלם באכר את החיבור
 "Die hebraeische Sprachenwissenschaft vom 10. bis 16. Jahrhundert" (1892).

תולדות פרשנות התנ"ך בימי הביניים

דויד רוזין פירסם מאמר על ראש מפרשי התנ"ך מאסכולת צפון צרפת
 ר' שמואל בן מאיר: "Rabbi Samuel ben Meir als Schrifterklaerer" (י.ב. 1880) וערך את הפירוש "פירוש רש"ב" (1881). נתן פורגס כתב עבודה
 על יוסף בכור שור, פרשן התנ"ך מן המאה הי"ב, בצפון צרפת (1908); ב. איינשטיין
 וש. אפנשטיין כתבו על יוסף שמעון קרא, פרשן התנ"ך מן המאות יא"ב. אף
 פרשני התנ"ך מתקופת ספרד לא הוזנחו: ביהמ"ד לרבנים בברסלאו הכריזו על שני
 פרסים למי שיצליח בשיחזור (ריקונסטרוקציה) של פירושי אברהם אבן עזרא.
 באחד הפרסים זכה לודוויג לוי, שניסה לשחזר את פירוש אבן עזרא לנביאים
 ראשונים (1903). את הפרס האחר קיבל משה שמואל אוקס, ששיחזר את הפירוש
 לירמיהו, יחזקאל, משלי, עזרא ונחמיה (1915). יוסף פרליס כתב על הפירוש
 לחמשה חומשי תורה של רבי משה בר נחמן (1885).

שירת ימי הביניים

דויד רוזין פירסם תרגום גרמני של שירת אברהם אבן עזרא — שירי קודש
 ושירי חול — בליווי פירוש מיוחד (י.ב. 1885, 1887-1888, 1891, 1894). היוצאת
 ה"דיואן" של אברהם אבן עזרא הכוללת את "חי בן מקיץ" שלו, נעשתה בידי
 יעקב אגרס (1886).

פילוסופיה של הדת וקבלה

כל השטח כולו של פילוסופיה דתית יהודית בימי הביניים זכה לעיון ולחקר
 מופתי מצד מורי ביהמ"ד לרבנים בברסלאו ותלמידיהם, ובמידה כזאת שתהא
 הצדקה להגדרה "אסכולת ברסלאו". המתחיל בכך היה מנואל יואל בנתחו את
 שלמה אבן גבירול הניאו-אפלטוני. אחרי כן פירסם מחקרים על הרמב"ם, לוי
 בן גרשם וחסדאי קרשקש. יואל גילה את הקשר, שהיה לו, לתיאולוג הנוצרי
 אלברטוס מאגנוס עם הרמב"ם, והוכיח את תלותו של ברוך שפינוזה בקרשקש³¹.

יעקב גוטמן המשיך בעבודתו ופירסם מחקרים מרובים על פילוסופים
 יהודיים של הדת, כגון אברהם אבן דאוד, סעדיה, יצחק ישראלי, שלמה אבן

(31) השוה י. היינמן: מנואל יואל כמתאר הפילוסופיה של הדת מימי הביניים, מ.ג.ו.י.
 70 (1926) 351-355.

גבירול, שמעון בן צמח דוראן, יצחק ויהודה אברבנל. הוא הקדיש תשומת-לב מיוחדת להשפעות שבאו מצד הערבים והיוונים וליחס שבין האסכולאסטיות הנוצרית והיהדות. חקירותיו הביאו לידי פירסומן של היצירות הבאות: "יחסו של תומאס מאקווינו ליהדות ולספרות ישראל" *Das Verhaeltnis des Thomas von Aquinus zum Judentum und zur Juedischen Literatur* (1891) וכן: "האסכולאסטיות של המאה ה-13 ביחסה ליהדות ולספרות ישראל" *Die Scholastik des 13-ten Jahrhunderts in ihren Beziehungen zum Judentum und zur Juedischen Literatur* (1902) גוטמן הוכיח במיוחד מה רבה היתה השפעתו של הרמב"ם על הוגי-הדעות הנוצרים של המערב. יחד עם בראן, סימונסן ובאכר ערך את ספרי-הזכרון לרגל מלאות שבע מאות שנה לפטירת הרמב"ם. ספרי זכרון אלה נעשו ליצירת מופת להערכת משמעותו של הרמב"ם בשביל יהודי המזרח והמערב כאחד³²).

וכאן ראויות להיזכר עבודותיו של דויד רוזין על האתיקה של הרמב"ם (י.ב. 1876) ועל הפילוסופיה של הדת לאברהם אבן עזרא.

דויד קאופמן טיפל ביד-אמן בתיאולוגיה ובפילוסופיה של הוגי-הדעות הבלתי-שכלתניים (התיאולוגיה של ר' בחיי אבן פקודה); "תולדות תורת-התארים בפילוסופיה היהודית של הדת. מסעדיה ועד הרמב"ם" (1877) *Geschichte der Attributenlehre in der juedischen Religionsphilosophie von Saadia bis Maimuni.*

בחיבורו: "פסיכולוגיה של הפילוסופים היהודיים של הדת מסעדיה ועד הרמב"ם" (י.ב. 1898-1911) דן שאול הורוביץ בכמה צדדים חשובים של הפילוסופיה היהודית של סעדיה. הנערץ על גבירול ועל יוסף אבי צדיק, נציגי הניאור-אפלטוניות, ועל אברהם אבן דאוד, נציג האסכולה של אריסטו.

הפילוסופים היהודיים של הדת בימי הביניים לא פיתחו שיטות פסיכולוגיות בלתי תלויות, אלא שאבו רעיונותיהם מהיוונים — מן התקופה העתיקה. אף על פי כן אין למעט חשיבות יצירותיהם. העיון בתיאוריות הפסיכולוגיות שלהם יכול להביא לידי הבהרה יתרה של שיטותיהם הפילוסופיות. הם מטפלים בפסיכולוגיה בעיקר מתוך עיסוקם בעיקרים של השארת הנפש, המוסר, ובעיית חופש הרצון — שהן כולן בעיות מרכזיות במחשבה היהודית של ימי הביניים. על כן אפשר להסתייע הרבה בהבנתם הכללית של פילוסופים יהודיים אלה על ידי הבהרת השיטות הפסיכולוגיות שלהם. אבל שאול הורוביץ לא הסתפק בניתוח המחשבה הפסיכולוגית של הפילוסופים היהודיים על הדת. מאמריו על השפעת הספקנות היוונית על הפילוסופיה הערבית, ועל השפעת הפילוסופיה היוונית על התפתחות ה"כלאם" (י.ב. 1909, 1911) מפיצים אור על תולדות הפילוסופיה הערבית.

(32) "Festschrift zum siebzigsten Geburtstag Jacob Gutmans" (לייפציג 1915) עמ' 15-7.

הפילוסופיה היהודית של הדת, מימי הביניים ומן הזמנים החדשים כאחד, כן יחסה של הפילוסופיה לדת, שימשו נושאים למחקרים מיוחדים רבים של יוליוס גוטמן, ששימש אחר כך פרופיסור באוניברסיטה העברית בירושלים, עד יום מותו (1950). הוא חיבר גם כן ספר מצויין על תולדות הפילוסופיה היהודית של הדת (1933).

כפילוסופיה היהודית של הדת, מימי הביניים ומן הזמנים החדשים כאחד, לויכוחים יסודיים בין המורים ותלמידיהם בבי"המד לרבנים בברסלאו. מנואל יואל חשף וגילה את המקורות היהודיים של הפנתיאיזם אשר לשפינוזה, והוא הפנה את תשומת-לב הרבים במיוחד להשפעת חסדאי קרשקש על שפינוזה. יעקב פרוידנטאל כתב חיבור קלאסי על חייו ותורתו של שפינוזה (שני כרכים, 1904-1927). הרמן כהן, מייסדה של האסכולה הניאו-קאנטיאנית ומתנגדה הנמרץ של הפילוסופיה של שפינוזה, התחיל מתעניין בעשור הראשון של המאה ה-20 בבעיות יהודיות³³.

גולת הכותרת של מאמציו אלה היה חיבורו "Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums" — "דת התבונה ממקורות היהדות" (1919). היה זה נסיון להעלות באופן שיטתי את מהותה של היהדות, ששאף להשלים בינה ובין השקפת העולם (Weltanschauung) של זמנו, ואפשר להשוות חיבורו, מבחינה זו, ל"מורה נבוכים" של הרמב"ם.

הרמן כהן עשוי לשמש דוגמה לעובדה, כי מכל הפילוסופים החדשים, היתה לו לקאנט ההשפעה המרובה ביותר על המחשבה היהודית החדשה. יוליוס גוטמן פירסם מאמרים שונים על תפיסת האלוהות של קאנט, ומוריץ שטקלמאכר ניתח את הנימוקים לצורה האוהדת, שבה קיבלו היהודים את הפילוסופיה של קאנט "Festschrift fuer Jakob Guttman (1915)" (מאסף יובל ליעקב גוטמן) השפעתו החזקה של קאנט מורגשת גם כן בחיבורו של שטקלמאכר: "עקרון המוסר מנקודת ראות פילוסופית ותיאולוגית יהודית" "Das Prinzip der Ethie von philosophischen und juedisch-theologischen Standpunkt (1904) אלברט לב-קוביץ הקדיש רוב מאמציו המחקריים ליהדות ולזרמים האידיאולוגיים החדשים ("י.ב." 1928, 1929). הוא ניסה להבליט את הצדדים ההרמוניים ואת הצדדים המנוגדים שבין היהדות ובין האסכולות הפילוסופיות הראשיות של תקופה החדשה. יצירתו מחולקת לג' חלקים: הפילוסופיות של תקופת התחייה, תקופת ההשכלה והמאה ה-19. לפני עיני הקורא עוברים בסך — למן גיורדאנו ברוננו ועד הנרי ברגסון — השיטות של נציגי הפילוסופיה האירופית העיקריים, והשפעותיהם על הדת, וכן — הנסיונות שנעשו על ידי הוגי-דעות יהודיים להטמיע בתוך היהדות את רוח התרבות האירופית. חשיבות מיוחדת נודעת בשביל הפילוסופיה וההיסטוריה אף ליצירה המקיפה על דת ישראל בתקופת האמנסיפציה שנכתבה

33) השווה: "Herman Cohens juedische Schriften" עם פתיחה מאת פראנץ רונצווייג, 3 כרכים (ברלין, 1924).

על ידי מאקס ווינר "Juedische Religion im Zeitalter der Emancipation" (1933). תרומה למחקר בתחומי המסתורין והקבלה בישראל הוא חיבורו של יואל: "הפילוסופיה הדתית של הזוהר" — "Die eRligionsphilosophie des Sohar" (1879). יואל חלק על השקפת אדולף פראנק בניהון מוצאה ומקורותיה של הקבלה היהודית: הוא הניח את בעית מוצאו של "ספר הזוהר" ללא הכרעה. פיליפ בלוך כתב מונוגרפיות שונות וכן היסטוריה מקיפה של התפתחות הקבלה והפילוסופיה היהודית של הדת "Geschichte der Entwicklung der Kabbala und der jued- ischen Religionsphilosophie" (1895).

היסטוריה יהודית

לפני שנפתחו דלתות ב"המד לרבנים בברסלאו פירסם היינריך גרץ מאמר בשם "מיבנה ההיסטוריה היהודית" בכתב העת של פרנקל "Zeitschrift fuer die religioese Interessen des Judentums." הודים מן התקופה הקדומה ביותר ועד לימינו אלה, לגרץ, כבר הופיע או (1853). אבל בזמן שהיה קשור ב"המד לרבנים בברסלאו חיבר עשרה כרכים של ההיס-טוריה שלו. חיבורו זה היה נתון לביקורת מצדדים רבים ושונים. גרץ הואשם בסוביקטיביות, בפירושים מוטעים למקורות, בהנחות שאין להן על מה לסמוך. אבל זכותו הגדולה והקיימת של גרץ היא זו, שלימד את בני דורו להרגיש במשטר וסדר מסויים בהישגים הרוחניים רבי-הגבורה של אלפי שנים בתהו-ובוהו שלמר-אית-עין בהיסטוריה היהודית, והמריצם להבין את העבר כחטיבה אורגנית אחת, ולראותו בקשרי יחסים הדדיים עם המאורעות המקבילים של דברי ימי עולם. הוא השתמש בשיטות החדשות של חקר ההיסטוריה כלפי תולדות עם ישראל, איש לא ישלול מגרץ את תואר ההיסטוריון של עמנו. מצבת קברו מעידה עליו עדות נאמנה: "אהבה לעמו הדריכה את עטו בן-האלמוות". הוא שהניח את היסודות, שעליהם בנו כל אלה שבאו אחריו, ידידיו ותלמידיו ותלמידי-תלמידיהם שאפו כולם בכנות לעשות כן.

מ. בראן, ש. אפנשטיין, יעקב גוטמן, פרדינאנד רוזנטאל ואחרים בדקו ובחנו וערכו מחדש כמה כרכים של ההיסטוריה של גרץ. אלבוגן הוסיף כרך אחד להיסטוריה של גרץ, "מאת שנה של חיים יהודיים" "A Century of Jewish Life" (1944) ובזאת השלים את היצירה עד ימינו אלה³⁴.

גוטהארד דויטש קיבל עליו להבהיר את היסודות הפילוסופיים של תולדות היהודים. הוא חיבר חיבורים על תקופות שונות של ההיסטוריה היהודית ואף פירסם מאמרים מרובים על ההיסטוריה והספרות היהודית (Scrolls: Essays on

³⁴ מ. בראן, רשימת כתביו וחיבוריו של ה. גרץ "Verzeichnis von H. Graetz Schriften und Abhandlungen." מ.ג.ו.י. 61 (1917) 444-491; שלמה גריינל: הקדמה לספרו הנ"ל של אלבוגן (פילדלפיה, 1945).

Jewish History and Literature, שני כרכים, 1917). הרמן כוהן דן בפילוסופיה של ההיסטוריה היהודית של גרץ ("מ.ג.ו.י." 1917).

שנים מתלמידיו המזהירים ביותר של גרץ, מוריץ גידמאן ודויד קאופמן, הצטיינו בקידום ההיסטוריה של התרבות היהודית. תחום התענינותו המיוחדת של גידמאן היה החינוך היהודי, ועל נושא זה פירסם שלושה כרכים של חיבור נודע לתהילה, שעדיין אין טוב ממנו בשטח זה (1880-1889) בליווי חומר עשיר של מקורות (1892) ³⁵. דויד קאופמן הוא מחברם של שלשים ספרים ויותר מן 500 מאמרים; הוא נעשה לאחד המומחים הנודעים לשם בתולדות התרבות היהודית של המאות ה"ז וה"ח. תחום חקירותיו המיוחדות היו שלשלת היוחסין וההיסטוריה של משפחות יהודיות. מחקרו הראשון היה מוקדש ל"סופר-החצר" הנודע שמשון ורטהיימר ובניו (1888). אחרי כן פירסם מונוגרפיות על יאיר חיים בכרך ואבותיו (1894), אבות אבותיו של היינריך היינה (1896), והזכרונות של גליק מהאמלן (1896). הספר האחרון מסידרה זו של ספרי יוחסין היה מוקדש למשפחת גומפרץ, והוא הושלם ונערך ע"י מאקס פרוידנטאל (1907).

תלמידיו של גרץ ועוד כמה מבוגרי בי"המד לרבנים בברסלאו עסקו בחקר תולדות היהודית בארצות, בערים, ובאיזורים שונים. כך, למשל, חיבר היינריך גרוס יצירת-מופת על תולדות היהודים בצרפת של ימי-הביניים (Gallia Judaica) אתה מוצא בו רשימת א"ב של כל המקומות, שבהם ישבו היהודים בצרפת בימי-הביניים, וכן תיאור מפורט של ההיסטוריה המדינית והספרותית שלהם. מרכוס בראן, ששמר בנאמנות על מורשתו של גרץ, הראה בחיבורו "תולדות היהודים בשלזיה" 6 חלקים, "י.ב." 1895-1916 ("Geschichte der Juden Schlesiens") כיצד יש לכתוב היסטוריה אזורית יהודית, וכיצד יש לבססה על עיון מדוקדק במקורות הלאטיניים, הגרמניים והעבריים ³⁶.

לפי הצעתו החליטה, החברה לקידום חכמת ישראל בשנת 1903 לפרסם חיבור, הערוך לפי סדר א"ב, בשם "Germania Judaica" ובו רשימת כל היישובים שבתוך הרייך הגרמני, שבהם דרו יהודים מן התקופה המוקדמת ביותר ועד לתקופת הקונגרס הוינאי, פרשת תולדותיהם של יישובים יהודיים אלה על יסוד מקורות. כך א', חלק א' של חיבור זה — Germania Judaica נערך בידי מ. בראן וא. פריימאן (1917). כך א' חלק ב' נערך בידי י. אלבוגן, א. פריימאן וה. טיקוצינסקי (1934). כך נוסף, הערוך בידי אלבוגן, פריימאן וקובר, כמעט שהושלם בשנת 1939. כתב-היד, שהובא לאנגליה, אבד אחר כך, ולא נמצא עד היום הזה.

ריינהולד לוין כתב על עמדתו של מארטין לותר כלפי היהודים (1911). חיבורו על נושא זה — היתה לו אחר כך השפעה מרובה. מאקס פרוידנטאל הצטיין

35 ד. פויכטוואנג: "חלקו של גידמאן בחכמת ישראל" in "Guedemanns Anteil in der Wissenschaft der Judentums." מ.ג.ו.י." 62 (1918) עמ' 177-161.
36 א. פריימן: "רשימת כתביו וחיבוריו של מארכוס בראן." "Verzeichnis der von Marcus Brann Verfassten Schriften und Abhandlungen." מ.ג.ו.י." 63 (1919) עמ' 97-81.

בעבודתו בתחום תולדות היהודים במאה הי"ז והי"ח, ובפרט בתחום תולדות האמנסיפציה של היהודים בגרמניה³⁷). גומרי ב"המד לרבנים פירסמו חיבורים של תולדות היהודים בנפות ובערים דלקמן:

באדן (אדולף לוי); קלן (אדולף קובר); דיסלדורף (אברהם וודל); ארפורט (תיאודור קרונר; "Erfurter Judenbuch 1407-1357" מאת ארתור זיסמן, Mitteilungen des Gesamtarchivs der deutschen Juden, חלק ה', 1914, עמ' 126-1); פראנקפורט ע"נ מיין (איזידור קראקאואר); הסן-קסל ומינסטרלנד (פליכס לורוס); האנובר (זליג גרונמן); הילדסהיים וסכסוניה התחתית (אברהם לוינסקי); קניגסברג (הרמאן פוגלשטיין); קרמזיר (פראנקל-גרין); לבוב (יחזקאל קארו); מגד-בורג (מוריץ גידמאן); מיינץ (ל. לוי); נורמברג (ב. צימליץ, מ. פרוידנטאל); פוזנא (אלכסנדר קיש); ריינלאנד (אדולף קובר); רומא (פאול ריגר והרמאן פוגלשטיין); שלזיה (מ. בראן וי. רביץ); וינא (מאקס גרונוואלד); וויסבאדן (אדולף קובר ופאול לאזארוס); ווירטמברג (פאול ריגר; "Juedische Gotteshaeuser und Friedhoefer in Wurtemberg" (פורסם על ידי המועצה העליונה של יהודי ווירטמברג, 1932). גואידו קיש, חבר הפקולטה האחרונה של ב"המד לרבנים בברסלאו, פירסם את הספר "היהודים בגרמניה של ימי הביניים — מחקר על מצבם החוקי והחברתי" — "The Jews in Medieval Germany; A Study of their Legal and Social Status" (1949). ספר זה מוכר כיום כחיבור יסודי בשטח זה. ספר-לווי לחיבור זה בשם "חוק היהודים בגרמניה של ימי הביניים" — Jewry-Law in Medieval Germany (1949) מכיל אוסף של חוקים ופסקי בתי-המשפט הגרמניים בנוגע ליהודים הלקוחים ממקורות חוק ומשפט גרמניים מימי הביניים.

הרב רט פישר, תלמיד בית המדרש לרבנים בברסלאו, חקר את פרשת מעמד המדיני של היהודים בערי גרמניה במאה הי"ג ("Untersuchungen zur Deutschen Staats-und Rechtsgeschichte XL, 1931") על המצב החוקי של יהדות פרוסיה בתקופה החדשה עמד איתמר פרוינד במחקריו דלקמן: "Die Rechtsstellung der Juden in Preussen" (ב. כרכים, 1912); "Die Rechsstellung der Synagogen-gemeinde in Preussen und die Reichsverfassung" (1926). "Die Emanzipation der Juden im Preussischen Volksschulrecht" (1908); כתבות על מצבות קברים בכמה בתי-עלמין יהודיים פוענחו על ידי מאקס גרינוואלד (האמבורג, רותנברג וורמיזא), מארכוס בראן (ברסלאו, גלוגאו וצילץ) סאלי לוי (מגנצא) קובר (קלן) ריגר (ווירטנברג).

רב-צדדיותו העצומה של הכשרון הגאוני של דויד קאופמן מודגמת בחקירתו יהודיים ומומנטים היסטוריים ולשמירתם לדורות יבוא. הוא טיפל בתולדות העיסור

37) "Max Freudentals Schriften und Veroeffentlichungen." Zeitschrift fuer Geschichte der Juden in Deutschland 7 (1937) עמ' 128-137.

והקישוט של כתבי־יד יהודיים («לתולדות האילוסטרציות בכתבי־היד היהודיים»; «ההגדה של סאראיוו» — בעריכת ה. מילר וי. שלוסר, 1898). ההגדה המפוארת של דארמשטאדט פורסמה על ידי ברונו איטלינר, בשיתוף עם אהרן פריימן, אוגוסט ל. מאיר ואדולף שמידט (1927).

ב. צוקרמאן ומ. בראן תרמו כמה מאמרים על הלוח היהודי לדו"ח השנתיים של בית המדרש לרבנים בברסלאו.

פולקלור יהודי ואגדות

בשטח זה עשה הרבה מאוד משה גאסטר³⁸ שתרגם גם בשטחים אחרים של חכמת ישראל. בחיבור "Maase Book of Jewish Tales and Legends" שתורגם מיהודית־גרמנית (שני כרכים, 1934) הגיש תרגום יחד עם ניתוח של המקורות. קדמו לעבודה זו יצירתו "Exempla of the Rabbis" (1924) וכן חיבורו "Studies and Texts in Folklore, Magic, Medieval Romance, Hebrew — Apocrypha and Samaritan Archeology" (1925-1929; 1936). — ידיעת הפולקלור היהודי וחקר האגדות זכו לקידום נוסף בשני כתבי־עת מדעיים "Mitteilungen der Gesellschaft fuer juedische Volkskunde;" "Jahrbuecher fuer juedische Volkskunde" שנוסדו ונערכו בידי מאקס גרונוואלד.

הומילטיקה

מנואל יואל, דויד רוזין, שאול הורוביץ ויצחק היינמן, שלימדו כולם הומילטיקה (דרשנות) בבית המדרש לרבנים בברסלאו, לא פירסמו שום ספרים על נושא זה, אבל רעיונותיהם בנידון הוראת הדרשנות מצאו להן ביטוי ברור באספי דרשותיהם, שראו את אור הדפוס³⁹.

מנואל יואל, דויד רוזין, שאול הורוביץ ויצחק היינמן, שלימדו כולם הומילטיקה משנת 1858, יצר סגנון חדש של דרשנות, בפנותו אל קהל־שומעים אינטלקטואלי. במבוא לאוסף־דרשותיו (1867) תבע מן המטיף שיתאמץ להשפיע על רצונם של קהל מאזיניו, השלמות האמנותית של הדרשות שהשמיע בבית הכנסת של עדת ישראל בברסלאו משך עשרות בשנים, מתגלה לפנינו בשלושה כרכים של דרשותיו שראו את אור הדפוס (1893-1898). יואל חיפש וגם מצא אידיאות חדשות בגאון

38 ברונו שינדלר: רשימת ספריו וכתביו של ד"ר מ. גאסטר, בספר היובל של גאסטר Gaster Anniversary Volume, בעריכת ב. שינדלר וא. מארמורשטיין, לונדון 1936, עמ' 27 ולהלן.

39 א. קובר, «הספה ומטיפים יהודיים», «ה.י.י.» כרך 7 (1945) עמ' 119 ולהלן ד"ר מאקס גרונוואלד מוסר, כי כתבי־יד של שיעורי שאול הורוביץ בהומילטיקה שמורים עמו.

היצירה של עם ישראל. אף כי רק לעתים רחוקות פנה אל הרגש, ידע לעורר בלב שומעיו התלהבות לאידיאלים הנצחיים של היהדות. דרשותיו היו מושלמות להפליא גם מבחינת הצורה.

בשנות 1866-1867 פירסם דויד רוזין מבחר של דרשות שבת ומועד, מאת מיכאל זקש, שאת רשימותיו וטיוטותיו עיבד רוזין לדרשות מוגמרות. מבחר זה משקף יפה את רעיונותיו של רוזין על דרכי ההומילטיקה. הוא תבע מתלמידיו שיכינו את דרשותיהם בכל הדיק וההקפדה.

הדרשות המעטות, באופן יחסי, שפורסמו על ידי שאול הורוביץ, היינו: דרשתו לכבוד יום השנה החמישים לקיום ב"המד לרבנים בברסלאו, וההספד שנשא לרגל מותו של ישראל לוי ("דרשות" — "Predigten" — 1894) מראים איזה נואם נדיר היה, ובאיזו צורה מעמיקה היה יודע לפרש מדרשים ולהכניס רוח חיים לחומר הנראה כמת.

דרשותיו של יצחק היינמן, שראו את אור הדפוס, מגלות לפנינו לא רק את שליטתו הנדירה במכמני ספרותנו העתיקה, אלא גם את כושרו להשתמש באוצרות אלה בצורה היעילה ביותר. זיגמונד מייבאום לימד דרשות בברלין בבית המדרש הגבוה ללימודי היהדות "Hochschule fuer Wissenschaft des Judentums" בחיבור "Juedische Homiletik" (1890) העלה את שדה ההטפה בישראל מתחומי הנסיונות הבלתי-ברורים לרמה של תורה אקדמית. בזאת הלך בעקבות איש אחר, מגומרי ב"המד לרבנים בברסלאו, פנחס פ. פראנקל, שאוסף דרשותיו השפיע בשנת 1888. את הקאתידרה של מייבאום להומילטיקה ירש ליאו בק, אשר לו אנו חייבים להחזיק טובה הרבה על חדירתו לתולדות ההטפה בישראל "Aus drei Jahrtausenden" 1938.

בנימין ריפנר, אדולף שווארץ, אברהם פראנק, יעקב גוטמן, צ. זליגמן, מוריץ שטקלמאכר, קוסמאן ורנר ורבים אחרים מתלמידי ב"המד לרבנים בברסלאו פירסמו דרשות למופת. כת"הע לדרשות בשם "Israelitische Predigtmagazine" בעריכת מ. ראהמר מכיל הרבה דרשות כאלה.

פדגוגיה

בתחום הפדגוגיה ראוי להזכיר בראש וראשונה חיבורו של זיגמונד מייבאום "מיתודיקה של הוראת הדת היהודית" Methodik des juedischen Religionsunter-richts (1896). מארכוס בראן, שהרצה על פדגוגיה בב"המד לרבנים בברסלאו, פירסם חיבורים על ההיסטוריה והספרות של היהודים שנכתבו לצורך שימוש בבית הספר ובבית המשפחה. אף תיאודור קרונר פירסם כמה ספרי לימוד כאלה. מסות רבות, פרי עטו של לסר קנולר, הופיעו בדו"ח השנתיים של בתי הספר היהודיים הדתיים של ברסלאו והנווור. כן עשו גם יצחק באמברגר, הרמאן פוגלשטיין ומאקס פרוידנטאל בשביל בתי הספר שלהם.

אלברט לבקוביץ פירסם מסה על הזרמים העיקריים בפדגוגיה החדשה, ועל משמעותם לתיקון החינוך היהודי ("י.ב.", 1933).

ליטורגיה

מתוך קבלת השראה ממורו ורבו ר' ישראל לוי, כתב איתמר אלבוגן על תולדות "שמונה עשרה" (1902) ולבסוף הגיע לידי חיבור "תולדות התפילה היהודית" (1912), "Der juedische Gottesdienst in seiner historischen Entwicklung", מהדורה שניה — 1924; מהדורה שלישית — 1931, וכן הופיע תרגום לעברית המוכר כיצירה קלאסית.

סניגוריה על הדת

בשדה האפולוגיטיקה, זו הסניגוריה על הדת, נודעת חשיבות למאמרו של זכריה פרנקל על האנטישמיות בעולם הקדמון, ולתרגומו של "נגד אפיון" ליוסף בן מתתיהו, בתוספות פירוש משלו. תרגום זה פורסם בגליון הראשון של ירחונו "Monatsschrift." רבים מגומרי בית המדרש לרבנים הקדישו חיבוריהם לסניגוריה על הדת, וכמה מחיבוריהם הם חיבורי-אפולוגיה גרידא. דוגמה לקשר האמיץ בין החקר בחכמת ישראל ובין האפולוגיטיקה אפשר למצוא בחיבורו של תיאודור קרונר: "דברי סילוף, דברי שקר ובדיות, ב"יהודי התלמוד" של ד"ר רוהלינג" (2 ח', 1871) "Enstelttes, Unwahres und Erfundenes in der Talmudjude von Dr. Rohling." דוגמה אחרת לקשר זה אתה מוצא בחיבורו של אדולף לוי: "האספקלריה היהודית של ד"ר יוסטוס באור האמת" "Der Judenspiegel des Dr. Justus ins Licht der Wahrheit geruckt" (1884).

דויד קאופמאן הגן על חכמת ישראל — המכונה "Wissenschaft des Judentums" על ידי ביקורת מדעית של ההתקפות שערך פאול דה לאגארד. כך הוכיח, למשל, שלא היתה לו, ללאגארד, שום ידיעה יסודית בשדה מדעי היהדות (דויד קאופמאן: "Gesammelte Schriften" כרך א' עמ' 205-257).

עוד תרומות חשובות לספרות האפולוגיטיקה היהודית נתרמו על ידי מוריץ גידמאן "Das Vorchristliche Judentum in christliches Darstellung" (1903). בחיבורו "Apologetik des Judentums" התרכזו בעיקר בתחום הצדדים החיוביים של המחשבה היהודית. אפולוגיטיקה חיובית כזאת מודגשת ומובלטת גם כן אצל מיכאל גוטמן, בחיבורו: "Das Judentum und seine Umrecht" (1927).

סקירות מקיפות

סקירות מצויינות, המקיפות את כל שטח ספרות היהדות, אפשר למצוא אצל י. וינטר "Geschichte der juedischen Literatur seit Abschluss des Kanons" (בשיתוף עם א. ווינשה, 3 כרכים, 1896-1892) וכן אצל גוסטב קארפלס: "Geschichte der Juedischen Literatur" (1886; תרגום אנגלי, שנעשה בידי גוט-הייל הופיע בשנת 1889).

המחשבה הדתית היהודית נידונה, ללא נעימה של פולמוס, על ידי מוריץ גידמאן בחיבורו: "Das Judentum in seinen Grundzuegen und nach seinen wissenschaftlichen Grundlagen" (1902). כרך ב' של חיבורו של מוריץ לאזורס "Ethik des Judentums" — עריכתו נעשתה בידי יעקב וינר, מתוך שיתוף עם א. ווינשה (1911).

"Das Wesen des Judentums" מאת ליאו בק (הוצאה ד' 1926, תורגם לאנגלית בשם "The Essence of Judaism" (1948) ונעשה לספר-מופת בשטח זה⁴⁰).

"ירחון לתולדות היהדות ולמדעיה"

הירחון "Monatsschrift" שהוזכר לעיל כמה וכמה פעמים נוסד על ידי זכריה פרנקל בשנת 1851 והיה בן-לוויה נאמן למורי בית המדרש לרבנים בברסל-לאו מיום שנפתחו שעריו של מוסד זה⁴¹.

כת"ע זה שלא הופיע אלא כרבעון, נועד לעורר עניין מחודש ביהדות, בקניניה ובתולדותיה, אחרי שנות השפל שלאחר 1849. פרנקל ניסח זאת בכרך א' כך: "היהודים החזיקו תמיד בדעה, כי היהדות — בסיסה ותמציתה בחקר המדעי ובפעולות אינטלקטואליות הקשורות בספירה הדתית. המנוף האדיר לה — זו "חכמת ישראל", ואין יהדות בלעדיה; אין היא אלא מתנוונת והולכת, ברגע שהיא חדלה לאהוב את חכמת ישראל שלה".

המשימה השנייה היתה איפוא: לקדם את "חכמת ישראל" ולהאדירה. משך שבע-עשרה שנה הקדיש זכריה פרנקל מאמצים מרובים ללא רתיעה לעריכת "Monatsschrift" (1851-1868). ולא עוד אלא, שכפי שקבע בראן כרבע מכל מה שנכתב בכת"ע מדעי זה — היה פרי עטו של פרנקל. בית המדרש לרבנים והמאסף "Monatsschrift" קיימו ביניהם מגע אמיץ, על ידי פירסום ד"וח שנתיים בכת"ע זה על התקדמות עבודתו של ב"המד לרבנים.

(40) תיאודור וינר "The Writings of Leo Baeck" Studies in Bibliography Generalregister כרך א' (1954) עמ' 108 ואילך.
(41) מ. בראן: "לתולדות הירחון", ב' כרכים (ברסלאו 1938) "Zur Geschichte der Monatsschrift" מ.ג.ו.י. 51 (1907) עמ' 161. מפתח לשנים 57 Generalregister zu den Jahrgaengen 1-75 der Monatsschrift fuer Geschichte und wissenschaft des Judentums."

בשנת 1896 קיבל ה. גרץ לידו את העריכה. בהכרותו קבע העורך החדש, כי המאסף ימשיך בשיטתו הקודמת וידון בנושאים, שלא הקדישו להם בעבר תשומת-לב אלא מועטת, ביחוד — בפרשנות לתנ"ך ולכתובים אחרונים. יתר על כן, הוא ידון גם במאורעות הזמן החשובים ללא פנייה, אך בתקיפות. שימת לב מיוחדת תוקדש ליופי הסגנון ולקלות הקריאה, בשביל לעורר עניין גם בלב יהודים משכילים שאינם חוקרים ומלומדים. גרץ פתח בעריכתו בפירסום מאמר על כת האביונים. אף הוא הרבה לכתוב כעורך, ויותר מרבע מהחומר המודפס היה פרי עטו. הוא ערך את המאסף עד שנת 1887. משנת 1869 ועד שנת 1881 שימש כעורך יחיד. אחר כך הצטרף אליו תלמידו פנחס פרנקל. מאחר שפרנקל מת לפני זמנו, (נפטר בשנת 1887) נאלץ גרץ, שכבר היה אז בן שבעים, להתפטר מכהונתו זו.

כתוצאה מזו הופסקה הוצאת המאסף עד שנת 1892, כשנתחדשה הופעתו (סידרה חדשה) בעריכתם המשותפת של מרכוס בראן ודויד קאופמן, ורבים מן המלומדים היהודים, בכל שטחי חכמת ישראל, לקחו חלק בו. הנה כי כן החלה תקופת זוהר בחיי מאסף זה. אבל פטירתו של דויד קאופמן בשנת 1899 הטילה את כל המעמסה הכבדה של העריכה על שכמו של מארכוס בראן, אשר משנת 1900 ועד יום מותו, בשנת 1920, התמסר בשקידה ובמסירות שלא ייאמנו לעריכת עשרים כרכי המאסף. רק מבחינה כספית היה תפקידו קל יותר משל קודמיו, כי המאסף נעשה בטאונה הרשמי של „החברה לקידום חכמת ישראל“ „Gesellschaft zur Foerderung der Wissenschaft des Judentums“ מרכוס בראן שהלך בעקבות פרנקל, הצליח לעורר אצל כמה תיאולוגים צעירים התעניינות במאסף.

משלוש ועד ארבע מאות מלומדים תרמו מאמרים מדעיים למאסף. יש לזכור, כי רק מעטים מאוד מבין אלה, שהקדישו עצמם ל„חכמת ישראל“ לא נאלצו לעמוד במלחמה קשה נגד מכשולים חיצוניים. אכן, ראוי להוקרה העובדה, כי רבנים, שהיו רועי עדות בינוניות ואף גדולות, מצאו בכל זאת שהות לעסוק בעבודה מדעית.

אחרי מותו של בראן עברה עריכת המאסף לידי יצחק היינמן (1920), שלא נפל מקודמיו לא מבחינת ההצלחה ולא מבחינת המסירות לתפקידו. המאסף — ואתו גורם חשוב במדעי היהדות — הגיע לקצו, שעה שהחליט היינמן לעלות לישראל, בשנת 1938, והתפטר מכהונת העורך. היתה זו השנה השמונים ושנים לפרסומו של המאסף. עוד בשנת 1939 הוכן כרך נוסף של המאסף (ה-83) והוצא לאור על ידי החברה לקידום „חכמת ישראל“, בתנאים הקשים ביותר עקב רדיפות הנאצים. כרך אחרון זה של המאסף כלל מדורים אלה: (1) תנ"ך; (2) תלמוד — (א) ליטורגיה ואגדה, (ב) הלכה, (ג) פתיחה, טכסטים ומשנות; (3) ימי הביניים — (א) היסטוריה, (ב) החוק הדתי, (ג) פילוסופיה של הדת, (ד) פרשנות התנ"ך, (ה) פולקלור; (4) התקופה החדשה; (5) בעיות המיתודות. ארבעים וחמשה מלומדים

תרמו מאמרים לכרך זה, שהוצא בעריכתו של ליאו בק. עוד כמה מאמרים שהוזמנו והוגשו לעורך, הושמטו בגזירת הצנזורה הנאצית (בין אלה היה מאמר של גואידו קיש על השבועה היהודית בגרמניה של ימי הביניים). אף על פי שהכרך האחרון של המאסף ראה את אור הדפוס — שוב אי אפשר היה להפיצו בגרמניה, הואיל ורדיפות היהודים כבר נכנסו אז לשלב חמור. רק העתקים בודדים נשארו לפליטה, והם משום כך, יקרי המציאות.

כתבי-עת יהודיים בעריכת תלמידים וגומרי בית המדרש:

כתבי-עת אלה נערכו בידי מי שהיו תלמידי בית המדרש לרבנים בברסלאו:

“Popular-wissenschaftliche Monatsblaetter”

בעריכת אדולף בריל, פרנקפורט ע"נ מיין (1880-1904).

“Neue Israelitische Zeitung”

בעריכת מ. קייזרלינג וז. כהן, בודאפשט, 1871-1872.

“Israelitische Wochenschrift fuer die religioesen und sozialen Interessen”

בעריכת מ. ראהמר, שותף לעריכה בשנים 1872-1878; עורך יחיד בשנים 1878-1895.

“Das juedische Literaturblatt”

בעריכת מ. ראהמר, 1872-1895, 1897-1903.

“Israelitisches Predigtmagazin: Homiletische Zeitschrift”

בעריכת מ. ראהמר, 1874-1880.

“Israelitische Schulzeitung”

בעריכת ראהמר וקרונר, 1882

“Das juedische Literaturblatt”

בעריכת יחזקאל קארו, קרקא, 1896-1897.

“Ungarisch-juedische Wochenschrift, Organ fuer Gemeinde, Schule und Haus”

בעריכת מ. קייזרלינג וז. כהן, בודאפשט, 1871-1872.

“Mitteilungen der Gesellschaft fuer juedische Volkskunde”

בעריכת מאקס גרונוואלד, האמבורג, 1898-1903.

“הצופה לחכמת ישראל”, בעריכת מיכאל גוטמן, 1921-1925.

“Tidskrift for Jodisk Historie og Literatur”

בעריכת יוסף פישר ויוליוס סלומון, בשיתוף עם ד. סימונסן, קופנהגן, 1917-1925.

"Ungarische Zeitschrift fuer Juedische Wissenschaft"
Magyar Zido Szemle

בעריכת ו. באכר וי. בנושצי, בודאפשט, 1884-1890.

"The Jewish Messenger"

ירחון יהודי בשפה הגרמנית בעריכת ג. דויטש סינסינטי, 1900-1903.

"Debora"

בעריכת א. ש. איזקס, ניו יורק, 1818 ואילך. בשנת 1903 התחבר עם

פ. דה סולה מנדס. "The American Hebrew"

"Zeitschrift fuer Geschichte der Juden in Deutschland"

בעריכת איתמר אלבוגן ומקס פרוידנטאל, ברלין, 1929-1938.

גומרי בית-המדרש ופעילותם בסמינרים אחרים

על חשיבותו של בית המדרש לרבנים בברסלאו עוד מקץ עשרים וחמש להיווסדו אפשר להיווכח לפי עובדה אחת בלבד, ששנים מגומרי בזמן ההוא וילהלם באכר ודויד קאופמן — נקראו אחר כבוד לקתידרות חשובות בסמינר לרבנים שנוסד אז בבודאפשט לפי הדוגמה של בי"המד לרבנים בברסלאו. כשנקרא מיכאל גוטמן מבודאפשט לבוא ולעמוד בראש ביתהמדרש לרבנים בברסלאו, בשנת 1921, קבע, כי קשרים אמיצים מקשרים אותו למוסד זה, שכן היה תלמידם של באכר וקאופמן. אחר כך חזר לבודאפשט כמנהלו של הסמינר לרבנים שם, ואף בנו, היינריך גוטמן, שלמד בברסלאו, קיבל שם כהונת מורה. עוד אחד מתלמידי ברסלאו לשעבר, לודביג ונציאנר, לימד הומילטיקה בסמינר לרבנים בבודאפשט.

מוסד הלימודים היהודי התיאולוגי בוינה, היה קשור אף הוא קשרים אמיצים עם בי"המד לרבנים בברסלאו. אדולף שווארץ, מנהלו של מוסד זה במשך הרבה שנים, היה תלמידו של זכריה פרנקל. אדולף ביכלר היה פרופיסור במוסד הווינאי לפני שנתמנה מנהלו של "קולג' היהודים" בלונדון. שנים מתלמידיו של פרנקל, פנחס פ. פרנקל וזיגמונד מייבאום, היו פעילים ב"בית-הספר הגבוה לחכמת ישראל" בברלין. שם לימדו גם כן איתמר אלבוגן, יוליוס גוטמן, איזמר פרוינד ואלכסנדר גוטמן. כשנוסד בפרינצה שבאיטליה בי"מד לרבנים בשם Collegio Rabbinico Italiano בשנת 1899, נעשה ש. ה. מרגלית מנהלו הראשון. איזמר אלבוגן, ואחרי כן גם מרכוס ברגר, היו בין מורי בי"מד לרבנים זה. שמעון אפנשטיין הרצה ב"סמינר לרבנים" בברלין על תולדות ישראל.

רבים מגומרי בית המדרש לרבנים בברסלאו, ביניהם ילידי אה"ב ממוצא אירופי, חצו את האוקינוס ולימדו במוסדות תורה יהודים שמעבר לים. ברנהארד דראכמן לימד תנ"ך ואלכסנדר קוהוט הרצה על התלמוד בסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק. גוטהארד דויטש⁽⁴²⁾, ששימש זמן מה אף נשיא בפועל, לימד

(42) ראה מאמרו של י. בלוך על ד"ר ג. דויטש למלאות עשרים שנה למותו, בספר השנה ליהודי אמריקה שנת תש"ב עמ' 461-451.

היסטוריה ב"היברו יוניון קולג'" בסינסינטי, ונתן קלוטץ היה מורה לתנ"ך בישיבה קולג' בניו יורק. וכן מ. יסטרוב (1861-1921), שהיה פרופ' לשפות שמיות באוניברסיטת פנסלביה משנת 1892, ואברהם ש. אייזקס (1852-1920), שהיה פרופ' לשפות שמיות באוניב' ניו-יורק בשנת 1906.

כמה מגומרי בית המדרש לרבנים בברסלאו שימשו כמנהלי סמינרים למורים: הולצמן — בסמינר למורים בברלין; קנולר — בסמינר למורים בהאנובר; תיאודור קרונר — בסמינר למורים במונסטר, ואחר כך האנובר.

רבים מן המלומדים, שהוזכרו לעיל, השתתפו בפעולות "החברה לקידום חכמת ישראל" וה"אקדמיה למען חכמת ישראל". הם תרמו גם כן מפרי עטם ופירסמו מאמרים וערכים רבים באנציקלופדיות יהודיות גדולות. יעקב גוטמן, לאחר שהיה סגן נשיא של החברה, נעשה נשיאה בשנת 1911, והצטיין ביותר בתפקיד זה. רבים מגומרי בית המדרש לרבנים בברסלאו עשו למען הפופולריזציה של "חכמת ישראל".

בין מאות התלמידים, שלמדו בבית המדרש לרבנים בברסלאו, ורכשו להם חינוך יהודי, היו גם כאלה שלא גמרו חוק לימודיהם ובחרו להם מקצוע אחר. אבל, למרות זאת הפיקו תועלת מן המגע עם החינוך התיאולוגי היהודי ונתקשרו קשר של קיימא ליהדות. בין אלה היה הרמן כוהן, שהכל מכירים בזכויותיו ובפעלו בשדה הפילוסופיה והיהדות. כן היה מתלמידי ב"המד בעבר שלמה (סלומון) קאלישר, שנעשה אחר כך פרופיסור בבית הספר הטכני הגבוה בברלין ונשיא "ועד הקהלות היהודיות-גרמניות" "Deutsch Israelitischer Gemeindebund." בין תלמידיו של ב"המד לרבנים בברסלאו יש למנות גם את אדולף פינר, פרופיסור לחימיה באוניברסיטת ברלין, שפירסם ספרי לימוד במקצוע זה והיה אחד ממייסדי "Central Verein deutscher Staatsbuerger juedischen Glaubens."

וכן יש למנות ביניהם את יחזקאל זיור, הממונה על הארכיון של הרוזן מפלס, שהיה יוזם יסודו של הארכיון המרכזי של יהודי גרמניה בברלין.

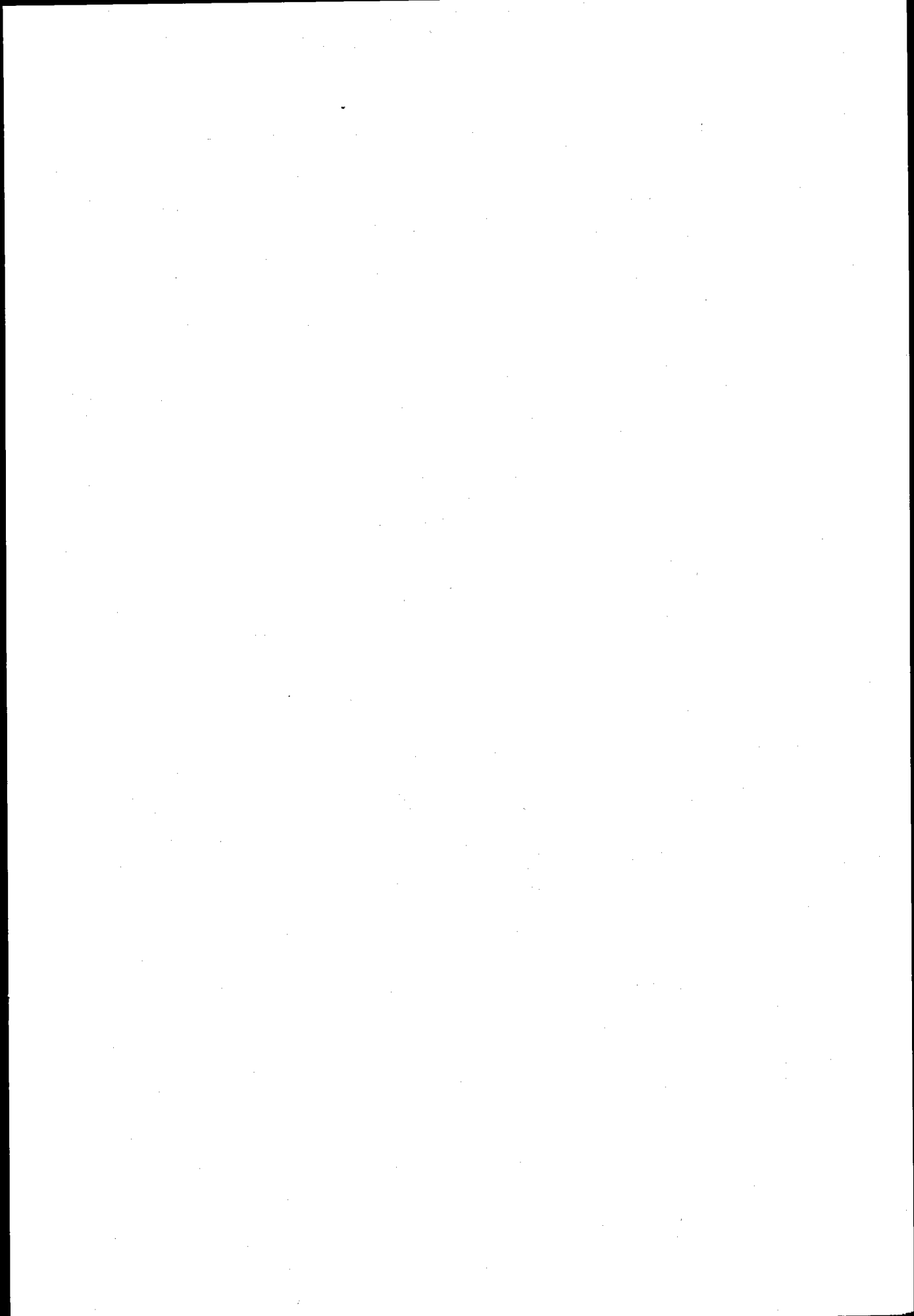
מורים וסטודנטים של בית המדרש לרבנים בברסלאו תרמו ותורמים עד היום הזה תרומה ניכרת ל"חכמת ישראל", בפרט בשדות הספרות התלמודית, המחקרים ההלניסטיים, הפילוסופיה של הדת וההיסטוריה והספרות היהודית. אבל אין למצות, כמובן, אף היקף הישגיהם על ידי כך שנמנה את אספי חיבוריהם המדעיים. חכמינו אמרו ש"אין הברכה שורה אלא בדבר הסמוי מן העין" (תלמוד בבלי, ח' ב'). מה רב היה מספרם של הגורמים האינטלקטואליים המעוררים והדוחפים, שבאו מצד המורים והתלמידים של בית המדרש לרבנים בברסלאו, משך שמונים וחמש שנות קיומו ולאחריהן.

ננעלו שערי בית-המדרש לרבנים בברסלאו, אך קצרה יד צר ואויב להרוס ולכלות את רוחו של מוסד נעלה זה. האמונה והמחקר המדעי, שזכו להתקדם במידה כה רבה בזכותו של בית המדרש לרבנים ברסלאו — שהביאו פירות-ברכה כל כך מרובים ל"חכמת ישראל" — יוסיפו לחיות ולשגשג, דוגמה ומופת לדורות יבואו.

נספחות :

המשך רשימתו של א. פריימאן, שכללה את התרומות הספרותיות למאספי הדו"ח השנתיים של בית המדרש לרבנים בברסלאו (ראה לעיל, הערה 1):

- 1927 — מ. גוטמן:
 "Eine Untersuchung der mosaischen Gebote"
- 1928 — א. לבקוביץ:
 "Das Judentum und die geistigen Stroemungen der Neuzeit, Die Renaissance,"
- 1929 — א. לבקוביץ:
 "Bericht ueber die Feier des 75 jaehrigen Jubilaeums"
- י. היינמן:
 "Philons griechische und juedische Bildung"
- 1930 — מ. גוטמן:
 "Eine Untersuchung ueber den Geltungsumfang der mosaischen Gebote"
- 1931 — י. רבין:
 "Beitrage zur Rechts und Wirtschaftsgeschichte der Juden in Schlesien im 18. Jahrhundert. Der rechtliche zustand" (1740-1713)
- 1932 — ה. י. צימלס:
 "Rabbi David ibn abi Simva (ROS), Leben u. Lebenswerk"
- 1933 — א. לבקוביץ:
 "Die Hauptrichtungen der Paedagogik der Neuzeit in ihrer Bedeutung fuer die Neugestaltung der juedischen Unterrichtswesen"
- 1934 — ה. שפייר:
 "Der Festtag bei den Propheten"
- 1935 — י. היינמן:
 "Altjuedische Allegoristik"
- 1936 — ע. אורבך:
 "Die Entstehung und Redaktion unserer Tossafot"
- 1937 — ואהרמאן:
 "Die Bedingung im juedischen Recht"

בית המדרש לרבנים בהונגריה

מאת

ד"ר אברהם נפתלי צבי רות

בין שבעת המוסדות המצויינים שבאירופה⁽¹⁾, אלה ששמו לעצמם למטרה לחנך רבנים נאורים, שיד להם בתורה ובשאר המדעים, וגם בקיאים בטיב הדרשנות כדי להפיץ מוסר היהדות ותורתה בלשון צחה, נמנה גם בית המדרש לרבנים בהונגריה⁽²⁾. פתיחתו החגיגית חלה ביום 4 לחודש אוקטובר שנת 1877 בנוכחותם של כמה נציגים חשובים, וביניהם ראש הממשלה ההונגרית⁽³⁾. בזה ניתנה האות שהמוסד היה לילד שעשועים של הממשלה; וגם הקיסר בכבודו בקר את ביהמ"ד בחודש השני לפתיחתו, והתעניין במדה מרובה בנוגע לכל פרטי המוסד.

המקורות

הנהלת בית המדרש לרבנים פרסמה בכל שנה ושנה דו"ח שלו, המכיל את העובדות החשובות המעידות על עבודתו ונותנות תמונה בהירה בנוגע לפרטים שונים; כמו: חנוך התלמידים, העבודה המדעית של המורים, וכדומה. ארבעים שנתונים כאלה הופיעו — החל משנת הלימודים 1877-78 ועד סוף שנת הלימודים 1916-17 — בשתי לשונות: בהונגרית⁽⁴⁾ ובגרמנית⁽⁵⁾ לשנתונים האלה אף נספחו מחקרים שונים מידי המורים. השנתונים שלאח"כ הופיעו רק בהונגרית, ובכלל, בלי נספח מדעי, ולפעמים אף בלא רציפות⁽⁶⁾.

הנספח לשנתון 1886-87 מכיל את קורות המוסד בעשר השנים הראשונות⁽⁷⁾. שלמה שילל חזר על הדברים בקיצור, וגם השלימם עם הקורות הנוספות עד שנת הלימודים 1895-96⁽⁸⁾.

(1) כונתי להמוסדות שבפאדובה (אח"כ בפלארענץ), מעטץ (אח"כ בפאריז), ברסלוי, לונדון, בית מדרשו של ע. הילסהיימער בברלין, בודפשט, חינוא.

2) Országos Rabbiképző Intézet, Budapest. (ביהמ"ד המדיני לחנוך רבנים).

(3) ראה בנספח המדעי לדו"ח של שנת הלימודים 1886-87, עמודים 9-7.

4) A budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője. Budapest.

5) Jahresbericht der Landesrabbinerschule in Budapest, Budapest.

(6) למשל: השנתונים לשנות 1918-19 — 1920-21 הופיעו לפעמים ככפולים; וכן משנות 1943-44 — 1945-46. השנים האלה לא היו כתקונן. הראשונות בגלל מלחמת העולם הראשונה, השניות הן מתקופת השואה.

7) Joseph Bänóczi, Die Geschichte des ersten Jahrzehnts der Landes-Rabbinerschule, Budapest 1888.

8) Schill Salamon, A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet története, Budapest 1896. (הסטורית בית המדרש לרבנים בבודפשט).

מסיבת היובל של שנת הארבעים לקיום מוסדנו, בשנת 1917, הופיע גם קובץ מיוחד בהונגרית ("כתדפיס מן ה"סוקר יהודי-הונגרי", כרך 34^א). ובשנת 1927 יצא לאור כתדפיס מ"ספר היובל למלאת חמשים שנה לבית מדרש הרבנים בבודאפעשט, בודאפעשט תרפ"ח" — בעריכת יהודה אריה בלוי — חוברת המכילה את קורות המוסד עד יובלו החמשים⁹. וכתדפיס מן הכרך 44 של ה"סוקר יהודי-הונגרי"¹⁰ הופיע גם חלקו השני של ספר היובל, ובו מאמרים מיוחדים על המנהלים, ועל המורים ותלמידיהם.

בדו"ח לשנת הלימודים 1936-37 — היא שנת הששים לקיום המוסד — נמצא ג"כ חומר נוסף לקורות בית המדרש. והקורות המרעידות של תקופת השואה, וכ"כ ימי התחיה, עיקר מקומן בדו"ח לשנות הלימודים 1943-44—1945-46. בשנת 1947 חגגנו את שנת השבעים; ואז יצאה לאור חוברת יובל; חלקו עברית, וחלקו לועזית¹¹.

המקורות הנזכרים דנים אך ורק בהסטורית ביהמ"ד לרבנים; אפס, גם בעתונים, בשבועונים, ובירחונים של יהודי הונגריה יש חומר מעניין בנוגע לדברי ימי המוסד. וכן דן בהם הרבה הרב ליאופולד לעף ב"בן חנניה" שלו¹², ובספרו: "האסיפה היהודית בהונגריה"¹³.

ההתהוות

זמן רב עבר מן הורתו של המוסד ועד לידתו, ומהלך ההסטוריה שלו אפיני עד מאוד. חכם אחד אשכנזי מפירודא שהתישב בהונגריה, ואז היה תושב אונסדארף, מסר עוד בשנת 1806 כתב-בקשה לידי הפאלאטינוס ההונגרי — אחי הקיסר האוסטרי-הונגרי — ובו הציע ליסד שלשה בתי-מדרש במדינות הקסריות: בהונגריה, בגליציה ובמדינת בוהמיה-מורביה. גם תכנית מדויקת ומפורטת לא חסרה בכתב בקשתו¹⁴. עצתו לא נתגשמה, וכ"כ שאר הדיונים שחלו בענין יסוד בית המדרש לא נשאו פרי¹⁵.

9) Dr. Blau Lajos, Adalékok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez, Budapest 1917. (שנתונים לקורות ביהמ"ד לרבנים. על פרנץ יוסף).

10) Magyar-Zsidó Szemle, Budapest 1917.

11) Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877-1927, I. Budapest 1927 (ספר זכרון ליובל 50 שנה של ביהמ"ד לרבנים).

12) שנת 1927.

13) שבעים שנה, חוברת היובל לביהמ"ד לרבנים בבודאפעשט בשנת השבעים להוסדו (תרל"ח-תש"ח), בודאפעשט תש"ח; יו"ל ע"י המנהל ד"ר דוד שמואל לוינגר.

14) שנה ד', עמודים: 363; 383; 389; 883; 907; 931; 955; 979. שנה ח', עמודים:

52; 574; (גרמנית), כרך ד', עמודים: 236; 449; 515.

15) Der jüdische Kongress in Ungarn, Pest 1817,

16) ראה ספרו: מוסדות תבל, דוד בן מאיר הכהן מפריזנהויז, ויין 1920, פת, ביצב, ב.

17) ראה דו"ח הנ"ל, עמודים 10-11.

מרד ההונגרים בשנת 1848 בקיסר האוסטרי-הונגרי נתן דחיפה עזה להת-
וות המוסד. היהודים בהונגריה השתתפו במדה חשובה במלחמת המרידה¹⁸). וכש-
נחלו ההונגרים תבוסה בשנת 1849, נענשו גם היהודים קשות, והוכרחו לשלם קנס
של שני מיליונים ושלוש מאות אלף זהובים לאוצר הממשלה. ברם, הקיסר פרנץ
יוסף עשה הנחה בשנת 1850, והעמיד את הקנס על מיליון אחד; ואף גם זאת
פקד בשנת 1856 שהסכום הזה ישמש כקרן קיימת — תחת אפטרופסות הממ-
שלה — בשם „קרן לבית-ספר“, להקים ממנו ראשית-כל בית מדרש לרבנים¹⁹).
כמובן, העובדה הזאת גרמה להעלות את הבעיה של יסוד ביהמ"ד על במת ה-
דיונים באופן מיוחד.

כמה פעמים כבר נראה כאלו בנין הבית הולך וקרב; אך התנגדותם של
כמה רבנים גדולי תורה שמשה מניעה ועכוב²⁰). הם ראו בהקמת בית המדרש
הנדון אבן נגף וצור מכשול, ולכן נלחמו ביסוד הבית²¹). אף לא הסכימו לעסוק
בשאר חכמות, לדרוש בביהכ"נ בלשון המדינה וכדומה.

בשנת 1868 נערכה בבודפשט אסיפה גדולה מטעם הממשלה, בה השתתפו
צירי הקהלות, ונתקבלו החלטות שונות בדבר סדר הנהגת הקהלות, הסכימו גם
להקים את בית המדרש לרבנים. הרבנים החרדים ואחדים מצירי הקהלות עזבו
את האספה לפני שהתקבלו ההחלטות הנדונות²²).

יתכן, כי אלמלא לא באה בעקב הקונגרס התפלגות יהודי הונגריה לשני
מחנות²³), לא היתה התכנית של הקמת בית המדרש באה לידי הגשמה. אך יען
שניתנה אח"כ הזכות לקהלות החרדיות להפרד ולהתארגן בפני עצמן בתור
אורתודוכסים, הוצאה התכנית מכח אל הפועל.

בנין מפואר בין שתי קומות הוקם למטרה הזאת²⁴). בו קנה מקום גם בית
המדרש למורים, ואף בית כנסת מיוחד נבנה בו, שם התאספו התלמידים בעת
התפלה והתרגלו גם בחכמת הדרוש וההטפה ע"י הדרכת המורים. ותלמיד שלא
דרש בבית הכנסת הזה במשך ימי לימודיו פעמיים בהונגריה ופעמיים בגרמניה,
לא ניתנה לו הרשות לעמוד לבחינת הרבנות.

18) ראה Dr. Bernstein Béla, Az 1848-49-iki szabadságharcz és a zsidók, Budapest 1898. (היהודים ומלחמת החרות של 1848-49).

19) נאות לצרכי הזמן: לחנך בו רבנים מודרניים, יודעי תורה ומדע כאחד, מדברים
ודורשים בשפת המדינה.

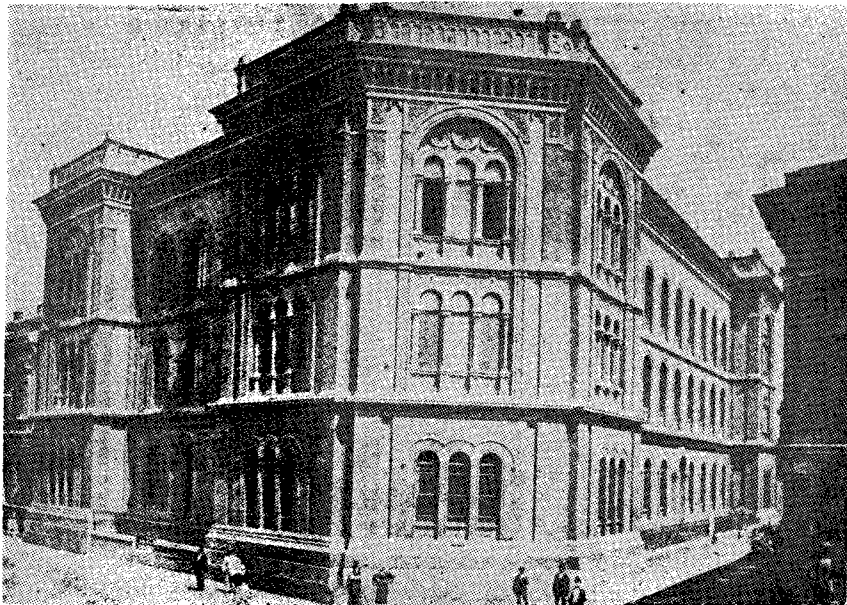
20) ראה יקותיאל יהודה גרינחאלד, טויזנט יאָר אידיש לעבן אין אונגאַרן, ניו-יורק
1945, עמודים 87-88. רצה הגורל, כי דוקא אחד מן הרבנים שהופיעו לפני הקיסר להפך עצתו
בדבר הקמת ביהמ"ד, הרב מאיר פערלס, הי' אח"כ לחותנו של אחד מחניכי ביהמ"ד.

21) ראה, למשל, שו"ת מהר"ם שיק, או"ח סי' שח, שט, סעיף 7.

22) ראה מהר"ם שיק הנ"ל, סי' שח, ד"ה ומנגדנו וכו'.

23) ראה גרינחאלד הנ"ל, פרק ג'; הנ"ל, לפלגות ישראל באונגריה

24) ראה את התצלום.

בית המדרש לרבנים בבודפשט.

יתכן כי אלמלא ההתנגדות היו מבקרים את המוסד אף רבים מתלמידי הישיבות, בעלי כשרונות נפלאים הבקיאים בתלמוד ובפוסקים; ובהשפעת הפרופ' סורים ובהדרכתם היו משיגים התפתחות מדעית, והיו בודאי גם מעשירים את שדה מדעי היהדות במדה חשובה²⁵). אפס, בגלל ההתנגדות לא נספחו תלמידים כאלה רק במתי מספר ובמקרה.

גם אלה היו לנרדפים, וכשחזרו לעריהם לבקר את ההורים או לקיטנה, קרה כ"פ שבני הקהלה נמנעו מלברך אותם בברכת "שלום עליכם", ואף לא נתנו להם לעלות לתורה. תלמיד כזה נחשב לפעמים כבן מורד; ואם בהסכמת אביו עשה מה שעשה, היו גם ההורים לנרדפים²⁶).

האירגון

לפי חוקי המוסד היו שתי מחלקות לביהמ"ד: מחלקה תחתונה, היא גימנסיה בשביל ארבע כתות העליונות, ומחלקה עליונה; היא המחלקה התיאולוגית. התלמידים היו מתקבלים לכל מחלקה ע"י בחינה מוקדמת, ומקשיבים לקח אח"כ עוד חמש שנים בכל אחת מהן.

(25) זכורני, פעם התלוצץ תלמיד אחד בחברו ואמר לו: הנך כבחור בן ישיבה. ומורי הפרופ' גוטמן ז"ל פתח ואמר: אל תתלוצצו בבני הישיבה! דעו, כי מי שהיה עד עכשיו לבן חיל במדעי היהדות הקשיב לקח מקודם באינו ישיבה.

(26) שו"ת נהרי אפרסמון להרב יעקב טענענבוים, מהר"ת, מונקאטש תרע"א, סי' טו.

מלבד הנושאים של בתי הספר התיכוניים בכלל, עליהם היה ללמוד במח"לקה התחתונה גם תנ"ך, תלמוד, תולדות היהודים ודקדוק לשון הקודש וארמית⁷²) ודוקא בשביל רבוי הנושאים היה הכרח להעמיד את משך זמן הלימודים של ארבע כתות הגימנסיה על חמש שנים. כתום חמש של שנות הלימודים, ניתנה בחינת בגרות מכל מקצוע, כעברי כחילוני; והמשיג את תעודת הבגרות, היה יכול להכנס לביהמ"ד⁷³). הנבחן בבית ספר אחר ורוצה להמנות בין תלמידי המוסד, עליו היה לעמוד מקודם לבחינת "בגרות-עברית".

במחלקה התחתונה רכשו התלמידים ידיעה חשובה ויסודית בעיקר בתנ"ך, בדקדוק העברי והארמי, ובקורות היהודים. הם הוכשרו ע"י להכנס למחלקת התיאולוגיה, להאזין להרצאות של הפרופסורים, כפי חק הלימודים⁷⁴). הבחינות התקיימו בסוף השנה הראשונה ובסוף השנה השלישית; ובסוף הזמנים, או בסוף שאר שנות הלימודים לא היו רק קולקוויות.

ככלות חמש שנות הלימודים, ואחרי שהצליחו המעוניינים לעמוד במבחן, התכוננו לבחינת רבנות; התקיימה בכלל בחודש פברואר של השנה הששית⁷⁵). סדר הבחינה והרכב ועדת הבחינה מוגבלים היו בחוקת המוסד.

תלמידי המחלקה העליונה הוכרחו להקשיב לשעורים גם באוניברסיטה⁷⁶); ומלבד אנשים בודדים לא עמדו לבחינת רבנות רק אחר שהשיגו באוניברסיטה את התואר "דוקטור"⁷⁷). ולמען בחינת הגמר שבאוניברסיטה הוכרח כל אחד מהם לחבר מאמר מיוחד על איזה נושא ולהדפיסו. ככה הופיעו ע"י תלמידי מוסדנו

72) סדר הלימודים נקבע ע"י ועדה מיוחדת; ובמשך הימים אף חלו שנויים בזה. בחוקה של המוסד, משנת 1912 רשומה תכנית קבועה על כל שנות הלימודים. בחוברת היובל לשנת 1927, חלק הלועזי עמודים 61-43, נמצאת רשימה מפורטת על כל השיעורים שהתקיימו במשך החמשים שנה, הן במחלקת הגמנסיה והן במחלקת התיאולוגיה.

73) כמובן, בעל התעודה היה יכול להרשם גם לבית ספר גבוה אחר, לאוניברסיטה, למשל.

74) ראה הערה 27 לעיל. גם בדו"ח של כל שנה ושנה נרשם בכלל חומר הלימודים של

השנה הנדונה.

75) אינני רואה בזה בבטחה חקוי למנהגו של ביהמ"ד לרבנים בברסלוי; שם היתה

תגיית הסמיכה ביום 27 לחודש ינואר דוקא, ביום פסירת הגבן פרענקעל; ראה דו"ח של ביהמ"ד בברסלוי, שנת 1864, עמ' 3.

31) מלפנים לא היתה כל הגבלה, התלמידים האזינו להרצאות שבחרה נפשם בהן. אפס, אחרי שקבעה הממשלה, כי היהודים לא יתקבלו לאוניברסיטה רק במספר מגבל — ותלמידי מוסדנו נתקבלו למרות כל זאת מחוץ למגן — לא היו רשאים לשמוע רק הרצאות מסוימות. המטרה הממשלתית היתה בזה, כי ערך הדיפלומים ששיגו תלמידי מוסדנו, לא יהיה שווה מאומה מנקודה ראות כלכלית.

32) בעת הסמיכה שבאוניברסיטה, על המוסמכים היה לשים שתי אצבעות ידם על סמל האוניברסיטה, ובו גם פסל אמו של ישו; התלמידים הנסמכים קבלו על עצמם להתנהג בכבוד כלפי האוניברסיטה. ולכן קם רב אחד וצעק מרה, כי תלמידי בית מדרשו נשבעים בע"ז חלילה; ראה שו"ת אהל אברהם להרב אברהם כהן קארפעלעס, מונקאטש 1899, סימנים מג'מד, אין פה המקום לדון בזה, רק זאת ארגיש, כי בנוסח הקבלה לא נמצא לא שם האם ולא שם הבן; סיום הקבלה היה: כך יעזר לי השם!

ד"ר משה אריה בלאך.

275 דיסטרטציות³³); ועוד 14 נשארו בכתובים מסכות טכניות, כי לנבחנים באוניברסיטה אחר תקופת השואה לא ניתנה אפשרות להדפסה.

ענין זה היה כמובן לתועלת המדע ולתועלת התלמידים מצד אחד, אך מאידך גיסא גם הפריע קצת את הלימודים במוסדנו, ובפרט, יען כי בו בזמן שהתקיימו ההרצאות בבית המדרש התקיימו גם רוב ההרצאות של האוניברסיטה.

הפקוח וההנהלה

בית מדרשנו שהיה לפניו מוסד ממשלתי, התנהל לפי החקים האפייניים שלו. עניני החינוך של בתי ספר הממשלתיים עמדו בכלל תחת פקוחו של שר הדת והתרבות; וכמובן, גם המוסד הזה היה תחת השגחתו. הפרופסורים נתמנו על ידיו, וגם משכורתם הוקצבה במסגרת התקציב הממשלתי³⁴.

המיניסטריין לדת ולתרבות לא רצה להתערב באופן ישיר בעניני המוסד, ונתמנה לכן ע"י הממשלה ועדה מיוחדת שהיתה מתווכת בינו לבינה. ההצעות של הועדה הזאת נתקבלו בדרך כלל ע"י המיניסטריין, וכ"כ היה נענה לבקשותיה השונות.

בעת פתיחת שערי המוסד נתמנו שלשה פרופסורים מן המניין: משה אריז, בלאך³⁵, שימש מלפנים כרב בקהלת לייפניק; בנימין זאב באכר ודוד קויפמן, שניהם מחניכי בית המדרש בברסלוי. לפי החקים ששררו אז, היה על המורים לבחור מביניהם יו"ר מדי שנה בשנה; וכזן החבורה נבחר תמיד הרב בלאך הישיש. ובשנת 1907, בגיל 92, התפטר בלאך מההוראה, והיה באכר למנהל עד יום מותו. לחבר המורים מן המניין נמנה עוד הפרופ' יהודה אריה בלוי (הפרופ' קויפמן כבר לא היה אז בחיים ע"י תאונה בחדר הרחצה בקרלסבאד, בשנת 1899).

אחר פטירתו של באכר בשנת 1913 ירש בלוי את הכהונה³⁶, והוא נהל את המוסד עד שנת 1931, בה הוכרח להפטר מההוראה בגלל חליו. הפרופ' יחיאל מיכל הכהן גוטמן עבר בינתיים לברסלוי ושמש שם כמנהל, ואיש לא היה בבודפשט לכהן³⁷. ההנהלה ניתנה לכן בידי הרבנים הראשיים בבודפשט: הרב ד"ר שלום יהודה פישער³⁸ ואחריו הרב ד"ר צדוק העוועשי³⁹ — והם עמדו בראש בית המדרש.

(33) ראה רשימתן לפי סוגיהן — ובצרוף תרגום אנגלי של שמות הדיסטרטציות — בחוברת היובל משנת תש"ח, חלק הלועזי, עמודים 25-12.

(34) מלפנים שלמה הממשלה את ההוצאות מקופת הקרן. בסוף מלחמת העולם הראשונה חכמה הקרן לאבדו, ומן אז והלאה התפרנסו המורים מקופת הממשלה עצמה. משנת 1920 ואילך הכרח גב המשרד הארצי ליהודים בהונגריה לסייע לקופת הממשלה למען הוצאותיה על מוסדנו.

(35) בן בתו של בעל שו"ת שמן רקח.

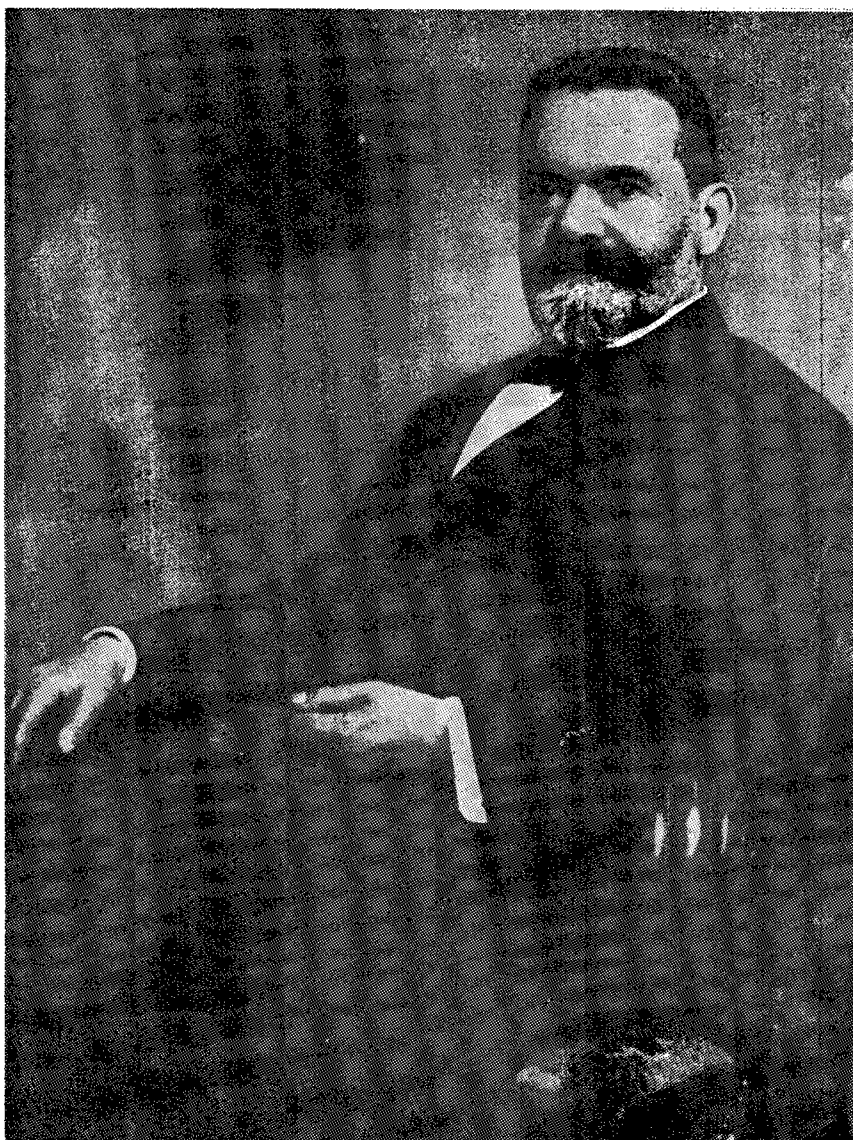
(36) לחבר המורים נמנה אז גם הפרופ' גוטמן.

(37) לחבר המורים נמנו אז הפרופסורים: אברהם האפפער ודוד שמואל לוינגר.

(38) מרצה לפרשנות המקרא ולמדרש, מן שנת 1913; נפטר בשנת 1944.

(39) מרצה לדרשנות, מן שנת 1905. אחר פטירת הפרופ' גולדציהר, בשנת 1921, הרצה

גם את הפילוסופיה הדתית. נפטר בשנת 1943.

ד"ר יהודה אריה בלוי

בינתיים הוזמן הפרופ' גוטמן מברסלוי, והיה למנהל משנת 1933 עד זמן פטירתו בסוף שנת 1942. חבר המורים כלו דור של צעירים היה בימים ההם, הפרופסורים: דוד שמואל לוינגר, צבי גוטמן וכותב הטורים האלה. הפרופ' לוינגר נהל את המוסד כמורשה ואח"כ בתור מנהל עד שנת 1950.

האוניברסיטה העברית בירושלים ערכה בסוף שנת הלימודים 1949-50 חגיגת יובל של כ"ה שנים לקיומה. לוינגר השתתף בחגיגה כנציגו של בית מדרשו; ולפני עלייתו מינה את הפרופ' שרייבר למלא את מקומו — עד בואו בחזרה — בנוגע לענינים האדמיניסטרטיביים, וכותב הטורים האלה נמנה לסדר את עניני החנוך והלימודים. לשוא חכינו לחזרתו, כי סבות שונות מנעוהו. שייבר נהל את המוסד כמורשה למלא מקום המנהל.

בשנת 1951 החליטה הנהלת המשרד הארצי ליהודים בהונגריה שההנהלה תעבור משנת הלימודים לשנת הלימודים ליד אחר מבין שני המורים; ובשנת 1952 קבלו שניהם את תואר המנהל לחלוטין, באופן שלמעשה ינהל כל אחד את המוסד בשנה שלו בתור יור"ר לשנת הלימודים.

רשימת המנהלים

משה אריה בלאך 1877-78—1906-07; בנימין זאב באכר 1907-08—1912-13; יהודה אריה בלוי 1913-14—1931-32; שלמה יהודה פישר 1932-33—1933, 1, 15; צדוק העוועשי עד 1933, 10, 31; יחיאל מיכל גוטמן 1942-1433-34, 11, 7; דוד שמואל לוינגר 1942-43—1949-50; אלכסנדר שייבר 1950-51—1951-52; אברהם נפתלי צבי רות 1952-53; אלכסנדר שייבר 1953-54; אברהם נפתלי צבי רות 1954-55.

הפרופסורים הנפטרים

מנהלי המוסד השתדלו בכל מרצם לבחור במורים דגולים, המסוגלים לתת כבוד ופאר לבית המדרש בגלל כשרונותיהם וחכמתם. גם הקפידו שהמורים יהיו מוכשרים לחנך את התלמידים בדרך הנאותה, כדי להשיג את המטרה הקבועה מיום הוסד הבית.

על המורים הוטל לתת לתלמידים חנוך מוסרי תרבותי, להרבות ידיעתם בתורה ובחכמה, להודיעם איך לנהל את הצבור ולהתנהג עם הבריות, להורותם איך להפיץ תורת ה' ברבים. כמעט מן הנמנע הוא שמורה אחד ומדריך ישיג לבדו את כל זאת, אך חבר המורים כלו — המורים מן המניין ואלה שהם מחוץ למניין — השתדל בעבודה משותפת לחנך תלמידים, שכל אלה יהיו בידיהם מצומדים. מן המורים היו מי שהצטיין כפדגוג נאמן, כמחנך זריז, כבקי נפלא, כבעל אשכולות, כדייקן נזהר, כמתמיד וגורס, כחוקר מצויין, כחכם ומבין, כדרשן נלבב וכדומה.

אין בדעתנו לתת תיאור מפורט ע"ד אישיותו של כל אחד ואחד מהם⁽³⁹⁾. איש איש מהם היה מיוחד במינו, מצויין בסגולות נכבדות, עשה מלאכת ה' באמונה, ועבודתו היתה פוריה. בכל זאת יש לציין, כי בלאך, באכר, קויפמאן, בלוי, מו"ר גוטמן, הללר, והמזרחן הנפלא יצחק יהודה גולדציהר — מרצה במוסדנו — הם הם היו בעיקר הכוכבים המאירים בבית המדרש לרבנים בהונגריה, הם קנו לעצמם שם בעולם המדעי כלו, והעשירו את ספרותנו, והם הם שהשפיעו במדה גדושה על חניכי המוסד לטובה ועוררו את תשומת לב התלמידים ללכת בעקבותיהם: לחקור ולהבין בתורה ובמדע.

מסבות שונות הצליח האחד בדרכיו יותר מחברו; לפעמים בגלל הבדל הכשרונות והחנוך שלהם, או בשביל שלא כל שנות עבודתם היו שוות לטובה למנוחה למען העבודה המדעית, וגם שדה המחקר כשלעצמו מגביל את האפשרות להרבות פרי או למעט.

רשימת הפרופסורים למדעי היהדות

משה אריה בלאך 1877-1907; בנימין זאב באכר 1877-1913; דוד קויפמן 1877-1899; יהודה אריה בלוי 1887-1932; יחיאל מיכל גוטמן 1907-1921; 1933-1942; דוב הללר 1922-1931; 1933-1935; אברהם האפפער 1926-1941; צבי גוטמן⁽⁴⁰⁾ 1934-19'6; יצחק יוסף האן⁽⁴¹⁾ 1941-1950; אברהם נפתלי צבי רות 1942-; אלכסנדר שייבר 1945-; מרדכי קליין (בגימנסיה) 1915-1927.

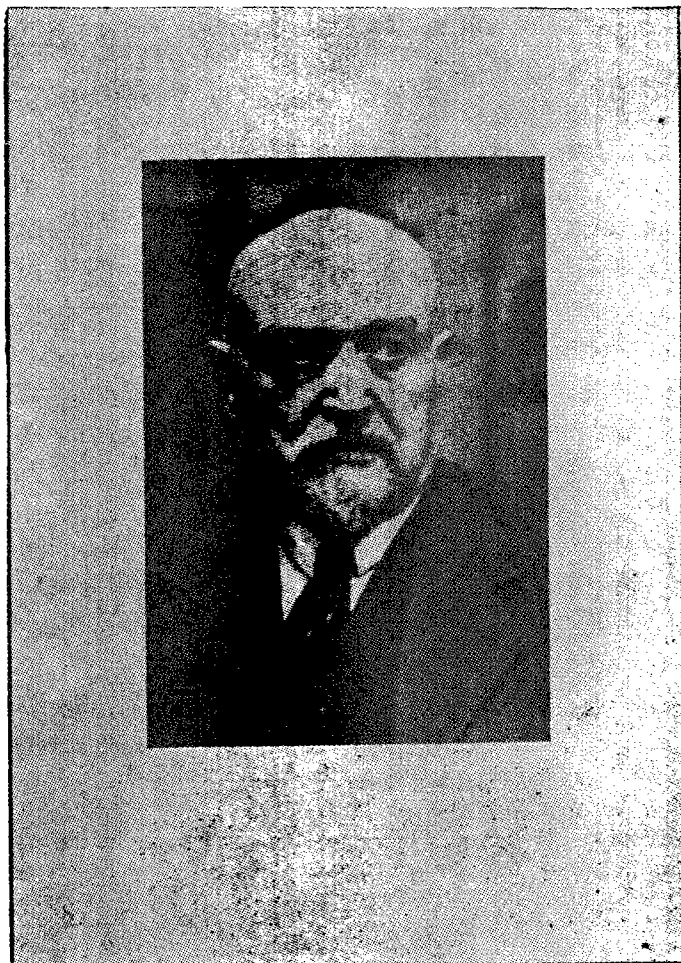
רשימת המרצים למדעי היהדות

הרב שמואל אריה ברילל (ראב"ד בפעשט) 1877-1887; חיים דייטש (מנהל בביהמ"ד למורים) 1877-1886; ד"ר שמואל קאָהן (רב ואב"ד בפעשט) 1899-1905; ד"ר יצחק יהודה גולדציהר (פרופ' באוניברסיטה בבודפשט) 1900-1921; ד"ר צדוק העוועשי (רב ראשי בפעשט) 1905-1943; ד"ר שלום יהודה פישער (רב ראשי בפעשט) 1913-1940; ד"ר אביעזר וויניציאנער (רב ראשי בפעשט חדשה) 1912-1922; ד"ר מאיר צבי ווייס (רב בפעשט) 1917-1931; הרב משה פלדמן (אב"ד בפעשט) 1921-1926; ד"ר יששכר עדעלשטיין (רב ראשי בבודא) 1922-1934; ד"ר זרח גרוסמן (רב בפעשט) 1931-1945; ד"ר חיים צבי קיש (רב ראשי בבודא) 1934-1940; ד"ר אהרן קלמן (רב בקיבאניה) 1937-1951; ד"ר אפרים העוועשי

(39) מאמרי הערכה והערצה על המורים ששמשו עד שנת 1937, נמצאים בח"ב של ספר היובל לשנת 1927; בספרי הזכרון והיובל שיצאו לכבודם; מאמריו של הפרופ' ש. קרויס, מצודה, לונדון תש"ה, ספר ג'ד (י. מ. גוטמן); הג"ל, תש"ה, ספר ה'ו (חכמי בודפשט) — Ignaz Ziegler, Ein Volksbuch über die Propheten Israels, Mährisch-Ostrau 1938, 11-13.

(40) כעת רב בארצות הברית.

(41) כעת מורה בבודפשט בבית ספר הגבוה לפדגוגיה.

ד"ר מיכאל גוטמן

(רב בפעשט) 1939-1946; ד"ר דוד צבי פרידמן (רב ראשי בפעשט חדשה) 1940-1944. ולהבחל"ח: ד"ר יצחק בנושופסקי (רב ראשי בבודא) 1945-; ד"ר שרגא פייביש הרשקוביץ (רב בפעשט, כעת במדינת ישראל) 1946-1950; ד"ר משה אריה ריכטמן (מלפנים מורה בביהמ"ד למורים) 1950-; ד"ר יהודה קומלוש (רב בבודא) 1950-; ד"ר מנחם רוזנבלום (רב בפעשט) 1952-1953; פנחס גרינוואלד (מנהל בגימ' נסיה של הקהלה) 1953-; ד"ר מנחם ברנאט (רב בפעשט) 1953-54.

עבודתם הספרותית

בית המדרש לרבנים בהונגריה מלא תפקיד חשוב — מלבד חנוך הרבנים למען הקהלות — גם בשדה הספרות והמדע, והיה לאחד המרכזים למדעי היהדות. חבורים, מחקרים ומאמרים לאין מספר נוצרו כפרי עשתונותיהם של הפרופסורים. חכמי ישראל שבכל קצוי תבל באו אתם בקשרים אמיצים, ואליהם פנו לטכס עצה בנוגע לבעיות שונות בשדה המדע.

מן הנמנע הוא לחוקר להעלים עין מעבודתם הרוחנית של רוב המורים נוחי נפש, ולכן לכהפ"ח הנני מראה באצבע על המקורות, במ נמצאת הרשימה הביב"ל ליוגרפית שלהם.

משה אריה בלאך: ספר היובל לכבוד ר' מ. א. בלאך . . . ליום מלאת לו 90 שנה, בודאפעשט תרס"ה, חלק הלועזי, עמודים 22-24⁴²;

בנימין זאב באכר: סוקר יהודי-הונגרי, כרך 27, שנת 1910, עמודים 18-36; הוספות למאמריו שהופיעו בשנות 1910-1913: שם, שנה 45, שנת 1928, עמודים 143-151;

דוד קויפמאן: תהלה לדוד . . . לזכרון . . . ר' דוד קויפמאן וצ"ל, ברעס"לוי תר"ס, חלק הלועזי, עמודים 75-87. הוספות: צייטשריפט פיר העברעישע ביב"ל ליוגרפיע שנה 5, עמודים 173-174;

יהודה אריה בלוי: ספר היובל לכבוד ד"ר י. א. בלוי . . . למלאת 65 לש"נ ותיו ומ' שנה לעבודתו הספרותית, עמודים 14-90; הוספות ממאמריו שהופיעו בשנות 1926-1936; זכרון יהודה לכבוד הפרופ' י. א. בלוי, בודפשט 1938, חלק הלועזי, עמודים 18-34;

יחיאל מיכל גוטמן: מחקרים בחכמת ישראל לזכרונו של פרופ' י. מ. הכהן גוטמן, א. בודפשט תש"ו, חלק הלועזי, עמודים 33-50;

אברהם האפפער: חסד לאברהם, ספר היובל לכ' הרב פרופ' ד"ר א. האפפער, בודאפשט ת"ש חלק הלועזי, עמודים 133-116⁴³;

דוב הללר: ספר היובל לפרופ' ד. הללר למלאת לו שבעים שנה, בודאפשט תש"א, חלק הלועזי, עמודים 22-51;

(42) השוה עוד: Ost und West, 1909, עמ' 565. גם מקום לזה, בעת שהגיע לגבורות, הופיעה חוברת לכבודו בשם: Die achtzigjährige Geburtstagsfeier des Professors Rabb. Moses Bloch, Budapest 1895.

(43) ומקום לזה יצא לכבודו ספר היובל בשם: שי למורה הוראה, להרב אברהם האפפער, בודאפעשט 1930.

שמואל קאהן: סוקר יהודי-הונגרי, כרך 37, שנת 1920, עמודים 10-5";
מאיר צבי ווייס: שלשים שנה בעבודת השם⁴⁵, בודפשט 1925, עמודים
18-8.

צדוק העוועשי: ספר היובל לכ' הרב הכולל ד"ר א. העוועשי, בודאפשט
תרצ"ד, חלק הלועזי, עמודים 73-48;

שלום יהודה פישער: שנתון של החברה לחקירת מדעי התלמוד ע"ש י. א.
בלוי⁴⁶, בודאפשט 1937, שנה 5, חלק הלועזי, עמודים 123-117;
חיים צבי קיש: סוקר יהודי-הונגרי, כרך 56, שנת 1939, עמודים 17-11;
יצחק יהודה גולדציהר: ספר זכרון לכ' פרופ' י. י. גולדציהר, א. בודאפשט
1948, חלק הלועזי, עמודים 431-419; וראה שם בעמ' 419 ע"ד שאר המקורות.

התלמידים

הפרופסור גוטמן סכם בשנת 1917 את מספר התלמידים שנרשמו לבית המדרש
לרבנים מיום הוסדו ועד תום ארבעים משנותיו⁴⁷; מספרם עלה אז ל-702. 56 מהם
בני רבנים; 61 בני שובי"ם ושאר משועבדים; 63 בני מורים ומלמדים; 28 בני
פקידים; 288 בני סוחרים וספקרים; 62 בני אומנים ופועלים, ורבים היו מבני
אלמנות.

הסטטיסטיקה הזאת ג"כ מעידה, כי בעיקר מבני העניים יצאה תורה: משכ"ב
בת דלת העם. הם הם שהשתוקקו לרכוש לעצמם ידיעה כללית ותיאולוגית,
ולהתפרנס אחר כך בכבוד. וכן כמה מן הרבנים הנאורים קצת שמו לעצמם למטרה
שבניהם ילכו בעקבותיהם, ותחזור התורה על אכסניה שלה.

חסרון הידיעה של הצעירים נמנה ראשית-כל במחלקת הגימנסיה. מי שיד
לו במדעים חלוננים נתן נפשו במדה יתרה לרכוש לעצמו גם ידיעה בעברית, בתנ"ך
ובתלמוד. וכן להיפך: אלה שהיו מלפנים מחובשי ביהמ"ד בישיבה, התעמקו יותר
בלימודים זרים, כלשון הלאטינית, יונית וכדומה⁴⁸.

44) גם ספר היובל יצא לכבודו בשם: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn
Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára, Buda-
pest 1941 (ספר הזכרון לכבוד המנוח דר' שמואל קאהן, למלאת מאה שנה להולדתו).
45) Harminc év Isten szolgálatában (1895-1925). Dr. Weisz
Miksa rabbi . . . Kiadják: hivei, tisztelői és tanítványai.

46) A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve, 56-91-
1937. V. Budapest השנתון מוקדש לכבוד הרב פישער.

47) ראה הספר הנזכר בהערה 9; עמודים 124-122; סוקר יהודי-הונגרי, 1917,
204-202.

48) ראה זכרונותיו של ליאופולד קעטשקעמיטי ב. שנתון של החברה הספרותית ליהודי
הונגריה, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve) - בודפשט 1903,
עמודים 34-33.

רבים מתלמידי הגימנסיה היו מהססים אם ימשיכו את לימודיהם במחלקת התיאולוגיה או לא. זה גרם שלפעמים חסרה ההשתדלות להשיג ידיעה יסודית ורחבה בשדה המדע העברי. המורים בעצמם הוכרחו להתנהל בדרך ההוראה לאט, לרגל הילדים אשר לפניהם; ההתלהבות שלהם להעשיר את מדעי היהדות, התעמקותם, חריפותם ורוחם ובינתם לא נתגלו בממדים כל כך גדולים לפני הפעוטים⁴⁹.

במחלקת התיאולוגיה, היה עולם אחר לפני התלמידים. הרגשתם המדעית היתה מפותחת; קבעו את גורלם בהחלט להיות רועי צאן עדת ה', והתעניינו לכן בחכמה ובחקירה. כמו עיניהם ראו את הישגם המדעי של ענקי הרוח; והשתדלו גם הם ללכת בעקבותיהם. המורים באו לעזרת התלמידים, ונתנו להם הזדמנות להתרגל בעבודה המדעית. שאלות-פרס נקבעו בתחלת שנות הלימודים. והפותרים אותן כהוגן זכו לכבוד ולפרס כאחד. במשך חמשים השנים הראשונות של קיום המוסד נפתרו ששים שאלות-פרס⁵⁰; מן אז והלאה עד סוף שנת הלימודים 1936-37 18 שאלות⁵¹; ועד שנת השואה ב-1944 עוד 21 שאלות⁵².

כתוצאה מעבודתם המסורה של המורים נראה סימן ברכה עד למאד אצל התלמידים. מתחת ידיהם יצאו כמה רבנים מובהקים, גדולי רוח, אנשי מדע, ודרי שנים מצויינים שפעלו בקהלתם לטובת היהדות, והיו לפאר ולכבוד בתוך עמם. ומה גדול מספר חניכי המוסד שהעשירו את ספרותנו⁵³! ענקי רוח מפורסמים: י. א. בלוי, אברהם ביכלר, י. מ. גוטמן — אחד מן המורים הראשונים באוניברסיטה העברית⁵⁴ — ד. הללר, שמואל קרויס מתלמידי בית המדרש לרבנים בהונגריה המה.

סטטיסטיקה של הנרשמים

(עד תקופת השואה)

להלן נביא את הסטטיסטיקה מן הנרשמים, לפי שנות הלימודים; מספר תלמידי הגימנסיה לחוד ומספר התיאולוגיים לחוד⁵⁵. כמובן, סכום הנרשמים אינה שווה עם מספר כלל התלמידים, כי תלמיד אחד נרשם בכל שנה ושנה כל עוד הוא ממשיך את לימודיו בבית המדרש. גם צריך להתחשב עם העובדה, כי כמה תלמידים הפסיקו את לימודיהם לפני שבאו לידי גמר. ורבים שהשיגו את תעודת הבגרות ולא המשיכו את לימודיהם במחלקת התיאולוגיה. וכן להיפך: הרבה תלמידים של המחלקה העליונה לא היו מתלמידי הגימנסיה במוסדנו.

(49) ראה ספרו של ציעגלער הנ"ל, עמודים 11-13; קעטשקעמיט הנ"ל, עמודים 32-35.

(50) ראה את הרשימה המפורטת בספר היוכל לשנת 1927, עמודים 61-66.

(51) ראה דו"ח לשנת 1936-37, עמודים 28-29.

(52) ראה דו"ח לשנות 1937-38—1942-43.

(53) חבל, כמעט כל מאמריהם פורסמו בהונגריה.

(54) מאד צר לי, כי הפרופ' יצחק בער — במאמרו "יובל המכון למדעי היהדות"

(תרבות וספרות של הארץ, 24.12.45) — עבר עליו בשתיקה.

(55) הסטטיסטיקה מהחל ועד שנת הלימודים 1936-37 נמצאת גם בדו"ח של השנה

1936-37, עמודים 27-28. ההשלמה היא לפי הנתונים של הדו"חים משנים שלאח"כ.

המספרים עולים ויורדים, וקשר אמיץ להם עם תולדות היהודים בהונגריה. החל משנות 1870 בערך עד תקופת השואה, היא כבוש המדינה ע"י הגרמנים ביום 19 לחודש מרץ, שנת 1944. לכן לא יבינם הקורא רק אם יתבונן בהסטורית מדינת הונגריה בכלל, ובתולדות יהודי המדינה בפרט, בנוגע לשנים האלה.

העליה והירידה של המספרים האלה הן תוצאותיהם של גורמים שונים, כמו: מלחמה ושלוה, מצב תרבותי, דתי וכלכלי, כוון המדינה והתרחבותה⁵⁵, סבות מדיניות⁵⁶, למשל: החל משנת 1920 בערך, בעת גברה השנאה כלפי היהודים וחייהם היו תלויים מנגד, קפחו את פרנסתם, לאוניברסיטה לא נתקבלו רק במספר מוגבל, בבתי ספר ממשלתיים היו לנרדפים; כהנה וכהנה רעות גרמו שהצעירים — ובפרט אלה השואפים לרווח את צמאונם התרבותי — נהרו במספר גדול אל בית מדרשו, בו קו ללמוד בהשקט ולהשיג אח"כ מנוח לנפשם.

השנים לא היו כתיקונן: השנאה גברה והלכה, היהודים גורשו ממשרה ממלכתית כמעט מכל וכל, ואפילו להשיג פקידות אצל פירמה פרטית היה קשה מאוד, ובכלל החמיר עול הפרנסה ליהודים שבמדינה. נוסף על זה: בשנת 1939 שוב סופחה תת-קרפטיה אל המדינה, ושם היו כמה צעירים בעלי תעודת בגרות, דוברי עברית ורוח יהודי בקרבם. גם אלה נהרו למוסדנו, ושנים אחדות לפני כבוש המדינה, בעת שהכריחו את צעירי ישראל לעבודת פרך במחנות עבודה ואבדון, שם ניתנו למרמס וכצאן לטבח הובלו, היה המוסד ממש גם למקום פליטה לכמה וכמה נערי בני ישראל⁵⁷.

כל זה גרם, כי בשנת 1944, בעת באה השואה, הגיע מספר התלמידים לרום פסגתו, והיה מאה וששים ואחד, מלבד ששה שכבר עמדו טרם בחינת הגמר, המספר במחלקת התיאולוגיה לבד: 114!

השואה והמוסד

ויהי — כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא צרה — ביום הראשון לשבוע, 19 לחודש מרץ, שנת 1944 בצהרים בערך ואני מורה את התלמידים, נכנס אלי פקיד המוסד ולחש באזני את השמועה המזעזעת, כי הגרמנים בעיר הבירה, ויעצני להפסיק את השיעור, עוד איזה רגעים המשכתי את ההרצאה — שלא להבעית את התלמידים — ואח"כ הגדתי להם מה שקרה. גם הוספתי, כי טוב ללכת הביתה, ובשעות רעות כאלה על הבנים להיות יחד את ההורים. כה נפסקה ההוראה במוסדנו ביום מר!

(55) כוון המדינה החל למעשה בשנת 1919; בשנת 1939 היתה שוב לבת רחבת ידים.
(56) למשל, בשנת 1919 נסגרו דלתות המוסד לחדשים אחדים; התוצאה היתה, כי כמה מן התלמידים לא המשיכו את למודיהם גם בפתיחת השערים אח"כ, ראה דו"ח לשנות 1918-19 — 1920-21, עמוד 6.

(57) תלמידי בית מדרשו וכ"כ הרבנים היו פטורים בתחלה מ"עבודת המלך". בעת שהחמיר המצב אח"כ, גויסו תלמידים אחדים לשמש בתור רבנים במחנות העבודה.

ממחרת לבוא הנאצים להונגריה נהפך מוסדנו לבית כלא⁵⁸; שם נאספו הכלואים הראשונים מן היהודים; רובם מעשירי הארץ ומגדוליהם. בעלי בית חרושת, הרופאים הכי מובחרים וכדומה. מן הבית הזה הוליכו אותם אח"כ למחנה כליאה "קישטארטשא", ומשם נסחבו לאוישוויץ. מוסדנו היה ממש ל"פתחו של גיהנום"! הנה הובאו ארעית עורכי דין, עתונאים, מדינאים ושאר "נאשמים", כדי להובילם אח"כ בזרוע למקום עבודת הפרך ולאבדון.

אחר חודשים מספר, בעת שניתנה הממשלה על ידי הכובשים הגרמנים לידי "בעלי חצים", המה כת הרוצחים אשר שמו להם לאות את תמונת צלב-חצים⁵⁹, היה הבית למרכז המחוזי, וכאשר קרב קצם, וחילי הרוסיים ממטירים פצצות בלא הפסק, החביאו מקלעה בגג הבית — מכון ממעל לספריה — כתכסיס מלחמתם לירות על אוירוני הרוסים. מוסדנו היה עי"ז למטרת האוירונים, ודוקא חלק הבית שבו הספריה⁶⁰ נפגע קשה. חבל, ספרים רבים לאלפים הלכו לאבוד!

כמה מן התלמידים — רובם מן הצעירים, מהמחלקה התחתונה — שמשו מתחלה בבית כמשרתים וכשלוחים מטעם השוטרים הגרמנים; והיות וניתנה להם הרשות להכנס ולצאת, פעלו הרבה לטובת העצורים. לבסוף הועברו אחדים גם מביניהם לקישטארטשא, כעצורים.

כשהחמיר המצב עוד יותר, נסחבו גם רוב התלמידים מן העיר, כמו שאר היי-הודים — ובפרט הצעירים. רק אחדים מצאו מפלט למזבתי חסות, או על ידי תעודות מזויפות וכדומה.

כתום התקופה הנוראה התלקטו לאט לאט מסביב לביהמ"ד הנשארים במדינה והנחבאים; גם ממחנות האבדון שמחוץ למדינה חזרו רוב הפליטים. באנו לידי חשבון הנפש, והתוצאה היתה מזעזעת ומרעידה: 24 ממחלקה התחתונה, 37 מהמחלקה העליונה, 3 מן המועמדים לבחינת רבנות כלו ואינם⁶¹.

הבית חרב, ועם ה' נפל ברעב ובחרב! על אלה בוכה אני, קינה לאסף⁶² ונהי! הנשארים הלכו ושוטטו בחוצות קריה חסרי כח ואין אונים, עייפים, יגעים וחסרי לחם. כל אחד טרוד באבלו, בגורל המר של קרוביו; מבכה על מתיו ומחפש אחר קרוביו לדעת האם עודם בחיים. לשכלול חיים דתיים בממדים רחבים לא היתה כל תקוה, כי גודל הקהלות הנהרסות נראה כאלו נחרץ.

(58) תלמידי ביהמ"ד הכרחו לפנות את חדרי הלימודים מכל ספסלים ורהיטים — ואלה הלכו לאבוד בינתיים — בפקודת הגישטפו. החדרים שמשו למלונים בשביל העצורים. ואף אולמי הספריה שמשו למטרה הזאת.

(59) ראה מאמרי: חרם הקדמונים שלא להוציא שום ספר מביהמ"ד, מזכרת עמנואל לכי אברהם חיים לעץ, בודפשט תש"ז, עמוד 114, הערה 1.

(60) הוא החלק המרכזי הנראה על התמונה.

(61) ומספר הקדושים מן הנסמכים בבית מדרשנו עולה לתשעים בדיוק; ראה מאמרי: ויתקדשו הכהנים, דו"ח לשנות 1943-44—1945-46, עמודים 29-2. (גורלו של אחד מהם היה אז מוטל בספק, לכן לא נרשם שמו. חבל, בינתיים הובררה מיתתו). במאמרי הנדון הוספתי גם ביבליוגרפיה שטחית לכל אחד מן הקדושים.

(62) ראה קדושין לא. ב, תוספות ד"ה איסטייעה מילתא.

היאוש הלך וגבר; ומי ישים לב במסבות כאלה להמשיך את עבודתו הנפסקת, להקשיב אוזן בלימודים??

בכל זאת, המורים בראש הם שאורו חיל; תלמידים אחדים הלכו בעקבותיהם. התחלנו לחיות את האבנים מערמות העפר, לנקות את הבית ולשפרו כפי שידינו מגיעות. בעזרת המוסדות השונים התחילה שוב מסעדתנו לפרנס את התלמידים ואת המורים עם כמה יהודים מלומדים תשושי כח.

לאט לאט שבה רוח החיים בקרבנו והתחלנו גם בעבודת ההוראה; וכמובן, מספר מקשיבי לקח דל וקטן היה. אחר נסיונות שונים — הקמת מחלקה פידוגוגית; הרכב הגמנסיה עם גמנסיה "תרבות" שבטלה בינתיים; מחלקה לחינוך חזנים — שוב רכזנו כוחותינו מסביב להוראת התיאולוגיה בשביל המועמדים לרבנות.

מספר התלמידים עולה עתה לעשרה, ושלושה נוספים שלא מן המניין.

הנסמכים

הפרופ' גוטמן ערך רשימה שלמה מן הנסמכים בבית מדרשנו עד שנת 1917, ומרמז בקיצור גם על כהונת כל אחד מהם⁽⁶³⁾. בעת יובלו החמישים של המוסד, בשנת 1927, חזר עליה הרב דוד צבי פרידמן והשלימה עד שנת 1927. הוא אף הוסיף ביבליוגרפיה שטחית מכל אחד מן הנסמכים⁽⁶⁴⁾. כותב הטורים האלה בא אחריהם בשנת 1947, לרגלי היובל השבעים למוסדנו, וסכם את שמות הנסמכים — יחד את גלגליהם בקיצור — עד שנת 1947⁽⁶⁵⁾. מספר הנסמכים עלה אז למאתים וששים ואחד.

מן אז והלאה נסמכו עוד חמשה מן התלמידים, ושלושה קבלו רשות לשרת כממלאי מקום רבנים; סך הכל: 269.

הספריה

חקירת מדעי היהדות בלא ספריה חשובה מן הנמנע היא, ולכן בעת הוסד ביהמ"ד לרבנים השתדלה ההנהלה להקים גם ספריה בעלת ערך.

מאמר מקיף על התהוותה של ספריתנו — וגם על הספרים מן הדפוסים הראשונים השייכים אליה — נכתב בשנת 1917 ע"י המורה המנוח ד"ר מרדכי קליין⁽⁶⁶⁾ שנקטף באבו.

(63) ראה קובץ של שנת 1917, עמודים 137-141.

(64) ראה ח"ב של ספר היובל משנת 1927, עמודים 340-368.

(65) שבעים שנה הנ"ל, חלק הלועזי (אנגלית), עמודים 31-43.

(66) סוקר יהודי-הונגרי, 1917, חוברת 4-2, עמודים 186-195; קובץ הנ"ל משנת

משם יוצא, כי ספרית הלל הכהן דילא טאררע מפאדובה — ספריה עשירה בטפסים מדפוסים ראשונים וספרים עתיקים וכ"י שונים — וספרית רבה המנוח של קהלת נאדי בעטשקערעק בהונגריה, הרב דוד אפפענהיים, הן הן היו ליסוד ספרית בית המדרש. ספרית אפפענהיים היתה עשירה בספרים חדשים. על ידי מתנה וקניה סופחו עוד במשך השנים כמה ספריות בעלות ערך רב, ביניהן גם ספרית הרב משה אריה בלאך וזו של שמואל אריה ברילל.

כמובן, גם ע"י קניית ספרים בודדים, כתבי־עת הנשלחים, מתנת המחברים ומנדבים שונים, הלכה הספריה וגדלה, עד כי במשך 67 שנה של קיומה היתה לאחת הספריות הכי חשובות. בשנת 1944 היה מספר כרכיה 40.000 בערך.

הפצצה שנפלה על הבית ממעל לספריה הרסה את הספריה כלה, והספרים נפלו מן הקומה השניה לראשונה. דרך הגג הפתוח ירד הגשם עליהם, וספרים רבים הובלו ע"י הגרמנים למקום לא נודע לנו עד היום. אחר עבור הזעם היתה ראשית עבודתנו להציל מן האבוד את הספרים הנשארים. מספרם היה כעשרים אלף כרך בערך. גם רבים מכה"י והדפוסים הראשונים נצלו מן הבזה ומן האבוד.

שכלול הבית נעשה על ידי מוסדי עזרה שונים; אוספים אחדים ושרידי ספריות — בעיקר של רבנים קדושים אשר כהנו במדינה — אוספו הנה י"ג.

כיום הספריה עשירה היא, ראשית־כל בנוגע למספר הספרים שלה. אך היא מקוטעת היות וחלק גדול מספריה משרידי ספריות הוא בא. רבים מהם דופליקאטים, וכמה סידרות של כתבי־עת אינן שלמות.

זה שנים אחדות התאחדה⁶⁷ הספריה של בית המדרש לרבנים עם ספרית הקהלה בבודפשט. היא מאורגנה באופן שיטתי⁶⁸ ספרים רבים וחשובים בה. גם ספרית דוב הלל נקנתה בינתיים; ואף שני אוספים חשובים מונחים אצלנו בתור פקדון. חבל, שהפרסומים החדשים אינם מגיעים אלינו, אלא במקרה.

השניים

עוד בסוף שנת 1942 החליט בית המורשים להונגריה, כי אין הממשלה רשאית לתמוך ולפרנס כל מוסד יהודי. התוצאה היתה, כי "קרן בית־הספר" שעמדה תחת חסותה של הממשלה ואפיטרופסותה, הוחזרה ליהודי המדינה. מן הקרן הזאת נקנו ע"י הממשלה בימי מלחמת העולם הראשונה שטרי הלואה. השטרות האלה היו כליל ללא ערך, והחזרת הקרן כמעט שלא היתה רק מעשה פורמלי⁶⁹.

67 ראה דו"ח לשנות 1943-44—1945-46, עמוד 73 והלאה.

68) "Magyar Izraeliták Országos Könyvtara," Budapest (ספריה מדינית ליהודי הונגריה).

69 ספרית באכר היא אחת מיסודותיה.

70 ראה דו"ח משנת הלמודים 1942-43, עמוד 12 והלאה.

מן אז והלאה עומד המשרד הארצי ליהודי הונגריה בראש המוסד, והוא מתנהל ע"י ועדה מיוחדת, מתמנית על פי המשרד הארצי; וגם פרנסת המוסד תלויה במסגרת התקציב של המשרד.

כתום תקופת השואה היה שוב בית מדרשו למוסד ממשלתי, אך בינתיים חל שנוי, והבעלות של המשרד הארצי ליהודים חזרה להשאר בתקפה. בכל זאת, גם הממשלה כשלעצמה תומכת בדינו במדה חשובה, ומשכורת המורים, למשל, באה מקופת הממשלה.

בגלל סבות שונות, כמו השמדת 24 תלמידים מהמחלקה התחתונה, מות גבורים של הרבה רבנים, חוסר תלמידים שתעודת בגרות להם, חרבן הקהלות, אי-האפשרות לבקר את בית מדרשו ואת האוניברסיטה כאחת, ועוד מסבות כאלה חלו השנויים היסודיים הבאים:

- א. המחלקה התחתונה, ז"א מחלקת הגמנסיה, בטלה;
- ב. בהסכמת חבר המורים יכולים המועמדים להתקבל למחלקת התיאולוגיה אף בלא תעודת בגרות;
- ג. תלמידי בית המדרש לרבנים אינם מבקרים את האוניברסיטה; וממילא גם נסמכים מבלי ששיגו מקודם את התואר "דוקטור";
- ד. הסמיכה היא בשתי פנים: 1. סמיכה מחלטת, אחר סיום הלימודים של חמש שנים; 2. סמיכה מגבלת, אחר סיום הלימודים של שלש שנים ("השנויים האלה עלולים להמעט את ידיעתם האוניברסלית של התלמידים, והשתלמותם עתידה להיות פגומה. בגלל אלה קשה יהיה להם לכהן בכבוד ולהשיג תועלת רצויה בהדרכת בני קהלתם. ומצד אחר: במשך שנות לימודיהם בבית המדרש יכולים הם לרכז כחותיהם ולהתעמק בחקירת המדעים היהודיים והעבריים בממדים יותר רחבים.

העתיד

כשש מאות אלף יהודים בהונגריה נעשו לקדושים בתקופת השואה. רבים מן הנשארים הגרו. מספר היהודים במדינה עולה עכשיו לשמונים אלף בערך. מהם בעיר הבירה כששים אלף בערך, וכעשרים אלף בשאר ערים. עשרים וחמשה רבנים משמשים מתלמידי מוסדנו בקהלות, ומהם ארבעה עשר בעיר הבירה, ואחד עשר — יחד את שלשת ממלאי-מקום רבנים — במדינה. רובם הגדול בגיל הבחרות המה, וזקנים כמעט אין בהם.

במסכות כאלה טבעי היא שהתלמידים אינם מלאי תקוה בנוגע לגורלם לשמש בתור רב בעתיד. בכל זאת, אין ספק, כי יש צורך באנשי מעשה, ושדה פעולה מוכן להם. גם הממשלה נותנת את ידה הימנית לעזרה, הן לקהלות והן למוסדנו, ואין מקום ליאוש.

ועוד עלינו לדעת, כי חלק מהתלמידים לא שמו לעצמם מלפנים למטרה לכהן בתור רב דוקא. וגם היום נמצאים לומדים לשמה; ויש שתשוקת החקירה (71) אלה נסמכים כממלאי מקום רבנים, ועומדים תחת פקוחו של איזה רב הנבחר למטרה הזאת ע"י ועד הרבנים ליהודי הונגריה. הרבנים מהסיג הזה עתידים לשמש בעיקר בקהלות קטנות.

ד"ר. א. נ. צ. רות, מנהל כיום את ביהמ"ד לרבנים בבודפשט.

במדעי היהדות מקרבתם למוסדנו. יש תקוה שגם אלה ימצאו מקום עבודה אחר סיום לימודיהם בבית מדרשנו.

גוף עבודת הפרופסורים גם כן מתחלק לשני סוגים: 1. חנוך רבנים; 2. עבודה מדעית וספרותית. בשטח העבודה השניה הזאת דוקא הניחו לנו הקדמונים מקום להתגדר⁷² כ"י של בית המדרש לרבנים, אוסף קויפמן שבאקדמיה המדעית בהונגריה וכתבי הגניזה — לרבות חקירה מדעית אחרת שאינה תלויה בדברים האלה — נותנים אפשרות, כי מוסדנו ישאר גם להבא אחד השלבים של הסולם הרוחני למדעי היהדות.

72) כמובן, אין אומן בלא כלים; כתבי עת, קובצים ושאר פרסומים חדשים ודרושים לנו למטרה הזאת מאד מאד.

בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין

מאת

ד"ר יהודה ראזענטאל

בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל נוסד בברלין בסוף שנת 1869 בשם "הוכשולה פיר די וויסנשאפט דס יודנטומס" ונפתח בשנת 1872¹). בשנת 1883 מוכרז היה מטעמים יורדיים לשנות את שמו ל"לעראנשטאלט פיר די וויסנשאפט דס יודנטומס"²). אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת 1920 קיבל בחזרה את שמו הראשון "הוכשולה". בשנת 1933 לקחה הממשלה הנאצית ממנו את השם הזה והוא שב לשם "לעראנשטאלט" ותחת השם הזה הוא ממשיך את קיומו עד אמצע שנת 1942.

תולדות ההוכשולה משקפות את התולדות התרבותיות של הישוב היהודי בגרמניה כמעט מסוף תנועת ההשכלה הברלינאית עד חסולו הגמור ע"י הנאצים. ראשיתו של המכון המדעי הזה נעוצה במאבקים הראשונים של משכילי ישראל בגרמניה להמשך קיום יהודי בתוך החברה הגרמנית מתוך שלוב של היהדות והיהודים אל תוך החברה הגרמנית-נוצרית, וסופו בשנת תש"ב, שנה בה התחילה ההשמדה השיטתית של המוני ישראל באירופה — הפתרון הנאצי המוחלט של שאלת היהודים. חכמת ישראל באה לעולם בגרמניה במאה הי"ט כתנועת לואי של שתי תנועות כבירות, של השאיפות לאמנציפציה פוליטית ואנושית של יהודי גרמניה, של הישוב היהודי הצפוף ביותר באירופה המערבית ושל תנועת הריפורמציה הדתית. עם התחלת המאבק מצד היהודים להשתלב אל החברה הגרמנית כיהודים הורגש הצורך להסביר לנוצרים וגם ליהודים את היהדות בצורה מודרנית. כאשר היהודי לא רצה לוותר על יהדותו ולקבל את הנצרות מוכרז היה להסביר לעצמו, כמו לחבריו הנוצרים, מהי אותה היהדות אשר הוא רוצה

1) Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums.

2) Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

על ביה"מ היה לקבל הכרה כאישיות יורידית כדי שיוכל לירוש עזבון אשר נדבן אחד השאיר עבורו. למטרה זו היה צורך לשנות את שם המוסד מ"הוכשולע" ל"לעראנשטאלט". עיין Festschrift zur Einweihung des eigenen Heims. Von I. Elbogen und J. Hoeniger (Berlin, 1907), 65ff.

הרו"ח השלישי של ביה"מ משנת 1883 הופיע תחת שני שמות:

Dritter Bericht ueber die (Hochschule) Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

להשאר נאמן לה. מצד אחד לא יכול היהודי השואף לשחרור מדיני להסכים להשקפה שהיהדות היתה רק כעין הקדמה היסטורית לנצרות ושעבר כבר זמנה אחרי מלאותה את תפקידיה ההיסטוריים בעבר. הוא לא יכול היה להסכים להשקפת חבריו הנוצריים אשר ראו ביהדות צורה של תרבות נמוכה מזו של הנצרות. להיפך הוא מוכרח היה להראות שהוא בן לקבוצת דתי בן עבר תרבותי עשיר. אבל מצד שני הרגיש היהודי המודרני שהוא מוכרח להסתגל בדרכי חייו אל התנאים החדשים של זמנו. הוא מוכרח היה לוותר על צורות חייו הישנות וליצור צורות חיים חדשות שתמצאנה מקום במסגרת החיים החדשים. היהודי המודרני השואף להכרה מצד החברה הנוצרית מוכרח היה להראות שהוא ראוי להתקבל כחבר בחברה החדשה. הוא היה מוכן להסתלק מן הירושה התרבותית שנולדה לפי מושגי תקופתו בתוך חומות הגיטו וגם מחלק גדול של סבל העבר בכלל. היהודי הזה רצה לוותר על שאיפות משיחיות ולזקק את אמונתו מן האלמנטים הלאומיים המסוגלים להפריע להשגת האמנסיפציה המקווה.

חכמת ישראל תפקידה היה להספיק את האמצעים המדעיים להשגת המטרות החדשות של היהודי המודרני. תפקידה היה ראשית כל לשמש מכשיר עזר לקבלת שווי זכויות כמו שהדגישו זאת אבות חכמת ישראל בגרמניה. צונץ הדגיש עוד בשנת 1818 בסוף חבורו „דברים אחדים על הספרות הרבנית“ ששווי זכויותו של ישראל עתיד לצאת משווי זכויותיה של חכמת ישראל⁽³⁾. ובמלים יותר בהירות הביע את הרעיון הזה עמנואל וולף, אחד ממייסדי „האגודה לתרבות ומדע היהודיים“. כידוע נכתבו אחדים מספריו של צונץ לשם השגת מטרות מדיניות ידועות. מחקרו למשל על שמות היהודים נכתב במטרה לבטל את האסור של הממשלה הפרוסית להשתמש בשמות נוצריים, וספרו על דרשות ישראל — במטרה לבטל את האסור של הממשלה הפרוסית לדרוש בבתי הכנסיות בגרמנית צחה. שתי נשמות התרוצצו בקרב היהודי הגרמני במאה ה־19, נשמה אחת ששאפה להצטרף אל התרבות הגרמנית ומשום כך מטרתה חסול העבר ונשמה נגדית של המשך קיום בתוך החסול ולמרות החסול.

מייסדי חכמת ישראל היו צעירים אחדים אשר קבלו כבר חנוך גרמני מודרני, נתחנכו על ברכי הפילוסופיה הגרמנית המודרנית ולא רצו לוותר על יהדותם ולהתנצר. אלה היו מייסדי „האגודה לתרבות ומדע היהודיים“, שהזכרנו. הם הם אשר יצרו את השם: וויסנשאפט דס יודנטומס. הצעירים האלה הקדימו לבוא.

(3) עיין ל. צונץ, געזאממעלטע שריפטען, כרך א, ע' 59. ע"ג במבוא ל„הדרשות בישראל“ (הוצאת מוסד ביאליק, תש"ז), ע' 34. צונץ כותב: „קיפוח היהודים כאזרחים והזנחתם של חכמת ישראל כרוכים זה בזה“.

עמנואל 4) Verein fuer die Kultur und Wissenschaft der Juden. Die wissenschaftliche Kunde des Judentums muss ueber den Wert oder Unwert der Juden, ueber ihre Faehigkeit oder Unfaehigkeit anderen Buergeren gleich geachtet und gleichgestellt zu werden entscheiden. עיין Zeitschrift fuer die Wissenschaft des Judentums (Berlin, 1822).

הם לא מצאו הד בקרב הקהל היהודי הרחב אשר נשאר אדיש לבעיות תרבותיות, והתוצאות הן ידועות. רובם של הצעירים האלה הפכו עורף ליהדות, מלבד אחדים כצונץ אשר לא נסחבו עם זרם הזמן).

אולם הבעיות, אשר התנאים החדשים של חיי היהודים באירופה המערבית יצרו, לא נפתרו עם התנצרותו של חלק של השכבה המשכילה והעשירה אשר התחילה לעלות בסולם החברתי ולא עם סגירת העינים של המנהיגים והרבנים מן הטפוס הישן. מנהיגים שנשארו קופאים על שמריהם. הרצון הבריא של רוב היהודים להמשיך בקיום יהודי בתנאים החדשים של גרמניזאציה הכריח את המנהיגים לחפש דרכים איך להתגבר על המשבר הרוחני שתקף את היהדות הגרמנית.

המשבר היה חריף ביותר בשדה החנוך. הצורות הישנות של החנוך, החדרים והשיבות מן הטפוס הישן לא נראו להם מתאימים לצרכי הזמן. נסיונות שונים נעשו מצד רבנים לייסד סמינאריונים מודרניים לחנוך, מורים ורבנים שירכשו להם השכלה יהודית וגם השכלה כללית. השאיפה היתה סינטיזה בין היהדות והתרבות הכללית. השאיפה הזאת נעשתה במשך הזמן נחלת כל הזרמים ביהדות הגרמנית, אבל על הדרכים איך להשיג את הסינטיזה המוצלחת נחלקו הדעות.

שתי אסכולות מתבלטות במשך המאה הי"ט בקרב היהדות הגרמנית, אסכולות המשקפות השקפות עולם שונות ושאיפות שונות, אסכולות אשר ממשיכות להתקיים באמריקה בדורנו אנו. אחת שואפת לייסד סמינאריונים לרבנים ומורים בהם ילמדו את מקצועות היהדות בצורה מודרנית, מוסדות שתפקידם לספק לקהלות רבנים, מורים ומנהיגים מודרניים, את השכלתם הכללית על התלמידים לקבל במוסדות הוראה כלליים. האסכולה השנייה — מטרותיה יותר רחבות ושאיפותיה יותר מקיפות, האסכולה הזאת מתנגדת לגיטואציה של למודי היהדות והיא שואפת לייסד קתדראות או פאקולטות ללמודי היהדות באוניברסיטאות, כדי לשלב את למודי היהדות אל הלמודים הכלליים. נציגי האסכולה השנייה בגרמניה במאה הי"ט היו צונץ ושטיינשניידר.

(5) השם „היסטנשאפט דעס יודענטומס" הוא מאת אדוארד גאנס אשר המיר אחרי כן את דתו. עיין על האגודה הזאת במאמרו של זלמן רובאשוב „ערסטלינגע" בבטאון דער יודישע וויללע, שנה א (1918), ע' 39 ואילך. ע' גם במאמרים הבאים: ז. אוקו בבטאון צייטשריפט פיר די געשיכטע דער יודען אין דויטשלאנד, כרך ה, חוברת א (1935), ע' 1 ואילך; הוגא ביבער „לעאפאלד צונץ און דער פאראיין פאר קולטור און היסטנשאפט פון יידן", ייחא-בלעטער, כרך כה, 2 (1945), 298 ואילך. את השקפת עולם היהודית של האגודה הביע אדוארד גאנס הנזכר בדברים הבאים: Die Juden haben die Epoche ihres Volkes ueberlebt . . . der Geist, der zu seiner Zeit von ihnen ausgegangen ist, nun Bestandteil des ganzen Kosmos Europas, der Menschheit ist. Will der Jude seinen Sinn finden so kann dies nur dadurch geschehen dass er mit zur Erkenntnis dieses geistigen Kosmos beitraegt. Im Wissen vom Judentum, dass ein Teil des Ganzen, der Weltvernunft und des Weltgeistes sei, rechtfertigt sich die juedische Existenz, weil der Teil den man im Judentum erfaasst, Teil des Ganzen ist und das Ganze in den Teilen lebt.

נסיונות שונים נעשו מצד שתי האסכולות לגשם את תכניותיהן. האסכולה השנייה לא הצליחה לגשם את שאיפותיה בעיקר מפני התנגדות הממשלה והאוניברסיטאות. עוד בשנת 1824 השתדל הרב הברלינאי מאיר שמעון ווייל, רב מן הטפוס הישן, לייסד סמינאריון תיאולוגי פדגוגי לרבנים ומורים. הרב ווייל ערך בקשה לשלטונות וצרף לבקשה תכנית מפורטת של סדר הלימודים. הממשלה התיחסה באהדה לבקשתו, אבל השעה לא היתה כשרה לכך והתאמצותו עלתה בתהו⁶. בשנת 1832 הדגיש צונץ במבוא שלו לספרו „הדרשות בישראל“ את הצורך ביסוד „מוסד מחקר שישמש בסיס לקידמה ולמדע ומרכז דתי לקהלה“⁷. בשנת 1836 פרסם גייגר כרוז בשם „ייסוד של פאקולטה יהודית תיאולוגית היא צורך השעה“⁸. בשנת 1837 התחיל הרב ממגדבורג, לודביג פיליפסון, מראשי תנועת הריפורמה המתונה ב־תעמולה ליסוד פאקולטה יהודית בעתונו „אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס“. במשך שנים אחדות הקדיש לשאלה הזאת מאמרים וכרוזים⁹. הוא אפילו התחיל במגבית כספית למטרה זו. בשנת 1838 פרסם גייגר חוברת מיוחדת על יסוד פאקולטה יהודית¹⁰. כמעט כל אסיפות הרבנים באמצע המאה ה־19 דנו בשאלת החנוך של רבנים ומורים וקבלו החלטות על יסוד סמינאריונים או פאקולטות¹¹. בשנת 1840 ובשנת 1843 הגיש צונץ תזכירים למלך פרוסיה בדבר יסוד קתדראות לתולדות ישראל וספרותו באוניברסיטה של ברלין¹². צונץ הליברלי לא סבל את השם תיאולוגיה והוא התנגד ליסוד מוסדות תיאולוגיים יהודיים וחלומו היה קתדרה יהודית באוניברסיטה גרמנית¹³. בשנת 1848 הוא הגיש עוד פעם תזכיר לשר הדת והחנוך בפרוסיה בדבר יסוד פאקולטה לתולדות ישראל וספרות ישראל באוניברסיטה. שר החנוך אשר שאל בעצת הפאקולטה של האוניברסיטה של ברלין ענה בשמה שאין מקום למחלקה יהודית מיוחדת מפני שאין צורך להבדיל את תולדות היהודים מתולדות העמים ביניהם הם חיים אחרי שהיהודים שואפים

6) M. Holzman, Geschichte der Juedischen Lehrer-Bildungsanstalt in Berlin (Berlin, 1909), 4ff. ע"ג מאמרו של אלבוגן ב- Fest-schrift zum 50 jaehrigen Bestehen der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums (Berlin, 1922), 124.

7) עיין צונץ הדרשות בישראל, ע' 36.

8) Die Gruendung einer juedisch-theologischen Fakultät ein dringendes Beduerfniss unserer Zeit. Wissenschaftliche Zeitschrift fuer juedische Theologie II (1936), 1ff; L. Geiger, Abraham Geiger, Leben und Lebenswerk, 43, 125, 199f.

9) כל הכרך השני של Allgemeine Zeitung des Judentums משנת 1838 מלא מאמרים על הפאקולטה התיאולוגית. אחרי הכרוז הראשון ערך פיליפסון תזכיר אל וועד הקהילה בברלין בענין יסוד פאקולטה. הצהרתו נתקבלה בהתלהבות מאת הקהל, אבל אילי הכסף לא נענו וכל מאמציו עלו בתהו.

10) Ueber die Errichtung einer juedisch-theologischen Fakultät, 22pp.

11) David Philipson, Reform Movement, 185.

12) עיין מונאטשריפט, כרך ס (1916), 259, 323.

13) עיין אלבוגן בדו"ח, מספר נ (1936), 27 ואילך.

לאמנציפציה והתבוללות. תולדות תרבותם מזמן החורבן והלאה הן חלק של תולדות העולם. על היהודים לייסד סמינאריונים משלהם לחנוך רבנים ומורים⁽¹³⁾.

בשנת 1853 נוסד הסמינאריון התיאולוגי יהודי בברסלוי שבראשו עמד זכריהו פראנקל הידוע, אב היהדות השמרנית, שבעקבותיו הלך שכטר. הסמינאריון הזה לא השביע את רצון הרבנים הריפורמים וכמו כן לא השביע את רצונם של אלה ששאפתם היתה — פאקולטה יהודית באוניברסיטה. בשנות הששים יורדת שאלת הפאקולטה מן הפרק ומתחדשת התעמולה ליצירת מוסד יהודי בלתי תלוי מוקדש לחכמת ישראל שתפקידיו יהיו אלה של פאקולטה באוניברסיטה.

בשנת 1853 נוסד הסמינאריון התיאולוגי היהודי בברסלוי, שבראשו עמד הצבורי שלמה נוימאן, מוריץ פייט והמלומד הידוע פרופיסור מוריץ לצרוס לייסד חברה שתפקידיה יהיו „פתוח מדעי היהדות והרחבת ידיעת היהדות בין היהודים והנוצרים“. מותו של פייט והמלחמה בין פרוסיה ואוסטריה בשנת 1866 עכבו בעד הגשמת התכנית. בקיץ שנת 1867 קיבל וועד מצומצם שבראשו עמדו מ. לצרוס ויועץ העיר מוריץ מאיר החלטה לערוך בתחילת החורף הבא אסיפה של מנהיגים שתטפל בשאלת יסוד מוסד לחכמת ישראל. באסיפה גדולה שהתקיימה בנובמבר שנת 1867 נתקבלה החלטה להוציא כרוז לקהל לשם אסוף כספים למטרה זו. הוצאת הכרוז נתאחרה מפני סיבות שונות עד שנת 1869⁽¹⁴⁾. באותה השנה חידשה וועידת הרבנים הריפורמים בלייפציג את הדרישה לייסד בית מדרש לחכמת ישראל⁽¹⁵⁾. בתחילת שנת 1869 מת מ. מאיר והוא השאיר עובון של עשרת אלפים דוקאטים למטרת יסוד בית מדרש לחכמת ישראל. בסוף שנת 1869 התארגן וועד נאמנים אשר הוציא כרוז לקהל על יסוד בית מדרש גבוה לחכמת ישראל. חתמו על הכרוז: פרופ. מ. לצרוס, פרופ. חיים שטיינשטאל, ד"ר פאול מאיר, ד"ר שלמה נוימאן והסוחר בנימין ליברמאן. ב-26 בדצמבר 1869 וב-5 בינואר 1870 התקיימו בברלין שתי אסיפות גדולות בהן הוחלט על יסוד מכון לחכמת ישראל וגם על יסוד חברה של ידידי ביה"מ הגבוה. באסיפות האלה אושר התקנון של ביה"מ⁽¹⁶⁾. התקנון נתפרסם בשנת 1870 בהוצאה מיוחדת ומתוכו אפשר לעמוד על השאיפות של המייסדים ועל המיוחד של ביה"מ הגבוה הזה מה שהבדיל אותו במשך כל שנות קיומו מבתי מדרש לרבנים אחרים.

הסעיף הראשון של התקנון מדגיש את הבלתי תלות הגמורה של ביה"מ משלטונות הממשלה, הקהלה או בתי הכנסיות ז"א ערובה עבור בלתי מפלגתיות גמורה וחופש אקדמי גמור בביה"מ; הסעיף הט"ז מדגיש שעל המורים להיות מוכשרים מבחינת הכשרתם המדעית לשמש בהוראה באוניברסיטאות ז"א ערובה

(13) את התשובה המעניינת של שר ההשכלה הכוללת את חזית הדעת העקרונית של האוניברסיטה הברלינית הדפיס ס. מייבאום במונאטשריפט, כך נא, (1907), ע' 655 ואילך.

(14) עיין אלבוגן. ספר היובל משנת 1907, ע' 8.

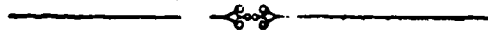
(15) עיין פילפסון, התנועה הריפורמית, ע' 300.

(16) עיין הערה 14 למעלה.

Statut

der

Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums.

Berlin, 1870.

Druck von G. Bernstein,
Behnenstrasse 14.

לרמה מדעית גבוהה של חבר המורים. הסעיף הבא מדגיש: על הקוראטוריון (וועד הנאמנים) לחייב את המורים שההרצאות שלהם תהיינה מוקדשות אך ורק לטפול חכמת ישראל, קיומה, המשכה והרחבתה. כוונת הסעיף היא שעל המורים להמנע מפעולות פוליטיות בין כתלי המכון ולאפשר שנציגי כל הזרמים ביהדות גרמניה יוכלו להיות בחבר המורים כמו שבוטא בפירוש בהוספה לסעיף הזה לתקנון בדו"ח הראשון של ביה"מ שהופיע בשנת 1874¹⁸).

העקרונות האלה, שבאים לידי בטוי בסעיפים, היו היסודות שעליהם עמד ביה"מ הגבוה או ה"הוכשולה" במשך שבעים שנות קיומו.

בפברואר שנת 1870 פנו חברי הקוראטוריון אל המלומדים הבאים: צונץ, שטיינשניידר, שטיינטאל, דוד קאסל, זכריה פראנקל, אברהם גייגר, אדולף יללינק, מנואל יואל, הרב והעורך לודביג פיליפסון ועוד רבנים אחדים בבקשה לעבד תכניות מסוימות לתכנית הלמודים בביה"מ החדש. ענו על הבקשה: קאסל, שטיינטאל, גייגר, יואל, פיליפסון והרבנים אסטרוק ואוב. עמדה עוינת למוסד נקט מתחילת הווסדו שטיינשניידר אשר המשיך לנהל תעמולה ליסוד קתדראות יהודיות באוניברסיטאות¹⁹. מסיבת המלחמה הגרמנית-צרפתית נדחתה פתיחת ביה"מ לשנתיים עד האביב שנת 1872. פתיחת ביה"מ התקיימה ב-6 במאי שנת 1872.

ביה"מ הגבוה נתקל תחילה בהרבה מכשולים ובעיקר בחוסר כספים ותמיכה מצד הקהל. המייסדים חשבו שהמכון יוכל להתקיים רק מתמיכת נדיבים וידידים. הבורגנות היהודית שהתעשרה מאד אחרי המלחמה הגרמנית-צרפתית, שעלתה בסולם החברתי והשלחה את עצמה שכבר היא עומדת על סף הגשמת חלומה של אמנציפציה שלמה, נשארה אדישה למפעלים תרבותיים מיוחדים של היהודים. הבורגנות הזאת תרמה ביד רחבה למוסדות תרבותיים כלליים וגם למוסדות צדקה יהודיים אבל חסרה לה הבנה וגם רצון לתמוך במוסדות חנוך יהודיים. לא היה לביה"מ בית משלו. בשנים 1872-1875 התאכסן בחדרים אחדים בקומה אחת ברחוב שפאנדויער בריקה, בשנים 1875-1892 נמצא ביה"מ בקומה השלישית בחצר אחת בשדרה אונטר דן לינדן²⁰ ובשנים 1892-1907 התאכסן באחד האגפים של בית הכנסת הליברלי ברחוב לינדן, ורק בשנת 1907 זכה לבנין משלו ברחוב ארטילרי שטראסה מספר 14, בו נשאר עד החורבן בשנת 1942²⁰). חנוכת הבית

17) Fuer alle wesentlichen Faecher die Lehrstuhle mehrfach und mit Maennern verschiedener Richtung besetzt werden.

18) שטיינשניידר התקיף קשה את ביה"מ הגבוה בבקורת שלו על הדו"ח הראשון. עיין המזכיר משנת 1874, ע' 117. ע"ג ש. בארון בספר היובל לכבודו של אלכסנדר מארכס, חלק אנגלי, ע' 101.

19) עיין שמריה לחין, מזכרונות חיי, חלק ב', ע' 168: בקומה שלישית של בנין מרובע שעמד בחצר מעין זו היו לו לבית המדרש שלשה אולמות שריים באפילה, שלא היו מנחילים כבוד אף לבית ספר עממי ממדרגה נמוכה. כשנכנסתי בפעם הראשונה אל בית המדרש כדי לרשום את עצמי בין תלמידי המוסד נפגעתי פגיעה קשה, הזה הוא הכבוד שיהדות גרמניה מכבדת בו את התורה.

20) עיין בספר היובל שיצא לכבוד המאורע. עיין הערה 2 למעלה.

התקיימה ב-22 באוקטובר 1907 בנוכחתו של קהל רב של נציגים של מוסדות חנוך ותרבות כלליים וחוקרים ידועים וביניהם: הרמאן שטרוק, הגראף באודיסין ואחרים. מברקי ברכה רבים נתקבלו מאת מוסדות ואישים שונים וביניהם גם מגדולי המזרחנים והתיאולוגים הגרמניים אדולף הארנאק²¹, פרידריך דליטש ותיאודור נלדקה.

התחלת המכון היתה באמת דלה ועלוכה מבחינה חומרית ורק לאט לאט אחרי מאמצים שונים וגלגולים מרובים עלה על המכון להתגבר על הקשיים הכספיים וקיבל אפשרות של התפתחות מדעית ונעשה למרכז חנוכי ומדעי. החל משנת 1891 תמכה הקהלה היהודית בברלין בביה"מ בסכום של 3000 מרקים לשנה. ראשי הקהלה אפילו רצו לקבל את המכון אל רשות הקהלה, אבל ההצעה הזאת נדחתה מפני התנגדות של הקוראטוריון²². החל מסוף המאה ניכר שפור המצב הכספי של ביה"מ בעיקר הודות לרבות העזבונו והקרנות השונות. ביה"מ עבר עוד פעם דרך משבר כספי רציני אחרי מלחמת העולם הראשונה בשעת האינפלציה של המארק הגרמני אבל המצב שופר עם הבראת המארק ועם תמיכה מצד מוסדות שונים וזרימה של תרומות ועזבונו חדשים.

המורים הראשונים בביה"מ היו: אברהם גייגר אשר נתן בשנתיים הראשונות שתי סדרות של הרצאות: מבוא לחכמת ישראל ומבוא לספרות המקראית; ד"ר דוד קאסל אשר הרצה על תולדות היהודים ותולדות ספרות ישראל; ישראל לוי חוקר התלמוד אשר לימד תלמוד ופוסקים וחיים שטיינטאל, בלשן ופילוסוף, פרר-פיסור באוניברסיטה של ברלין אשר לימד תנ"ך, פילוסופיה ומוסר.

מספר הקתדראות היה מתחילה רק ארבעה. רק פרופיסור אחד היה מורה שלם (ישראל לוי), האחרים היו מורים חלקיים. מורים אחדים לימדו מקצועות שונים. ישראל לוי היה היחידי אשר הסתפק בלימוד מקצועו לבד. שטיינטאל לימד: תנ"ך, פילוסופיה (כללית), עברית, מוסר, תיאולוגיה; קאסל לימד תולדות ישראל וספרותו, תנ"ך, תולדות הלוח העברי, פרשנות המקרא; הרב פ. פ. פראנקל אשר מילא את מקומו של גייגר לימד פילוסופיה יהודית, תורת ההטפה, מדרש. אותו המצב נמשך עשרות שנים. לפעמים נשארו רק שלשה מורים, כאשר אחד מת ולא מלאו תיכף את מקום הנפטר. זה קרה בשנים 1875-1877 אחרי מותו של גייגר, ובשנים 1899-1901 אחרי מותו של שטיינטאל. המצב שופר מתחילת המאה העשרים. בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה גדל חבר המורים לששה מורים: אלבוגן, מייבוים, בנעט, א. ש. יהודה, טויבלר וליאו בק. בתקופה שביין שתי המלחמות היה מורכב חבר המורים מחמשה פרופיסורים שלמים מלבד מרצים אחדים. מענין ביה"מ שנחשב לבי"מ ריפורמי זכה שמקצוע התלמוד תפס בו את המקום הראשון וחקר התלמוד עמד בו על המדרגה הגבוהה ביותר. ישבו על

(21) עיין בדו"ח מספר כ"ו משנת 1908, ע' 46. ע' גם בחוברת המיוחדת של העתון „אוסט

אונד וועסט" שיצאה לכבוד חנוכת הבית. אוסט אונד וועסט, חוברת נובמבר, 1907.

(22) עיין אלבוגן ספר היובל משנת 1907, ע' 70.

הקתדרה הזאת משנת 1872-1935 חמשה מגדולי חוקרי התלמוד המודרניים: ישראל לוי, יואל מילר (ספרות הגאונים), יחזקאל בנעט, י. נ. אפשטיין וחנוך אלבק. גם בשאר השטחים זכה ביה"מ לחוקרים גדולים בעלי שם, בשדה הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים: מארטין שריינר, הרמאן כהן ויוליוס גוטמאן, בשדה מדע התנ"ך ובלשנות שמית: א.ש. יהודה וטורצינר (טור-סיני), בשדה תולדות היהודים: א. אלבוגן וא. טויבלר; בשדה המדרש והתיאולוגיה: ל. בק, חסרו אמנס לביה"מ בעשרות השנים הראשונות אנשים בעלי שעור קומה ושאר רוח שיטביעו את חותמם על המוסד. כל אחד מן המורים היה חוקר מובהק במקצועו אשר תרם חלקו לחכמת ישראל, אבל לא היתה בין המורים אישיות אשר תהיה משכמה ומעלה גבוהה מן השאר ואשר תיצור היסטוריה במוסד. האישיות הגדולה ביותר היה אברהם גייגר, אבל הוא התחיל ללמד בביה"מ בשנים האחרונות של חייו. הוא מת בשנת 1874*²²).

הרוח השלטת בביה"מ עד סוף המאה היתה זו של ליברליות דתית והתבוללות לאומית, שהתאימה לרוח הזמן. בסוף שנות השמונים התחיל ללמד בביה"מ הרב זיגמונד מייבוים, רב ברלינאי ממוצא הונגארי אבל פטריוט גרמני נלהב. הוא לימד בביה"מ מדרש ואת תורת ההטפה והוא השרה מרוחו על התלמידים. היו בחבר המורים בני תורה אשר מטבעם לא יכלו להתבולל בסביבה הליברלית ואשר לא יכלו להזדהות עם הגרמניות, אבל לאה יה להם די אומץ לשחות נגד הזרם. אישיות כזאת היה דוד קאסל המורה להיסטוריה אשר בנעוריו הגה רעיונות לאומיים וליברליים אבל בשנות העמידה התרחק מחטאות נעוריו. בביתו של קאסל נתחנך ליאו מוצקין המנהיג הציוני והלאומי הידוע²³). היו או בחבר המורים אנשים בעלי גישה דתית עמוקה וליברלים כנים, אשר באמת האמינו שהעולם צועד לקראת קידמה והגאולה האנושית קרובה לבוא. אישיות כזאת היה חיים שטיינטאל. והיו ביניהם גם גדולי תורה אשר היו נחבאים אל הכלים יושבי אוהל שרק תורתם אומנתם. כאלה היו ישראל לוי ויואל מילר. אבל כל המורים האלה ביחד לא יצרו אירה אחידה, אירה ספוגה אהבת תורה וישראל, אירה שהיתה נמצאת במוסדות אחרים, בעיקר במוסדות האורטודוקסיים.

מצד שני יצא ההפסד של העדרה של אירה אידיאולוגית אחידה, של לחץ אידיאולוגי מן החוץ, בשכר של חופש המחקר. אלה מן התלמידים שבאו אל ביה"מ לשם מחקר באו על שכרם. הבקורת החריפה על ביה"מ הגבוה שאפשר למצוא

22*) מן הנמנע לתת כאן הערכה על אישיותו של גייגר ולהוציא משפט לשבט או לחסד על השפעתו על יהדות גרמנית ועל תנועת הריפורמה בכלל. עלי להסתפק בהערה ביבליוגרפית על שתי הערכות חדישות עליו. עיין י. קלוזנר, אברהם גייגר וחבורו העיקרי, בהוצאה העברית של "המקרא ותרבותו", מוסד ביאליק, תש"ט, ע' כד"ו; Max Wiener, Abraham Geiger and the science of Judaism. Judaism II, 1 (1953), 46ff.

23) עיין עליו (א. ביינ) בספר מוצקין (ירושלים תרצ"ט) ע' לו; י. ל. וויינברג, נציגי הציונות: אליקים היינריך לוה (ירושלים תש"ו), 80; ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, 13, 72.

בספרות הזכרונות של תלמידיו משנות השמונים והתשעים היתה מוצדקת²⁴). היו השנים האלה שנים של תסיסה רוחנית בקרב תנועת המתלמידים מרוסיה שלמדו בברלין, מטפוסם של נחמן סירקין, שמריהו לוויין, יוסף לוריה ואחרים. הם היו פעילים בתנועה הלאומית בקרב הסטודנטים היהודים מרוסיה ובאותו הזמן היו תלמידי ביה"מ הגבוהה. שם נתקלו בשנאת ציון של מייבומים, אותה שנאת ציון שהביאה אותו להיות ראש הרבנים המוחים נגד הציונות המדינית של הרצל²⁵). תהום רבה רבצה בין הנוער מטפוסם של הקודמים, יהודים צעירים מלאי דינא-מיקה לאומית ויוצרת, ובין אותו הטפוס של התלמיד הגרמני אשר בא לביה"מ להתכונן לרבנות או להוראה דתית.

ביה"מ מעולם לא היה מוסד של זרם ביהדות, לא עמדה מאחוריו תנועה לוחמת. אפילו התנועה הריפורמית כבר חדלה בשנות השמונים להיות תנועה לוחמת לתקונים ולהתחדשות דתית ונהפכה לתנועה של הגנה על עמדות שכבשה, עמדות שלא היו בטוחות כלל וכלל ושקמו עליהן מערערים מבפנים ומבחוץ. האמנציפציה, שתנועת הריפורמה היתה תנועת לואי לה, הותקפה בשנות השמונים ע"י תנועות אנטישמיות חזקות בכל ארצות אירופה המערבית. ומבפנים קמה הציונות אשר הפריכה את כל התורות והעקרונות אשר הבנין הריפורמי והאמנציפציוני היה נשען עליהם.

הרוחות החדשות מתחילות לחדור גם אל בין כתלי ביה"מ הגבוהה. מתחילה אל בין שורות המתלמידים. בקיץ שנת 1902 נתארגנה האגודה הציונית הראשונה מבין תלמידי ביה"מ. מנהיגיה היו מלבד יהודה ל. מאגנס האמריקאי חמשת התלמידים הגרמניים הבאים: ארטור ביראם, מאקס שלסינגר, גוטהולד ווייל, אויגן טויבלר ואמיל כהן. כולם קנו להם אחרי כן שם בעולם הרוח והמדע. שם האגודה היה: האגודה הלאומית של תלמידי בי"מ. הפעולות של האגודה הזאת, אשר נקטה עמדה לאומית ברורה לשאלות היום ופרסמה את העמדה הזאת בעתונות היומית, היתה למורת רוח חבר המורים של ביה"מ. ראשי האגודה נקראו לפני חבר המורים והם מוכרחים היו להפסיק את הפעולות ולבטל את האגודה²⁶). בחודש יוני שנת 1907 נוסדה אגודה חדשה בשם "אגודה מדעית ציון ע"י בית המדרש הגבוהה לחכמת ישראל", אבל גם אגודה זו שהיתה מורכבת מן החברים של האגודה הקודמת לא

24) עיין הערה 19 למעלה. ע"ג י. ל. וויינברג, נציגי הציונות: אליקים היינריך לוה, 38.

25) עיין ספר הקונגרס (ירושלים תש"י), 46, 47, 55.

26*) שם האגודה הראשונה: National juedischer Verein der Hoerer an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

שם האגודה השניה: Wissenschaftlicher Verein Zion an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

עיין במאמרו של יהודה ל. מאגנס ב Israelitische Rundschau מיום 25 ביולי שנת 1902, y ג' 24ff. Norman Bentwich, For Zions Sake,

קבלה אשר מן הקוראטוריון²⁶). הרב אמיל כהן, אחד מחברי האגודה, היה הדרשן הציוני הראשון של הקהלה בברלין. פטורו ע"י ועד הקהלה בשנת 1907 עורר ויכוח סוער בקרב הקהלה²⁷). במשך הזמן חדר הרוח החדש גם אל בין שורות הפרופיסורים. בסוף העשרת הראשונה של המאה שלנו כבר לימדו בביה"מ הגבוה מורים ציונים: א. ש. יהודה מירושלים ואויגן טויבלר הנ"ל²⁸). במאה העשרים זכה ביה"מ הגבוה גם לאישים בעלי שאר רוח אשר האצילו מרוחם על המוסד והם הרמאן כהן וליאו בק, מאחרוני "חסידי אשכנז" של דורנו. הרצאותיו של הרמאן כהן בביה"מ הגבוה בשנים 1912-1918 משכו קהל רב והן השפיעו על פראנץ רונצווייג, הצעיר, על "החווה מפראנקפורט". אל הרמאן כהן שלח רונצווייג בשנת 1917 מן החזית הרוסית את החוברת שלו "עת לעשות". בחוברת הזאת דרש רונצווייג תקונים בחנוך היהודים בגרמניה והוא עיבד בה תכנית מפורטת לשיפור מצב החנוך הנמוך והעליון. החוברת "עת לעשות" שמשה נקודת מפנה בחיים התרבותיים של יהודי גרמניה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הרבה מה שנוצר בתקופה הזאת בתחום התרבות, האקדמית לחכמת ישראל והגברת פעולת החנוך היהודי בין הנוער היהודי בגרמניה, בתי ספר לבוגרים שונים, מקורם בפעולתו של פראנץ רונצווייג שהושפע על ידי הרמאן כהן בין כתלי ביה"מ הגבוה²⁹).

מספר התלמידים בביה"מ הגבוה היה בשנים הראשונות קטן מאד. בסמס-טרים הראשונים מספרם היה רק עשרה. רק לאט לאט הלך מספר התלמידים הלך וגדול. כבר בשנים הראשונות משך המכון תלמידים מן החוץ. בראשונה בעיקר מאמריקה הצפונית, מבני המהגרים הגרמנים אשר באו לברלין להשתלם בחכמת ישראל הריפורמית. כדאי להזכיר את השמות של אחדים של התלמידים האלה: פליקס אדלר, אמיל ג. הירש, ריצארד גוטשהייל, שמואל שולמאן — כולם רבנים ריפורמיים אשר תפסו מקומות חשובים בתולדות התנועה הריפורמית באמריקה. תלמידים יחידים מאמריקה למדו בביה"מ הגבוה במשך כל שנות קיומו. בתחילת המאה שלנו למד בו יהודה מאגנס. בסוף שנות השמונים התחילו להגיע לביה"מ תלמידים מגאליציה ומרוסיה. בעיקר גדל מספר התלמידים מגאליציה אחרי שהשלטונות האוסטריים התחילו לשחרר את התלמידים של ביה"מ הגבוה מעבודת

26) Emil Cohn, Mein Kampf ums Recht. Eine Selbst Streitschrift gegen Vorstand und Represntanz der juedischen Gemeinde zu Berlin (Nebst einer Broschuere "Die Geschichte meiner Suspension" als Anhang). Berlin, 1907.

27) טויבלר השתתף בעתון הרשמי של התנועה הציונית "די וועלט". עיין "די וועלט" 17מ באוקטובר 1910 (יד תשרי תרע"א), ע' 1009. עיין, בהספדים על טויבלר, ציון יט, א"ב (תשי"ד), 70 ואילך.

28) Franz Rosenzweig, Kleinere Schriften (Berlin, 1937), 56ff.

עיין ש. ברנשטיין, החווה מפראנקפורט, ספר השנה ליהודי אמריקה (תרצ"ט), 236; נ. גלאצר, החנוך היוצר והמדע המאמין, ספר השנה ליהודי אמריקה, ח"ט, (תש"ו), 407. ע"ג בספרו האנגלי של גלאצר על פראנץ רונצווייג, ע' 29, 34, 49, 68.

הצבא²⁹). התלמידים מן המזרח באו ותלמודם בידם והם עלו בידעיותיהם על התלמידים הגרמניים. התלמידים הזרים (האוסטיוודן) הרימו את הגובה המדעי של ביה"מ. הם הם שהצילו את ביה"מ כמו מוסדות אחרים בגרמניה מירידה מדעית ונוון. הם הם שגרמו שהמוסדות האלה לא יהפכו לסמינאריונים לרבנים מטפוסם של אלה בפאריז או באיטליה, מוסדות בעלי רמה מדעית נמוכה.

כדאי להזכיר את השמות של אחדים של התלמידים הזרים שקנו להם אחרי כן שם בעולם הרוח או בעולם המעשה היהודי: נחמן סירקין, שמריהו לוויין, א. ש. פוזננסקי, יהושע טהון, שמעון ברנפלד, מרדכי אהרנפרייז, דוד ניימארק, צבי מאלטר, א. קמינקא, ש. שכטר ואחרים. התהום בין התלמידים מסוג זה שמנינו ובין התלמיד הגרמני הממוצע היתה ענקית. כמובן שנמצאו גם בין התלמידים הגרמניים אחדים שעלה בידם הודות לחריצותם לרכוש ידיעות יסודיות ביהדות. אחד מאלה היה היינריך לוה, אחד מציוני גרמניה הראשונים שהתחבר אל התלמידים הרוסיים והיה אחד ממייסדי האגודה המדעית היהודית-רוסית בברלין, אגודה שמילאה תפקיד חשוב בתולדות הציונות בכלל ובתולדות הציונות הגרמנית בפרט³⁰). מצד שני יש צורך להדגיש שהרבה מתלמידי ביה"מ שבאו מארצות אירופה המזרחית נמשכו אליו בגלל התמיכות החדשיות או הסטיפנדיות שהמוסד חילק ביד רחבה. ולא פעם נכשל המוסד בתלמידים שאינם מהוגנים, בתלמידים שבאו לביה"מ אך ורק כדי לקבל את התמיכה. היו גם מקרים במאה שעברה של תלמידים שהתנצרו בחשאי ואשר המשיכו לבקר את ביה"מ כדי לקבל את התמיכה החדשית.

בשנים הראשונות לפני מלחמת העולם הראשונה גדל מספר התלמידים הרוסיים בביה"מ³¹). התלמידים האלה היו חלק של הזרם הגדול של תלמידים רוסיים שמלאו את כל האוניברסיטאות באירופה המערבית. השלטונות הגרמניים הוציאו אז הגבלות שונות נגד הסטודנטים הרוסיים. סבלו מן ההגבלות האלה גם תלמידי ביה"מ הרוסיים. הדו"ח של ביה"מ הגבוה משנת 1914 נוגע בשאלת ההגבלות האלה. הוא מראה על העובדה שהסטודנטים היהודיים מרוסיה הם הסוכנים הטובים ביותר של התרבות הגרמנית באירופה המזרחית, הם מפיצים את השפעת התרבות הגרמנית במזרח ואין שום סיבה לשלטונות הגרמניים לקחת מהם את האפשרות להשתלם באוניברסיטאות הגרמניות. עוד יותר גדל מספר התלמידים אחרי מלחמת העולם הראשונה. בסוף שנות העשרים היה מספר התלמידים יותר ממאה ובשנת 1932 הגיע לשיא של 155 תלמידים³²). גדל המספר של התלמידים הגרמניים וגם המספר של התלמידים מן המזרח, בעיקר של אלה מפולניה. הסבות היו כלכליות. גדלה האנטישמיות בגרמניה והרגישו בה ביותר בעלי המקצועות החפשיים. הרבה

29) עיין בספר היובל משנת 1907. ע' 38.

30) עיין ספר מוצקין, ע' לט; ויינברג, נצני הציונות ע' 46; ליכטהיים, תולדות הציונות

בגרמניה ע' 65, 13, 75.

31) דו"ח מספר לב (1914), ע' 11 וכו'.

32) עיין ברשימת התלמידים בנספחים.

צעירים פנו אז לרבנות והוראה דתית. בפולניה שרד אז הנומרוס קלאוסוס באוניברסיטאות ואלפים של צעירים נדדו לאוניברסיטאות חו"ל וחלק מהם לאוניברסיטאות של גרמניה. מלבד זאת חסרו וד אז בפולניה מוסדות מחקר למדעי היהדות מטפוסו של ביה"מ הגבוה בברלין. המוסד למדעי היהדות בווארשה נמצא אז בתחילת התפתחותו. באו אז לברלין הרבה מן המסיימים של הגימנסיות העבריות בפולניה, צכוסלובקיה ורומניה ואחדים מהם באו לביה"מ להשתלם במדעי היהדות. כמו כן באו אחדים מבוגרי הגימנסיות העבריות בא"י.

השנים האלה, שנים אחדות רק לפני עליית היטלר לשלטון, היו שנות גאות לביה"מ. המחלקות היו מלאות תלמידים עד אפס מקום. מורים אחדים השתמשו בלשון העברית כשפת הוראה במחלקות מיוחדות. השפה העברית היתה נשמעת בין כתלי המכון ולפעמים גם אידית. למרות שהשפה הזאת היתה צורמת את אוני המורים והתלמידים הגרמניים.

כמעט כל תלמידי המכון למדו גם באוניברסיטה של ברלין. תלמיד מן המניין יכול היה להיות רק זה שהביא תעודת בגרות מבית ספר תיכוני אתו. כמעט כל התלמידים הגרמניים היו בעלי תעודת בגרות כאשר נרשמו לביה"מ. לא כן התלמידים מאירופה המזרחית. הרבה מהם התכוננו תחילה שנים אחדות עד אשר עמדו בבחינת הבגרות ע"י האוניברסיטה. תלמידים בלי תעודת בגרות לא יכלו להיות תלמידים מן המניין לביה"מ הגבוה והם נקראו הוספיטאנטים, שרובם היו בני חו"ל.

מתחילה היתה המטרה העקרית והמעשית של ביה"מ לחנך רבנים אבל לקראת סוף המאה שעברה הרחיב המוסד את תפקידיו לחנך גם מורי דת עבור בתי ספר תיכוניים. בסמסטר החורף 9-1898 נפתחו קורסים מיוחדים עבור מורי דת אקדמיים. נרשמו לקורסים האלה חמשה מורים וחמש מורות. הקורסים המיוחדים למורים, שמספרתלמידיו הלך וקטן, התקיימו רק שנים אחדות. הם נתבטלו אחרי סמסטר הקיץ שנת 1901³²). אחרי כן נתמזגו הקורסים למורים עם הקורסים לרבנים.

ביה"מ כבר מתחילת הווסדו לא הסתפק רק במלוי תפקידיו הרשמיים, והם הכנת רבנים ומורים וטיפול בחכמת ישראל, כ"א רצה גם להפיץ את ידיעת היהדות בין ההמונים ולמטרה זו ערך הרצאות פופולאריות על נושאים יהודיים. ההרצאות האלה נערכו ביום ב' בערב באולם הגדול של ביה"מ בחדשי החורף והיו ידועות בשם הרצאות יום ב' (מאנטאגספארלעזונגען). כמרצים הוזמנו מלבד חברי חבר המורים, אורחים מן החוץ, יהודים ונוצרים. כמעט כל גדולי החוקרים הנוצרים מן האוניברסיטת של ברלין וכל החוקרים היהודים שגרו בברלין היו בין המרצים. הרצאות יום ב' משכו קהל רב של שומעים. ההכנסה מן ההרצאות האלה היתה מוקדשת לקופת הסטיפנדיות עבור התלמידים.

(32) עיין בדו"ח מספר כ' משנת 1902, בסוף ע' 7.

חוק התלמידים בביה"מ הגבוה ארך חמש שנים. אחרי השנתיים הראשונות יכול היה כל תלמיד לגשת אל בחינת הביניים. הסדר הטכני של הרשמת ההרצאות היה כמו באוניברסיטה. לכל תלמיד היה פנקס בו רשם את ההרצאות ואת הסמינארים שבקר. בסוף הסמסטר על המורה היה לאשר בחתימה שהתלמיד בקר את ההרצאה או את הסמינאר שלו.

מורי ביה"מ עודדו את התלמידים למחקר עצמאי ע"י פרסים שונים. כמעט בכל שנה הוכרו פרסים על נושאים שונים. חלק גדול של עבודות שזכו בפרסים ראה אור בדפוס.

על יד ביה"מ היתה גם מכינה עבור תלמידים שידיעותיהם העבריות היו קטנות. כמעט כל תלמידי המכינה היו גרמנים. אלה שבאו מאירופה המזרחית לא היו צריכים לעבור דרך המכינה.

מי שהתכוונן להיות מורה דת אקדמי עליו היה לבקר את אותם הקורסים אשר בקרו המועמדים לרבנות. מלבד פוסקים. שני תארים חילק המכון: את התואר רב או את התואר מורה דת אקדמי. את התואר דוקטור רכשו התלמידים באוניברסיטאות. עפ"י רוב למדו התלמידים באוניברסיטאות מקצועות קרובים לחכמת ישראל כגון שפות שמיות, פילוסופיה או היסטוריה. אחדים נסעו לבון להשתלם אצל הפרופ. פאול קאהלה או לאוניברסיטאות אחרות. רובם של התלמידים קבלו את התואר דוקטור שלהם מן האוניברסיטה של ברלין.

בשנת 1883 נוסדה באוניברסיטה של ברלין ע"י תלמידי ביה"מ אגודה אקדמית לתולדות ישראל וספרות ישראל. עפ"י התקנון היתה האגודה על-דתית אבל מספר הבריה הנוצרים היה כאין וכאפס³³⁾. האגודה היתה מסונפת אל ביה"מ הגבוה. ביה"מ היה פתוח לכל מתלמד בלי הבדל מין, דת או מוצא. מספר³³⁾ התלמידים הנוצרים היה במשך שבעים השנה של קיום המוסד כמעט אפס. לעתים רחוקות אפשר היה לראות בין כתלי המוסד שומע נוצרי. מספר התלמידות היה מתחילה קטן מאד אבל במשך הזמן גדל מספרן. בעיקר באו תלמידות שהתכוונו להוראה. אולם היה מקרה של תלמידה אחת שרצתה לעמוד בבחינת רב כדי להתכוונן לרבנות ריפורמית (הגברת רגינה יונאס). בתקופה שבין שתי המלחמות גדל מספר התלמידות-בוגרות של הגימנסיות העבריות באירופה המזרחית שבאו לביה"מ להשתלם במדעי היהדות.

התלמידים היו מאורגנים באגודת תלמידי ביה"מ הגבוה. על יד האגודה התקיימה קופת מלוה שעזרה לתלמידים בהלוואות בשעת הצורך. האגודה ערכה בכל חורף נשף שנתי ביום השנה של יסוד האגודה^{33**)}.

33) I. Elbogen, A century of Jewish Life, 712.

33*) מבין החוקרים הנוצרים ששמעו לקח בביה"מ ידועים לי: חוקר המקרא והבלשן הגרמני Jose Maria Millas Vallic- במאה שעברה, והחוקר הספרדי הידוע בן זמנו Carl Vallers rosa.

33**) בספרית דרופטי קוליג בפילאופיה מצאתי את חוברת השירים הבאה: Lieder zur Feier des VII Stiftungsfestes des Vereins der Hoerer der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums am 28 Februar 1895 im Hotel Zum Koenig von Portugal. Berlin 8p.

השנים שבין שתי המלחמות היו שנים של התקרבות בין המערב והמזרח. היו השנים האלה שנות שתוף פעולה בין חכמי המערב וחכמי המזרח. בסוף שנת 1921 ערך ביה"מ בפעם הראשונה שורה של הרצאות מיוחדות בעברית. הרצאות שמשכו קהל רב. המרצים היו: רב צעיר, ש. ברנפלד, ביאליק ופרישמאן¹⁷. מורי ביה"מ אלבוגן, י. נ. אפשטיין וטורצינר הוציאו אז את הרבעון העברי לחכמת ישראל "דביר", רבעון בו השתתפו חכמי המערב יחד עם חכמי המזרח. חכמי המערב והמזרח השתתפו במפעל התרבותי הגדול של הוצאת ספרים "אשכול" אשר הספיקה להוציא בין השאר עשרה כרכים של ה"אנציקלופדיה יודאיקה" בגרמנית ושני כרכים של ה"אנציקלופדיה הישראלית" בעברית. גם הליקסיקון היהודי בחמשה כרכים בגרמנית היה פרי השתתפותם של חכמי המערב והמזרח. ברלין היתה אז המרכז התרבותי של יהדות אירופה ובמובן ידוע של יהדות העולם. את השפעת המרכז אפשר היה להרגיש בין כתלי ביה"מ ומחוצה להם. בין כתלי המכון אפשר היה לראות מתלמידים מארצות שונות, אשכנזים וספרדים (מיוגוסלביה). גם הרבה עארצי-ישראלים שבאו בשליחויות שונות לברלין או שבאו לשם השתלמות מקצועית דפקו על דלתי ביה"מ הגבוה.

שנות העשרים היו גם שנים של הרחבת הפעולות של האקדמיה לחכמת ישראל שמורי ביה"מ הגבוה היו ממיסדיה ומראשיה. אחרי שנת 1929, שנת היובל המאתים להולדת משה מנדלסון כאשר האקדמיה התחילה להוציא את כתביו בהוצאה אקדמית, השתתפו בהוצאה הזאת שני מורים מביה"מ (אלבוגן וגוטמאן) ושני תלמידים (במברגר וחיים בורודינסקי).

היו השנים האלה שנים של שתוף פעולה עם מוסדות אחרים בחו"ל. אחדים מן מורי ביה"מ הוזמנו כמרצים למוסדות מחקר אחרים. אלבוגן, טורצינר וגוטמאן ע"י המכון לדת מיסודו של סטיפן ווייז וע"י בית המדרש לרבנים הרי" פורמי בסינסינטי. בשעת העדרם מברלין מלאו את מקומותיהם: יצחק בער, אליהו אוארבך, מקס סולוביצקי, יהושע גוטמן ומקס ווינר.

השנים האלה, רק שנים אחדות לפני עלייתו של היטלר לשלטון, היו גם שנות התקרבות בין ביה"מ ובין האוניברסיטה של ברלין. ראש המכון המזרחי של האוניברסיטה הברלינאית היה אז החוקר הידוע אויגן מיטוואך שהיה יהודי לאומי ודתי וקרב את התלמידים היהודים שבאו להשתלם במכון שלו. מורי ביה"מ הגבוה השתתפו במכונות משותפים עם פרופיסורים נוצרים מן האוניברסיטה. בעיקר הרבה פרופיסור ליאו בק להשתתף בהרצאות על היהדות באוניברסיטאות שונות ומכונות מדע כלליים שונים. מורי ביה"מ כמו מלומדים יהודים אחרים השתתפו עוד אז בתכניות המדעיות הגדולות של החוקרים הגרמניים, בהוצאות כגון "הדת בעבר ובהווה", בלקסיקון הגדול של ברוקהוז, או במלון הגדול לברית החדשה וכדומה. המורים הוזמנו ע"י הוצאות ספרים גדולות לכתוב ספרים על

נושאים יהודיים. עוד בשנת 1933, כבר תחת היטלר, יצא ספרו של יוליוס גוטמאן על הפילוסופיה של היהדות בהוצאה גרמנית חשובה במינכן.

יחסי ידידות וקורבה שררו בין ביה"מ הגבוה והסמינריון התיאולוגי בברס" לוי. אחדים ממורי ביה"מ היו תלמידי או בוגרי הסמינאריון בברסלוי: אלבוגן, גוטמאן ובק. הם היו תלמידיו של ישראל לוי אשר לימד מתחילה בביה"מ בברלין טרם עברו לברסלוי. תלמידים מברסלוי באו לפעמים לשם השתלמות לשנה לביה"מ בברלין, ולהיפך: לפעמים הלך תלמיד מברלין לברסלוי.

המורים של שני המוסדות השתתפו בתכניות תרבותיות משותפות. הם השתתפו ב"אגודה לחזק חכמת ישראל" שהוציאה את המונאטשריפט, ירחון בו הופיעו מחקריהם של מורי ברלין ושל מורי ברסלוי. המשבר הכלכלי של שני המוסדות אחרי מלחמת העולם הראשונה בעטיה של האינפלציה עוד הידק יותר את הקשרים ביניהם. שניהם יצרו בשנת 1927 אגודת עזר משותפת, את ה"נוטגמינשאפט".

יחס אדיש שרר בין ביה"מ הגבוה ובין בית המדרש לרבנים של הילדס- היימר שנמצא בקרבת מקום באותו הרחוב (אלטילריה שטראסה 31). הרוח הקנאית של האורטודוקסיה הלוחמת והמתבדלת ששררה בסמינריון לא איפשרה קרבת הרוחות בין שני המוסדות. בסמינאריון פחדו מפני מגע עם תלמידי ביה"מ הגבוה, מוסד בו לימדו בקורת המקרא. עם פטירתם של אברהם ברלינר (1915) ושל דוד הופמאן (1921) לא היו יותר בסמינאריון מורים וחוקרים בעלי קומה, ורמתו המדעית בהרבה שטחים מלבד שטח התלמוד (ד"ר יחיאל וויינברג) ירדה. בסמינאריון ריון לא יכלו לסלוח את הבקורת החריפה של אחדים ממורי ביה"מ על הגדולים שלהם, למשל את הבקורת של אלבוגן על "דורות הראשונים" של יצחק אייזיק הלוי או את הוכחות החריף של חנוך אלבק נגד א. הילדסהיימר, וכוח שהיה המשך של הוכחות של שלום אלבק נגד צבי בנימין אויארבך בדבר האשכול להראב"ד.

רק אחרי עליית היטלר לשלטון מוכרח היה הסמינאריון לשתף פעולה עם מוסדות אחרים הן בשטח הכלכלי והן בשטח התרבותי. תלמידי הסמינאריון וגם תלמידי ביה"מ הגבוה גורשו מן האוניברסיטה והיה צורך בקורסים משותפים ללמודים כלליים. התנהל אז משא ומתן ארוך בין אלבוגן מצד אחד והרב יחיאל וויינברג ואחרים מצד שני. בסוף נוסדו קורסים כלליים אשר בחלק מהם השתתפו תלמידי הסמינאריון יחד עם תלמידי ביה"מ הגבוה.

לא היה לביה"מ נשיא קבוע. בכל שנה נבחר ע"י חבר המורים יו"ר לשנה והוא מילא את תפקידי הנשיא במשך שנת שירותו. בתקופה שבין שתי המלחמות היתה האישיות המרכזית והרוח החיה של ביה"מ אלבוגן אשר הצטיין בכשרונו הארגוני. אלבוגן עמד במרכז החיים המדעיים של יהודי גרמניה בעשרות השנים האחרונות עד עזבו את ברלין בשנת 1938.

ד"ר א. אלבוגן, ראש בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין.

תכנית הלמודים בביה"מ נתגבשה במשך השנים ונעשתה כמעט מסורתית. המקצועות אשר נלמדו היו: תלמוד, מדרש, תנ"ך, פילוסופיה, ותולדות היהודים. כל המורים היו שמרנים ומסורתיים בהשקפותיהם במובן הגישה האידיאולוגית למקצועות שלימדו. בתולדות הרוח של הזמן החדש כמעט שלא נגעו. סמינאריון לתולדות הרוח של הזמן החדש, שאלבוגן ניהל בסמסטר אחד, היה כולו מוגבל לתולדות הרוח של יהודי גרמניה. על השאלה למה אינו מטפל בתולדות הרוח של יהודי אירופה המזרחית במאה הי"ט ענה שראשית כל תולדות הרוח של יהודי אירופה המזרחית הן רק הד של תולדות הרוח של יהודי גרמניה, ההשכלה היהודית במזרח היתה רק העתק של ההשכלה הברלינית ומשכילי ישראל במזרח לא חידשו

שום דבר ולא כדאי לטפל בהם, ושנית — חוסר זמן. כמובן שמעטו לטפל בביה"מ בתולדות היהודים באירופה המזרחית. סוף סוף אלבוגן היה יהודי גרמני ולא ידע את תולדות היהודים באירופה המזרחית ולא את יצירותיהם. למרות שהודה שגרץ קיפה את היהדות של אירופה המזרחית וחטא נגד תנועת הקבלה והחסידות.

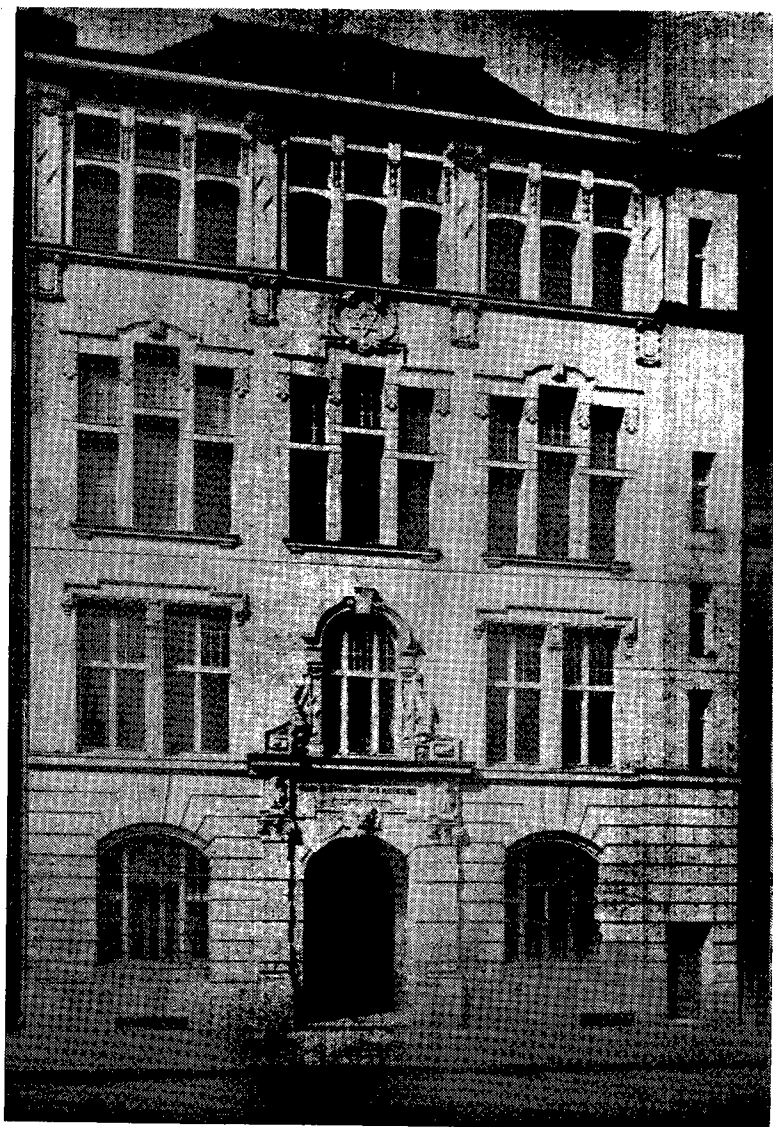
גם הקורס על הפילוסופיה היהודית נגמר עם מנדלסון.

הקורס היחידי שבו התווכחו לפעמים על בעיות היום והיה שדה קרב לאידיאות חדשות היה הקורס להטפה (הומיליתיקה) של ליאו בק. אלה שהתכוננו להיות רבנים התאמנו באמנות ההטפה. הקורס הזה משך גם הרבה תלמידים שלא התכוננו להיות רבנים. הדרשות של המועמדים לרבנות היו עפ"י משעממות מאד, אבל אחרי הדרשה התפתח ווכוח מענין. לפעמים נגעו הדרשנים בשאלות אקטור-אליות שעוררו וכוחים סוערים. התנגשו בוכחים האלה ציונים עם אנטי-ציונים, סוציאליסטים עם אנטי-סוציאליסטים. לפעמים התערב גם בק ונקט עמדה ברורה לשאלה אקטואלית. עוד נשאר בזכרוני הרעיון של האליפסה אשר הוא פיתח באחד השעורים ביום הששי. הגולה וארץ ישראל הם שני מרכזים בעגול אחד הכולל את כל ישראל בעולם. כמו כן א"א היה לצפות מן הפרופיסורים של ביה"מ שיהיה להם יחס חיובי לשפת אידית, שפת מיליוני יהודים במזרח. אמנם כבר היו אז בברלין בשנות העשרים אחדים מבין האינטליגנציה היהודית בגרמניה שהיתה להם זיקה מיוחדת לאידית. די להזכיר את השם פריץ מרדכי קויפמאן או אפילו את בובר, אבל אלה היו בודדים. אבל גם ביחס לאידית השתנה הרבה לטובה. ברלין היתה אז המרכז של האינטליגנציה האידישאית. בברלין חיו ופעלו אז דובנוב, טשרני-קובר, לשצינסקי ואחרים. אלבוגן עמד עם החוקרים האלה בקשר מדעי. בספר היובל לכבודו של דובנוב השתתפו היסטוריונים מן המזרח ומן המערב. אלבוגן ידע על פעולות היווא והתענין בהן³⁵.

מורי ביה"מ, אפילו הליברליים כאלבוגן ובק, היו בנוהג חייהם שמרנים ושומרי מסורת. אלבוגן גוטמאן ואלבק התפללו בבית הכנסת האורתודוכסי ברחוב לסינג-שטראסה. הריפורמה הקיצונית בנוסח אמריקה לא הכתה שרשים בגרמניה ולא היו לה מהלכים בין תלמידי ביה"מ אפילו לא בין הגרמניים. בדרך כלל היו התלמידים הגרמנים יותר שמרנים בחיי הדת מאשר בני חו"ל. מזלזלים במצות אפשר היה למצוא יותר בין בני חו"ל שהיו נוטים לחילוניות. אחדים ביניהם נטו לשמאל. בסוף שנות העשרים כבר היו גם בין התלמידים הגרמנים דוברי עברית. אחדים מהם השתלמו שנה אחת באוניברסיטה העברית בירושלים. נמצאו אז בין התלמידים הגרמנים הוגי דעות צעירים ששאפו ליצור ערכים תרבותיים חדשים משלהם כגון הרמאן גרסון, מתלמידיו של מארטיין בובר, מנהיג תנועת הנוער החלוצי "וורקלויטה" שהתיישבו אחרי כן בא"י בקבוץ הזורע.

הרבה מן התלמידים הגרמנים תמכו בפוליטיקה הכללית במפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שאחריה נגררו חלקים גדולים מן הבורגנות הזעירה וגם הבורגנות

(35) עיין במאמרי על אלבוגן, ייווא-בלעטער, כרך כג, (1944), 117 ואילך.

בנין בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין.

הבינונית היהודית. היו אמנם בין התלמידים הגרמנים כאלה אשר המשיכו במסורת האנטי-ציונית ואנטי-לאומית של אבותיהם, אבל כבר ניטל העוקץ של הוכוח האנטי-ציוני משלעבר. הפרופיסורים, אפילו אלה אשר היו פעילים בתנועה הליברלית כאלבוגן, ובק, תמכו בבנין ארץ ישראל. בק היה אחד מנציגי הבלתי ציונים בסוכ-נות היהודית, אלבוגן היה חבר הקוראטוריון של המכון למדעי היהדות של האוני-ברסיטה בירושלים וגוטמן תמך במפעל של קרן היסוד בהרצאות שונות עוד בשנות העשרים.

הפרק האחרון של יהדות גרמניה, פרק שנמשך שמונה-תשע שנים, הוא גם הפרק האחרון של ביה"מ הגבוה לחכמת ישראל. תולדות אותן השנים טרם נכתבו והן מחכות עוד להסטוריון. מתחילה או תקופה קצרה של תחיה תרבותית יחידה במינה ביהדות גרמניה. היהודים הגרמנים עלו באותן השנים הקצרות על רמה תרבותית גבוהה. סגולות מיוחדות של ארגון קהלתי ותרבותי של יהודי גרמניה באו אז לידי גלוי. המצב הכלכלי של המוסדות התרבותיים הוטב בהרבה והם עברו תקופת זוהר קצרה. גם ביה"מ הגבוה המשיך בפעולותיו החנוכיות למרות התמורות התכופות בחבר המורים. טורצינר עזב את ברלין בשנת 1933. יוליוס גוטמן בשנת 1934 וחנוך אלבק בשנת 1935. מלאו את מקומותיהם: משה סיסטר, מקס ווינר, ואלכסנדר גוטמן. וכאשר הם עזבו, מלאו אחרים את מקומותיהם. מספר התלמידים אמנם הוקטן אבל לא בהרבה. בשנת 1936 עוד נרשמו 107 תלמידים. אחרי עלות היטלר לשלטון בא שנוי ביחס המספרי בין התלמידים הגרמניים ובין התלמידים מן המזרח. גדל מספר הגרמנים והוקטן מספר בני חו"ל. הרבה מן האחרונים עזבו את גרמניה ואחרים לא באו יותר על מקומם. בסוף שנת 1935 שלח החלוץ הגרמני עשרים חברים שגמרו את ההכשרה החקלאית להשתלמות רוחנית אל ביה"מ הגבוה. בשנת 1936 גדל מספר החלוצים לשלשים. בשנת 1935 הזמין ביה"מ לרבנים בסינסינטי חמשה תלמידים מביה"מ הגבוה שיבואו לגמור את למודיהם בסינסינטי על חשבוננו. הרבה תלמידים השתדלו לסיים את למודיהם בביה"מ. גדל אז הצורך ברבנים ובמורים לרגל ההגירה הגדולה של רבנים וותיקים לארצות אחרות. גדל אז הצורך במורים עברים. רבבות של יהודים גרמנים התחילו ללמוד עברית. בכל עיר ועיר בגרמניה נוסדו קורסים לעברית וכל בר בי רב היה טרוד בהוראה עברית. 36 תלמידים סיימו את ביה"מ בשנים: 1932-1936 ו-57 עמדו בבחינת הבינים.

הנהגת הנומרוס קלאוסוס באוניברסיטאות של גרמניה החל מאפריל 1933 והגרש האטי של כל התלמידים היהודים, גרש שנגמר באסור הכללי מ-15 בנובמבר 1938³⁶) ליהודי לבקר אוניברסיטה גרמנית הכריחו את הקוראטוריון של ביה"מ הגבוה לארגן קורסים אקדמיים כלליים עבור תלמידי ביה"מ הגבוה כדי

36) Bernard Weinryb, Jewish Emancipation under attack (New York, 1942) 43-44, 55.

לספק להם השכלה כללית גבוהה. את הקורסים האלה התחיל לבקר מספר גדול של תלמידים, אלה שגורשו מן האוניברסיטה של ברלין. החל מסמסטר הקיץ השתתפו בחלק של הקורסים האלה גם תלמידי בית המדרש לרבנים מיסודו של הילדסהיימר.

כבר היה אז ברור לכל, שאין עתיד ליהודי גרמניה וכל אחד התכוון להגירה. אבל אלה שנשארו וגם אלה שהתכוונו להגירה רצו לרכוש להם השכלה גבוהה ולא לנתק את הקשר עם התרבות העולמית. המורים בקורסים האקדמיים הכלליים היו פרופיסורים ודוצנטים שפוטרו ממשותיהם באוניברסיטאות. הקורסים האלה נתקיימו שנים אחדות. המורים התחלפו, אלה שקבלו משרות בחו"ל מהרו לעזוב את גרמניה ואחרים באו על מקומותיהם³⁷.

בסוף החודש אוקטובר של שנת 1938 התקיימה בכל עיר גרמנית האקציה המיוחדת נגד יהודי פולניה. כשנים עשר אלף יהודים אורחים פולנים נאסרו באותו היום ונשלחו אל הגבול הפולני. אבל פולניה לא נתנה לאלה שלא היו להם דרכונים פולניים להכנס אל גבולותיה. ואלה נשארו תקועים ע"י הגבול בעיירה זבונשין. בין אלה שנאסרו באקציה הזאת היו גם מורים ותלמידים של ביה"מ הגבוה וביניהם סיסטר, יחיאל פישר, צבי פאפרש ואחרים. שבועיים אחרי האקציה הזאת התקיימו הפרעות של העשירי בנובמבר, שריפת בתי הכנסיות והריסת חנויות היהודים. נהרס אז בית המדרש לרבנים האורטודוקסים אבל ביה"מ הגבוה ניצל מפני שעמד באמצע שורה של בתים. מיד אחרי יום הפרעות התחילו המאסרים. נאסרו אז אלפים של יהודים אשר נשלחו אל מחנות ההסגר. ביניהם גם הרבה מתלמידי ביה"מ ואחזדים מן המורים. רובם שבו אחרי חדשים אחדים. הם שוחררו בתנאי שימהרו לעזוב את גרמניה. להרבה מהם עלה להשיג ויזות לארצות אחרות אבל לא לכולם. כל תלמידי ביה"מ השתדלו לקבל ניירות קבלה ממוסדות אחרים בחו"ל כדי לקבל ויזה. אבל לא כולם נענו ולא כל הקונסולים מהרו לתת ויזות לתלמידים האלה אפילו כאשר באו עם אשור קבלה ממוסד אחר³⁸.

ביה"מ המשיך את פעולתו אחרי פרוץ המלחמה. הפרופיסורים וגם התלמידים עם הסימן היהודי על שרוליהם המשיכו לבוא יום יום אל הקורסים של ביה"מ. מספר המורים וגם מספר התלמידים הלך וקטן אבל המוסד נשאר פתוח. הרבה מן התלמידים נאסרו ונלקחו אל מחנות ההסגר משם לא שבו. לאחדים מהם עלה להסתתר אצל מכרים נוצרים אבל אלה שנשארו המשיכו ללמוד בכל יום בביה"מ. עוד באביב שנת 1941 הופיעה תכנית למודים בסטנסיל. המכון נסגר

(37) עיין ברשימת הפרופיסורים בקורסים האקדמיים הכלליים בנספחים.

(38) הפרק המעציב הזה, הונחת הצלת מורים ומתלמידים של מוסדות תורה ומדע בגרמניה מצד מוסדות תורה ומדע כאן באמריקה, דורש ספול מיוחד. כדאי להדגיש את עבודת ההצלה של בית המדרש לרבנים בסינסינטי, המוסד היחידי שעשה דבר מה ממשי בשטח ההצלה.

ביוני שנת 1942. מספר התלמידים בסמסטר האביב שנת 1942 היה — שלשה ומספר המורים — אחד, ליאו בק³⁹).

הדו"ח האחרון של ביה"מ, מספר נב, הופיע בסוף שנת 1939 בסוף הכרך האחרון של המונאטשריפט, והוא נגמר במשפטים הבאים: עלינו להתחשב באפשרות שהדו"ח הזה הוא האחרון של ביה"מ. לכן עלינו להביע כאן את תודתנו העמוקה לכל אלה האנשים והנשים אשר במשך תקופה של שבע עשרות של שנים תרמו ממרצם, עצתם והונם לחזק וקיום ביה"מ. אנחנו מביעים את תקוותנו שעם הפסקת פעולת ביה"מ בברלין יקום לתחיה במקום אחר ושם ימשיך את פעולתו באותה המדה של חופש המחקר של חכמת ישראל ושימצאו אנשים ונשים נאמנים לתורת ישראל אשר ימשיכו לפעול בכרם חכמת ישראל⁴⁰).

אלה הם הדברים האחרונים של הקוראטוריון של ביה"מ הגבוה לחכמת ישראל בברלין ואלה הם גם הדברים האחרונים של הבטאון לחכמת ישראל בגרמניה במשך תקופה של שמונים ושלוש שנים, של ה"מונאטשריפט".

החלום של מייסדי חכמת ישראל בגרמניה, החלום של אמנציפציה מדינית והחלום של פגישה ידידותית בין רוח ישראל ובין התרבות הגרמנית על אדמת אשכנז, נהפכו לאשליה⁴¹. אילוסיה שסיוטי בלהות הגיווה. אבל המטרות היסודיות אשר המייסדים של חכמת ישראל בגרמניה שאפו להן והן ביסוס מחקר היהדות על אשיות המדע הכללי וחופש המחקר אינן תלויות במסיבות הזמן והן לא בוטלו עם השמדת מרכזי היהודים באירופה. על היסודות האלה אפשר היום לבנות את הטפחות של הבנין המדעי העברי החדש, של מדע היהדות במדינת ישראל ובעולם⁴²).

39) Festschrift zum 80 Geburtstag von Leo Baeck (London, 1953), 90.

40) Monatsschrift, vol. 83 (Berlin, 1939), 635.

41) עיין הערה 39, ע' 97. מתוך נאומו של בק ב-4 בדצמבר 1945, חדשים אחדים אחרי שובו

מטריזינשטאט:

Unser Glaube war es, dass deutscher und juedischer Geist auf deutschem Boden sich treffen und durch ihre Vermaehlung zum Segen werden konnten. Dies war eine Illusion. Die Epoche der Juden in Deutschland ist ein fuer allemal vorbei.

42) את העקרונות האלה ניסח בבהירות רבה אלבוגן במאמרו במונאטשריפט בשנת

1918. אלבוגן כתב:

Wissenschaft des Judentums kann nur der mit Erfolg treiben, der von der Grundrichtung und der Methode der allgemeinen Wissenschaft durchdrungen ist . . . Kein Gebiet menschlichen Seins am allerwenigsten geistiges Leben steht irgendwo in der Welt isolirt da. Jedes Volk auch das begabteste, empfaengt Einfluesse von aussen, seine Entwicklung laesst sich nicht erkennen ohne dass die Faeden verfolgt werde, die es nach allen Seiten verknuepten. Die Wissenschaft kann nur in streng begrifflicher Schulung von Fachmaennern aufgebaut werden.

רשימת המורים

שנות הוראה	פרופיסורים	שנות הוראה	פרופסורים
1913-1906	א. ש. יהודה	1938-1902	יצחק משה (איתמר) אלבוגן
1918-1912	הרמן כהן	1935-1926	חנוך אלבק
1883-1872	ישראל לוי	1930-1895	יחזקאל בנעט
1911-1887	ס. מייבוים	1942-1912	ליאו בק
1895-1884	יואל מילר	1940-1935	אלכסנדר גוטמן
1938-1935	משה סיסטר	1934-1919	יצחק יוליוס גוטמן
1887-1877	פ. פ. פראנקל	1874-1872	אברהם גייגר
1893-1872	דוד קאסל	1938-1935 ; 1930-1929	מקס ווינר
1899-1872	חיים שטיינטאל	1916-1910	א. טויבלר
1902-1894	מארטין שריינר	1933-1919	נ. ה. טורסיני (טורצינר)

מוצאם הגיאוגרפי

1. גרמניה המערבית והמרכזית: שלשה (גייגר, כהן ושטיינטאל)
2. גרמניה המזרחית או המחוזות הפולניים: שבעה (אלבוגן, בק, יוליוס גוטמן, ווינר, טויבלר, ישראל לוי ודוד קאסל)
3. הונגריה: ארבעה (א. גוטמאן, בנעט, מייבוים, שריינר)
4. מוראביה: שנים (יואל מילר ופ. פ. פראנקל)
5. פולניה ורוסיה: שלשה (אלבק, טורסיני וסיסטר)
6. ארץ ישראל: אחד (א. ש. יהודה)

דוצנטים, מורים במכינות ומרצים זמניים

אמיל ג. הירש	אליהו אויארבך
א. י. השל	פרידריך אולנדורף
אברהם ווייס	גוסטאב אורמאן
ברוך כהנא	י. נ. אפשטיין
מאקס סולוביצקי	מרטין בובר
יחיאל פישר (בן-נון)	משה בארול
איתמר פרוינד	פריטץ במברגר
לודביג א. רוזנטאל	יהושע גוטמאן
ארטור שפאניר	יוליוס פ. גרינטאל
	ש. הוכפלד

מורים בקורסים האקדמיים הכלליים (1936-1939)

- פראנץ אופנהיימר — מדעי החברה
פאול אפשטיין — עזרה סוציאלית
ארנולד ברני — היסטוריה
וואלטר גוטשאלק — שפות שמיות

משה גולדמאן — תולדות עמי המזרח
 ארנסט גרומבאך — שפות קלאסיות
 אדיט הרנשטאט-אטינגן — אמונים בדבור
 מקסימיליאן לאנדוי — היסטוריה
 הנס ליבעשיץ — היסטוריה
 ארנולד מצגר — פילוסופיה
 הנס פרידלנדר — פילוסופיה
 פרידריך קארו — פילוסופיה
 פריטץ קויפמאן — פילוסופיה
 קורט רוזנבלום — התעמלות
 פראנץ רוזנטאל — שפות שמיות
 קורט שטילשווייג — זכויות היהודים באירופה המזרחית

רשימה של תלמידים

עברו דרך כתלי ביה"מ מאות של תלמידים שתפסו אחרי סיום למודיהם
 מקומות חשובים בחיים היהודים הן כמלומדים והם כמנהיגים רוחניים והמצע יקצר
 להזכיר את כולם. מלבד זאת לא נשארו רשימות של כל אלה אשר
 למדו בביה"מ. נצטרך להסתפק ברשימה של שמות אלה התלמידים אשר תרמו
 תרומת מה למדע היהדות או שהצטיינו בשטחים שונים של עבודה צבורית. השמות
 של התלמידים עד שנות העשרים לקוחים מתוך דו"ח של ביה"מ והשמות של סוף
 שנות העשרים ושנות השלשים מן הזכרון ומפי ידידים. הנני אסיר תודה לידידי:
 ד"ר ג. אורמאן וד"ר חיים בר-דיין בירושלים, ד"ר ז. שטיין בלונדון וד"ר צבי
 פאפרש בשיקאגו, אשר עזרו לי בהכנת הרשימה הבאה.

פליקס אדלר	ארטור ביראם
אליעזר אהרמאן	שלדון בלאנק
מרדכי אהרנפרייז	פריטץ במברגר
סיני אוקו	יחיאל בן-נן
משולם אוקסר	ליאו בק
ג. אורמאן	חיים בר-דיין (בורודיינסקי)
שמואל אטלס	אהרן בראנד
משה אייזנשטאט	מורטון ברמאן
נחמיה אלוני	אריה ברגר
יהושע אמיר	מארקוס ברעגער
א. ז. אשכלי	שמעון ברנפלד
מאקס אשלבאכר	פרץ ברנשטיין
הרמאן בארט	יולוס גאללינר
פאלק באר	ריצארד גוטטהייל
ל. בארדויביץ	

הנס (יוחנן) ליכטנשטיין
 אליעזר ליפשיץ
 איסר ליפשיץ
 ה. למלה
 עמנואל לעף
 יהודה ל. מאגנס
 איזידור מאיר
 צבי מאלטר
 משה מהלר
 קלוד מונטיפיורי
 איגנץ מייבוים
 סיגמונד מייבוים
 יעקב מייטליס
 דוד גיימארק
 זיגפריד גייפלד
 ל. מ. נתן
 מארטין סברסנסקי
 יעקב סונדרלינג
 שמואל סיל
 מארטין סילברמאן
 נחמן סירקין
 מארטין סלומונסקי
 שרה פאיאנס גליק
 צבי פאפרש
 הרמאן פוגלשטיין
 מאקס פוגלשטיין
 א. ש. פוננסקי
 שמואל פוקס
 אלפרד פיליפ
 יחיאל פישר
 הנרי פישל
 דוד פלאטוי
 אמיל פקנהיים
 פטר פרוינד
 הנס צוקר
 ש. ז. צייטלין
 ג. קאהוט
 לוטאר קופף
 צבי קורץ
 ד. קינסטלינגר
 ברונו קירשנר
 ברנארד קלרמאן

לאה גולדברג
 פליקס גולדמאן
 בנו גוטשאלק
 רוברט גייס
 גלסון גליק
 אויגן גרטנר
 הרמאן גרטון
 בן ציון דינאבורג
 שמואל דרפלד
 שמשון הוכפלד
 אמיל ג. הירש
 א. י. השל
 לויטפולד וואלאך
 מ. ווארשויאר
 גוטהולד ווייל
 היינץ וולף
 מאקס ווינר
 נפתלי וידר
 קורט וילהלם
 ווילהלם וויינברג
 מנחם זולאי
 מרים זיף
 ג. זלצברגן
 מרדכי זר-כבוד
 א. זלוציסטי
 ישראל טאגליכט
 יהושע טהון
 אויגן טויבלר
 יוסף יקובוס
 ישראל יקובסון
 אמיל כהן
 יוליוס כהן
 ברוך כהנא
 שמחה כץ
 אוטו להמן
 היינריך לוהן
 אמיל לוי
 הנס (יוחנן) לוי
 נחום לוין
 שמריהו לוין
 ל. לוקאס
 אלן ליטמאן

זיגפריד שטיין	אהרן קמינקא
ליאפולד שטיין	גוסטאב קליין
מנחם שטיין	פראנץ קפקא
שרה שיפמן	פאול קרויס
חיים שירמאן	ארווין רוזנטאל
שניאור זלמן שכטר	יהודה רוזנטאל
שלמה שכטר	מ. רוזנבלט
מאקס שלסינגר	א. רוזנצווייג
עמנואל שרייבר	פראנץ רוזנצווייג
ישראל שפירא	צבי רוטמילר (רותם)
ארטור שפאניר	פאול ריגר
ברנארד שרייאר	ש. שולמאן

מספר התלמידים

א. תלמידים מן המנין

(7)23 — 1899	סמסטר הקיץ
(8)26 — 1900	10 — 1872
(8)26 — 1901	13 — 1873
(6)34 — 1902	9 — 1874
(9)42 — 1903	9 — 1875
(11)45 — 1904	12 — 1876
(9)44 — 1905	16 — 1877
(9)42 — 1906	16 — 1878
(8)44 — 1907	12 — 1879
(6)36 — 1908	15 — 1880
(9)42 — 1909	16 — 1881
(13)39 — 1910	17 — 1882
(16)42 — 1911	27 — 1883
(29)58 — 1912	30 — 1884
(32)63 — 1913	28 — 1885
(26)55 — 1914	25 — 1886
(9)28 — 1915	22 — 1887
(10)25 — 1916	30 — 1888
(7)23 — 1917	29 — 1889
(8)23 — 1918	38 — 1890
22 — 1919	30 — 1891
31 — 1920	41 — 1892
38 — 1921	33 — 1893
1922	*(10)26 — 1894
1923	(12)29 — 1895
(7)18 — 1924	(15)32 — 1896
(20)42 — 1925	(11)28 — 1897
(26)44 — 1926	(10)30 — 1898

(*) המספרים בסוגרים הם מספר התלמידים בני חוץ לארץ. ההשתייכות האזרחית של התלמידים שלא מן המנין נמצאת רק בדו"ח עד מלחמת העולם הראשונה.

(12)31 — 1898-99	(25)57 — 1927
(8)26 — 1899-1900	(44)71 — 1928
(7)27 — 1900-01	(47)79 — 1929
(7)30 — 1901-02	(47)103 — 1930
(8)40 — 1902-03	(52)130 — 1931
(12)44 — 1903-04	136 — 1932
(7)38 — 1904-05	1933
(11)42 — 1905-06	1934
(8)42 — 1906-07	1935
(8)38 — 1907-08	69 — 1936
(8)39 — 1908-09	58 — 1937
(13)40 — 1909-10	40 — 1938
(17)41 — 1910-11	17 — 1939
(20)48 — 1911-12	1940
(31)61 — 1912-13	1941
(24)50 — 1913-14	3 — 1942
(8)32 — 1914-15	
(9)25 — 1915-16	סמסטר החורף
(7)24 — 1916-17	15 — 1872-73
(8)24 — 1917-18	12 — 1873-74
(7)23 — 1918-19	9 — 1874-75
35 — 1919-20	9 — 1875-76
37 — 1920-21	14 — 1876-77
40 — 1921-22	20 — 1877-78
1922-23	19 — 1878-79
1923-24	16 — 1879-80
(19)31 — 1924-25	13 — 1880-81
(23)45 — 1925-26	15 — 1881-82
(24)45 — 1926-27	27 — 1882-83
(35)66 — 1927-28	30 — 1883-84
(45)74 — 1928-29	30 — 1884-85
(53)97 — 1929-30	25 — 1885-86
(49)109 — 1930-31	23 — 1886-87
(59)128 — 1931-32	25 — 1887-88
1932-33	26 — 1888-89
1933-34	36 — 1889-90
1934-35	35 — 1890-91
1935-36	41 — 1891-92
1936-37	31 — 1892-93
60 — 1937-38	26 — 1893-94
28 — 1938-39	(15)31 — 1894-95
1939-40	(15)31 — 1895-96
1940-41	(14)28 — 1896-97
1941-42	(14)30 — 1897-98

ב. תלמידים שלא מן המניין

22 — 1938

14 — 1939

1940

1941

סמסטר החורף

(9)12 — 1897-8

(8)10 — 1898-9

(7)9 — 1899-90

(9)10 — 1900-01

(11)11 — 1901-2

(6)7 — 1902-3

(6)7 — 1903-4

(8)8 — 1904-5

(5)5 — 1905-6

(12)13 — 1906-7

(10)17 — 1907-8

(4)10 — 1908-9

(9)10 — 1909-10

(7)14 — 1910-11

(7)21 — 1911-2

(9)16 — 1912-3

(13)23 — 1913-4

(4)27 — 1914-5

(4)29 — 1915-6

(0)22 — 1916-7

(0)22 — 1917-8

(0)22 — 1918-9

18 — 1919-20

29 — 1920-21

24 — 1921-22

1922-23

1923-24

36 — 1924-25

29 — 1925-26

35 — 1926-27

35 — 1927-28

13 — 1928-29

16 — 1929-30

10 — 1930-31

16 — 1931-32

69 — 1937-38

14 — 1938-39

סמסטר הקיץ

(9)12 — 1897

(8)10 — 1998

(7)9 — 1899

(9)10 — 1900

(11)11 — 1901

(6)7 — 1902

(5)5 — 1903

(5)7 — 1904

(4)4 — 1905

(6)6 — 1906

(6)6 — 1907

(8)14 — 1908

(4)8 — 1909

(3)10 — 1910

(5)17 — 1911

(10)14 — 1912

(8)14 — 1913

(7)27 — 1914

(3)24 — 1915

(3)23 — 1916

(0)22 — 1917

(0)22 — 1918

18 — 1919

27 — 1920

20 — 1921

1922

1923

28 — 1924

27 — 1925

32 — 1926

31 — 1927

13 — 1928

21 — 1929

14 — 1930

17 — 1931

19 — 1932

1933

1934

1935

38 — 1936

83 — 1937

חבר הנאמנים או הקוראטוריון

חבר הנאמנים של ביה"מ היה מורכב מן הצמרת של המנהיגות של יהדות גרמניה בתקופה החדשה. אחדים מהם היו מלומדים חשובים והם ידועים לכל יהודי משכיל. יקצר המקום לתת הערכה על כל אחד מהם. עלינו להסתפק בהערות קצרות על שלשה מהם.

שלמה נוימאן, אחד ממייסדי ביה"מ, היה רופא ידוע ועסקן ליברלי בשדה היגנה הסוציאלית, סופר וחבר וועד העיר של ברלין. הוא יסד את האגודה לטובת מתלמדים יהודים עוד בשנת 1841. הוא היה יהודי גאה. הוא היה יו"ר הוועד הברליני של כ"ח משנת 1869-1903. ממעריצי צונץ. הוא יסד בשנת 1884 את קרן צונץ (צונץ-שטיפטונג). הוא היה חבר הקוראטוריון משנת 1870-1908; היינריך מאיר כהן, בנקאי, יהודי גאה. הוא התייחס באהדה לסטודנטים הלאומיים בתחילת שנות התשעים בברלין. הרצל הקריא לפניו ולפני הרב גידמאן את מדינת היהודים. עיין עליו, ריכארד ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, 73, 74, 81; א. ביין, תיאודור הרצל (בגרמנית), 235. ברנארד ווייס, סגן ראש המשטרה בברלין. תופעה מעניינת למצב היהודים בברלין בשנות העשרים. הוא השתתף בהרצאות יום ב' בהרצאה על המשטרה והיהודים בעבר ובהווה (18 במרץ 1929).

חברי חבר הנאמנים או הקוראטוריון (1870-1942)

בנקאי ד"ר היינריך מאיר כהן	עו"ד זש. אברהם
פרופ. הרמאן כהן	עו"ד אלכסנדר פיליפס בורן
השופט ארטור לילינטאל	סאלו אדלר
יועץ משפטים ד"ר ליאו לילינטאל	אדוארד ברוואלד
יועץ משפטים מאיר לוי	הגב. זשני ברוואלד
יועץ מסחרי חשאי בנימין ליברמאן	זיגפריד ברין
עו"ד פליקס לנדוי	שמעון בראון
פרופ. מוריץ לצרוס	יועץ מסחרי חשאי לודביג מקס
בנקאי גיאורג מאיר	הבנקאי הרמאן גולדשמידט
יועץ משפטים זיגמונד מאיר	ד"ר סאלו גולדשמידט
ד"ר מ. י. מאיר	פרופ. לודביר גייגר
ד"ר פאול מאיר	הבנקאי ווילי דרייפוס
פרופ. אלברט מוססה	אדריכל ממשלתי רודולף הרצפלד
ד"ר שלמה נוימאן	ארנסט וואלאך
יועץ מסחרי ברטולד סימון	יועץ העיר אלכסנדר וולף
יצחק סימון	השופט ליאו וולף
ד"ר הרמאן פייט סימון	פרופ. גוטהולד ווייל
פרופ. יוליוס פאגל	מאקס ווייס
ד"ר ריכארד פוקס	משנה ראש המשטרה בברלין —
ד"ר לודביג פיליפסון	ברנארד ווייס
פרופ. מארטין פיליפסון	הבנקאי אוסקר וואסרמאן
פרופ. ניקודם קארו	יועץ משפטים ארנולד זליגסון
פרופ. ארנסט קאסירר	ד"ר אדוארד זקס

פרופ. ישעיה שור
מנהל הקהלה היינריך שטאל
הקונסול הכללי ויליאם שנלנק

פריטץ קיפה
ד"ר מוריץ קירשטיין

הספריה

ביה"מ נפתח בלי ספריה. כבר בישיבות הראשונות דרש חבר המורים יסוד ספריה. וכבר בשנים הראשונות התחיל להאיר מזל לספריה. נרכשו אוספים פרטיים חשובים. בשנת 1872 רכשה הגברת שרה לצרוס את הספריה של הפרופ. מ. א. לוי. אחרי כן נרכשה הספריה של הספרן הידוע צדנר מלונדון. בשנת 1874 נרכשה הספריה של יוליוס פירסט. בשנת 1874 נרכש חלק של הספריה של אברהם גייגר. בשנים הבאות נרכשו עוד האוספים הפרטיים הבאים: הספריה של ד"ר ריטר (1891), פרופ. חיים שטיינטאל (1899), מוריץ קירשטיין (1901), אפרים רוטשילד ושלמה נוימאן. אחד מידידי הספריה היה הסופר הידוע גוסטאב קארפלס.

בחודש ספטמבר שנת 1891 פרצה דליקה בחדרים הצפופים של הספריה והרבה ספרים נשרפו אז.

את גודל הספריה אפשר לראות מתוך הטבלה הבאה:

1874 — 2,700; 1887 — 11,600; 1907 — 21,000; 1922 — 25,000;
1927 — 40,000; 1931 — 55,000; 1937 — 59,210; 1940 — 59,590.

בשנת 1940 היו בספריה ארבעים כתבי יד ואינקונאבלים אחדים.

בספריה של ביה"מ נמצא הארכיון העשיר של צונץ, בתוכו גם הפרוטוקולים של האגודה לתרבות ומדע היהודים.

הספרן הראשון של הספריה היה ד"ר משה בארול. בשנת 1908 נתמנה כעוזר לבארול ד"ר משה פרידלנדר. משנת 1910 שמשה כספרנית הגברת זשני ווילדה. הספריה נחרמה ע"י הנאצים. גברת ווילדה הובאה לטרזינשטאט. היא מתה בבית החולים בברלין אחרי שובה משם.

חלק של כתבי היד כפי הנראה הועברו לחו"ל לפני שנת ארבעים. עוד בשנת 1941 היו בספריה 115 כתבי יד. עיין אלבוגן, בספר היובל משנת 1907, ע' 57.

1) Tentative list of Jewish Cultural Treasures in Axis occupied countries. Jewish Social Studies VIII, I(1946), 12.

פרסומי ביה"מ

ביה"מ פרסם דו"ח בדפוס על פעולותיו. בתחילה לא הופיעו בזמן קבוע. הדו"ח הראשון הופיע בשנת 1874, השני בשנת 1876, השלישי בשנת 1885. אחרי כן התחילו להופיע בכל שנה. בסך הכל הופיעו חמשים ואחד דו"ח. הדו"ח האחרון, דו"ח נ"ב, לא הופיע כבר בחוברת מיוחדת כ"א כנספה האחרון של המונאט שריפט, שיצא בברלין בסוף שנת 1939.

מלבד הדו"ח הכספי והפעולתי הכיל כמעט כל דו"ח מאמר מאת אחד הפרופיסורים. המאמרים הם עפ"י רוב מדעיים, לפעמים הם הספדים על אישים או נאומים לרגל מאורעות שונים.

לפני מלחמת העולם הראשונה פרסם ביה"מ שורה של ספרים מדעיים בסדרה של כתבי ביה"מ. כמו כן פרסם ביה"מ במשך שבעים שנות קיומו חמשה ספרי יובל. גם בוגרי ביה"מ אשר היו מאורגנים באגודת בוגרי ביה"מ הוציאו בטאון משלהם המוקדש לידיעות על פעולות וחיי תלמידי ביה"מ. לדאבוני לא עלה בידי לראות אף חוברת אחת של הבטאון הזה. רצופות שלש הרשימות הבאות: א. רשימה של מאמרים מדעיים בדו"ח של ביה"מ; ב. רשימה של כתבי ביה"מ; ג. רשימה של ספרי היובל.

1) Mitteilungsblatt des Vereines ehemaliger Hoerer der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums. שם הבטאון

א. מאמרים מדעיים בדו"ח של בית המדרש הגבוה

1. A. Geiger, Zwei Berichte ueber seine Vorlesungen v. Ostern 1872-3 und von 1873-1874. 1874.
2. Israel Lewy, Ueber einige Fragmente aus der Mischnah des Abba Saul. 1876.
3. H. Steintal, Haman, Bileam und der juedische Nabi. 1885.
4. Joel Mueller, Briefe und Responsen in der vorgaonaeischen juedischen Literatur. 1886.
5. P. F. Frankl, Beitrage zur Litteraturgeschichte der Karaer. 1887.
6. David Cassel, Josef Caro und der Maggid Mescharim. 1888.
7. Joel Mueller, Die Responsen der spanischen Lehrer des 10. Jahrh. R. Moses, R. Chanoch, R. Joseph ibn Abitur. 1889.
8. Joel Mueller, Handsschriftliche Jehuda Gaon zugewiesene Lehrsatze. 1890.
9. H. Steintal, Zur Geschichte Sauls und Davids. 1891.
10. S. Maybaum, Abraham Jagels Katechismus. Lekach Tob. 1892.
11. Joel Mueller, Die Responsen des R. Meschullam, Sohn des R. Kalonymus. 1893.
12. S. Maybaum, Aus dem Leben von Leopold Zunz. 1894.

13. Martin Schreiner, Der Kalam in der juedischen Literatur. 1895.
14. H. Steinthal, Zur psychologischen Grundlage der Unterrichtslehre. 1896.
15. Rueckblick auf ihre ersten funfundzwanzig Jahre (1872-1897). 1897.
16. E. Baneth, Maimunis Neumondsrechnung I, 1898.
17. E. Baneth, Maimunis Neumondsrechnung II. 1899.
18. Martin Schreiner, Studien ueber Jeschua ben Jehuda. 1900.
19. S. Maybaum, Die aettesten Phasen in der Entwicklung der juedischen Predigt. I. 1901.
20. E. Baneth, Maimunis Neumondsrechnung, III. 1902.
27. H. Cohen, Innere Beziehungen der Kantischen Philosophie zum Judentum. 1910.
28. George F. Moore, Die Eigenart der hebraeischen Geschichtsschreibung im alttestamentlichen Zeitalter. 1910
30. Eugen Taeubler, Die weltpolitische Stellung des juedischen Staates in der hellenistisch-roemischen Zeit. 1912.
31. Eugen Taeubler, Antrittsrede. 1913.
32. Leo Baeck, Griechische und juedische Predigt. Antrittsvorlesung. 1914.
42. I. Elbogen, Festrede bei der Feier des fuenfzigjaehrigen Bestehens der Hochschule. 1925.
44. Leo Baeck, Die Pharisaeer. 1927.
45. Harry Torczyner, Der Numerus im Problem der Sprachenentstehung. 1928.
46. I. Elbogen, Die Feier der drei Wahlfahrtsfeste im zweiten Tempel. 1929.
47. Chanoch Albeck, Das Buch der Jubilaeen und die Halacha. 1930
48. Julius Guttman, Mendelssohns Jerusalem und Spinozas Theologisch-Politischer Tractat. 1931.
49. Harry Torczyner, Vom Ursonn der Bibel. 1932.
49. Ismar Elbogen, Zum Begriff "Wissenschaft des Judentums." 1932.
49. Leo Baeck, Theologie und Geschichte. 1932.
49. Julius Guttman, Die Idee der religioesen Gemeinschaft im Judentum. 1932.
49. Chanoch Albeck, Zur neuen Talmudforschung. 1932.
50. I. Elbogen, Leopold Zunz zum Gedaechnis. 1936.
50. Moses Sister, Bachja Studien. 1936.
51. Alexander Guttman, Dezisionsmotive im Talmud. 1938.

ב. רשימה של כתבי ביה"מ

SCHRIFTEN DER LEHRANSTALT FUER DIE WISSENSCHAFT
DES JUDENTUMS

I, 1-2 I. Elbogen, Studien zur Geschichte des juedischen Gottesdienstes. 1907.

I, 3-4 Max Wiener, Die Anschauungen der Propheten von der Sittlichkeit.

II, 1 Georg Saltzberger, Solomons Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur. 1912.

II, 2-4 Eugen Gaertner, Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit.

III, 1-2; V, 1-2 Lewi ben Gerson. Die Kaempfe Gottes. Uebersetzung und Erklaerung des handschriftlich revidierten Textes von Benzion Kellerman. 1914-1916.

IV, 1-2 Samuel Poznanski, Babylonischen Geonim im nachgaonischen Zeitalter. 1914.

IV, 3-4 Emil Berger, Das Problem der Erkenntnis in der Religionsphilosophie Jehuda Halewis.

IV, 5-6 Max Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel.

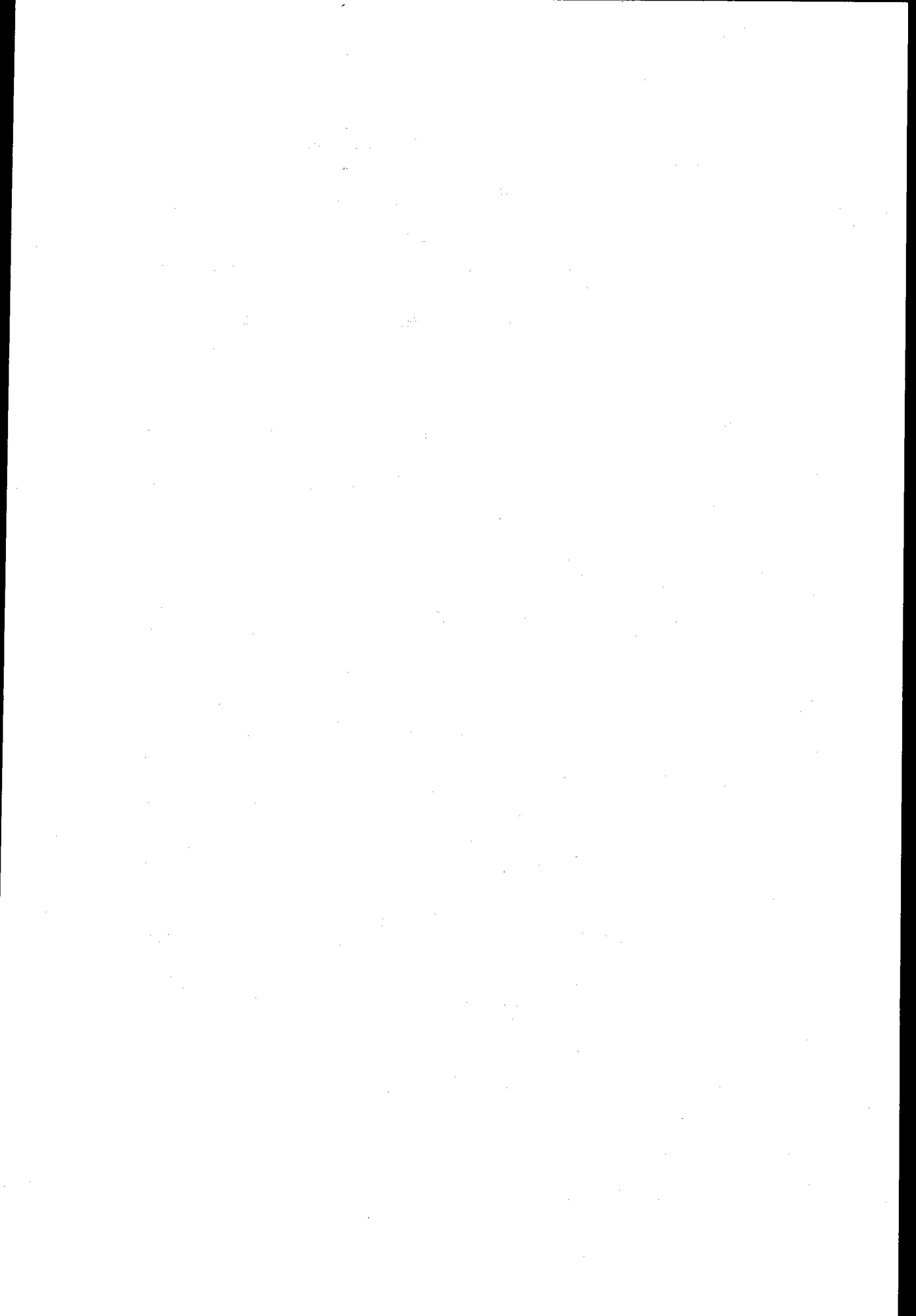
ג. ספרי היובל של בית המדרש הגבוה

1. Die Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Rueckblick auf ihre ersten fuenfundzwanzig Jahre (1872-1897). Berlin, 1897. 38pp.

2. Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Festschrift zur Einweihung des eigenen Heimes. Berlin, 1907. 105pp.

3. Festschrift zum 50-jaehrigen Bestehen der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums. Berlin, 1922. 294pp.

4. Festschrift fuer Leo Baeck. Zum 25 Jahrestage seiner Taetigkeit an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums dargebracht von seinen Freunden und Mitarbeitern und herausgegeben im Auftrage der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Berlin, Schocken Verlag, 1938, 181pp.

בית המדרש לרבנים בברלין¹

מאת

ד"ר משה אביגדור שולוואס

א.

המאבק הדתי, שהתנהל ביהדות אשכנז בתקופת המאה הי"ט, נמשך עשרות שנים לפני שהמצב התחיל להתגבש במידה ידועה. נתברר אז שיש בה ביהדות אשכנז שלשה כיוונים מפורשים: החרדים על מפלגותיהם האמינו כי האדם היהודי יכול לחיות על פי ההלכה גם על רקע העולם החדש שמסביבו. לעומתם חשבו אנשי הכיוונים האחרים, שהקיבוץ היהודי אחר יציאתו מן הגיטו אין ביכולתו להמשיך ולהתנהג על פי ההלכה. הכיוונים האלה התחילו לכן לפתח השקפות חדשות על מהותה של היהדות וניסו להתאים את חיי הדת שלהם להשקפות האלו.

האסכולות החדשות ראו לנכון ליסד בתי מדרש לרבנים משלהם, לשם חינוך רבנים מטיפוס חדש. גם לחרדים נתברר שעם כל שאיפתם הנלהבת לכונן את חייהם על יסודות ההלכה, אין הם יכולים עוד למצוא סיפוק בטיפוס של רב שהיה יוצא מן הישיבות. הם נוכחו לדעת שהנם זקוקים לטיפוס של רב שיהא בו מן האדם המשכיל המודרני, ועם זה יגיע למידת ידיעה מספיקה בש"ס ובפוסקים, שתכשיר אותו לתפקיד של רב מורה הוראה.

בעית חינוך הרבנים היתה קשה בהרבה לניאורטודוקסיה מאשר לכיוונים הדתיים האחרים. רב חרדי מן הטיפוס החדש יכול היה להיות רק מי שנתמזגו בקרבו התמדה עצומה והתלהבות גדולה וכנה לשאיפותיה של האורתודוקסיה. לכן היו הרבנים הניאורטודוקסים הראשונים רק יחידים מועטים, שלרגל כשרונותיהם הגדולים ועבודתם הקשה נעשו גדולים בתורה וזכו גם לסיים חוק לימודים גבוהים באחת האוניברסיטאות. אולם, אחרי ששני הכיוונים האחרים, הכיוון "ההיסטורי"

1) תודתי נתונה בזה להרב גרשון ד. כהן, ראש ספרית בית המדרש לרבנים באמריקה, שבטובו העמיד לרשותי את רוב הדינים והחשבונות השנתיים של בית המדרש לרבנים בברלין, המהווים את גוש המקורות שעלינו בנוי מאמר זה, וכן שני כתבי יד, הכוללים פרוטוקולים משיבות אגודת בחורי בית המדרש לרבנים "דיבוק חברים". הנני מודה לידידי הרב ד"ר ברוך דב פרלוב שהראני את כתב היד מן הדיסטאציה שלו הדנה בתולדות בתי המדרש לרבנים באירופה במאה הי"ט. הוצאתי מספרו של ד"ר פרלוב אי-אלה פרטים, הלכותים ממקורות שלא יכולתי להשיג. כמה דברים כתבתי על יסוד מה שנשאר בזכרוני מימי לימודי בבית המדרש (תר"ץ — תרצ"ד).

ואסכולת המתקנים, יסדו בתי מדרש משלהם, הסמינאר התיאולוגי היהודי בברסלוי והמכון העליון לחכמת ישראל בברלין (האכשולע פיר די וויסענשאפט דעס יודענ-טומס). נעשה ברור למנהיגי החרדים באשכנז שגם הם חייבים להעמיד את חינוך רבניהם על יסודות יציבים. הרעיון בדבר יסוד בית מדרש לרבנים חרדים התחיל להתאזרח בקהל כאשר יצא להלחם למענו אחד הרבנים החרדים מן הטיפוס החדש, ר' עזריאל הילדסהיימר. חשיבות רבה היתה בעובדה שהילדסהיימר היה בעצמו יליד אשכנז, ושבעית בית המדרש נתחווה לו על כל צדדיה בבית המדרש לרבנים שיסד מספר שנים לפני כן באייזנשטאט אשר בהונגריה.

ר' עזריאל הילדסהיימר² נולד בהאלברשטאט, שהיתה קהילה חשובה, בעלת עבר יהודי גדול, במחוז סאכסוניה שבמדינת פרוסיה³. הוא נתינתם בילדותו, אולם זכר יפה את דרכי אביו, יהודי למדן, תלמידו של בעל ההפלאה. את עיקר תלמודו קיבל עזריאל הצעיר אצל "הגאון האחרון של אשכנז", ר' יעקב (יוקב) אטלינגר (1792-1871). הרב של קהילת אלטונה ומחברו של הספר הידוע ערוך לנר. אותה שעה היה נוהג עזריאל להכנס תכופות להאמבורג הסמוכה ולהקשיב לדרשותיו של הרב המפורסם (המכונה "חכם") יצחק בערנייס (1792-1849). באישיותו של רב זה של קהילת האמבורג גילה הילדסהיימר בוודאי לראשונה את הטיפוס של הרב האורתודוקסי "המודרני", שהנהו גדול בתורה ונאמן לרעיון של יהדות מבוססת על ההלכה, והנהו עם זה אדם בעל השכלה כללית גבוהה ויודע להטיף בלשון גרמנית צחה.

מאלטונה הלך עזריאל הצעיר לברלין ונרשם כתלמיד באוניברסיטה שעל שם פרידריך וילהלם. הוא התמחה בעיקר בלשונות השמיות, אולם הקשיב גם לשיעורים במאתימטיקה ואסטרונומיה. ליד זה היה לומד יום יום תורה במשך שעות אחדות ב"בית המדרש", מוסד ללימוד תורה של קהילת ברלין, שנוסד באמצע המאה הי"ח. אחר עשרות שנים מילא "בית המדרש" תפקיד גדול במימוש תכניתו של ר' עזריאל הילדסהיימר בדבר יסוד בית מדרש לרבנים. מברלין הלך הצעיר להאלע ובאוניברסיטה שלה הוכתר בשנת 1844 בתואר דוקטור לפילוסופיה. אחר סיום לימודיו חזר הילדסהיימר לעיר מולדתו האלברשטאט והיה מתעסק בהנהלה האדמיניסטרטיבית של הקהילה היהודית. ליד זה השתתף הרב הצעיר השתתפות די פעילה במלחמה הפובליציסטית המרה על פרצופו הדתי של הישוב היהודי באשכנז, שתפסה אז את המקום המרכזי בעתונות היהודית-הגרמנית.

(2) הספרות על ר' עזריאל הילדסהיימר מרובה מאוד. עיין עליו, למשל, באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8, בערכו, ובחוברת המיוחדת של "ישורון", בעריכת יוסף ווהלגמוט, שהקדשה לזכרו למלאת מאה שנה להולדתו (שנה 7, ע"ע 321:328; הפאגיאנציה מוטעת), ובחלק העברי ע"ע מ"הס"ו. עיין גם בחוברת המיוחדת הכוללת את הנאומים שנאמרו בחגיגת יום ההולדת המאה שלו, כ"ח באייר תר"פ. פרק מיוחד הוקדש לר' עזריאל בספר של הרמאן שוואב על תולדות היהדות החרדית באשכנז, שהופיע באנגלית לפני זמן קצר. עיין שם, ע"ע 48-59.

(3) עיין במונוגרפיה שהקדיש לקהילה זו אחד מרבניה הידועים ר' ב"צ אוירבאך. הופיעה בהאלברשטאט בשנת 1866.

ב.

בשנת תרי"א התחילה בחייו של ר' עזריאל הילדסהיימר תקופה חדשה. רבת חשיבות. הוא נבחר לרב בקהילת אייזנשטאט שבהונגריה. בדומה לגרמניה התנהלה גם בהונגריה מלחמה מרה בין החרדים ותומכי הריפורמה. במלחמה זו העמיד את עצמו ר' עזריאל, כמובן, על צדם של החרדים. אף על פי כן היה נתון כל ימי שבתו בהונגריה להתקפה חריפה מצד חוגים אורתודוקסים קיצוניים, שהביטו בעין רעה על השקפותיו על הרבנות. ר' עזריאל שאף להגשים באייזנשטאט את רעיונו בדבר מתן חינוך מודרני יותר לצעירים המתעתדים לשמש ברבנות, והתנה תנאי עם ראשי קהילתו שיהא רשאי לתפוס ישיבה בעירם. הישיבה שיסד הגיעה במהירות לידי פרסום רב, הן לרגל האישיות המקסימה של מיסדה ומנהלה, והן לרגל היותה מטיפוס חדש שלא הורגלו לו במדינה זו. החידוש העיקרי היו לימודי החול שנלמדו בישיבה שעות אחדות בכל יום.

פרסומה ההולך וגדול של הישיבה באייזנשטאט עורר את מתנגדיה להגביר את מלחמתם. ר' עזריאל ניסה להגן על עצמו ועל המוסד שלו בדרכים שונות. השם מעיד על אופיה. (Rabbiner-Seminar) הוא גם השתדל ליסד מפלגת חרדים חדשה. הוא הרבה לפרסם מאמרים בעתונות, ואף כתב מספר חוברות מיוחדות, שבהן נלחם נגד התיקונים בדת והגן בפני מתנגדיו מחוגי החסידים על רעיון האורתודוקסיה שלו. ואמנם יצאה הישיבה באייזנשטאט מן המלחמה כמנצחת. חניכיה הוזמנו לשבת על כסאות רבנות בהרבה ערים ועיירות ומספר התלמידים הלך וגדול והגיע בסוף שנות הששים כמעט למאה.⁴

עם כל ההצלחה של ישיבתו לא ראה ר' עזריאל הילדסהיימר עתיד לפעולתו בהונגריה. המלחמה התמידית בשתי חזיתות עלתה לו בכוחות מרובים. שברון לב רב נגרם לו ביחוד על ידי העובדה שבשנת תרי"ח נסגרה הישיבה לזמן ידוע לרגל מעשה מלשינות של מתנגדיה. הוא מספר⁵ שיותר ויותר נתברר לו שבהונגריה אין הבנה לעקרונותיו, והוא התחיל צופה לאפשרות שיבה לאשכנז. נראה שכבר באמצע שנות הששים בא לידי החלטה סופית שהגיע זמנו ליסד בית מדרש לרבנים באשכנז. יתכן שהחלטה זו היא שדחתה שיבתו לאשכנז, שכן לא עמד דבר בדרכו לקבל משרת רבנות באחת מערי אשכנז, אילו רצה בה. מה גדולה היתה שאיפתו ליסד בית מדרש לרבנים באשכנז יש לראות מן המשא והמתן שניהל בשנת תרכ"ז עם בית המדרש של ברלין. כאשר הציע לו מוסד זה משרה של מורה, התיחס באהדה והדגיש שהנהו בראש וראשונה מורה, ושלמען ההוראה הוא מוכן לוותר על משרת הרבנות החשובה באייזנשטאט.

4 רשימת החוברות והמאמרים שחיבר בשנות שבתו בהונגריה נמצאת בישראל, שנה 7,

ע' 8.

5 עיין בספר היובל לכבוד שלמה קארליבאך, ברלין 1910, ע' 247.

6 שם, ע"ע 247-248.

יתירה מזו: אף שלא גילה מחשבתו, ברי שכבר אז קיווה כי יצליח להפוך את "בית המדרש" לבית ספר מודרני (לרבנים). תשובתו על ההצעה שבאה אליו מברלין והירה מאוד, אולם באגרת שצירפו לתשובתו שני גיסיו, יוסף וזיגמונד הירש מהאלברשטאט, נאמר בדברים מפורשים שהילדסהיימר יהיה מוכן לבוא לברלין אם אך תהיה לו האפשרות ליסד בית מדרש לרבנים (הם משתמשים בפירוש בביטוי (Rabbiner-Seminar) וכדי להצמיד את הענין קדימה הם מדגישים שגיסם מוכן לקבל את המשרה שלא על מנת לקבל פרס.

המשא והמתן בדבר המשרה בבית המדרש בברלין נתחדש בשנת תרכ"ט, והפעם נגמר בהצלחה. בחודש מאי של אותה שנה נבחר הילדסהיימר כאחד המורים בבית המדרש. אותה שעה הוא גם הוזמן לשמש רב בקהילת עדת ישראל, שנוסדה על ידי קבוצת חרדים שיצאו מן הקהילה הכללית. הילדסהיימר קיבל גם משרה זו, בניגוד לעמדתו הקודמת שראש בית מדרש לרבנים חייב להיות חפשי מקשרים עם קהילה מן הקהילות. קשה להגיד בשל מה שינה דעתו, ואפשר רק להניח שאנשי קהילתו עדת ישראל הבטיחו לעזור לו בהוצאת תכניותיו אל הפועל.

הילדסהיימר הגיע לברלין בסתיו של 1869 והביא אתו קבוצת תלמידים משיבתו שבאיזנשטאט. הוא ניגש מיד לעיבוד תכנית לריאורגאניזציה יסודית של בית המדרש. בהקדמה לתכנית נאמר שבבית המדרש חייבים ללמד את כל מקצועות חכמת ישראל הנחוצים לרב על מנת שיוכל למלאות תפקידו כראוי. התכנית כוללת שיעורים בתנ"ך, משנה, גמרא, פוסקים, דקדוק, תולדות ישראל, ספרות המוסר, דרכי הוראת הדת, אמנות הדרוש ופילוסופיה. התכנית מחושבת למען מוסד חינוכי בן שלש דרגות. בראשית 1871 התקיימה ישיבה של חבר המורים ובה נבחר הילדסהיימר ליושב ראש החבר, והחוקר הידוע אברהם ברלינר נבחר לדפתרן.

אולם, דווקא בשעה שנראה כי התכנית עומדת להתגשם, נתבטל ענינה לגמרי. סיבות הדבר אינן ברורות. בעתונים שונים הובעה הדעה שיד ראשי הסמינאר התיאולוגי היהודי שבברסלוי באמצע. אמרו שראשי הסמינאר חששו פן יהפך "בית המדרש הברליני מוסד מתחרה לו". אבל, נראה, שגם הילדסהיימר התחרט ברגע האחרון. ועד הנאמנים של "בית המדרש" לא רצה, כנראה, שהמוסד כולו יהפך לבית מדרש לרבנים. נראה, שהם היו מוכנים להסכים לכל היותר ליצירת מחלקה לחינוך רבנים על יד בית המדרש. שאיפתו של הילדסהיימר היתה, לעומת זה, לעמוד בראש סמינאריון לרבנים ולא שהסמינאריון יהיה מחלקה במוסד אחר. בשעת

(7) המקור העיקרי לחקופת המעבר החשובה, שבה ניסה ר' עזריאל הילדסהיימר להפוך את בית המדרש של קהילת ברלין לבית מדרש לרבנים, מהות אוסף האגרות והתעודות שהדפיס מאיר הילדסהיימר בספר היוכל לקארליבאך הנ"ל.

(8) ישורון, שם, ע' 242.

המשבר הזה עמדו תלמידיו של ר' עזריאל בנאמנות רבה על צדו. וכשנתברר כי התכנית הקשורה עם "בית המדרש" לא תצא לפועל, נפתח באופן סופי הדרך ליסוד בית מדרש מיוחד לרבנים אורתודוקסים באשכנז.

עוד לא נסתיים הוויכוח בעתונים על סיבות כשלון התכנית בדבר ריאור-גאניזאציה של בית המדרש, והילדסהיימר כבר ניגש להוציא לפועל את תכנית יסוד הסמינאריון העצמאי⁹). הוא פנה באגרת סודית אל עשרה עסקנים ידועים בין החרדים וקרא אותם להטות שכם להגשמת תכניתו. פניתו נתקבלה בהתלהבות בלתי רגילה, המעידה עד כמה היתה קרקע אשכנז מוכנה למוסד מסוג זה. תוך שבועות מספר התכונן ועד מרכזי למען יסוד בית מדרש לרבנים והחזקתו, והשתתפו בו שני רבנים ידועים וחמשה בעלי בתים מברלין, האמבורג, קארלסרוה ופראנקפורט שעל נהר מיין. נציגה של פראנקפורט היה עמנואל שווארצשילד, נשיאה של הקהילה החרדית שבה שימש ברבנות ר' שמשון רפאל הירש. אותה שעה התכוננו בכמה ערים גם ועדים מקומיים למען בית המדרש לרבנים והוחל באוסף כספים. המפעל הכספי הצליח מאוד והוועד המרכזי אף יכול היה לרכוש מגרש לבנין למען המוסד עוד טרם שנפתח. הממשלה הפרוסית אישרה את תקנות המוסד, ועל יסוד אלה התחיל הוועד המרכזי לכנות את עצמו חבר נאמנים (קוראטוריון). בראש חודש אלול תרל"ב פורסמה הצהרה על דרכיו של המוסד החדש והיתה מצורפת לה תכנית לימודים מפורטת. אחר ארבעה עשר חודש של הכנות ניספות, נפתח המוסד בראש חודש חשוון תרל"ד (אוקטובר 1873) במעמד נציגיה של הממשלה ונציגי הקהילות החרדיות בערים רבות. השם הרשמי של המוסד היה Rabbinder Seminar fuer das Orthodoxe Judentum ולסיסמה בחר לעצמו את הפסוק "בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך" (משלי ג', ו'). בשנת הלימודים הראשונה נרשמו כעשרים תלמידים, ומהם רק שבעה שהיו מן המניין. רוב התלמידים שלא מן המניין היו בני חוץ לארץ, ובמשך שנים רבות היו בני חוץ לארץ אחוז ניכר בין תלמידי המוסד.

ג.

כאשר נוסד בית המדרש לרבנים היה ברור לכל שזה בית מדרש לרבנים אורתודוקסים. עם זאת לא היה קל לנסח בבהירות את היסודות האידיאולוגיים של המוסד. הפירור הפנימי ששרר ביהדות החרדית גרם שבמשך עשרות שנות קיומו לא נתחווה עמדתו של המוסד לגבי כמה מן הבעיות החשובות של החיים היהודיים. במיוחד לא היתה לבית המדרש לרבנים עמדה ברורה לגבי השאלה הבווערת ביותר בקרב חרדי אשכנז: האם חייב יהודי אורתודוקסי לעזוב את הקהילה שבה יש רוב לבלתי חרדים, או לא? מיסדו של בית המדרש, ר' עזריאל הילדסהיימר, ודאי היה חסיד העקרון של יציאה. הרי הוא עצמו שימש ברבנות בקהילה שכל עצם קיומה

(9) עיין על המאורעות הקשורים ביסוד הסמינאריון במאמר הנ"ל של מאיר הילדסהיימר: בישראל, שם; ובדין וחשבון השנתי הראשון של בית המדרש לרבנים.

היה תוצאה מיציאת חבריה מן הקהילה הכללית. אולם הילדסהיימר היה רחוק מלצדד באותה התבדלות קיצונית מן הבלתי-אורתודוקסים שלה הטיפו ר' שמשון רפאל הירש. להיפך, הילדסהיימר היה מעורב בין הבריות, והוא אחריו בנוי הירש ומאיר, הראשון מורה בסמינאריון, והשני מנהלו האדמיניסטרטיבי המצויין, היו עוסקים בצרכי הציבור היהודי והיו משתפים פעולה ברצון עם אנשים בעלי כוון שונה משלהם. אין, לכן, להתפלא שכעשר שנים אחרי יסודו שינה המוסד את שמו, ובמקום "בית מדרש לרבנים למען היהדות האורתודוקסית" לקח לעצמו את השם "בית מדרש לרבנים בברלין".

החוגים שמסביב לר' שמשון רפאל הירש הביטו מן הרגע הראשון בחשדנות ידועה אל המוסד החדש, אף שעמנואל שווארצשילד, נשיאו של קהל החרדים בפראנקפורט, היה אחד הנלהבים ביותר בין מיסדי הסמינאריון. מאמר הברכה לפתיחת בית המדרש, שהדפיס יצחק הירש, בנו של ר' שמשון רפאל, בעתון "די יידישע פרעסע", ביטא כמעט בגלוי את חששותיו של הרב החרדי מפראנקפורט, שמא ילך המוסד החדש בדרכי בית המדרש לרבנים שבברסלוי. המטרה שהעמיד לו ר' עזריאל הילדסהיימר בבית המדרש היתה, לפי דבריו בנאום הפתיחה של שנת הלימודים הראשונה, להקנות לתלמידיו רמה גבוהה של השכלה יהודית ועם זה לטפח בלבם נאמנות להלכה ("געזעצעסטרויע" ¹⁰). רעיונות דומים ביטא הרבה שנים לאחר זה גם יוסף ווהלגמוט, יושב ראש חבר המורים, באמרו שהסמינאריון עומד על העקרון של תורה ויראה, היינו שעל תלמידיו לעסוק בתורה ולהתנהג כיהודים שומרי מצווה ¹¹). בין הרבנים שיצאו מן הסמינאריון, אומר ווהלגמוט, יש תומכים נלהבים ברעיון ההתבדלות ולעומתם תומכי הרעיון שמחובתו של הרב החרדי לשמש אף את צרכי הדת של יהודים המסרבים להבדל מן הקהילה הכללית. חניכים של הסמינאריון לא רק שהם בעלי השקפות שונות, אלא יש וגם נלחמים האחד נגד דעותיו של חברו. הדבר המאחד את כולם הוא העקרון של תורה ויראה. אופי כלל ישראלי זה ניתן לבית המדרש לרבנים על ידי מיסדו, שדעותיו אף פעם לא העלימו מפניו את קיומו של כלל ישראל. דבר זה, את הדאגה לצרכי כלל ישראל, הוא ציין בצוואתו כדרך חיים לבניו אחריו ¹²).

גישה שונה במקצת לתפקידו של הסמינאריון היתה לדוד הופמאן, שהיה אחד המורים הראשונים של המוסד והועמד בראשו אחר פטירתו של הילדסהיימר. הופמאן היה בעיקרו של דבר המלומד-החוקר ולא הטיפוס של הרב העסקן שנתגשם באישיותו של הילדסהיימר. לכן חושב הופמאן שהתפקיד העיקרי של הסמינאריון הוא להפיץ את הידיעה בתורה בין יהודי אשכנז ¹³). נוסח חדש זה על תפקידו של הסמינאריון הוא גם תוצאה מן השינוי שנתהווה במצבה של היהדות החרדית באשכנז

10) עיין בחוברת יום ההולדת המאה הנ"ל, ע' 6.

11) ישורון, שנה 10, ע' 337.

12) חוברת יום ההולדת המאה, ע' 24.

13) דין וחשבון הסמינאר לשנת 1904-1905.

בראשית המאה העשרים. המלחמה המרה בין החרדים והמתקנים, שעמדה ברום עולמה של היהדות בימי יסוד בית המדרש, היתה כבר נחלת העבר. היה עכשיו ברור לה ליהדות החרדית שהיא תהיה מיעוט בקרב יהודי אשכנז. בעיתה העיקרית היתה לכן כיצד להגביר את הידיעה בתורה בין היהודים החרדים, על מנת שיהדותם לא תהא מוגבלת לבית הכנסת בלבד. ומטעם זה העמיד הופמאן את הדגש על הפצת הידיעה בתורה.

רוחות אידיאולוגיים חדשים התחילו לנשב בבית המדרש לרבנים בתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. מלחמת העולם הביאה לידי התקרבות עצומה בין היהודים החרדים שבאשכנז ובין יהדות מזרח אירופה. חילים יהודים מחוגי החרדים באו עם הצבא הגרמני לליטא ולפולין וגילו פתאום את יהדות ההמונים שבמזרח אירופה על אורח החיים היהודי שלה. לרגל האיחוד הזמני של פולין וליטא עם גרמניה נוצרה התקרבות כללית בין יהודי המזרח והמערב. אחת התוצאות המוחשיות מכל זה היה המנהג שהתחיל נפוץ בין היהודים החרדים באשכנז לשלוח את בניהם לישיבות פולין וליטא לתקופת זמן ידועה. הדבר מובן, שבין אלה נמצא מספר ניכר של תלמידי בית המדרש לרבנים. תלמידים אלה, בשוכם לאשכנז, התחילו לאט לאט להחדיר לסמינאריון את רוח הישיבות. ליד זה מצאה תנועת המוסר חסיד נלהב ביוסף ווהלגמוט, זקן מורי בית המדרש, ששימש מאז פטירתו של הופמן יושב ראש חבר המורים. בשורת מאמרים ב"ישורון"¹⁴, שנערך על ידו, אמר ווהלגמוט בגלוי, ותכופות בדברים נרגשים מאוד, שהיהודים החרדים באשכנז חייבים ללמוד התלהבות דתית אצל יהודי מזרח אירופה. הנטייה החדשה ליהדות המזרח מצאה ביטוי המוחשי ביותר בעובדה שבפרק זמן די קצר נתמנו כמורים בבית המדרש ארבעה מלומדים ממזרח אירופה, ואחד מגדולי הרבנים בליטא נתבקש להרצות מספר הרצאות בכל עונת לימודים¹⁵. כתוצאה ממינויו של ר' אברהם אליהו קאפלאן כמורה לתלמוד, התחיל להתהוות בבית המדרש תהליך של תחית ה"תלמודיות" — מספר לנו ווהלגמוט¹⁶. קאפלאן גם הפיץ בבית המדרש בגלוי את תורת המוסר של ישיבות ליטא, בהרצאותיו ובאורח החיים שלו. ויפה הבחין ווהלגמוט שבאירופה המזרחית הולכים ונוצרים תנאים חדשים, הדומים בהרבה לתנאים ששררו באירופה המערבית במשך תקופת המאה הי"ט. הוא ציפה ליהודי מזרח אירופה שיפנו אל בית מדרש לרבנים בברלין כאל דוגמה של בית ספר לחינוך רבנים, אשר יהיו ראויים לתפקידם בעולם החדש, המשתנה באירופה המזרחית.

אחר מלחמת העולם הראשונה הלך והשתנה לטובה היחס של בית המדרש גם לציונות. לארץ ישראל החדשה וללשון העברית כשפה חיה. האהבה לציון שכנה

(14) שנה 7, ע' 14; שנה 10, ע' 7 והלאה.

(15) הרב כהנמן מפוניביז'. עיין בחוברת יום ההולדת המאה, ע' 15.

(16) ישורון, שנה 11, ע' 238.

בבית המדרש מן הרגע הראשון. מספיק להזכר בעובדה שמיסדו של הסמינאריון, ר' עזריאל הילדסהיימר, היה אחד העסקנים המסורים ביותר לישוב היהודי בארץ ישראל. אולם, עם הוצר תנועת אגודת ישראל בשנת תרע"ב, ניתן לה בפירוש, אם גם לא רשמית, מעמד איתן יותר בבית המדרש מאשר לציונות. והרי הופמאן עצמו נעשה חבר למועצת גדולי התורה הזמנית שנבחרה בוועידת היסוד של אגודת ישראל בקאטוביץ.

יחס של אהדה לציונות התחיל שוב להראות בבית המדרש אחר מלחמת העולם, עם התגברות הישוב היהודי בארץ ישראל המחודשת. שמואל הכהן גרינברג, מנהיג חשוב במזרחי, שנתמנה אז מרצה לתנ"ך, נאם בשעת הכנסו לשירותו כיהודי לאומי. הוא גם הדגיש ערכה של הלשון העברית כלשון חיה, והיתה לו בזה בפירוש תמיכתו של ווהלגמוט¹⁷. בסופו של דבר יסד גרינברג בבית המדרש חוג עברי, שבו היו התלמידים מרצים ומתווכחים בלשון העברית, ווהלגמוט הנהיג מחלקה עברית בירחון "ישורון"¹⁸.

בעיה אידיאולוגית חשובה היתה המקום שחכמת ישראל חייבת לתפוס בתכנית הלימודים ובבית המדרש בכלל. והמיסד היה חסידו של המחקר, זה כבר נרמז לעיל. הרי הוא הנהיג בישיבתו שבאיינשטאט את לימוד הלשונות הקלאסיות ותורת החשבון על אף ההתנגדות החריפה מצד חלק מחרדי הונגריה. וליד זה הרי עסק הוא עצמו במחקר וחיבר מספר ספרים. יתירה מזו: הוא הותקף בשנת תר"ל התקפה חריפה על ידי מנהיגים אחדים של החרדים בשל טענתו שחינוכם של הרבנים אינו צריך להיות מוגבל ללימוד התלמוד¹⁹. כמה היה ענין המחקר חשוב בעיניו מתברר מדרישתו החוזרת ליסד פרסי-מחקר לתלמידי בית המדרש, שאמנם נתמלאה בסופו של דבר שנים אחדות אחר יסוד הסמינאריון²⁰.

אולם, הדבר החשוב שעשה את הסמינאריון, כמעט מן הרגע הראשון ליסודו, אחד המוסדות החשובים ביותר בעולמה של חכמת ישראל, הוא המצאם של מלומדים משיעור קומתם של הופמאן וברלינר בחבר המורים הראשון של בית המדרש. עליהם נתוספו אחר כך יעקב בארט, אחד מגדולי המזרחנים בעולם, שמעון אפנ-שטיין ויוסף ווהלגמוט, כולם אנשים שהמחקר עמד במרכז חייהם. הרכבו של חבר המורים הוא הסיבה העקרית שהביאה את הסמינאריון לגדל מספר כה רב

17) עיין בנאומו של גרינברג, חוברת יום ההולדת המאה, ע' 20, וישורון, שנה 10, ע' 337.

18) עיין במאמר הפתיחה של ש. ג. (שמואל גרינברג) להוספה העברית הראשונה לישורון, שנה 7, חוברת 21. כדאי לציין שבשנת 1912 כתב התלמיד יעקב שפרבר (מי שהיה אחר כך מורה לתנ"ך בבית המדרש) את הפרוטוקולים משלש ישיבות של אגודת התלמידים, "דיבוק חברים" בלשון העברית. אולם, כאשר רצה שפרבר להקריאם, לא הורשה לו הדבר, והוטל עליו לכתבם מחדש בגרמנית (עיין בפרוטוקול מיום 7 בנובמבר, 1912, בספר הפרוטוקולים הנמצא באוסף כתבי היד של בית המדרש לרבנים באמריקה).

19) אלבוגן, A Century of Jewish Life, פילאדלפיה, 1946, ע' 575.

20) דין וחשבון לשנית 1876-77, ע' 35.

של חכמים מובהקים בכל שטחי חכמת ישראל. מצב זה התמיד בבית המדרש כארבעים שנה. רק עם פטירתו של הופמאן התחילה להיות ניכרת החלשה ידועה בעמדתה של חכמת ישראל בבית המדרש. תנועת המוסר הליטאית שהתחילה להתפשט במוסד, ואתה תחית ה"תלמודים", שעליה דבר ווהלגמוט, בלעז הרבה מזמנם ומהתענינותם של התלמידים, וממילא נחלשה ההתענינות בחכמת ישראל. לכן ראה ווהלגמוט צורך להטעים בשעת חגיגת יובל החמישים של המוסד, שהיו זמנים שבהם היה הסמינאריון מעודד את תלמידיו לעסוק במחקר, ולעומתם היו תקופות שבהן לא עמד המחקר בשורה הראשונה. אולם אף פעם לא קרה שהמחקר ידוכא במוסד, טען זקן המורים שלו²¹. זהו נכון ומחוץ לכל ספק, אולם, נכון גם שבשנותיו האחרונות של המוסד לא היתה ניכרת בין תלמידיו התענינות של ממש במחקר בשדה חכמת ישראל.

בדרך סיכום אפשר להגיד שעל אף הקשיים שפגש בדרכו, מילא בית המדרש לרבנים תפקיד היסטורי גדול בקרב הקיבוץ היהודי באשכנז. הוא היה המוסד החשוב ביותר שנוצר על ידי חרדי אשכנז. והואיל ומיסדו עמד בעיקרו של דבר על עמדה כלל-ישראלית, לא נרתם המוסד בעגלתם של חסידי ה"התבדלות". ובצדק יכול היה ווהלגמוט לקבוע ארבעים שנה אחר יסוד הסמינאריון, שהוא הציל את היהדות החרדית שבאירופה המערבית, וכי רק טפשים או קנאים אינם מסוגלים להכיר בזה²².

ד.

מרעיון האדיקות בהלכה ומהיחס החיובי בדרך כלל אל החכמות, צמחה תכנית הלימודים של בית המדרש²³. על מנת להתקבל כתלמיד מן המניין, היה המועמד צריך להוכיח את כשרונו להבין בגמרא פסקאות קשות מן הממוצע, עם פירוש רש"י ותוספות, וכן להיות בעל תעודת סיום בית ספר תיכון. אם התלמיד הביא אתו לבית המדרש כמות ידועה של ידיעות בתלמוד וביתר המקצועות, היה חבר המורים מחליט עבורו על תכנית לימודים מקוצרת. תכנית הלימודים הרגילה לקחה בחשבון ביקור של שש שנים במוסד.

בשנים הראשונות נמצא בין התלמידים מספר ניכר של צעירים מהונגריה שלא היתה בידיהם תעודת בגרות. כדי לעזור לתלמידים אלה, הנהיגו בשנה השניה לקיומו של המוסד מחלקת גימנסיונית, שבה נלמדו המקצועות העיקריים הנלמדים בשתי הכתות העליונות של גימנסיון. מחלקה זו התקיימה עד שנת 1882, וסגירתה היתה תוצאה של גידול מספר התלמידים מאשכנז, שעברו

(21) ישורון, שנה 10, ע' 326.

(22) שוואב, שם, ע' 55.

(23) הנאמר להלן על תכנית הלימודים והבחינות בנוי בעיקר על החומר הנמצא בחוברת שהוציא בית המדרש ליובל העשרים וחמש של יסודו. הופיע בברלין, 1899. חומר נוסף לקוח מדינים וחשובות שנתיים רבים.

דרך לימודים רגילה בבית ספר תיכון. אז כבר היו כמחצית המתלמידים בני אשכנז, בשעה שבשנים הראשונות רובם היו בני חוץ לארץ.

שנת הלימודים היתה מחולקת לשני זמנים, זמן החורף וזמן הקיץ, שהיו מתחילים ומסתיימים, כרגיל, בימי התחלת וסיום הזמנים באוניברסיטת ברלין. בימיו של הופמאן הוא היה מקיים גם שיעור מיוחד בימי החופש למען התלמידים שנשארו בעיר).

הנסיון של שנות הלימוד הראשונות הראה שיש הבדלים גדולים במידת ידיעתם של התלמידים השונים בשטח הגמרא. ראשי בית המדרש הנהיגו לכן, החל משנת הלימודים השלישית, שתי דרגות בלימוד התלמוד, עליונה ותחתונה («אבער-שיעור» ו«אונטער-שיעור»). החלוקה הזאת נשארה קיימת עד סגירתו של המוסד, ולא עוד אלא שבהמשך הזמן הוסיפו גם דרגה אמצעית, שנקראה «מיטעל-שיעור», למען התלמידים שהיו במצב של מעבר מן הדרגה התחתונה לעליונה.

השיעורים והלימודים היו קשורים במערכת שלימה של בחינות. בשנים הראשונות הנהיגו בחינות חדשיות. לאחר זמן חזרו וביטלו את הבחינות החדשיות והנהיגו במקומן בחינות בסופם של הזמנים, שכללו את החומר שנלמד במשך הזמן. בחינה מיוחדת בגמרא נבחן התלמיד שעמד לעבור מן הדרגה התחתונה לעליונה. בשנת תרנ"ה כללו גם את יתר המקצועות בבחינה המעבר מדרגה לדרגה.

חשיבות גדולה קשרו, כמובן, לבחינה הסופית, זו שהקנתה לתלמיד תעודת התרת הוראה. בשנים הראשונות היו משתתפים בוועדות הבחינות רבנים ידועי שם. בבחינה הסופית היה על התלמיד להוכיח שהוא קנה את האפשרות ללמוד גמרא עם רש"י ותוספות באופן עצמאי. מלבד זה הוטל עליו לכתוב תשובות על שאלות בעניני הלכה הקשורות בשלשה חלקים מן השולחן הערוך, אבן העזר, יורה דעה ואורח חיים. בפוסקים היה התלמיד נבחן, כרגיל, בסוף כל זמן וזמן.

תכנית הלימודים היתה כבדה, עמוסה מקצועות מרובים, ובשנה הראשונה למדו שלשים ושלש שעות בשבוע. הלימודים כללו גמרא, אורח חיים, חומש עם פירושים, פילוסופיה, היסטוריה, תולדות הספרות, ערבית ופולקלור ארצישראלי. מזמן לזמן נעשו שינויים בתכנית הלימודים, בעיקר בשעה שלחבר המורים נצטרפו חברים חדשים, והנהיגו שיעורים במקצועות המחקר שלהם. כך התחיל להתפתח לימוד לשונות המזרח (בעיקר ערבית וסורית) עם מינויו של יעקב בארט כמורה. וכאשר נתמנה כמורה הירש הילדסהיימר, התחילו לקרוא בכתביהם של פילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו.

בשנות השבעים המאוחרות למד ה«אבער-שיעור» עשרים ושתים שעה בשבוע (שש שעות גמרא, חמש שעות פוסקים, ארבע שעות תנ"ך, ארבע שעות תולדות הספרות, שתי שעות היסטוריה ושעה פילוסופיה). בדרגה התחתונה למדו רק שלש

עשרה שעות בשבוע (שבע שעות גמרא, שתי שעות פוסקים, שתי שעות חומש ושתי שעות היסטוריה)²⁵. יתר הזמן הועסקו רוב התלמידים במחלקה הגימנסיות, על מנת להשלים את ידיעותיהם בלימודים הכלליים.

תכנית הלימודים היתה הולכת ומשתנה במשך השנים עד שהגיעה לידי גיבוש. כאשר חגג המוסד בשנת תרנ"ח את חצי יובלו, היתה לו תכנית לימודים ברורה, המחושבת לשש שנים, שתי השנים הראשונות בדרגה התחתונה וארבע הנותרות בדרגה העליונה. בדרגה התחתונה למדו התלמידים בערך שש עשרה שבע עשרה שעות בשבוע. בשתי השנים הראשונות של הדרגה העליונה הועסקו התלמידים ארבע עשרה שעות בשבוע, ובשתי השנים האחרונות שש עשרה שעות. סיבת מיעוט שעות הלימודים בשתי השנים האמצעיות נעוצה בעובדה, שבשנים אלה היו התלמידים, כרגיל, מסיימים את לימודיהם באוניברסיטה והיו עסוקים בכתיבת דיסרטאציה.

בדרגה התחתונה הקדישו כדי מחצית זמן הלימודים לגמרא ובדרגה העליונה הוקדשו לגמרא ופוסקים שני שלישי הזמן. חומש עם פירושים נלמד בשתי השנים הראשונות ובשתי השנים האחרונות. לנביאים וכתובים הוקדשו שתי שעות בשבוע במשך כל שש שנות הלימודים. היסטוריה למדו במשך חמש שנים, שתי שעות לשבוע, ולאמנות הדרשנות הקדישו שעה בשבוע במשך שנתים. ליד זה היו התלמידים מחוייבים להכין דרשות משלהם ולדרוש בבית הכנסת של הסמינאריון או בבית הכנסת של קהילת "עדת ישראל", בליל השבתות. כפי שזכר לעיל ניתנו בשנים האחרונות שיעורי שימוש בלשון העברית, אולם ההשתתפות בשיעורים אלה היתה רשות ולא חובה.

כפי שהננו רואים, עמד במרכז תכנית הלימודים לימוד הגמרא. בדרגה העליונה היו לומדים את המסכתות גיטין, קידושין, כתובות, יבמות, נדה, שבת, עירובין, ואחדות מסדר נזיקין. בדרגה התחתונה היו לומדים בעיקר את הבבות. התלמידים היו אף מחוייבים לעבור לעצמם על כמה מסכתות נוספות, כגון מנחות, ברכות, סוכה, פסחים, ראש השנה ועבודה זרה. מזמן לזמן היו ניתנים שיעורים באי אלו מסכתות מן הירושלמי, ובאמת הגיעו התלמידים, אחר שש שנות לימוד אינטנסיבי בתלמוד, למידת ידיעה ניכרת בתלמוד ובפוסקים.

תעודת הסמיכה שנתן הסמינאריון לחניכיו היתה דומה בדרך כלל לתעודת התרת הוראה מן הטיפוס המקובל, וכללה את הנוסח הידוע "יורה יורה ידין ידין". אולם, תודה זו ניתנה רק למי שכוחו היה באמת גדול בתורה. אלה שהצליחו לקנות לעצמם רק ידיעה כללית בספרות הרבנות, היו מקבלים תעודה כתובה בלשון הגרמנית, שהכשירה אותו לקבל מינוי כרב ומטיף ומורה לדת. מסיימים מסוג זה היו חייבים להעמיד על ידם דיינים בעלי הוראה, לתעודת

הסמיכה היתה מצורפת „הודעה נאמנה“ שבה נדרש בעל התעודה להיות נאמן לאידיאלים של היהדות החרדית. וה„הודעה“ גם קבעה מראש שבמקרה והמוסמך יכנס לשרת ברבנות בבית כנסת שאינו מתנהג לפי עקרונות היהדות החרדית, תעודת ההוראה בטלה מאליה²⁶).

עם התקדמות השנים עלה והתרבה בקביעות מספר הקהילות באשכנז ובאוסטריה שהזמינו את חניכי הסמינאריון לשמש אצלן בקודש. בית המדרש היה מתהדר בתוצאות המצויינות של פעולתו והיה מונה בדינים והחשבונות השנתיים שלו את חניכיו שנכנסו לשמש בקודש או שהחליפו משרותיהם במשרות רבנות חשובות יותר. בתקופת עשר השנים הראשונות נתקבלו כרבנים שלשים וארבעה מחניכי בית המדרש²⁷. והמספר הכולל של חניכי הסמינאר ששימשו רבנים בקהילות הגיע למאות.

ליד התלמידים שלמדו בבית המדרש על מנת להכנס למשרות רבנות, היה תמיד במוסד מספר תלמידים שהתכוונו למקצוע ההוראה בבתי הספר היהודיים. תלמידים אלה למדו פחות גמרא, והיו לגמרי פטורים מן הלימוד של פוסקים. בשנים הראשונות למאה הנוכחית הונהגה בבית המדרש תעודת מורה מיוחדת²⁸, שהיתה מקנה לחניך את התואר מורה אקאדמי (Akademischer Religions Lehrer, מובן, שגם בין המוסמכים לרבנות היו חניכים שנעשו מורים במקום לשרת ברבנות. והיה בזה שירות כביר ליהדות אשכנז, שהיה בה מספר רב של קהילות קטנות אשר היו יותר זקוקות למורה מאשר לרב. הדינים והחשבונות השנתיים עמדו בפרטות גם על משרות ההוראה בבתי הספר שנמסרו לחניכי הסמינאריון. כדאי גם להזכיר שבשנות העשרים נתנו מורי בית המדרש יוסף ווהלגמוט, שמואל הכהן גרינברג ומשה אוירבך שיעור מיוחד לקבוצת מורות יהודיות לשם השתלמות בתנ"ך, היסטוריה ומקצועות אחרים²⁹).

מספר ידוע של תלמידים שלא מן המניין היה נמצא גם כן בקביעות בין כתלי בית המדרש. אלה היו צעירים חרדים שלא התכוונו לרבנות, אולם היו מעוניינים להקדיש חלק מזמנם ללימוד תורה. בשנת רנ"א אף נתארגנה באוניברסיטה של ברלין קבוצת תלמידים שפנתה במשותף אל הנהלת בית המדרש להרשות לה לבקר בשיעורים. מורי בית המדרש היו נוהגים גם לערוך סדרות הרצאות פופר-לאריות במקצועות שונים, ואף גמרא בתוכם, למען צעירים יהודים מעולם המסחר.

(26) עיין במאמר המצויין של מו"ר הרי"י וויינברג בספר ברכה למנחם, סט. לואיס, תשס"ו, ע' 223. הנוסח של „ההודעה נאמנה“ נמצא בספרו הנ"ל של פרלוב.

(27) דין וחשבון לשנת 1882-83, ע' 74.

(28) דין וחשבון לשנת 1907-1908, ע' 6.

(29) דין וחשבון לשנים 1925-1927, ע' 5.

ה.

היסודות האידיאולוגיים של בית המדרש לרבנים, כפי שהונחו על ידי מיסדיו, והשינויים שנישטנו ברבות השנים, מצאו ביטויים בהרכב חבר המורים³⁰. חבר המורים המקורי היה מורכב משלשה חברים: ר' עזריאל הילדסהיימר, ר' דוד הופמאן ור' אברהם ברלינר. שלשתם נמנו על גדולי החכמים ושלשתם עמדו על בסיס יהדות ההלכה. אולם, מבחינת אופים היו טיפוסים שונים זה מזה. הילדסהיימר היה הטיפוס של רב פעלים, נטיתו התמידית לעסקנות הוציאה אותו תכופות מעולם המחקר לעולם המעשה. הופמאן היה חוקר מזהיר בעל היקף רחב, שהמחקר ורק המחקר היה עולמו. לעומתם היה ברלינר האבטודידאקט הטיפוסי החופר ומתעמק בספרים עתיקים ובכתבי יד³¹. ואמנם נתחלקה העבודה בין המורים בהתאם לאופים ודרכם במחקר. ברלינר נתמנה כספרן ומורה לתולדות הספרות, ההיסטוריה ומדעי העזר שלה. הוראת התלמוד נתחלקה בין הילדסהיימר והופמאן: הראשון לימד ב"אבער-שיעור" והשני ב"אונטער-שיעור". נוסף לתלמוד נתן הילדסהיימר קורסים בפילוסופיה והיסטוריה והופמאן לימד פוסקים ופרשנות החומש.

הילדסהיימר והופמאן היו המורים שהניחו חותמם על בית המדרש ועל דורות אחדים של רבנים אורתודוכסים באשכנז. המורים שנכנסו אחר כך להורות בבית המדרש, היו ברובם תלמידיהם והמשיכו בקו שהתוו להם מוריהם. שלשים שנה אחר פטירתו של הילדסהיימר וכחמש עשרה שנה אחר מותו של הופמאן, עוד היתה רוחם שורה בבית המדרש. תלמידים שנולדו אחר פטירתו של הילדסהיימר עוד ספרו זה לזה מאות אניקדוטות שהתהלכו בבית המדרש וביהדות החרדית באשכנז על שני המורים הגדולים, המנהיג הגדול והחוקר הגדול.

במשך ששים וחמש שנות קיומו של בית המדרש נתוספו לו עוד עשרה מורים בלבד, וגם זה לרגל העובדה המעציבה ששני מורים צעירים נפטרו כמעט מיד אחר כניסתם לתפקידם. שנה אחת אחר פתיחת בית המדרש נכנס להורות בו מורה חדש, יעקב בארט, מגדולי המזרחנים בסוף המאה הי"ט. עם בואו של בארט הועמד לימוד התנ"ך על דרגה גבוהה מאוד. ענין חקר המקרא הדאיג אז בצורה חמורה את עולם החרדים. זו היתה התקופה שבה שלטו בשטח חקר המקרא וילהויזן וסיעתו. נגד ההתקפה על היהדות שבאה מחוגים אלה, יצא אז הופמאן בספריו החשובים על ויקרא ודברים ובספר מיוחד שכתב נגד שיטתו של וילהויזן. ספרים אלה הם מן החשובים ביותר שיצר חקר המקרא היהודי. עם זאת היה הופמאן עסוק בבית המדרש לרבנים לרוב בהוראת התלמוד והפוסקים, שהיו

30 הנאמר להלן על הרכב חבר המורים מיוסד על המסופר בדינים והחשבונות השנתיים ובכמה מקורות אחרים שזכרו בהערות הקודמות. נמנעתי מהביא ידיעות ביוזיביליגראפיות על מורי הסמינאריון, כי הן נמצאות ברוב האנציקלופדיות ובספרי היובל שהוצאו לכבוד אחדים מהם.

31 עיין על דעתו השלילית של אבנינוס טויבלר על ברלינר כחוקר, ציון, שנה י"ט, ע' 77.

בו עיקר. חינוך התלמידים לחקר התנ"ך היה בידי בארט, שהנהיג את לימוד לשונות המזרח והורה לתלמידיו פרק בשיטת המחקר הפילולוגי.

אחר שנים אחדות נצטרף לחבר המורים בנו בכורו של המיסד, הירש הילדסהיימר. עוד בהיותו תלמיד בבית המדרש כבר הורה הירש במחלקה הגימנסיונית. לאט לאט התחילו למסור לידיו גם קורסים שונים בחכמת ישראל, וכאשר נסגרה המחלקה הגימנסיונית, נעשה הירש הילדסהיימר חבר רגיל בחבר המורים. הוא עסק בעיקר בלשונות הקלאסיות, וליד כתבי פילון ויוסף בן מתתיהו, הורה היסטוריה וגיאוגרפיה של ארץ ישראל. הוא היה מלומד חשוב, אבל הנטייה לעסקנות, שהיתה טיפוסית לכל משפחת הילדסהיימר, מנעה ממנו להתמסר כולו למחקר. הוא היה ממיסדי ה"הילפספערין", והיה עורך במשך שנים רבות את העתון "יידישע פרעסע", שבו ניהל השכם והערב מלחמה אמיצה נגד האנטישמים בגרמניה. הוא שימש חבר בחבר המורים משנת תרמ"ב עד פטירתו בשנת תרע"א.

המורה האחרון שנכנס להורות בבית המדרש בחיי מיסדו, היה יוסף ווהלגמוט. בשנת תרנ"ה הפסיק הילדסהיימר את שיעוריו והופמאן קבל מידי את הוראת התלמוד ב"אבער-שיעור". השיעור בגמרא בדרגה התחתונה נמסר אז לידי ווהלגמוט, אחד החניכים המזהירים של בית המדרש. בשנות שירותו הארוכות הורה ווהלגמוט גם פוסקים, דרשנות, פרשנות החומש ופילוסופיה. הוא היה פעיל בבית המדרש קרוב לארבעים שנה, ואחר פטירתו של הופמאן נתמנה יושב ראש חבר המורים. מעמד של ריקטור לא ניתן לו. ווהלגמוט היה אדם ישר מאוד והוגה דעות מעמיק. הוא שאף בכל לבו לתחיה דתית של היהדות החרדית באשכנז. הוא היה אולי היחיד בין הרבנים החרדים באירופה המערבית שהביט בחרדה על ההתאבנות והפורמאליזציה של חיי הדת. לכן ניסה להחזיר לבית המדרש את רוחה של תורת המוסר של ישיבות ליטא. הוא היה בשנותיו האחרונות אדם רצון ושובר, שלא ראה נחת במצב הדתי של בני הדור.

טיפוס יפה של מלומד היה שמעון אפנשטיין, גם הוא חניך בית המדרש. הוא שרת רוב ימיו ברבנות, ולא נצטרף לחבר המורים אלא בשנת תרע"א. הוא שימש מורה להיסטוריה ולספרות ימי הביניים. אחר פטירתו של בארט (תרע"ד) לימד אפנשטיין זמנית גם תנ"ך ודקדוק. הוא היה חוקר הראוי לשמו בשטח תולדות ישראל ותולדות פרשנות המקרא, ושימש בתפקידו עד פטירתו בשנת תר"פ.

בשנות מלחמת העולם הראשונה לא נתמנו שום מורים חדשים. המורים החדשים שנתמנו אחר המלחמה היו כמעט כולם, כאמור לעיל, בני מזרח-אירופה. כמורה לתנ"ך נתמנה יעקב שפרבר, חוקר צעיר שהכל ניבאו לו עתיד מזהיר. בשנת תרע"ח שוחרר אפנשטיין מהוראת המקצועות שהורה לפני כן יעקב בארט ואלה נמסרו לשפרבר. אולם, המלומד הצעיר הספיק ללמד רק סמסטר אחד ונפטר אחר מחלה קצרה. זמן קצר אחרי זה נתמנה למורה לתנ"ך שמואל

הכהן גרינברג, יבדל לחיים, ששימש לפני כן רב ברומניה. מינויו של גרינברג נפגש בקשיים ידועים מצד חוגי אגודת ישראל, הואיל וגרינברג היה חבר פעיל במזרחי. אבל הופמאן תמך במועמדותו של גרינברג במלוא משקל האב-טוריטה שלו, והמינוי יצא לפועל. גרינברג הורה תנ"ך, דקדוק, גמרא, ותולדות הספרות עד סגירת המוסד על ידי הנאצים. במשך זמן ידוע גם שימש ראש הספרייה. הוא פעל הרבה להכניס לבית המדרש את האהבה לציון וללשון העברית. הוא היה העורך של המדור העברי בירחון "ישורון" שיצא לאור על ידי ווהלגמוט, ואף יסד בין תלמידי בית המדרש חוג עברי. גרינברג קנה לעצמו שם על ידי יסוד האגודה העולמית לשמירת שבת, שנעשתה מוסד כלל-יהודי חשוב. אחר סגירת בית המדרש עלה גרינברג לארץ ישראל, התישב בתל אביב ועמד שנים רבות בראש המועצה הדתית של הקהילה.

שעה שנתמנה גרינברג כמורה לתנ"ך, נתמנה גם מורה חדש לתלמוד, תלמיד חכם צעיר מליטא, אברהם אליהו קאפלאן. כל אלה שהכירו את קאפלאן מעידים שהוא היה אדם בעל מידות תרומיות. העובדה שראשי בית המדרש החליטו למנות כממלא מקום להופמאן אדם צעיר, כמעט בלתי ידוע, אומרת לנו הרבה. קאפלאן נתמנה לשטח הוראה חדש שקראו לו תורה שבעל פה, ותפקידו היה ללמד את התלמידים כיצד לחדור לעומקה של סוגיה. היה בזה מעין מהפכה, שכן שרר בבית המדרש עד אז דרך הלימוד ההונגרי (הופמאן למד בימי נעוריו בכמה ישיבות בהונגריה). עכשיו הוכנס מתוך כוונה תחילה דרך הלימוד הליטאי. וזהו מה שאמר ווהלגמוט בהספדו על קאפלאן, שעם בואו קמה ונתהוותה בבית המדרש תחיה של ה"תלמודים".

קאפלאן היה אדם צעיר, בעל שאיפה דתית עמוקה, שמצאה לה ביטוי בנתינתו לשירה. הוא היה מורה בחדש עליון, והיו מספרים דברים גדולים על דרכו בהכנת שיעוריו. הוא הגה את הרעיון לחבר פירוש חדש, מודרני, לגמרא. הוא הספיק לפרסם לפירושו מבוא פרוגרמתי עמוק ושיטתי ("על עריכת פרוש לתלמוד בבלי, צרכו ודרכו"), שנדפס ב"ישורון". לפני זמן קצר הדפיס בנו קטעים מן הפירוש הזה למסכת קידושין, שנמצאו בעזבון אביו³². פטירתו הפת-אומית של קאפלאן באביב של שנת תרפ"ד היתה מכה קשה לבית המדרש.

מקומו של קאפלאן נמסר אז לידי גדול ליטאי אחר, יחיא אל יעקב וויינברג, יבדל לחיים. וויינברג שימש תחילה רב בליטא, ובימי מלחמת העולם הראשונה בא לאשכנז כדי ללמוד באחת האוניברסיטאות שלה. בדין וחשבון מאחת הישיבות של אגודת התלמידים של בית המדרש, שהתקיימה בשנת תרע"ה, מסופר ש"הרב וויינברג מרוסיה" הרצה הרצאה עברית על הישיבות שבארץ מולדתו. וויינברג הוא לא רק למדן גדול וסופר מזהיר, אלא גם בעל הסבר מצויין.

(32) ישורון, שנה 11, ע"ע כהנאו; ס"ר פ"ג.

(33) סיני, תשי"ד, ע"ע ק"ס ק"י.

שידע להסביר לתלמידיו בלשון מודרנית ענינים מסובכים שבתלמוד. בשיעוריו היה מעמיק חקור והיה מחזיק תמיד את כחותיו במתיחות של התענינות. עם זה גדול כוחו גם כבעל הוראה, ותשובותיו בהלכה, המיצגות כרגיל גישה אמיצה לבעיה הגידונה, נמנות בין המזהירות בסוג זה מן הספרות הרבנית. וויינברג לימד רק מקצוע אחד, גמרא, ב"אבער-שיעור". אולם, אחר שחלה ווהלגמוט ולא יכול היה להמשיך בהוראה, קבל וויינברג על עצמו ללמד גם פוסקים. וויינברג עמד על משמרתו בבית המדרש, כרקטור האחרון (עיין להלן), עד סגירתו על ידי הנאצים. בשנות המלחמה עדו עליו צרות רבות. אולם, יצא בשלום ונמצא כעת במונטריי אשר בשוויצאריה.

בסתיו תרפ"ב נתמנה שוב, אחר הפסקה ארוכה, מלומד מאשכנז כמורה בבית המדרש. המלומד הזה, משה אורבאך, היה בן למשפחת הרבנים מהלברשטאט, שהגישה לר' עזריאל הילדסהיימר עזרה רבה בשעת יסוד בית המדרש. אורבאך הנהו אחד הלמדנים האחרונים מאשכנז, ולפני מלחמת העולם הראשונה הראה כשרונות פדגוגיים מעולים כמנהל בתי הספר של חברת "עזרה" בארץ ישראל. אורבאך שימש בבית המדרש מורה לתלמוד בדרגה התחתונה, והיה מלמד גם תולדות ישראל ומקצועות אחרים. אורבאך עזב את אשכנז בשנת תרצ"ד ועלה לארץ ישראל לשמש ראש בתי הספר של נצח ישראל בפתח תקווה.

המורה האחרון שנכנס להורות בבית המדרש לרבנים, הוא עזריאל הילדסהיימר, בנו של מאיר ונכדו של המיסד. הוא ידוע כמחברם של מחקרים חשובים בשטח החוק האזרחי היהודי וספרות הגאונים. ואמנם, הקורס הראשון שלו בבית המדרש היה מוקדש לספרות הגאונים. הוא גם הקדיש הרבה זמן ומרץ להנהלת הספריה (עיין להלן).

כדאי גם להוסיף שבמשך שמונה עשרה שנה, תרל"ז-תרנ"ד, היה לבית המדרש מורה לדרשנות תיאורית ומעשית באישיותו של הרב ד"ר שלמה כהן, מי שהיה רב בשוורין. הוא הורה בבית המדרש שלא על מנת לקבל פרס. מזמן לזמן היו מלמדים בבית המדרש גם מרצים אורחים שנודמנו לברלין. ביניהם יש להזכיר את יצחק בובער מארקון, היסטוריון יהודי-רוסי, בנימין מנשה לוויין, בעל אוצר הגאונים, ויעקב פריימאן, אחד המצויינים בין רבני קהילת ברלין.

בראש חבר המורים עמד הרקטור. כרקטור ראשון שימש מיסדו של בית המדרש ר' עזריאל הילדסהיימר, שהיה גם יושב ראש הקוראטוריון (עיין להלן) וגם ראש חבר המורים. כאשר הפסיק הילדסהיימר את שירותו הפעיל בשנת תרנ"ו, בגיל של שבעים ושש שנה, החלט שהמורים ישבו בראש החבר לפי התור, אחד אחד לסמסטר. בעית מינוי רקטור חדש קמה עם פטירתו של הילדסהיימר, הופמאן היה, כמובן, המועמד הטבעי, אבל לא נטה לכך משום חשש שזה יפריע לו בהוראה וכמחקר. בכל זאת נתמנה רקטור בפועל, ואחר שלש שנים נתאשר מינויו למינוי קבוע. על אף נטיתו להתפטר מן המשרה האדמיניסטרטיבית הקשה, נשאר

בה הופמאן עד פטירתו. הוא שוחרר מרוב הפעולה האדמיניסטרטיבית בשנת תר"ע, כאשר נתמנה מאיר הילדסהיימר מנהל אדמיניסטרטיבי של המוסד (עיין להלן).

אחר פטירתו של הופמאן נתמנה יוסף ווהלגמוט כיושב ראש חבר המורים. לא כרקטור. הוא שימש במשרה זו למעלה מעשר שנים. עד שחלה, ואז חזרו המורים לשבת בראש לפי תור ידוע, אחד אחד לסמסטר. אחר שנים אחדות נתמנה יחיאל יעקב וויינברג לרקטור, האחרון ברקטורים, ועמד במשרתו עד סגירת בית המדרש על ידי הנאצים.

1.

הוועד המרכזי שהתארגן בשנת תרל"ב לשם יסוד בית המדרש לרבנים, הפך לקוראטוריון זמן קצר אחר זה, עם אישור תקנותיו על ידי המיניסטריון הפרוסי לענייני הדתות. ובאמת עמד הקוראטוריון בראש בית המדרש ודאג לצרכיו במשך כל ששים וחמש שנות קיומו. מספר חבריו של הקוראטוריון הלך והשתנה. בראשונה היה מספרו קטן, ולאחרונה היו בו ששה עשר חברים, וביניהם אנשים ידועי-שם מעולם הרבנות, המדע והמסחר³⁴). ליד הקוראטוריון היתה קיימת ועדת ביקורת בת שלשה חברים.

במשך ששים וחמש שנות קיומו ישבו בראש הקוראטוריון ארבעה אנשים בלבד. שנים מן הנשיאים עמדו במשמרתם עשרות שנים, ושנים האחרים רק מספר שנים מועט כל אחד. הרקטור ר' עזריאל הילדסהיימר היה הראשון לשבת בראש הקוראטוריון, והוא שימש בתפקיד זה מאז יסוד הסמינאריון עד פטירתו בשנת 1899. אחריו ישב בראש הקוראטוריון הרב ד"ר זליג אוירבאך מהלברשטאט, עד פטירתו בשנת תרס"א. הנשיא שבא אחריו, אלחנן (הרמאן) גומפרץ מהאמבורג, שימש כחבר בקוראטוריון החל משנת תר"ס. הוא נפטר שנים אחדות לפני חיסול המוסד, ושימש כחבר בקוראטוריון למעלה מחמישים שנה. אחרון הנשיאים של הקוראטוריון היה פליכס שטרוק, אחיו של הצייר הידוע, הרמאן, שהיה בו חבר מאז שנת 1917. הוא עלה לארץ ישראל כשנה לפני סגירת המוסד³⁵).

בתקופה מלחמת העולם הראשונה (1916) נבחר כחבר לקוראטוריון ד"ר מאיר הילדסהיימר, אחד מבניו של המיסד, שהיה אחד האישים המעניינים ביותר בין ראשי יהדות אשכנז. הוא נתמנה מנהלו האדמיניסטרטיבי של בית המדרש עוד בשנת תר"ע, ונעשה החבר הפעיל ביותר של הקוראטוריון ומנהיגו למעשה.

(34) השווה את הרשימה בדיון וחשבון השנתי לשנים 1925-1927 ובספר השנה ליהודי ברלין (בגרמנית), לשנת 1928, ע' 285.

(35) על יסוד ידיעה שקבלתי מד"ר עזריאל הילדסהיימר מתל אביב. הוא כותב לי שאין זכור לו מי שימש ראש הקוראטוריון בשנתו האחרונה של בית המדרש.

עד פטירתו בשנת תרצ"א. העובדה שנשיא הקוראטוריון, אלחנן גומפרץ, ישב בהאמבורג ולא היה יכול להתמסר לעניינים היומיומיים של המוסד, עוד הוסיפה חשיבות לפעולותיו של מאיר הילדסהיימר. וודאי שאישיותו הגדולה והמקסימה ביותר תרמה הרבה לכך. בימיו הראשונים של המוסד שימש הרקטור מנהלו האדמיניסטרטיבי למעשה. הופמאן היה מתאונן על זה, והיה זמן שרצה להתפטר ממשרת הרקטור על מנת להתמסר להוראה ולמחקר. כאשר נכנס מאיר הילדסהיימר להנהלת המוסד היה יכול הופמאן סוף סוף להשתחרר מרובה של העבודה האדמיניסטרטיבית.

תפקידו העיקרי של הקוראטוריון היה, כמובן, להשיג את האמצעים הכספיים הדרושים לכלכלתו של המוסד. הקוראטוריון הראה מסירות רבה והבנה לענין זה. ועוד טרם נפתח המוסד, ניגש הקוראטוריון ליצור לו קרן קיימת³⁶, על מנת לשחררו מתלותו בתרומות מקריות. הכרוז הראשון שהוציא הקוראטוריון הכניס לקרן הקיימת את הסכום הניכר של עשרים אלף טאליר, שניתנו על ידי מספר מצומצם של נדבנים, וביניהם ר' עזריאל הילדסהיימר עצמו. כעשר שנים אחר פתיחת המוסד כבר היה בידי הקרן הקיימת סכום הקרוב לרבע מיליון מארק. רכישו של הסמינאריאן עלה בקביעות, הואיל ונתפשט המנהג אצל היהודים החרדים באשכנז להוריש לו חלק מרכושם אחר מותם. כאשר חגגו את יום ההולדת השבעים של ר' עזריאל הילדסהיימר, נוסדה לכבודו "קרן הילדסהיימר", שהכניסה למוסד כעשרים אלף מארק. אולם בשנים הראשונות של המאה הנוכחית התחילה הקרן הקיימת הולכת וקטנה, הואיל וההכנסה השנתית לא הספיקה לכלכל את הצרכים של המוסד. ולגמרי אבדה הקרן הקיימת בשנים שאחר המלחמה, כאשר עבר על פני גרמניה גל של משברים כלכליים ואינפלציה. אבדנה של הקרן הקיימת העמיד את המוסד במצב כספי בלתי רצוי ורופף למשך חמש עשרה שנות קיומו האחרונות.

שעה שנוסדה הקרן הקיימת התחיל הקוראטוריון לבנות גם אירגון של אנשים אשר בתרומותיהם השנתיות יכלכלו את הצרכים השוטפים של המוסד³⁷. חלק גדול מפעולות אוסף הכספים נעשה על ידי המיסד ובניו הירש ומאיר. אחד מתלמידיו של המיסד אף מספר — ודאי במידה ידועה של הפרזה — כי בימיו אסף ר' עזריאל עצמו את כל תקציבו של בית המדרש³⁸.

בתחלה הספיקה לו למוסד ההכנסה שבאה מתרומות החברים של ה"איגוד להחזקת בית המדרש לרבנים". בשנתו הראשונה קבל המוסד תרומות קטנות וגדולות מחמש מאות איש, בערך. מספר התומכים במוסד היה הולך ועולה. בסופה

36 על הקרן הקיימת של בית המדרש עיין בישורון, שנה 7, ע' 244 ובדינים והחשבונות השנתיים.

37 על אוסף הכספים למען התקציב השוטף עיין ברשימות המפורטות של התורמים אשר בדינים והחשבונות השנתיים, עיין גם בספר הזכרון להירש הילדסהיימר, ברלין 1911, ע' 68.

38 עיין בספר השנה ליהודי שווייцאריה (בגרמנית) לשנת תר"פ, ע' 50.

של המאה הי"ט היו נכנסות תרומות שנתיות מיחידים מארבעים עיר, חצין באשכנז וחצין בארצות אחרות, כגון אנגליה, רוסיה, צרפת ושוודיה. עם זאת בא החלק הארי של ההכנסה מאשכנז. ידידי המוסד בברלין ובפראנקפורט תרמו כמעט את מחצית ההכנסה השנתית שלו³⁹.

מלבד התרומות מיחידים היה המוסד מקבל סיוע מאירגונים ציבוריים שונים. בשנת תרע"ג, למשל, נכנסו תרומות משתיים עשרה קהילות, רובן ממזרח גרמניה, שטחה של פולין לשעבר. תלותו של המוסד בתרומותיהם של גופים ציבוריים עלתה לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר תרומותיהם של היחידים נתמעטו בשל המשבר הכלכלי החוזר שבו עמדה גרמניה. באותן השנים היה "איגוד הקהילות היהודיות בפרוסיה" תורם כחמישים אלף מארק לשנה, וגם איגודי הקהילות ביתר מדינות גרמניה היו תורמים סכומים ניכרים. מספר הקהילות ששלחו תרומות גם על חשבון עצמן הגיע עד ארבעים. עזרה ידועה באה גם מלשכות אחדות של אגודת "בני ברית".

אחר מלחמת העולם התחיל הסמינאריון ליהנות גם מתמיכתם של יהודי אמריקה. העזרה באה מאת הג'וינט ומאת קבוצות יהודיות אחרות. ד"ר סטיפן ווייז וד"ר פנחס (סיירוס) אדלר אף הם עשו גדולות למען בית המדרש. אולם, כל התרומות האלו לא כיסו אלא את מחציתו של התקציב השוטף. מאיר הילדסהיימר, שהיה בימים האלה פטרונו האמיתי של המוסד, היה יוצא לכן לנסיעות תכופות לחוץ לארץ לשם השגת עזרה נוספת. להצלחה רבה זכה ביקורו באפריקה הדרומית, שבה מצא הבנה רבה למוסדו.

עם יסוד בית המדרש אמדו את תקציב ההוצאה השנתי שלו⁴⁰ בסך חמשת אלפים טאליר. חבר המורים היה קטן, והרקטור-המיסד לא קבל משכורת כל עיקר⁴¹. ההוצאה הגדולה ביותר היתה בכל זאת, כמובן, לתשלום משכורתם של המורים. שנים רבות אחר יסוד בית המדרש סיפר הופמאן שכלל וכלל לא היה בטוח במשכורתו. אולם, לאט לאט עלתה ההכנסה השנתית ואתה גם משכורתם של המורים. שינוי גדול לרעה בא בשנים האחרונות, לרגל המצב הכלכלי הקשה בגרמניה. לא נמצא מוצא מן המצב הקשה, ובשנים האחרונות היה הכרח לקצץ במשכורתם של המורים קיצוץ ניכר.

סכומים גדולים נלקחו מתקציב ההכנסה לסיוע לתלמידים. הלימוד הכפול בבית המדרש ובאוניברסיטה שלל מן התלמידים את האפשרות להרוויח למחייתם. והואיל ורבים היו בין התלמידים מחוסרי האמצעים, בעיקר בין התלמידים שבאו

39) עיין ברשימות התורמים לשנת 1895-1896, ע"צ 48-13.

40) על התקציב עיין ישרון, שנה 7, ע' 245 ובדינים והחשבונות השנתיים.

41) ספר השנה ליהודי שווייצריה הנ"ל, ע' 53. גם הרב ד"ר שלמה כהן שלימד דרשנות,

שימש בתפקידו שלא על מנת לקבל פרס. עיין ישרון, שנה 10, ע' 335.

מחוץ לארץ. היה בית המדרש מוכרח לספק להם חלק מכלכלתם. המיסד עמד על הצורך הזה בדין וחשבון השנתי הראשון. ומאז היה סעיף הסיוע לתלמידים חלק חשוב מן התקציב, עד סגירתו של המוסד.

עוד לפני שנפתח בית המדרש כבר ערך הקוראטוריון תכניות לבנין בית מיוחד עבורו. אולם, שאיפה זו לא נתמלאה כראוי אלא כשלשים שנה אחר זה. בשנת תרס"ד נבנה בית מיוחד לבית המדרש בחצר בית הכנסת "עדת ישראל", בארטיילרישטראסה 31. היה זה בנין צנוע, אולם יפה, בן שלש קומות. בקומה הראשונה היו אולם ישיבות ומשרד בצד אחד, וממולם בית הכנסת של התלמידים ("בחורים-שול"). בקומה השניה נמצאו חדרי הלימוד, ובקומה השלישית הספרייה. לידה נמצא חדר קטן שהיה מיועד למורים.

ז.

החיים היומיומיים בבית המדרש⁴² היו נעימים ומעניינים. מספר התלמידים אף פעם לא היה גדול ביותר. כשנפתח המוסד היו בו כעשרים תלמידים בלבד. אולם בסוף המאה הי"ט הגיע מספרם לששים, בערך. הקטנה דראסטית של מספר התלמידים באה, כמובן, בימי מלחמת העולם הראשונה. מן המספר הכולל של ארבעים ושלושה תלמידים, שירתו בצבא עשרים ושנים ורק כעשרים יכלו להשתתף בלימודים. עם סיום המלחמה התחיל מספר התלמידים שוב לעלות, ועמד על חמישים, בערך. בתחילה היו התלמידים מהונגריה הרוב, אבל מספר התלמידים מאשכנז הלך ועלה בקביעות. בכל זאת היה תמיד מספר הגון של בני חוץ לארץ, רובם מהונגריה ואחדים מרוסיה, אנגליה, הולאנד, ואפילו ארץ ישראל. ההבדלים שברקע והכיוונים האידיאולוגיים השונים שנראו בין התלמידים גרמו לקיומו של ויכוח מתמיד בין החברים. וכל אימת שעוברים על רשימות התלמידים, על מאות השמות שבהן, ומוצאים ביניהם שמות מפורסמים כשמעון אפנשטיין, אהרן פריימאן, אליעזר גרינהוט, הארטוויג הירשפלד, אהרן קאמינקא, לואי לוויין, אבגינס מיט-בון, ישראל פרידלנדר, אלכסנדר מארכס ואבגינס טויבלר, נוכחים לדעת מה נפלא היה החומר האנושי שנצטבר בבית המדרש לרבנים.

העיקר בחיים היומיומיים בבית המדרש היו, כמובן, הלימודים. שני הסמס-טרים היו נפתחים בכל שנה בחגיגות ידועה, וכרגיל היה אחד המורים מרצה הרצאה על נושא מדעי. הרבה רבנים ואנשים מטובי העיר היו באים לחגיגות האלו. הלימודים היו מתחילים בכל בקר בשעה השמינית. ר' עזריאל הילדסהיימר היה נוהג אפילו להתחיל בימי הקיץ את שיעורו בשעה השביעית. שעות הלימודים הראשונות היו מוקדשות לגמרא, והשיעור בגמרא התקיים יום יום. יתר השעות הוקדשו לשיעורים בפוסקים, תנ"ך, היסטוריה והמקצועות האחרים. הלימודים בבית המדרש היו נגמרים, כרגיל, סמוך לשתיים עשרה וחצי, ובשעות של אחר הצהריים היו התלמידים לומדים באוניברסיטה. כשהיו לאחד התלמידים אי אלו שעות של

42) הנאמר בפרק זה מיוסד על הדינים והחשבונות השנתיים, ספרי הפרוטוקולים של "דיבוק חברים" (עיין לעיל, הערה 1 והערה 18) וזכרונותי מימי לימודי בבית המדרש.

חופש, היה חוזר על פי רוב לבית המדרש ולומד לעצמו. לכל אחד מן התלמידים היה מפתח לבית המדרש, על מנת שיוכל להכנס כל אימת שירצה.

הרבה מן התלמידים היו מקדימים ובאים להתפלל בבקר בבית הכנסת של הבחורים (בחורים-שול). תלמידים אלה היו אוכלים את ארוחת הבקר לפני השיעור באולם הישיבות של בית המדרש. שבו היה מוכן עבורם טה. המורים שגרו בקרבת מקום, אף הם היו מתפללים מדי יום ביומו בבית הכנסת של הבחורים, וכמוהם היו עוברים תכופות לפני התיבה. היו בין מורי בית המדרש בעלי תפילה מצויינים. לפרסום רב הגיע יעקב בארט, שהיה עובר לפני התיבה בתפילת נעילה במשך שנים רבות. בתקופה האחרונה הצטיין בנועם תפילתו שמואל הכהן גרינברג. אגודת הבחורים היתה ממנה אחד מחבריה למשרת הגבאי. מספר קטן של בעלי בתים שישבו בסביבות בית המדרש, היו באים אף הם להתפלל קביעות עם הבחורים. הרבה אנשים היו באים אל הבחורים-שול לתיקון ליל שבועות, שהיה מאורע חשוב בחיי הבחורים.

היחסים בין המורים והתלמידים היו לבביים מאוד. אחד האמצעים שבהם נוצרה ההתקרבות, היה מנהגם היפה של המורים להזמין את הבחורים לבתיהם לסעודות שבת ויום טוב. זו היתה חוויה מאוד נעימה לתלמידים, שהיו רובם בני ערים אחרות. חוויה נעימה ביותר היתה ההשתתפות בסעודת שבת או יום טוב בביתו של האדם הנפלא ד"ר מאיר הילדסהיימר, אשר עם היותו אך המנהל האדמיניסטרטיבי של המוסד היה כאב נאמן לתלמידים. העובדה שאחדים מן המורים ישבו בחצר אשר בו היה בנין בית המדרש, אף היא הוסיפה להתקרבות שבין המורים והתלמידים.

ההערצה למורים היתה גדולה מאוד. עוד עשרות שנים אחר פטירתו היה ר' עזריאל הילדסהיימר נקרא בפי הכל "הרבי". בשעת חגיגת חנוכה של התלמידים בשנת תרע"ב החלט רשמית לכנות את הופמאן בקביעות בתואר "רבנו". כשנפטר המיסד קבלו עליהם תלמידיו ללמוד לזכרו את כל הש"ס במשך השנה הראשונה. מעשה יפה עשו התלמידים כאשר מלאו להופמאן שבעים שנה. אחד מהם, שמואל הכהן גרינברג, שנתמנה אחר כך כמורה לתנ"ך, תרגם מגרמנית לעברית את מחקרו של המורה, Die erste Mischna, והמחברת הוצאה לאור על ידי הבחורים. סימן של הערצה לזכר מיסדו של בית המדרש היתה ההחלטה שהחליטו בשנת תרס"א לערוך את חגיגת מתן הסמיכה לתלמידים המסיימים לימודיהם בסמסטר הקיץ, ביום ד' בתמוז, היום שבו נפטר "הרבי".

הבחורים השתדלו ליצור בבית המדרש תנאים מתאימים לחיים נעימים, ויסדו לשם זה שתי אגודות, את דיבוק החברים ואת אגודת הבחורים (בחורים-פעריין). דיבוק החברים נוסדה בשנת תרל"ט, ותפקידה העיקרי היה ליצור אפשרויות לבילוי זמן נעים ומועיל. כחברים שימשו גם תלמידים בפועל וגם המסיימים. ה"דיבוק" היה עורך נשפים על דרך הנשפים של הסטודנטים

באוניברסיטאות הגרמניות, טיולים, משחקים, ולעתים עוד יותר תכופות שיחות והרצאות על נושאים מדעיים וחברתיים. המרצים היו על פי רוב חברי ה"דיבוק", מסיימי הסמינאריון או אורחים נכבדים שנודמנו לעיר. בין אלה מוצאים אף את דוד ילין, חגיגה גדולה היתה נערכה מדי שנה בשנה ביום יסודו של ה"דיבוק". הישיבות של האגודה היו מתקיימות, כרגיל, במוצאי השבתות והיו מבליים את הזמן בשיחות, ויכוחים ושירה. פעם קרה שבילו עד שעה מאוחרת בשירה ושרו אז שירים עבריים ו"זארגוניים". בימי מלחמת העולם היה ה"דיבוק" שולח חבילות מזון לחבריו שהיו בחזית. תכופות היה ה"דיבוק" עורך טיולים לסביבותיה של ברלין המלאות אגמים ויערות, ובהם השתתפו גם המורים.

אופי שונה במקצת היה לאגודת הבחורים ("בחורים-פעריין"), שנוסד בשנת תר"ע. אף שגם איגוד זה דאג ליצירת אפשרויות לביילוי זמן נעים, היה תפקידו העיקרי לעזור לתלמידים מבחינה כלכלית. בין הבחורים היה תמיד מספר הגון של מחוסרי אמצעים. בית המדרש היה נותן לתלמידים סיוע (עיין לעיל), ואפילו ממשלת גרמניה הקיסרית הקציבה סכומים ידועים לתפקיד זה. ה"בחורים-פעריין" עזר הרבה לתלמידים בהשיגו אמצעים כספיים בדרכים שונות. האגודה היתה בין מיסדי ה־ mensa academica של ברלין והיתה עוזרת לחבריה להשיג סיוע ממחלקת העזרה לסטודנטים, שהיתה קיימת על יד הקהילה היהודית בברלין.

ה.

עוד לפני פתיחתו של בית המדרש התחיל מיסדו, ר' עזריאל הילדסהיימר, לתת את דעתו על יסוד ספריה⁽⁴³⁾, ואברהם ברלינר נתמנה כספרן. אך יצא הכרוז הראשון בדבר יסוד בית המדרש, וכבר התחילו להגיע מתנות ספרים מאנשים שונים, בעיקר ספרים עבריים. בדין וחשבון הראשון של המוסד, פנה הרקטור שוב בקריאה אל הקהל לתרום ספרים לספריה. התוצאה היתה משביעה רצון, ובסוף שנת הלימודים הראשונה מנתה הספריה כאלף ושמונה מאות ספר. בראשית השנה השניה התחיל המוסד לרכוש ספרים גם בדרך קניה. סמוך לכך ערכו רשימה של ספרים שהמוסד זקוק להם ביותר, על מנת להעמיד את פעולת אוסף וקנית הספרים על בסיס מדעי. בכל זאת המשיך זרם הספרים העיקרי לבוא ממתנות גם בשנים שלאחר כך. בין הנדבנים היו יהודים מארבע כנפות אירופה, וביניהם אנשים פרטיים, מאספי ספרים ידועי שם, מחברים ומו"לים. מוצאים בין תורמי הספרים את ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, את בית ההוצאה הידוע האלמנה והאחים ראם בוויילנה, ואנשים ידועים אחרים. הרבה ספרים באו מספריותיהם של נפטרים. אחר מותו של הצדיק

(43) הנאמר להלן על הספריה מיוסד על הדינים וההשכונות השנתיים, שבהם היה נמצא, כרגיל, דין וחשבון מיוחד מן הספרן, וכן על ידיעות שקבלתי מן הספרן האחרון ד"ר עזריאל הילדסהיימר וממה שזכור לי.

הידוע הבארון וילהלם פון רוטשילד בפראנקפורט, עבר חלק חשוב מספריתו היקרה לספרית בית המדרש. כאשר נפטר הרב ד"ר שלמה כהן, מי ששימש מורה לדרשנות בסמינאריון (עיין לעיל), נמסרו כל אלף וחמש מאות הספרים מספריתו לספרית בית המדרש. גם ספריתו הפרטית של הירש הילדסהיימר ניתנה אחר פטירתו למוסד שבו הורה.

עם זאת לא גדלה הספרייה במהירות הראויה לשמה. אחת הסיבות העיקריות נעוצה בעובדה, שבאשכנז היו רק מעטים שלא מצאו כל ענין בספריות שנשארו להם מהוריהם והיו מוכנים למסור אותן למוסד ציבורי. וכך יצא שאחר שלשים שנות קיום היו לספרייה כעשרת אלפים ספר בלבד. גם בשנים המאוחרות יותר גדלה הספרייה רק גידול צנוע, ובשנת תרפ"ו הגיע מספר הספרים לארבעה עשר אלף. אוסף הספרים התקדם במקצת בשנים שלאחר זה, ובשנים עשרה השנים האחרונות נוספו לספרייה שבעת אלפים ספר. עם סגירת המוסד בשנת תרצ"ח היו בספרייה עשרים ושלוש אלפים ספר. אמנם, היו בין אלה הרבה ספרים עתיקים, יקרי המציאות, וגם מספר אינקונאבולים וכתבי יד.

אחר פטירתו של ברלינר שימש מנהלה של הספרייה שמואל הכהן גרינברג. הוא הנהיג את המנהג היפה להראות לתלמידיו בעת שיעוריו בתולדות הספרות את הספרים שעליהם היה מרצה. הספרן האחרון היה עזריאל הילדסהיימר, אחרון המורים, נכדו של המיסד. בשנים האחרונות שימש כספרן-עוזר מר הוכהויזר, שהיה מסור מאוד לעבודתו וכל התלמידים זוכרים ברגשי תודה את נכונותו התמידית לעזור להם בספרים הנחוצים להם.

מאורגן באופן יוצא מן הכלל היה בשנים האחרונות אולם הקריאה, והוא עלה בערכו על אולמי הקריאה של יתר הספריות היהודיות שבברלין. באולם הקריאה נמצא מבחר מצויין של אלף ושבע מאות ספר בכל שטחי חכמת ישראל, שאיפשר לעבוד עבודת מחקר מבלי להזדקק כמעט למחסני הספרים. הספרן האחרון הדפיס קאטאלוג של אולם הקריאה, המשמש מדריך הגון לחכמת ישראל. הספרייה אף היא נפלה קרבן להתקפתם של הנאצים על המוסדות היהודים בנובמבר 1938. בכל זאת ניצל חלק מן הספרים יחד עם הספרים היהודים שהוחזרו עם תום המלחמה לעם היהודי על ידי ממשלות בנות הברית.

פה כדאי לספר בקיצור גם על ספרי המדע והספרות הפריודית שיצאו לאור על ידי בית המדרש או על ידי החכמים הקשורים בו⁽⁴⁾. החל משנתו הראשונה נהג בית המדרש לפי מנהגם של מוסדות מדע, והיה מצרף לדינים והחשבונות השנתיים שלו מחקרים שנתחברו על ידי המורים. והואיל וכמעט כל המורים נחשבו

(4) עיין בכרכי ה"מאגאזין" ו"ישורון". ספרי היובל שהוצאו לכבוד הילדסהיימר, הופמאן, ברלינר וזלגמוט ידועים יפה בספרותה של חכמת ישראל. הם מהווים אוצר עצום של מאמרים חשובים במרבית שטחי חכמת ישראל.

בין גדולי חכמי ישראל, מהווים הדינים והחשבונות כעין ספריה קטנה לחכמת ישראל. מלבד זה הוציא המוסד לאור אי אלה מכתבי מוריו ומספר ספרי יובל לכבודם בהגיעם לימי זקנה. יצא לאור גם ספר יובל מיוחד למלאת חמישים שנה לבית המדרש, שבו נדפסו מחקרים מאת המורים אשר שימשו אותה שעה בהוראה.

אם גם בית המדרש לא הוציא מבחינה רשמית שום הוצאה פריודית, הרי עשו זאת אחדים מן המורים. בתמיכה רבה מצד המוסד, ברליגר הוציא במשך שנים רבות בשיתוף פעולה עם הופמאן את ה"מאגאזין פיר די וויסענשאפט דעס יודענ-טומס", שהיה בו גם מדור עברי. המאגאזין היה בימיו אחד הפריודיקונים הנכבדים ביותר בעולמה של חכמת ישראל, וכרכיו משמשים עד היום מקור-עזר חשוב לחוקר היהודי. אופי פופולארי יותר היה לירחון "ישורון", שיצא בגרמנית בעריכתו של יוסף ווהלגמוט במשך הרבה שנים. ה"ישורון" היה מביא ליד המאמרים המדעיים גם מאמרים רבים בבעיות אידיאולוגיות של היהדות החרדית, ואף מאמרים פוב-ליציסטיים. יתכן שהמקום שהוקדש בו למאמרים משני הסוגים האחרונים אף עלה על המקום שניתן למאמרים מדעיים. עיקר תפקידו של הירחון היה לחזק את ההכרה הדתית של החרדים באשכנז. בשנים תר"פ-תרפ"ז היה ב"ישורון" גם מדור עברי.

עתון פובליציסטי, עם הוספה למאמרים בחכמת ישראל, היה ה"ידישע פרעסע", שיצא בעריכתו של הירש הילדסהיימר במשך הרבה שנים. במלחמתו האמיצה נגד האנטישמיות, שניהל הירש הילדסהיימר בעתונו זה, הוא נעזר בחומר שהומצא לו על ידי דוד הופמאן. הופמאן גם הדפיס מזמן לזמן מאמרים מדעיים בהוספה המדעית של העתון. רשמית לא היה, כמובן, כל קשר בין בית המדרש ועתון זה, אולם היה ידוע שהעתון מבטא את דעת ראשי בית המדרש לרבנים בבעיות החשובות העומדות ברום עולמם של היהודים.

ט.

בשעה שהשלטון בגרמניה עבר לידי של היטלר עמד בית המדרש לרבנים בברלין בשנתו האקאדימית הששים. הוא נמנה על המפורסמים והחשובים בין בתי הספר לחינוך רבנים, ונהנה מפרסום בלתי רגיל באירופה המזרחית, שבה היה ידוע בשם "בית המדרש לרבנים של הילדסהיימר".

בפני מנהיגי בית המדרש עלתה אז במלוא חריפותה בעית עתידו של המוסד⁽⁴⁵⁾. מצד אחד היה ברור למנהיגים האחראים של המוסד, כי אין לבית המדרש כל עתיד בגרמניה. יציאתם של היהודים מן המדינה הלכה והתקדמה במהירות, ואתה חיסולן של כמה וכמה קהילות. אולם, מהצד השני, היה קשה להחליט על סגירתו של מוסד כה חשוב, שעוד היו בו קרוב לחמישים תלמידים מאשכנז ומאוצות אחרות.

(45) הפרטים על חמש שנות קיומו האחרונות של הסמינאריון ניתנים על יסוד מה שנשאר בזכרוני (שהיה בסמינאריון עד אמצע מנחם אב, תרצ"א) ועל יסוד אגרת מפורטת שכתב לי ידידי ד"ר עזריאל הילדסהיימר מתל אביב. אי אלה פרטים על השנים האחרונות לקחתי גם מן האגרות שכתב אלי בשעתו מו"ר הגאון רבי חיינברג, שליט"א.

כהוצאה מזה נולדה תכנית להעביר את בית המדרש לארץ ישראל, ו"אבי" המוסד, ר' מאיר הילדסהיימר, נסע לארץ ישראל על מנת לבדוק את האפשרויות הצפונות לו שם. הילדסהיימר מצא בארץ ישראל הבנה רבה לתכנית. עיריית תל אביב שאפה לארח את המוסד המפורסם בעיר העברית הראשונה, והיתה מוכנת להקציב מגרש עירוני לשם בנית בית למען בית המדרש. הילדסהיימר מצא גם בחיים נחמן ביאליק תומך נלהב ברעיון העברת בית המדרש לתל אביב.

אולם, כאשר חזר הילדסהיימר לברלין והרצה בפני הקוראטוריון על אפשרות מימוש התכנית, הוא נפגש בהתנגדות רבה מצד אחדים מחבריו. נוסף לזה היו דעות שונות ביחס לתכנית גם בתוך חבר המורים. וכאשר לאסונו של המוסד נפטר ר' מאיר הילדסהיימר אחרי מחלה קצרה בקיץ של תרצ"ד, בטלה תכנית העברת הסמינאריון לארץ ישראל באופן סופי.

אחר פטירתו של "אבי" בית המדרש, התחילה "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" (רייכספערטרעטונג דער דויטשען יודען) להגיש עזרה רבה יותר לבית המדרש, ומאז ועד סגירת המוסד סיפקה את מרבית הכספים למען התקציב השוטף. מספר התלמידים ירד במקצת, אולם בשנתו האחרונה עוד היו במוסד כשלושים תלמיד. כשנה וחצי לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה חידשה קבוצת יהודים מאשכנז, שישבה בארץ ישראל, את ההצעה בדבר העברת המוסד לארץ. אולם גם עכשיו לא יצאה התכנית לפועל.

קצו של בית המדרש הגיע ביום המר והנמהר, ט"ז במרחשוון תרצ"ט (10 בנובמבר, 1938), כאשר עלה הכורת סופית על יהדות גרמניה, ומרבית בתי כנסיותיה ומוסדותיה נשרפו על ידי הנאצים. בנינו של בית המדרש לרבנים לא נשרף, הואיל והגיסטאפו החליטה לשכן בכל קבוצת הבנינים אשר בחצר ארטילריי-שטראסה 31 את משרדי ה"הילפספערין דער דויטשען יודען", שעוד הורשה להמשיך בפעילותיו. אולם המשטרה סגרה את הבנין וחתמה את דלתותיו.

על אף הסכנה שבדבר עלה בידי עזריאל הילדסהיימר, נכדו של המיסד, להציל דרך דלת אחורית שלא היתה חתומה, כאלף מן הספרים היקרים אשר בספריה. אחר תום המלחמה נתגלה בצ'כיה חלק גדול מספרי בית המדרש, וגם הם הועברו לארץ ישראל. אלפי ספרים אלה הם השרידים היחידים שנשארו מן המוסד הגדול הזה.

זכרו של המוסד יקר לכל תלמידיו וחניכיו המרובים שניצלו מן השואה. הם מפוזרים ברחבי העולם היהודי ורבים מהם פעילים כרבנים, מורים במוסדות חינוך יהודים עליונים ועסקנים חשובים בציבוריות היהודית, במדינת ישראל ובתפוצות.

תולדות בית חמדרש לרבנים בווינה

מאת

ד"ר נ. מ. גלבר

להקמת בית המדרש לרבנים בווינה קדמו תכניות רבות.

הרעיון להקים באוסטריא בית מדרש או מכון להכנת נוער יהודי לתפקיד רבנים, ראשיתו נעוצה בסוף המאה הי"ח.

אחרי שתקנון היהודים שניתן ע"י הקיסר יוסף ה'2 ב-27 במאי 1785 קבע קוים יסודיים להשוואת היהודים בזכויות וחובות עם יתר האוכלוסין נתעוררה השאלה שמן הנחוץ כי הרבנים, מחנכי העם — יהיו בעלי השכלה כללית. בשנת 1786 הציע המפקח הראשון על רשת בתי הספר באוסטריה י. א. גאל ליסד קורס פילוסופי להכשרת רבנים והמליץ למנות את הרץ הומברג למנהלו.

אגב הקמת רשת בתי הספר הכלליים לנוער היהודי מטעם השלטונות האוסטריים בבוהמיה מורביה, גליציה ובוקובינה נתעוררה הבעיה כיצד להשיג מורים. לשם כך נוסד בשנת 1792 בלבוב, על יסוד הסעיף 14 של תקנון היהודים מטעם הקיסר יוסף ה'2, סמינריון למורים. יחד עם יסודו הוצעו הצעות להקים בלבוב גם מכון-רבנים, הואיל ולפי החוק נדרשו מכל מועמד לרבנות ידיעת השפה הגרמנית והשכלה בפילוסופיה. באותה עונה הציע יועץ הנציבות בפראג פון ריגר ליסד בפראג בית מדרש לרבנים ולמורים לכל מדינות אוסטריא. העניין הגיע לדיון בלשכת החצר הקיסרי וב-4 באפריל 1795 החליט הקיסר פרנץ ה'1 שלאחר 6-4 שנים אין לאשר מועמד לרבנות שלא למד למודים פילוסופיים בתוצאות משביעות רצון.

מכל התכנית הזו לא יצא כלום. אולם דבר השתלמות הרבנים לא ירד משולחן הדיונים של הממשלה המרכזית, ביחוד העסיקה בעיה זו את השלטונות החל משנת 1820. מוינה באה הוראה מפורשת שלפי החלטת הקיסרות מ'2 בינואר 1820) אין לאשר מינויים של רבנים, אלא אם עמדו בבחינה פילוסופית. ביחוד הקפידו בדרישה זו בגליציה. אמנם הגוברניום הגליצאי הגיע לכלל מסקנה, שאין אפשרות לבצע הוראה זו מבלי לתת למועמדים לרבנות את שעת הכושר להשתלמותם היהודית

1) "Dass nach einer Festzusetzenden angemessenen Zeit kein Rabbiner mehr angestellt werde, der nicht einer vorläufigen Pruefung vollkommen zureichende Beweise einer grundlichen Kenntniss der philosophischen Wissenschaften und der Juedischen Religionslehre abgelegt hat."

והכללית. ולכן הוציע הגוברניום בשנת 1822 להקים בית מדרש לרבנים ("Israelitisch — philosophisch — theologische Lehranstalt") שבו יקבלו את השתלמותם הכללית והיהודית, לפי שהאוכלוסיה היהודית לא תכיר לעולם ברבנים שלמדו לימודים כלליים באוניברסיטה נוצרית.

שלטונות וינה לא הסכימו לתכנית זו. בית המדרש היה בעיניהם למיותר והתכנית לא נתקיימה. פרט להוראה שעל פיה אין לאשר מינוי של רב, שלא יוכיח בתעודות כי עמד בבחינה הכללית — אף אם לא לציין כיצד לבצע זאת.

הצעת הגוברניום באה על יסוד השתדלותו של המשכיל יוסף פרל (1773-1839) מטרנופול שהפנה במספר תזכירים את תשומת לב השלטונות על הצורך לשפר את המצב התרבותי של היהודים בגליציה בעזרת יהודים נאורים ומשכילים וביחוד רבנים בעלי השכלה. לשם כך הגיש עוד בשנת 1819 הצעה להקים כנסת יהודית (Synode) קבועה מורכבת מאישים משכילים, מהימנים, באי כח העם היהודי, שתתחל את כל ענייניו, שתפקח על רשת החינוך ותייצגו כלפי המדינה². הממשלה הוינאית לא קיבלה את תכניתו.

אולם לאחר שהקיסר פראנץ הראשון הסכים ב־22 בינואר 1820 לפתיחת בית בפדוא — שנפתח בסתיו 1829 — בא (Collegio Rabbिनico) המדרש לרבנים שינוי בדעת השלטון המרכזי בווינה. החל משנת 1825 המליצו המשרדים הממשלתיים המרכזיים בווינה להקים מכון להשתלמות רבנים לפי דוגמת המכון בפדוא.

הגוברניום בלבוב שאל את דעת יוסף פרל והוא התנגד להקמת מכון לרבנים דוגמת פדוא, היות ורבני גליציה מחוסרים כל השכלה כללית עוד לא הגיע הזמן ליסוד מכון כזה³. הוא המליץ להקים ע"י בית הספר שלו בטרנופול סמינריון מיוחד להשתלמות רבנים ובראשו חשב להעמיד את ש. י. רפפורט (שי"ר). תכנית זו לא יצאה לפועל בגלל חוסר אמצעים כספיים.

ב־10 ביוני 1828 שלח היהודי הברודאי, תושב אודיסה, מרדכי (מרק) ברנשיין לנציב גליציה, הנסיך לובקוביץ, תזכיר ובו הצעה להקים בלבוב בית מדרש לרבנים. לובקוביץ הסכים לתכנית זו אולם ראשי הקהילה בלבוב התנגדו לה בכל תוקף. בשנת 1831 חזרה ונדונה שאלת הקמת בית מדרש לרבנים ולמורי דת, הפעם בברודי. אלעזר קאליר (1802-1861), מנכבדי הקהילה ומשכיל, הציע ליסד בברודי בית מדרש לרבנים לפי דוגמת פדוא. מספר משכילים, ובראשם נחמן קרוכמל לקחו חלק פעיל בעבוד תכנית זו ורנ"ק הציע את השתתפותו הפדגוגית⁴. העניין הובא לפני הממשלה

2) Archiv des Ministerium fuer Kultus und Unterricht (Wien) S A /5049/ 1819.

3) Archiv d. Ministerium des Innern (Wien) (A. d. M. d. I) IV T 1815-1828, 781/179 Februar 1826.

4) כתבי רנ"ק, הוצאת דר. רבידוביץ, ברלין, עמ' תמ"ח.

לרגל פנית משלחת יהודי ברודי אל הקיסר, אחרי שהקהילה הגישה לו ב־30 ביוני 1830 פטיציה בכתב.

מוינה הגיעה הוראה (13 בינואר 1832) לשאול את חוות דעתו של הרב ראשי הקהילה וראש העיריה בברודי עד כמה רצוי להקים בית מדרש לפי דוגמת פדוא או בתנאים מתאימים לתנאים שבגליציה.

הרב הברודאי יחיאל מיכל קריסטיאנפולר נתן חוות דעת לא רעה. ראש העיר, גרובר, מסר ב־11 ביוני 1832 בשם העיריה תזכיר מפורט, בו קבע, כי השכלה הביאה לכל העמים תוצאות פוריות ויש לצפות כי כן דינה לגבי היהודים, אולם אין להתעלם מקשיים המיוחדים לדתם. המדע, טען ראש העיר, לפי טבעו מזיק לאמונה שאיננה זקוקה לכל ביסוס מדעי. בענין היהודים רצוי להפיץ ביניהם מדע אם באמצעותו יניעו אותם לקבל דת אחרת. אולם לפי שהנסיון מוכיח הרי משעה שמתמסרים היהודים להשכלה כללית, הם פונים עורף לדתם אולם מבלי לקבל על עצמם דת אחרת. נמצא כי בזה הם מביאים רק נזק למדינה, על כן הוא מתנגד להקמת בית מדרש מיוחד לרבנים, כי איננו רואה צורך בו. כל שכן אם מוסד כזה יוקם בכספי המדינה. אמנם רצוי שהרבנים יהיו בעלי השכלה ובוגרי גימנסיה, ויגמרו את לימודי הפילוסופיה באוניברסיטה, אולם דבר זה אפשר להשיג בלי בית מדרש מיוחד. המועמדים לרבנים צריך שיהיו חייבים ללמוד על השבונם הם, והמדינה תחסוך את ההוצאות הכרוכות בהחזקת בית מדרש מיוחד. בענין לימודי דת אין צורך שידעו יותר מהשפה העברית. סיום חוות דעתו של ראש העיריה היה בהערה, שהקמת בית המדרש הזה תוכל להביא תוצאות חיוביות, אם ירחיבו אותו על כל היהודים ולא על חוג מצומצם של מועמדים לרבנות בלבד, בהרחבה נאותה ירכוש כל יהודי ידיעות כלליות הנחוצות לקיומו החמרי⁵.

מענין שגם יוסף פרל שנשאל לדעתו בענין המדובר התנגד הפעם לתכנית זו, הואיל והצעה זו באה ממשכילים בברודי שלא היו אהודים עליו יותר מדי. השלטונות דרשו ממנו את חוות דעתו בשנת 1833, ובה הזכירו, שהוגשה ללשכת החצר בוינה הצעה להקים בית מדרש יהודי לפילוסופיה בגליציה, פרל הציע ליסד בטרנפול בית מדרש לרבנים בן שש שנות לימודים, בתנ"ך, משנה, תלמוד בבלי וירושלמי, פוסקים, מדרשים, ספרי דת, דקדוק, סגנון, תרגומים, תורת ההגיון, ריטוריקה והומילטיקה.

מלבד הלימודים העבריים הציע גם להכניס את לימוד השפה הפולנית, הגרמנית והצרפתית, קליגרפיה, חשבון, תורת הסגנון, היסטוריה כללית, גיאוגרפיה, תולדות הטבע, מתמטיקה והנהלת השבונות.

5) Judensachen Fasz II/12.

6) A.d.M. d.J. IV T 1 Duldung der Juden 1828-1848, Fasz 278. (1832).

לכסוי התקציב הציע פרל א' לשלם בכל שנה 1800 פל' מקרן בתי הספר היהודיים שחוסלו בשנת 1806 ב' לבטל את הגזרה של בחינות לשם השגת היתר נישואים ובמקרה זה לקבוע דמי-נישואים לטובת קרן בתי-הספר ג' להטיל על יהודים שאינם שולחים את ילדיהם לבית הספר היהודי לשלם את דמי הלימוד. שלטון וינה דחה את הצעותיו לכיסוי התקציב ובזה נכשלה גם כל התכנית.

בשנת 1837 הפנה ד"ר לודביג פיליפסון בעתונו „אלגעמינע צייטונג דעס יודענטום" את תשומת לב המנהיגות היהודית בווינה לצורך להקים באוסטריא בית מדרש לרבנים — אולם לשוא. נציגי הקהילה הוינאית היו בדעת מנוגדת. הם לא התענינו בבעיה זו אפילו כאשר ראשות המשטרה בווינה פנתה לדעתה בענין שאילתת הקונסיסטוריום של האוניברסיטה הוינאית בנידון יסוד מכון להכשרת רבנים.

רבני אוסטריא עם רב המדינה במורביא מרדכי בנעט הביעו את דעתם. נגד הדרישה, שמועמדים לרבנות ילמדו פילוסופיה.

בשנת 1850, לאחר שהממשלה קבעה תכנית לימודים חדשה לגימנסיות, הוציא משרד הדתות והחינוך הוראה, שמועמדים לרבנות מוכרחים להוכיח שגמרו שמונה כתות גמנסיה ולכל הפחות סמסטר אחד של לימודים אוניברסיטאיים.

באותה התקופה הציפו יהודי מורביה, אספת נכבדי היהודים בבוהמיה שנת-כנסה בנובמבר 1850 והחליטה בישיבתה מיום 7 בפברואר 1850, שהקמת סמינריון לרבנים ולמורי הדת היא הכרחית ויש לפעול בכיוון זה בהסכם עם יהודי יתר מדינות אוסטריא. מגליציא לא הוגשה שום פניה. אולם השלטונות הוינאים פנו ביזמתם הם ב-10 ביולי 1851 אל הנציב בגליציא בענין הבעיות השוטפות של יהודי גליציא, ובכללן נגעו גם בצורך להקים בית מדרש לרבנים מתוך ההנחה, שהרבנים צריכים להיות גם בעלי השכלה כללית. בפניה זו שאלו אם יספיק למטרה זו בית מדרש לרבנים כולל לכל יהודי אוסטריא או במסגרת מצומצמת מכון מיוחד לגליציא.

בשנת 1854 נפתחה בפרשבורג ישיבה בשם הגרמני "Rabbiner Schule" בת זכויות פומביות ושחרור התלמידים מחובת הגיוס, שהיתה רחוקה מתכנית בית המדרש לרבנים, ולמרות זאת הותקפה גם היא ע"י חוגי רבנים חרדים. בוגרי הישיבה לא היו יכולים להשיג משרות רבנים באוסטריא המערבית מפני שלא גמרו גימנסיה.

באותו הזמן — 1855 — הציע ד"ר עזריאל ישראל הילדסהיימר (1820-1899), שכהן אז כרב באייזנשטט, לשלטונות תכנית להקמת בית מדרש לרבנים

7) Die Notablenversammlung der Israeliten Boehmen's in Prag. Vien 1852 p. 362.

ברוח היהדות החרדה, אולם הממשלה ההונגרית דחתה כנראה בהשפעת החרדים הקיצוניים, את תכניתו בנימוק שהיא "שטות דידקטית" (').

בינתיים נעשו בגליציה קשיים למועמדים לרבנות אם לא הוכיחו כי גמרו את למודי גימנסיה. אגב, הרב הראשון שעמד בבחינה היה ר' צבי הירש חיות (1805-1855) שהשיג באוניברסיטה בלבוב את התואר מגיסטר (M. A.) תעודת בחינה עם הציונים "מצוין" ראיתי בידי נכדו, הרב הראשי בוינה פרופ. ד"ר צבי פרץ חיות; השני היה הרב בסאמבור, ר' שמואל דייטש.

הרב דייטש הגיש בשנת 1851 לממשלה בוינה תכנית לתיקון יהודי גליציה ובמסגרתה הציע גם להקים בגליציה בית מדרש לרבנים. משרד הדתות השיב לו שהממשלה תעיין בבעיות הכרוכות בתיקון המצב הקהילתי והדתי של יהודי גליציה. כל הענין לא זו, ונעלם במגרות השולחנות של פקידי המיניסטרו. אולם הרעיון היה תוסס בקרב הציבור היהודי, ביחוד בקרב המשכילים בברודי.

בשנת 1859 דנו במועצת הקהילה בשאלה זו בקשר עם הקמת בית ספר יהודי תיכוני, שהיה צריך לשמש גם מוסד חינוכי, מבין מועמדים לבית מדרש לרבנים. ההצעה נתקבלה פה אחד והוחלט להגיש אותה לוועד הקהילה בלבוב, שטפל בתקופה זו בענין הקמת בית מדרש לרבנים בלבוב. עם כשלון התכנית הלבובית לא נתקיימה גם התכנית המדוברת.

בשנת 1860 השתדל מנהיג החרדים בוינה, יצחק דייטש, נינו של הרב יצחק הלוי לנדא מדוקלא, בפני מיניסטר הדתות, הרוזן טהון, להשיג רשיון להקמת בית מדרש לרבנים בגליציה לפי דוגמת הישיבה בפרשבורג. המיניסטר טהון היה מוכן למלא את מבוקשו אולם דרש שתלמידי בית המדרש יגמרו לפני כניסתם לבית המדרש לכל הפחות גמנסיה נמוכה, אבל בנשימה אחת הביע טהון חשש, שתלמידי גמנסיה לא ירצו להמשיך בלמודים בישיבה.

טהון, שהיה קתולי אדוק ראה סכנה בהכשרת רבנים בעלי השכלה אקדמאית מתוך הנחה, שאין שום קשר פנימי בין תפקידי הרב ודרישה להשכלתו החילונית. בכיוון זה תמך בהתנגדות החרדים לבתי מדרש לרבנים על בסיס השכלה חילונית.

ב

צורה ריאליית יותר קבל ענין בית המדרש לרבנים בשנת 1856 כאשר הקיסר פראנץ יוסף הראשון החליט להקים בהונגריה מכספי-הקנס המלחמתי של פלדמרשל הינאו בסך מיליון גולדן בית מדרש לרבנים. ב-4 באוקטובר 1877 נפתח בית מדרש לרבנים בבודאפשט יחד עם גמנסיה יהודית. אז נתעוררה גם באוסטריה שאלת יסוד בית המדרש לרבנים. נשיא הקהילה היהודית בוינה

8) Dr. Gerson Wolf : Joseph Wertheimer, Wien 1868 p. 199-200.

יוסף וורטהיימר הצביע על הצורך לעשות מאמצים להשרשת מדעי היהדות בקרב היהודים באוסטריא כדוגמת גרמניא.

כתפקיד ראשון להשגת משימה זו ראה הוא להקים בית מדרש לרבנים ולמטיפים באוסטריא. הקהילות באוסטריא — בעיקר וינה בוהמיה מורביא ואפילו בגליציה — עם אוכלוסיה יהודית בת 1.200.000 אזרחים זקוקות לרבנים בעלי השכלה יהודית וכללית ואין לסמוך, שהסמינר בברסלוי יוכל לספק להן את הרבנים, המטיפים והמורים הדרושים.

לפי דעתו המקום המתאים ביותר לאכסון בית המדרש הוא וינה, המונה כבר מספר לא קטן של מדענים יהודים היכולים לשמש שם מרצים. האוניברסיטה הוינאית, בה מקדישים מקום נרחב לטפוח מדעי המזרחנות והיסטוריה הקשורים עם תולדות היהדות, תוכל לתת לסטודנטים יהודים הזדמנויות רבות להשתלמות יסודית במדעים הדרושים לטפול במדעי היהדות. וינה, כעיר תרבותית, תתן למועמדים את האפשרות לחינוך וליטוש ציביליזטורי. התקציב הדרוש אפשר לכסות באמצעות הקרנות היהודיות השונות שנתוספו מימי יוסף השני בבוהמיה מורביה וגליציה, ואין צורך, שהממלכה או הקהילות תחייבנה בהוצאות הכרוכות בהקמתו ובקיומו. רק במקרה שהכנסות הקרנות לא תספקנה, יש לדרוש תוספת מתקציב הממלכה או מהקהילות.

ורטהיימר הצביע גם על העובדה שבית המדרש מיסודו של ד"ר ילינק יוכל לשמש בסיס להקמת הסמינר הרבני.

מבחינה ארגונית דרש להעניק לסמינר עצמאות מלאה בלי שום התערבות מצד הממשלה. אמנם יש להקים הנהלה מורכבת מנציגי הקהילות הגדולות בראשות נציגות הקהילה הוינאית, אבל ביחד עם זה יש להצהיר, שאין שום התחייבות לקהילות למנות רבנים מתוך בוגרי בית המדרש.

לא מן הנמנע שדברי ורטהיימר השפיעו על השלטונות בוינה, שהתחילו לפי יזמת הקיסר להתעניין בבעיה זו. בקשר עם התכנית להקמת בית המדרש לרבנים בהונגריא עבדו השלטונות בוינה גם תכנית.

המרצה במיניסטריון לדתות פון הענטל הציע להקימו בוינה, הואיל ושם קימת אוניברסיטה, ספריות וקהילה יהודית גדולה, לעומת זה המליץ תת-השר פון הלפרט, על פראג, מפאת האי-דתיות המשתלטת בוינה.

ב-17 בדצמבר 1867 דרשה הנציבות של אוסטריא התחתית מועד הקהילה הוינאית חות דעת, והוא הציע את פראג. שר הדתות פון שטרעמאיער תמך בתכנית זו בהרצאתו לפני הקיסר. ב-18 באוגוסט 1870 הסכים הקיסר להקמת בית מדרש לרבנים ציבורי. יחד עם זה אישר הקיסר מכספי הממלכה הקצבה מתאימה לתשלום משכורות הפרופסורים. למעשה הוקצב גם בתקציב הממשלתי לשם כך סך של 4000 פלורין לשנה.

המניסטריון הכין כבר התיעצות על ביצוע התכנית, והזמין את ועד הקהילה בוינה לשגר את נציגו, כי בדעתו היה לפתוח את בית המדרש בהתחלת שנת הלימודים 1871-1872.

בינתיים נתמנה לשר הדתות והחינוך במקומו של פון סטרעמאיער ד"ר יוסף וירצק. מנהל המחלקה באותו המשרד. הלה ניגש במרץ לביצוע התכנית. כינס ועד נאמנים ופנה אל הקהילות הגדולות ואישים יהודים בבקשה להביע את חות דעתם. רוב הנשאלים הסכימו להקמת בית המדרש בוינה. העניין התקרב כבר לסיומו ולפתע עם משבר הממשלה הסתלק ד"ר וירצק ואתו נעלמה התכנית וביצועה לא קויים.

כדי למלא את החסר יום המטיף והמלומד הוינאי ד"ר אדולף ילינק (1820-1893) להקים מכון להשתלמות הנוער במדעי היהדות ומצא אהדה רבה בחוגי משכילים צעירים שעמדו לימינו. תמיכה רבה מצאו גם אצל המטיף נח מאנהיימר והרב הוינאי אלעזר הורוויץ. בעזרתם הושגה גם התמיכה הכספית הדרושה לבסוס המכון. נכבדי הקהילה, ברנהרד פולאק ווילהלם גוטמן, תרמו את התרומות הראשונות ורכשו גם ספרית מלומד יהודי בפראג וספריתו של מנהיימר. בבית הכנסת החדש בליאופולדשטט נפתח ב"ד 24 בנובמבר 1863 בית המדרש "ללמוד וללמד" לתלמידי גמנסיה, שחשבו להיות אח"כ רבנים. כמרצים כהנו הרב הורוויץ¹⁰ — מס' חולין, ד"ר ילינק¹¹ — נביאים ומדרש, החכם

10) אלעזר הורוויץ (1803-1868) יליד פלוס (בוריה), בנו של הרב בפרנקפורט ד/מ צבי הירש בן פנחס. 1821-1825 תלמיד הישיבה של ר' משה סופר בפרעשבורג. 1825-1828 מנהל תלמוד תורה בדייטש-קרייץ. בשנת 1828 נבחר לפי הצעת הפרנס יצחק לוי פון הופמנסטאל לרב בוינה וכיהן שם בתפקיד זה עד מותו (1868). העמיד תלמידים רבים, מהם ד"ר אלברט כהן והרב ד"ר שמידל. למרות דעותיו הדתיות הקיצוניות הצטיין בסבילותו לגבי הזולת. בשנת 1836, כאשר מספר תינוקות בוינה מתו אחרי ברית מילה והרופאים קבעו כסיבה את המציצה בפה, המליץ יחד עם ר' משה סופר לבטל מציצה בפה. בזמן המשפט הידוע בשנת 1863 בקשר עם מאמרו של ד"ר גרץ על דעות הנביאים על משיחיות מסר לבית דין חות דעת, בה קבע שאין שני סוגים של יהדות, ישנו רק סוג אחד של יהודים, יהודים שומרים את הדת ויהודים שאינם מקפידים בשמירת הדת. דעתו זו עוררה התנגדות בחוגי החרדים, 156 רבנים עם ר' עזריאל הילדסהיימר פרסמו ב"איוזאליט" (1864 גל' 3) הצהרת מחאה, א. ה. וייס הצדיק את דעתו בחוברת מיוחדת הרב הורוויץ פרסם מאמרים תורניים ב"כוכבי יצחק", "ירושלים", "מגד ירחים", "בית המדרש" (של ילינק), היה מאוהדי רעיון ישוב א"י ועמד בקשרים עם פרץ סמולנסקין.

11) ד"ר אהרן (אדולף) ילינק, גמר את למודיו האוניברסיטאיים בפראג, 1841-1856, בלייפציג ממשותפי השבועון "אוריאנט" של ד"ר פירסט ומשנת 1815 רב ומטיף. 1856-1893 רב ומטיף בוינה. חוקר מעמיק בתולדות הקבלה, חקר בלשני ומדרשים. גם פובליציסט בשטח האפולוגטיקה. ר' עליו את המונוגרפיה של ד"ר מ. רוזנמאן על שיחתו עם ד"ר ל. פינסקר ראה את ספריו: Adolf Yellinek, Aus zwei Jahrh underten (1924).

הספרדי ראובן ברוך — יורה דעה, יצחק טולנסקי-האנדל¹²) בעמ"ח „שערי בינה“ — משניות, יצחק הירש וייס¹³) — מס' ברכות, מאיר פרידמן¹⁴) — חומש, עמנואל באומגארטן¹⁵) — חובת הלבבות. מלבד המרצים הנזכרים היו גם מזמן לזמן מרצים מחוץ לאוסטריה כגון ש. פינסקר, ל. סאנטו, הרב ד"ר דושאק ד"ר נ. ברילל, ד"ר גרשון וולף.

למעשה היה מכון זה תחליף של בית מדרש לרבנים, והצליח להעמיד מספר מועמדים לרבנים וביחוד מורים ללמודי דת בבתי הספר הכלליים ומורים בשביל בתי הספר העממיים ברוב הקהילות במורביא בוהמיה גליציה ובוניה גופא. מתלמידיו היה גם החוקר הידוע שניאור זלמן שכטר, שנתפרסם אח"כ כמגלה אוצרות הגניזה שבקהיר. הנהלת המכון השתדלה להשיג מידי השלטונות אישור, דבר שהיה כרוך בקשיים. מיניסטריון המשטרה לא נאות לכך מתוך חשש שזהו ענין מפלגת היהודים המתקנים Reformjudenpartei בה ראו בתקופת ממשלת הרוזן טהון גורם מהפכני ואנטי-ממלכתי ולכן העדיפו את דעת החרדים שהתנגדו לכל מכון יהודי בעל כיוון חילוני-דתי.

12) יצחק טולנסקי-האנדל היה דיין בבית דין בוניה. בספרו „שערי בינה“ (וינה 1862) — ניסה לבאר את כללי ועקרי ההוראה ממקור המשנה, מדברי הרמב"ם ומתוך דברי הש"ע והש"ך. פרסם בשנת 1866 את „ספר עדות לישראל“ ובו תשובה על השאלה מי כשר ומי פסול לעדות ולשבועה ע"פי דיני התורה וש"ע, מלבד ספרים אלה יש עוד להזכיר „נר מצוה“ ב' חלקים (וינה 1866-1878) באור דיני התורה לפי שיטתו של רמב"ם.

13) אייזיק הירש וייס (1815-1905) תלמידו של ר' חיים יוסף פולאק מטריבט ור' נחום מטריבטש ראש מתיבתא בניקולשבורג. בהשפעת ספרי ש"ר, צונץ רנק ושול התמסר לחקר תולדות ישראל. 1830-1827 ניהל ישיבה בגרוס-מוריטש, משנת 1858 בוניה מגיה בבית דפוס, 1863-1905 מרצה בבית המדרש של ד"ר ילינק. 1865 הוציא לאור „בית המדרש“ ר' 1889-1889 יחד עם מאיר פרידמן „בית תלמוד“, תבחרו הראשי הוא „דור דור ודורשיו“ 5 כרכים (וינה 1871-1891) תולדות תורה שבעל פה עם תורות סופריה וספריה מראשיתה עד גירוש ספרד. מיתר ספריו יש להזכיר „תולדות גדולי ישראל“ (ג' חלקים וינה 1881-1883), דרכי הגמרא (וינה 1891), הוצאת „מכילתא“ (וינה 1865), „ספרא דבי רב“ (1862), „משפט לשון המשנה, דרישת חקיה, דקדוקה ותכונותיה“ (וינה 1867).

פרסם מאמרים ומחקרים ב„כוכבי יצחק“, „האסיף“, „המגיד“, „בכורים“, ב„זכרונות“ פרסם את זכרונותיו וביחוד על קשריו עם חוקרים ומלומדים עבריים בתקופת חייו.

14) מאיר פרידמן — איש שלום (1831-1908) מגדולי החוקרים את המדרשים, 1864-1894 מרצה ב„בית המדרש“, 1894-1908 מרצה בבית המדרש לרבנים, בוניה. העמיד תלמידים וחוקרים רבים. הוציא לאור יחד עם א.ה. וייס את הירחון „בית תלמוד“ (וינה 1881-1889), השתתף גם ב„האשכול“ ו„השלח“. כתב עפ"י רוב עברית. מחקריו בגרמנית פורסמו בדוחות של בית המדרש לרבנים בוניה.

הוצאותיו המדעיות „ספרי דבי רב“ עם תוספות „מאיר עין“, „מכילתא דרבי ישמעאל פסיקתא רבתי תנא דבי אליהו“, „בריתא דמלאכת המשכן“, „הספרא“ ופירושו על השופטים ועל ההגדה של פסח (מאיר עין), „עזרא“, „ומשלי“ הם ספרים יסודיים במדעי היהדות.

15) עמנואל מנדל באומגארטן (1828-1908). פרנס הקהילה, מלומד, עורך הכתב-עת

ג

גם בגליציא הועמדה בשנת 1860 על סדר היום שאלת בית המדרש לרבנים. וברוח האורתודוקסים שנתמכו בתקופה זו ע"י השלטונות וביחוד בחסותו של המיניסטר הרוזן טהון, שהושפע בכיוון זה ע"י יצחק דייטש. הוא הדגיש, כי רק האורתודוקסים הם תומכי המשטר, והנאורים מסכנים את קיום המונרכיה עקב דעותיהם הליברליות והמהפכניות.

לאחר שנוסדה הישיבה בפרשבורג (1858) הביא טהון לדיון במועצת המיניסטרים את ענין הקמת בית מדרש לרבנים בגליציא. בישיבה מ"7 ביוני 1860 הציע לשחרר את המועמדים לרבנות מהצורך לגמור את למודי הגמנסיה ופילוסופיה, ולהקים בגליציא בית מדרש לרבנים דוגמת הישיבה בפרשבורג. לפי דעתו לא רצוי שבגליציא יכהנו ברבנות רבנים בעלי השכלה כללית, הואיל והם "נוטים לרעיונות מהפכניים ורחוקים מן ההוי של המוני ישראל בגליציא. בגליציא אפשר לפעול נגד החסידות רק באמצעות רבנים ארתודוקסיים"¹⁶.

עמדתו אושרה גם ע"י הקיסר בהחלטה מיוחדת מ"4 ביולי. הנציב בגליציא הרוזן גולוחובסקי קבל הוראה לבצע החלטה זו. למרות מאמציו ליסד את בית המדרש בלבוב או קרקא¹⁷ ולממן אותו מקרן בתי הספר היהודיים (משנת 1806) לא הצליח למצוא את אשור הציבור היהודי. לשם התיעצות כינסה הנציבות ועד מיוחד של מומחים יהודים ושם הביע הרוב את דעתו נגד יסוד בית מדרש לרבנים בעל כיוון אורתודוקסי. עם הסתלקותו של המיניסטר טהון וממשלתו עברו לסדר היום על תכניתו זו.

הענין הועמד שוב לדיון בשנת 1872 כאשר נתפרסמה ההוראה הממשלתית על הקהילות מיום 20 ביוני 1872. לפיה הוטל עליהן להמציא מורים לדת ישראל בבתי הספר העממיים והתיכוניים. המועצה המחוזית בסטניסלב פנתה אז אל הסיים הגליצאי בתזכיר בו הוצבע על אי אפשרות ללמד דת. בגלל חיסור במורים. בקשר עם מחסור זה נשאל הוועד הארצי (Wydyrat Krajowy) ע"י מיניסטרוני לחינוך ודתות בוינה אם אין בידיו קרנות לממן בית המדרש לרבנים בגליציא.

באותה התקופה התקיים בקיץ 1878 בלבוב הכינוס הראשון של קהילות גליציא שדן על הנחיצות להקים בית מדרש לרבנים והחליט גם ברוח זו החלטה מפורשת לפיה יש להקים:

א) בית ספר מכין של ארבע כתות בשביל תלמידים בני 14 שנים, בו ילמדו תנ"ך, תלמוד ולמודים חילוניים של הגמנסיה הנמוכה.

16) Staatsarchiv Wien: Ministerratsprotokolle 1860.

(ב) בית ספר גבוה מורכב מ־6 שנות לימודים בו ילמדו תלמוד, מדעי־היהדות ולמודים חילוניים של גמנסיה עליונה.

אחרי בחינת הבגרות עליהם לבקר את הפקולטה לתלמוד בת שלוש שנות למודים ואחרי גמר למודים אלה יוסמכו לרבנים.

החלטות הכינוס הועיקו את מחנה החרדים. ב־17 ביולי 1878 התאסף בלבוב בראשותו של הרב אורנשטיין כינוס הרבנים שהחליט לעכב בכל האמצעים את ביצוע הקמת בית מדרש לרבנים. הרב הקרקאי ר' שמעון שרייבר נבחר לבא־כוח הכינוס. בעזרתו של יצחק דייטש קיוו להצליח בהשתדלויותיהם בחוגי הממשלה בווינה.

הרב אורנשטיין, הרבי מבלז, ר' ש. רוקח, והרב שרייבר הוציאו כרוז אל כל הקהילות, בו הודגש כי החלטות הכינוס יותר מזיקות ומסוכנות מכל הרדיפות ואונס־השמד שהיו בספרד ופורטוגל.

בוזה התחיל בגליציא מסביב לשאלת בית המדרש לרבנים „קולטורקאמף“ שנוהל מצד החרדים בקיצוניות ובריתחה יוצאת מן הכלל.

החרדים יסדו ארגון משלהם „מחזיקי הדת“ והוציאו עתון באידית „דאס וואהרע יודענטום“ ואח־כ שבעון עברי „מחזיקי הדת“, שנלחם בחריפות נגד התכנית של בית המדרש לרבנים ושנוי תקנון הקהילות. בהשתדלותם נכשלו גם המאמצים של ראשי כינוס הקהילות.

כדי להכשיר לכל הפחות מורי דת, שלהם היו זקוקים בבתי הספר הכלליים ובגמנסיות, בהם הלך וגדל מספר התלמידים היהודים ודרשו ועד הקהילה הלבובית וכן האגודה הפדגוגית הכללית מאת הפרלמנט הארצי (סיים) בגליציא להקים קורסים מיוחדים להכשרת מורי דת.

בשנת 1881 כינס מיניסטר הדתות והחינוך באוסטריא, בארון קונראד פון אייבעספעלד, אנקיטה בהשתתפות הרבנים הנאורים, נציגי הקהילות מכל מדינות אוסטריא והרב שרייבר שהיה אז ציר בפרלמנט האוסטרי. הוא השתדל להעביר החלטה, שמועמדים לרבנים לא ידרשו להוכיח גמר בי־ס ללמודי חול. וכשלא הצליח, כינס בשנת 1882 בלבוב כינוס נציגי החרדים בקהילות וניסה להקים בגליציא ארגון קהילות חרדים מיוחדות לפי דוגמת הונגריה — דבר שלא הצליח בעקב התנגדות הממשלה, שטפלה אז בהכנת תקנון קהילות אחיד בכל מדינות אוסטריא.

דבר הקמת בית המדרש לרבנים בגליציא לא יצא לפועל. במקומו הוקמו רק קורסים להכשרת מורי דת.

בשנת 1908 חודשו שוב המאמצים להקים מכון תיאולוגי בלבוב, אולם גם הפעם בלי תוצאות חיוביות הודות לפעולות החרדים והרבי מבלז.

התכנית להקים בוינה בית מדרש לרבנים, שעובדה עוד בשנת 1870, הוגשמה למעשה אך בשנת 1893; וזה הודות לנשיא הקהילה הוינאית בנימין זאב (וילהלם) פון גוטמן (1825-1895).

הוא עצמו היה חניך הישיבות בטופולצאן ו'אמבוקראט' (סלובקיה) והתכונן להיות רב או מורה דת, אך התמסר למסחר, בו הצליח הצלחה מרובה. הוא ואחיו הצעיר דוד (1834-1912) ארגנו את סחר הפחמים וריכוזו בידיהם את רוב מכרות הפחם ומחצבי מתכת במורביה ובוהמיה. הוא עשה רבות למען פיתוח התעשייה ובגלל זכויותיו בשטח זה נבחר, (1879) וילהלם לציר הלאנדטאג באוסטריא התחתית. היה גם פעיל בחיי הקהילה הוינאית והשתדל לחזק את הבסיס האוטונומי של הקהילה, ולאחד את כל הקהילות באוסטריא בארגון ממלכתי אחיד. כאשר התגברה האנטישמיות תיכן גם תכניות לכינוס קונגרס עולמי של הקהילות באירופה להתגוננות בפני סכנת האנטישמיות וחיוזק מעמדם הפוליטי והחברתי של היהודים. בנידון זה באו בינו ובין בית רוטשילד, שהתנגד לכל פעולה יהודית בפומבי, לחילוקי דעות והוכרח לחסל את כל התכניות האלה.

דאגתו העיקרית היתה מופנית לבעיות החינוך והתרבות היהודית, ורצה לבסס בוינה מרכז למדעי היהדות. מתוך כך התעניין בהקמת בית מדרש לרבנים, בו ראה את הכלי להכשרת צעירים לרבנות ולעורר את חקר מדעי היהדות כאמצעי מלחמה באנטישמיות.

הוא ואחיו היו למעשה היוזמים הפעילים ליסוד בית המדרש, וגם תרמו את התרומות הגדולות להקמתו. בהשתדלותם ובהשתתפותם תרמו 4 מאצילי היהודים בוינה (הוא, אחיו, בית רוטשילד, בארון מוריץ פון קניגסווארט) סכום של 250.000 פלורין, בהם הוקם בית המדרש והובטחה החזקתו. מלבד סכום זה הובטחו תמיכות שנתיות קבועות של הקהילה הוינאית בסך של 4.000 פלורין, קהילת פראג 650 פלורין, קהילת לבוב 500 פלורין, מקרן היהדות במורביה 1000 פלורין ובוהמיה 650 פלורין. עוד לפני פתיחת בית המדרש אשרה הממשלה, על יסוד החלטת הקיסר מ'1 בנובמבר 1892, להקציב תמיכה שנתית בסך 5000 פלורין, מלבד הקצבות אלו הקציבה קרן הברון הירש 15 סטיפנדיות לחניכים מגליציא בסך 100 פלורין לכל אחד מהם לשנה. בשנת 1898 הגדילה הקרן את מספר הסטיפנדיות ל-25 סטודנטים. נוסף לסטיפנדיות אלו הקציבו עוד סטיפנדיות שנתיות הברון יונה קניגסווארט ל-2 סטודנטים בסך 468 פלורין, מוריץ פון קניגסווארט 2 בסך 210 פלורין, ברתולד פון גוטמן 3 בסך 230 פלורין, פאני ייטל 3 סטיפנדיות בסך 282 פלורין.

מחוץ לסטיפנדיות נתרמו ע"י נדיבים יחידים, קהילות וארגונים שונים תרומות שנתיות. בשנת 1898 קבל בית המדרש עזבון גדול מבחינה כספית

יבעל ערך מבחינת רכישת אוצר ספרים וכתבי-יד. החוקר והמלומד הידוע י. ה. שור (יה"ש) בעל "החלוץ" (ברודי) הראה שבועות מספר לפני פטירתו (1895) לידיו ונאמנו מפקח המאזנה זיגמונד ויינברגר מידועי המשכילים בברודי את חיבורו של הרקטור ד"ר אדולף שווארץ והביע את רצונו שיעמוד בראש בית המדרש ולכן הוריש למוסד זה את כל רכושו וספרייתו העשירה בדפוסים נדירים וכתבי יד יקרי ערך¹⁷). סדור העזבון נמשך כשנתיים, והחל משנת 1900 ניתנו מרווחי העזבון תמיכות שנתיות ל-14 יוצאי גליציה שלמדו בבית המדרש, לכל אחד מהם 600 כתרים לשנה. אחרי שנתיים הוגדל מספר הנתמכים ל-18.

למרות שבית המדרש היה רחוק מהשקפותיו של יה"ש על היהדות ומסרתה הנחיל הוא לו את כל רכושו מתוך ההכרה, שבית המדרש מהווה תחנה חשובה בפיתוח חקר היהדות והתפתחותה ההיסטורית.

ביחוד היה גדול הנכס התרבותי שבית המדרש קבל באוסף ספריו, כתבי-יד, שהניחו את היסוד לאוצר ספרייתו, ואפשרו למוריו ולתלמידיו לשקוד על מחקרים חשובי ערך מדעי.

בית המדרש אוסן זמנית באחד האגפים של ההיכל במחוז השני (ליאופולד-שטאט), אולם בראשית המאה העשרים נוסדה קרן מיוחדת לבנות בנין מיוחד ונתרמו תרומות מבית ריטשילד, גוטמן, ומעזבונו של ד"ר סאלו כהן.

הוקמה גם ספריה עשירה מורכבת מאוסף ספריו של ד"ר ילינק שאליו נוספו ספרייתו של י. ה. שור ובשנת 1918 ספרייתו של החוקר אברהם עפשטיין.

בה' במרחשון תרנ"ד (15 באוקטובר, 1893) נפתח בית המדרש בשם (בית האולפנא הישראלי התאולוגי) Israelitisch-theologische Lehranstalt. בראש המוסד עמד הקוראטוריון מורכב מ-15 חברים, ונציגי הקהילות וינה פראג ולבוב. יו"ר הקוראטוריון הראשון היה ברוך מוריץ קניגסווארט ואחריו וילהלם גוטמן. אחריהם כיהנו בתפקיד זה אדלר פון קופנר, מוריץ קארפלם, ד"ר אדולף שטרן, ליאופולד לאנגר ומשנת 1922 פרופ' דר" צבי פרץ חיות.

בצו מ"27 בינואר 1895 (מספר 1345/224) הושווה בית המדרש עם הסמינריונים התיאולוגיים של הדתות הנוצריות ותלמידיו שוחררו משרות בצבא.

עד שנת 1918 היה לסמינר תקציב מאוזן, שהכנסותיו עלו ל-48,000 כתרים לשנה (מרווחי העזבונות, תמיכות ותרומות) והוצאותיו גם כן לאותו סכום, ממנו 37,000 כתרים למשכורות הפרופסורים והמרצים, 1900 כתרים להחזקת הספריה, 1800 כתרים לפרסומים בדפוס.

למנהל (רקטור) נתמנה עם פתיחת המוסד הרב מקארלסרוה ד"ר אריה (אדולף) שווארץ, (1846-1931), שהתווה את קוי התפתחותו. את מטרתו העיקרית

17) V Jahresbericht 1898 p. 91-98.

ראה ד"ר שווארץ, תלמידו המובהק של ר' זכריה פרנקל, המיסד של בית מדרש לרבנים בברסלוי, להחזיק גם את בית האולפנא החדש ברוח המוסד הברסלבי וגם במסגרת תכנית הלמודים הנהוגה שם. כל ימי כהונתו כרקטור היה מעוניין לחנך את תלמידיו ברוח המסורת בלי שום נטיות רפורמיסטיות ולכן דרש לשמור במסגרת הלימודים על חשיבותו של התלמוד כמקצוע ראשי. אף שראה כתפקיד ראשי של היהודים בשליחות דתית-הומאנית והיה רחוק מהלאומיות היהודית והציג דרש מתלמידיו ידיעה יסודית בשפה העברית, שהיא יסוד היסודות של היהדות. לשם הכנה יסודית של התלמידים ממדינות אוסטריא המערבית בלמודים יהודיים הקים מכינה (פרוסמינר). הוא עצמו שקד על עבודתו המחקרית בשטח התלמוד והעלה ע"י פרסומיו המדעיים בדו"חות הסמינר את הרמה המדעית של המוסד.

חוץ מהכשרת הרבנים היה גם מעוניין בהכשרת מורי דת בעלי השכלה יהודית יסודית ולשם כך הקים ע"י בית המדרש לרבנים קורסים בשביל מועמדים להוראת הדת בבתי הספר העממיים. הקהילה הוינאית שהיתה מעוניינת בהגדלת מספר מורי דת מאומנים תרמה 10 סטיפנדיות בסך של 400 כתרין לכל לומד. קורסים אלה, שבהם למדו 10-15 בחורים, הוחזקו רק עד 1903 ובוטלו אח"כ. הקהילה הקימה למטרה זו מוסד למודי מיוחד. לפי תכנית הלמודים שעובדה ע"י הרקטור שווארץ למדו בבית המדרש לרבנים תנ"ך ופירושים 5-6 שעות לשבוע, תלמוד 8 שעות, שולחן ערוך 2, הרמנטיקה (פרשנות) 1, מדעי העבור 1, מבוא למדעי היהדות 1, הומיליטיקה 1, מדרש 2, דקדוק עברי וארמי 1, תולדות ישראל 3, ליטורגיה 1, פילוסופיה דתית 2 שעות.

הלימודים נמשכו חמש שנים, לאחר שלש שנים היה על הלומד לעמוד בבחינות (Tentamen) ובסוף לימודיו, בבחינה העקרית לקבלת סמיכה לרב. כל תלמיד היה מוכרח לבקר גם באוניברסיטה הוינאית בפקולטה הפילוסופית ולעמוד בבחינות-גמר להשגת תואר ד"ר.

מיד לאחר יסוד בית המדרש עשה הרקטור שווארץ מאמצים להרכיב חבר פרופסורים ומרצים בעלי שם כחוקרים ופדגוגים. הוא בעצמו קבל עליו את ההוראה בתלמוד פוסקים והומיליטיקה. נכס מדעי גדול קבל המוסד ע"י כניסת פרופ' ד"ר דוד היינריך מילר להוראה בבלשנות עברית וארמית, תנ"ך וספרות המחקר. פרופ' ד"ר אברהם ביכלר לימד הסטוריה ופרשנות ימי הביניים. נעשו גם מאמצים לרכוש כמרצה את איזיק הירש ווייס אולם בגלל גילו סרב לקבל עליו התחייבות הוראה. לעומת זה הצליח הרקטור שווארץ להכניס כמרצה במדרשי אגדה את ר' מאיר איש שלום.

לאחר שפרופ' ד"ר ביכלר עבר בשנת 1906 ללונדון להנהלת ה"דזשואיש קולג" נתמנה במקומו פרופ' ד"ר שמואל קרויס, ובשנת 1908 אחרי פטירתו של ר' מאיר איש שלום נתמנה למרצה ד"ר אביגדור אפטוביצר שהיה כבר מתלמידי המוסד, בשנת 1912 הועלה לפרופ. אחרי מותו של פרופ' ד"ר מילר הוטלה

ההוראה בתנ"ך ובבלשנות על פרופ' קרויס; במפרשי המקרא, במדרשים ובספרות המחקר על ד"ר אפטוביצר.

לפי התקנות לימדו גם את הלשון הגרמנית והפולנית ואח"כ גם צ'כית לפי דרישות המדינות שהיו מעונינות, שהרבנים ידעו גם את שפת המדינה. מורה לשפה הגרמנית שימש דוצנט ד"ר וילהלם ירוזאלם ואחריו פרופ' ד"ר ליאון קלנר, לפולנית ד"ר שאול רפאל לנדא. חבר המורים היה מובחר ומורכב מבעלי שם בעולם המדעי. כולם פרסמו בדוחות הסמינר שיצאו עד 1914 מדי שנה בשנה את מחקריהם שבהם תרמו תרומות חשובות לקידום מדעי היהדות.

במסגרת המאמר הזה אין מקום לתת סקירות על מעמדם המדעי ותרומתם המחקרית של כל אחד מהמרצים. יספיק רק לציין שהרקטור ד"ר שווארץ בעצמו העשיר בעבודותיו. את מחקר במדעי התלמוד, פרופ' דוד צבי מילר (1846-1912) נחשב עד היום בין גדולי החוקרים במדעי המזרחנות. הוא הרחיב הודות לפעולתו בבית המדרש את תחומי חקירותיו בשטח מדעי היהדות וביחוד במדעי המקרא ופרסומיו המקוריים בדוחות המוסד הניחו אבני יסוד למדע התנ"ך היהודי.

פרופ' אברהם ביכלר (1867-1943), בתקופת כהונתו בבית המדרש הוינאי (1893-1906) פרסם עבודות יסודיות בחקר קדמוניות היהדות, במחקריו: "על הסנהדרין בירושלים" ועל "בית דין שבלשכת הגזית", על "בני טוביה ובני חוני", הפיץ אור חדש על המאורעות בא"י בתקופת בית שני. שיטתו בהוראתו היתה מכוונת להדרכת תלמידיו לחקירה עצמית.

מלומד מיוחד במינו היה מאיר איש שלום (1831-1908), עוד בהיותו מרצה בבית המדרש של ד"ר ילינק היה מרכז סביבו חוג רחב של תלמידים דבקים בו. כחוקר התפרסם בהוצאת מדרשים ובפירוש "מאיר עין" שצורף להם, הוצאותיו הצטיינו בדיוק ובהתקנתם הקפדנית של הנוסחאות והגירסאות, ופירושיו בבהירות הסגנון ובבאור מקיף. מחקריו ומאמריו פרסם ברובם המכריע בעברית. כמרצה היה מושך את שומעיו והיה אהוב על תלמידיו שהוקירו בו לא רק את המורה אלא אישיות, שעינה היתה גם פקוחה לכל תופעות החיים ולכל תנועה ושאיפה יהודית לאומית.

ד"ר שמואל קרויס (1866-1952) הניך ישיבות ואח"כ חניך הסמינריון לרבנים והאוניברסיטה בבודפשט, בה למד מדעי המזרח ולשונות קלאסיות, השתלם גם באוניברסיטאות בגרמניה אצל מלומדים מזרחניים ידועים. בשנים 1893-1906 היה מרצה בבית המדרש למורים בבודפשט ובשנים 1906-1938 פרופ' בסמינריון בווינה.

שיא עבודתו המדעית המחקרית היה בווינה. הוא פרסם 1315 עבודות ובתוכם 29 ספרים עצמאיים בשטחים רבים של מדעי היהדות, החל מחקר הקשרים בין התרבות היונית-הרומאית ובין תרבות ישראל, הארכיאולוגיה התלמודית, ראשית

הנצרות, תולדות היהודים בבזונץ, תולדות א"י, גזירת וינה בשנת 1421 עד תולדות הרופאים היהודים.

בניגוד לחוקרים יהודיים שמוצאם מהונגריה התנגד פרופ' קרויס להתבוללות והיה יהודי בעל הכרה לאומית.

המורה הראשון בבית המדרש שבא מקרב תלמידיו היה פרופ' ד"ר אביגדור אפסוביצר (1871-1943) יליד טרנופול, בה התפרסם בנעוריו כעילוי ובעל השכלה כללית. בגיל מבוגר (28) עמד בבחינת הבגרות בצ'רנוביץ ויצא לוינה ללמוד בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה. עוד בזמן למודיו פרסם מחקרים, שנדפסו בדוח"ות האקדמיה הוינאית למדעים וזמן קצר אחרי שהשיג את התואר האקדמאי (1907) נתמנה בשנת 1909 למרצה במקומו של ר' מאיר איש שלום ובשנת 1913 לפרופסור.

שטח מחקריו הקיף עבודות על שינוי הגירסאות בנוסח המסורתי של נביאים ראשונים, הספרות התלמודית והשפעתה על עמים אחרים, ביחוד מבחינת החוק, חקר האגדה, היסטוריה (ספרו "המדיניות המפלגתית בימי החשמונאים בספרות הרבנית ופסידו-אפיגרפית"), ספרות הגאונים, שיא עבודתו המדעית היא הוצאת ספר ראבי"ה (ר') אליעזר ב"ר יואל הלוי ממגנצה 1146-1225), פרופ' אפסוביצר היה המורה הראשון בסמינריון, שהרצה (אחרי 1918) בשפה העברית¹⁸.

אחרי מלחמת העולם הראשונה התקיים בה"מ בקושי רב, רווחי הקרנות והעזבונו הלכו ואזלו עקב האינפלציה ורק בעזרת תמיכות הממשלה, שהקציבה 100.000 כתרין לשנה, הקהילות בוינה פראג ולבוב, הקרן היהודית במורביה ובבוהמיה אופשר לו קיום צנוע ולא היתה שום אפשרות להרחיב את הספריה ולפרסם מחקרים. אפשרויות להמשכת בה"מ יצר הרב הראשי בוינה ותלמידו לשעבר פרופ' ד"ר צבי פרץ חיות שגייס תרומות. הודות לו נמנעה הנהלת בה"מ למכור את כ"י לחוץ לארץ, וקהילת וינה רכשה אותם לספריה שנמצאה בבנין המשותף לה ולבית המדרש. באופן כזה נשארו אוצרות אלה בוינה לשימוש מחקרי. מהכנסות אלה הובטח הקיום החמרי של בה"מ ל-4 שנים. התקציב השנתי של בה"מ שהיה בשנים 1914-1916 48.000 כתרין עלה בשנת 1917 ל-50.000, 1918 ל-63.000, 1919 ל-69.000, 1920 עקב האינפלציה ל-209.000, 1922 ל-26 מיליונים כתרין, 1925 ל-214 מיליונים כתרין, 1926 ל-38.000 שילינג, 1928 ל-41.000 שילינג¹⁹.

כדי שלא להפסיק את המקורות הדרושים לקיומו הועברו בעזרת התלמידים לשעבר, שתפסו בינתיים עמדות בחיי הקהילות השונות, מגביות בארצות שונות.

בעזרתו של ד"ר חיות אורגן בארצות הברית מפעל תרומות שאפשר להבטיח את התקציב. עוד בימי חייו נעשו מאמצים, שקהילת וינה תקבל עליה את האחריות

(18) על המורים ראה את המאמרים ב"ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בוינה" ירושלים תש"ו. כ. ז. זובר "אריה שווארץ" ג. רוזנמן: ז. ד. ה. מילר, שמואל אריה "אברהם בוכלר" יהודה ברגמן: "מאיר איש שלום", ת. ז. הירשברג: "אביגדור אפסוביצר", א. שטראוס: "שמואל קרויס".

לקיומו של בה"מ ולאחר משא ומתן ממושך הצליחו הפרנסים הציוניים בועד הקהילה להעביר החלטה סופית, לפיה הוכלל בה"מ במסגרת תקציב הקהילה.

מספר התלמידים גדל, בשנת 1933 למדו 43 תלמידים, שהכשירו את עצמם לא רק לרבנות אלא להוראה בבתי הספר העבריים, שמספרם גדל בשנים אלו בארצות סביב אוסטריא.

בשנת 1931 (13 בפברואר) נפטר הרקטור ד"ר שווארץ שעמד על משמרת המוסד ורמתו המדעית 38 שנה. במקומו נבחר פרופ' ד"ר קרויס ליו"ר חבר המורים. את מקצועות הוראתו קבל עליו פרופ' ד"ר אפטוביצר. הוראת המדרשים וספרות המחקר נמסרה לאחד מתלמידיו ד"ר בנימין מורמלשטיין. מבלעדיו נתמנה למרצה על מפרשים וליטורגיה ד"ר אלכסנדר קרוסטוא נפולר — גם כן מתלמידי ביה"מ, והרב ד"ר ישראל טאגליכט הרצה על הומיליטיקה, אחד המקצועות של הרקטור ד"ר שווארץ.

באופן צנוע המשיך בה"מ את קיומו עד פלישת הנאצים לוינה בפברואר 1938. אחת מפעולות הצורך היתה הרס בה"מ ושדירת הספרייה.

במשך 45 שנות קיומו למדו בבית המדרש 324 תלמידים, מהם 184 מגליצא ופולין, 57 מצ'חוסלובקיה, 28 מהונגריה, 15 מאוסטריה, 15 מרומניה, 14 מבוקובינה, 7 מיוגוסלביה, 5 מרוסיה, 3 מגרמניה, 1 מאיטליה, 1 מבוקובינה, 82 מהם כהנו ברבנות בקהילות אוסטריא ומחוץ לה. 42 בהוראה, 13 כמורי"דת, 6 כמורים למקצועות עבריים ומנהלי בתי ספר עבריים, 7 מורים בבתי מדרש לרבנים ובמוסדות דומים, 5 באוניברסיטאות שונות, 5 באוניברסיטה העברית בירושלים, 3 כספרנים, 9 במקצועות שונים.

מבין התלמידים התמסרו רבים למחקר ותרמו תרומות חשובות במדעי היהדות ובמדעים מורחניים, והם — ד"ר יואל אוברמן, חנוך אלבק, שלמה בארון, יהודה ברגמן, אברהם יעקב בראור, מיכאל ברקוביץ, שלמה גאנדז, חיים זאב הירשברג, דוב ברנהרד וואכשטיין, אברהם ווייס, צבי פרץ חיות, נפתלי הרץ (הארי) טור-סיני (טורטשינר), יהודה ליב לנדא, ליאו אריה מאיר, פליקס פרלס, צבי יעקב צימלס, אברהם צפרוני, מנחם בנימין קלאר, ארתור זכריה שווארץ, מרדכי אלכסנדר שור, משה שור, אלי שטראוס, מקס שלסינגר, שלום שפיגל, אלכסנדר שפרבר.

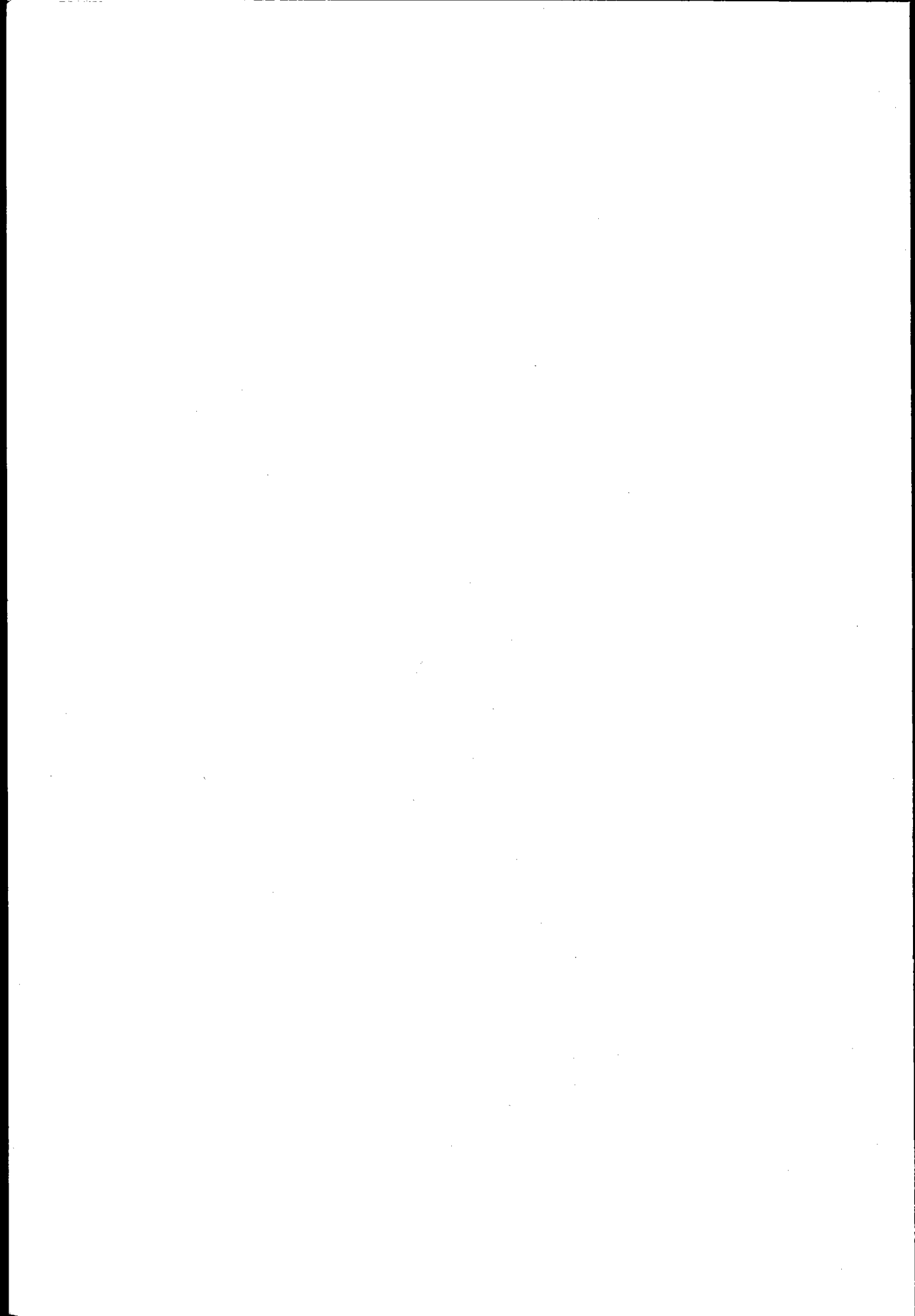

TABLE OF CONTENTS

YESHIVOTH

Yeshiva of Volozhin — <i>Rabbi Prof. S. K. Mirsky</i>	1
Yeshiva of Mir — <i>Rabbi J. D. Epstein</i>	87
Yeshiva Kneseth Israel of Slabodka — <i>Rabbi E. Oshry</i>	133
Yeshiva of Telz — <i>Rabbi M. Gifter</i>	169
Yeshiva Chofetz Chaim of Radin — <i>Rabbi D. Zariz</i>	189
Yeshiva of Lomzha — <i>Rabbi J. Rabinowitz</i>	217
Yeshiva Etz Haim of Kleck — <i>Dr. H. Zeidman</i>	229
Yeshiva of Slonim — <i>Hapardess</i>	243
Yeshivoth Beit Josef of Novardok — <i>Rabbi J. L. Nakritz</i>	247
Yeshiva Shaarei Hatora of Grodno — <i>Rabbi Z. Epstein</i>	291
Yeshiva Kneset Beit Itzhak of Kamenitz — <i>Dr. H. Zeidman</i>	307
Beit Ulfana of Kobrin — <i>S. Hed</i>	325
Yeshiva Ohel Tora of Baranovitz — <i>A. Ben Mordchai</i>	329
Yeshivoth of Lubavitch — <i>Dr. H. Zeidman</i>	337
"Shtiblach" of Warsaw — <i>Rabbi A. Zemba</i>	355
Methivta of Warsaw — <i>Rabbi A. Zemba</i>	363
Yeshivoth Keter Tora Founded by the Rabbi of Radomsk — <i>Dr. H. Zeidman</i>	381
Yeshivat Chachmei Lublin — <i>Dr. H. Zeidman</i>	393
Two Documents on the Establishment of the Yeshivoth in Poland in the 16th century — <i>Dr. S. Eidelberg</i>	415
The Yeshivoth of Germany — <i>Dr. M. Eliash</i>	419
Yeshiva Etz Chaim of Heida in Belgium — <i>Rabbi D. Wein-</i> <i>garten</i>	425
Yeshivoth in Hungary — <i>Rabbi Z. J. Abraham</i>	435
Yeshiva of Presburg — <i>Rabbi Y. E. Jungreiss</i>	449
Yeshivoth of Rumania — <i>Dr. M. M. Brayer</i>	517

RABBINICAL SEMINARIES

The Institute For Jewish Studies and Research in Warsaw — <i>S. Eden</i>	561
"Tachkemoni" Rabbinical Seminary in Warsaw — <i>J. Mishael</i>	585
The Breslaw Rabbinical Seminary — <i>Rabbi A. Kober</i>	605
Jewish Theological Seminary of Hungary — <i>Dr. E. Roth</i>	635
Hochschule Fur die Wissenschaft des Judentums in Berlin — <i>Dr. J. Rosenthal</i>	655
The Rabbiner Seminar of Berlin — <i>Dr. M. A. Shulvass</i>	689
Jewish Theological Seminary of Vienna — <i>Dr. N. M. Gelber</i> ...	715

This book is the first in the series of "Morasha" aiming to perpetuate the heritage of Jewish culture in the shattered communities of Europe.

* * *

The publication of this volume was made possible by a grant from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

Committee of "Morasha"

Chairman : Dr. Samuel K. Mirsky

Editorial Secretary : Dr. Shlomo Eidelberg

Members : Samuel J. Borowsky
Dr. Simon Federbush
Dr. Reuven Gafni
Morris B. Newman
Dr. Zvi Scharfstein
Yerachmiel Weingarten

Copyright 1955 by
HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

JEWISH INSTITUTIONS OF HIGHER LEARNING IN EUROPE THEIR DEVELOPMENT AND DESTRUCTION

Edited by

SAMUEL K. MIRSKY, Ph.D.

(Professor of Rabbinics, Yeshivah University)

OGEN PUBLISHING HOUSE OF HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

5716

NEW-YORK

1956